

151. évfolyam (2017) | 6. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Csukovits Enikő, Eiler Ferenc, Hegedűs István,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya

SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
151. évfolyam 2017. 6. szám

Szerkesztőbizottság:

Vojtech Dangl, Robert John Weston Evans, Fodor Pál, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Kövér György, Orosz István,
Pál Judit, Pálffy Géza, Rainer M. János, Romsics Ignác, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Olvasószerkesztő:
Somogyi Gréta

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

A KIEGYEZÉS 150 ÉV MÚLTÁN – JELKÉPEK, CEREMÓNIAK ÉS EMLÉKEZETEK

<i>Cieger András</i> : Bevezető	1197
<i>Manhercz Orsolya</i> : Trónbeszéd korona nélkül?	1199
<i>M. Lovas Krisztina</i> : Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében.....	1223
<i>Cieger András</i> : Deák Ferenc írásban és képben. Miként ábrázolható a kiegyezés?	1247
<i>Miru György</i> : A nemzet emlékezik, Kossuth emlékeztet, születésének 80. évfordulóján	1269

TANULMÁNYOK

<i>Bollók Ádám</i> : A <i>De administrando imperio</i> és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében	1291
<i>Dénes Iván Zoltán</i> : Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig. Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924)	1333

MŰHELY

<i>László Andor</i> : A kiegyezés történeti párhuzamai a kortárs historiográfiában. A kiegyezés történeti mintázata	1363
--	------

KRÓNKA

<i>Balogh Ádám</i> : Megosztó kompromisszum – Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Nemzetközi konferencia. Budapest, 2017. szeptember 26.	1381
<i>Incze János</i> : Konferencia Fügedi Erik (1916–1992) születésének 100. évfordulóján....	1387
<i>Horváth Terézia</i> – <i>Kanász Viktor</i> : Emlékkonferencia Borsa Iván (1917–2006) születésének centenáriumán.....	1393

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Christian Steppan</i> : Aktuere am Fremden Hof. Herrscherrepräsentation und politische Kommunikation kaiserlicher Gesandter am russischen Hof (1720–1730) (<i>Kökényesi Zsolt</i>)	1397
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 7. (<i>Deák Ágnes</i>)	1400
<i>Csunderlik Péter</i> : Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919) (<i>Kerepeszki Róbert</i>)	1403
Sallay Gergely – Törös István (szerk.): A Nagy Háború öröksége (<i>Prohászka László</i>)	1406
ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): Propaganda – politika, hétköznapi élet és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban (<i>Kincses Katalin Mária</i>)	1407
Kolontári Attila – Seres Attila (szerk.): A Komintern „védőszárnyai” alatt. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás börtönéveiről 1925–1940. (<i>Hornyák Árpád</i>)	1410
<i>Széchenyi Ágnes</i> : Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból (<i>Pritz Pál</i>)	1413
A szuezi válság és Magyarország – 1956 (<i>Gecsényi Lajos</i>)	1416
<i>Pritz Pál</i> : A relativizálás elfogadhatatlansága. Hazánk és a nagyvilág – Újabb tanulmányok (<i>Eöry Áron</i>)	1419
E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	1423

A KIEGYEZÉS 150 ÉV MÚLTÁN – JELKÉPEK, CEREMÓNIAK ÉS EMLÉKEZETEK

Bevezető

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés eseménytörténete egyike a magyar történettudomány meglehetősen jól feltárt témáinak. Jó alkalmat kínáltak a történészi ismeretek összegzésére például a kiegyezés 100. évfordulója (1967), vagy a 140. évforduló (2007) kapcsán megrendezett nemzetközi és hazai konferenciák, de a Deák Ferenchez kötődő évfordulók (így a Deák-émlékév 2003-ban) tudományos eredményei is számos vonatkozásban elmélyítették addigi ismereteinket. Az elmúlt évtizedekben több kötet és szöveggyűjtemény jelent meg kifejezetten a kiegyezésről és a politikai kibontakozás közvetlen előzményeiről. Megkockáztatható tehát annak kijelentése, hogy az 1867-es kompromisszum megkötésével kapcsolatban fordulatot jelentő adat feltehetően már nem fog előkerülni. A magyar történettudományban konszenzus tapasztalható a kiegyezés értékelése körül is, még ha az öt évtizedig tartó korszak egészének megítélését illetően folynak esetenként közéleti és szakmai viták.

Tematikus összeállításunk tehát a politikatörténeti kézikönyvek lapjairól jól ismert esemény és a kiegyezéssel kezdődő korszak újragondolását tűzi ki célul, méghozzá olyan esettanulmányok segítségével, amelyek középpontjában ezúttal a tágan értelmezett szimbolikus politika áll. Szándékunk, hogy a Monarchiával kapcsolatban (is) a nemzetközi szakirodalomban régebb óta jelen lévő megközelítésnek hazai viszonylatban nagyobb hangsúlyt adjunk, ezzel is bővítve a magyar szerzők tollából már napvilágot látott ilyen irányú vizsgálatok körét.

Meggyőződésünk, hogy a szimbolikus politika kutatása iránt érdeklődők a kiegyezés korszakával kapcsolatban is máig ható izgalmas kérdésekre, változatos forrásokon keresztül kereshetnek válaszokat. Az ünnepek, emlékművek, állami szimbólumok, kultuszok és a kompromisszum megkötésekor felmerülő morális problémák ugyanis egyaránt lehetőséget adnak az állami és ellenzéki emlékezetpolitika, a hatalmi reprezentáció és a hozzájuk kapcsolódó legitimációs eljárások, illetve a párhuzamos nemzetépítés jelképekben megtestesülő konfliktusainak, a lokális emlékezetek működésének, vagy éppen az egyén szintjén jelentkező lojalitásdilemmáknak a tanulmányozására. A birodalmi, államnemzeti, etnikai nézőpontú, vagy éppen az egyént a középpontba állító elemzésekhez pedig gazdag forrást nyújthatnak mind a hivatali, mind a személyes források, valamint a korszak sajtója és művészeti alkotásai (versek, festmények, zeneművek stb.).

Természetesen a most következő négy tanulmány e szerteágazó kérdések és sokszínű forráslehetőségek közül csupán néhánynak a megvizsgálására vállalkozhatott. Manhercz Orsolya azt a dilemmát járja körül egy szimbolikus aktust, a trónbeszéd elmondását elemző esettanulmányában, hogy a kiegyezést megelőző években a magyar közjog szerint illegitimnek tekintett uralkodó milyen formában adhatott hivatalosan jelet a tárgyalások megkezdésére, illetve 1867 után Ferenc József miként használta fel e ceremóniát arra, hogy tudassa a magyar politikai elittel a parlamentarizmusról alkotott véleményét. M. Lovas Krisztina írásában az 1848 mítoszt leginkább megtestesítő ünnepnapnak, március 15-ének a dualizmus korszakában betöltött szerepét tekinti át, különös tekintettel az állami ünnepnap megteremtésének nehézségeire. A fővárosi ünnepek kapcsán pedig bemutatja az ünnep rítusainak néhány elemét és a szimbolikus térfoglalás egyes jelenségeit. Cieger András tanulmánya a Deák Ferenc emlékére készült néhány képzőművészeti alkotás (mauzóleuma, köztéri szobra stb.) keletkezésének, valamint a századfordulón megjelent beszédgyűjteménye fogadtatásának az elemzésén keresztül elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen szerepet játszott a kiegyezés „alapító atyjának” személye és kultusza magának az 1867-ben létrejött új politikai rendszernek a szimbolikus reprezentációjában és bizonytalan legitimitációjának a megerősítésében. Ezzel szemben Miru György a kiegyezési rendszer állhatatos ellenfelének, Kossuth Lajosnak a kultuszát választotta tanulmánya tárgyául. Az emigráns politikust 80. születésnapja alkalmából felköszöntő levelek elemzésén keresztül bepillantást nyújt a közösségi emlékezet gyakorlataiba. Írásában arra a kérdésre is választ keres, hogy az egységesülő nemzeti emlékezet, miközben értelmezte a múltat, hogyan viszonyult saját jelene politikai megosztottságához. Kossuth múltértelmezése tagadta a kiegyezésen alapuló politikai rendszert, ugyanakkor a hatvanhetes alkotmányosság alapjáról sem lehetett Kossuth politikai céljait elfogadni. Mégis, a függetlenségi mellett hatvanhetesek is bekapcsolódtak az emlékezésbe, a kultusz ápolásába.

Végezetül egy kedves kötelességnek is szeretnénk eleget tenni. A *Századok* szerkesztősége és jelen tematikus összeállítás szerzői tiszteletüket kívánják kifejezni a kiegyezés korának egyik legkiválóbb kutatója, az idén 80. születésnapját ünneplő Somogyi Éva személye és munkássága előtt. A választott témánkhoz illően jelképes formában, de az őszinte megbecsülés hangján köszöntjük őt.

Cieger András

TRÓNBSZÉD KORONA NÉLKÜL?

Bevezetés

Az 1848. december 2-án trónra lépő Ferenc József magyar királlyá koronázására – a magyar történelemben szinte példátlan módon – közel tizenkilenc évet kellett várni, az országgyűlés összehívására pedig csak uralkodásának tizenkettedik évében került sor.¹ Mindez nem jelentette azt, hogy ez idő alatt Ferenc József nem látogatott Magyarországra, az országgyűlés összehívása és a koronázás azonban jó ideig nem merült fel.

A szabadságharc leverése és az abszolutista kormányzás bevezetése után a bécsi udvar a magyarországi uralkodói reprezentáció terén (is) tiszta lapot nyithatott. Az 1850-es években az egységbirodalom mítosza került a középpontba, amely az új Ausztriát megteremtő fiatal császár alakja köré épült. Ferenc József Magyarországra is osztrák császárként érkezett, még akkor is, ha alkalmanként magyar egyenruhát viselt. A neoabszolutizmus kudarca, a Bach-rendszer bukása azonban előtérbe állította a magyarokkal való kiegyezés kérdését.

A kiegyezés megvalósulását mindkét fél számos feltételhez kötötte. A császár a birodalmi egység és az abszolutista uralkodói hatalom minél nagyobb mértékű fenntartására törekedett, magyar részről pedig 1848 lett a tárgyalások kiindulópontja. A párbeszéd megindulásához szükséges volt a magyar országgyűlés összehívása, amivel szorosan összekapcsolódott a koronázás kérdése, illetve annak addigi elmaradása, hiszen csak koronás vagy koronázásra meghívott király nyithatta meg az országgyűlést. A koronázás feltétele volt a hitlevél és az eskü, amelyek megszövegezése – vagyis az uralkodó és a magyar politikai vezetők megegyezése – csak hosszas tárgyalások útján tűnt elérhetőnek. Az 1848-as események után magyar részről az országgyűlés lett volna a tárgyaló fél, ám ha nincs országgyűlés, nincs aki tárgyaljon a koronázásról, s ezzel a kör bezárult.

Hogyan lehetett egyáltalán elindítani a tárgyalásokat? Hogyan közeledett egymáshoz a két fél és a két álláspont, és hogyan jelent meg mindez a szimbolikus politika szintjén? Mire volt érzékeny a császár és mire a magyarok? Mennyire éltek tovább a

¹ Ugyanakkor az 1791. évi III. tc. értelmében a trónra lépő uralkodónak hat hónapon belül magyar királlyá kellett koronáztatnia magát: „a királyi fölvatás és koronázás minden egyes trónváltásakor az elhunyt király halálától számított hat hónap lefolyása alatt törvényes szertartás szerint multhatatlanul végrehajtották”. Emellett „a királyi felségnek az országban való személyes lakásáról” szóló 1791. évi IX. tc. megújította a korábban e tárgykörben hozott törvénycikkeket. Az ország ezen régi kívánságának részleteit a törvény nem szabályozta, s az abban foglaltak a 19. század első felében valójában sosem teljesültek.

korábbi hagyományok, mennyiben születtek újak? Milyen jellegzetességeket, politikai intenciókat figyelhetünk meg az országgyűlések 1868–69-re kialakuló megnyitási (és bezárási) ünnepségében? Jelen tanulmányunkban ezekre a kérdésekre keressük a választ.

Az első próbálkozás (1861)

Sokévnyi szünet után 1861-ben nyílt meg az első magyar országgyűlés, amelyet Ferenc József hívott össze, és a császár személyesen kívánta megnyitni. Nem ez lett volna az első alkalom, hogy Ferenc József személyesen vesz részt a diétán, az 1847–48-as pozsonyi országgyűlésen mind a megnyitáskor, mind a bezáráskor jelen volt az akkor 16–17 éves főherceg, aki a karzatról figyelte az eseményeket apjával, Ferenc Károly főherceggel együtt. A ceremónia főszereplője ugyanis nagybátyja, V. Ferdinánd volt, aki – elsőként a történelemben – magyarul nyitotta meg és zárta be a tanácskozást.²

Ferenc József ekkor még nem látta a küszöbön álló átalakulást, hiszen azon kívül, hogy az uralkodó magyarul szólt a rendekhez, az országgyűlésen minden a megszokott ceremónia szerint zajlott.³ Alig néhány hónappal később azonban az ifjú főherceg szemtanúja volt az áprilisi törvények szentesítésének, vagyis a magyarországi alkotmányos és polgári átalakulás meghatározó állomásának, és az utolsó rendi országgyűlés bezárásának.

Az 1848 júniusában összeülő első népképviselői országgyűlés megnyitására már sem Ferdinánd, sem Ferenc József nem vett részt. A trónbeszédet István nádor mondta el, az országgyűlés bezárását, pontosabban bizonytalan időre való berekesztését pedig Palóczy László korelnök mondta ki a szabadságharc utolsó napjaiban.⁴

Az országgyűlés összehívása

1848–49 után Ferenc József tizenegy évig nem hívta össze a magyar országgyűlést. 1859-ben azonban bekövetkezett a Bach-rendszer bukása, a centralista kísérlet kudarca. 1860-ban a bécsi kormányzat a birodalom föderatív átalakítása felé

² Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Familienkorrespondenz A, Korrespondenz Kaiser Ferdinand I. und Kaiser Franz Joseph, Kt. 30. Konv. 26. fol. 71–85. Tagebuch [...] 1847.; ill. uo. Konv. 27. fol. 24–29. – Tagebuch [...] 1848.

³ ÖStA HHStA, Hofarchive, Obersthofmeisteramt, Hofzeremonielldepartement, Zeremonialprotokolle (a továbbiakban: OMeA Hzd. ZP), Bd. 61. (1847) Nov. 11–16. Ungarischer Reichstag zu Pressburg im Jahre 1847.

⁴ Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. Szerk. Beér János. Bp. 1954. 48., 97.

tett lépéseket, az októberben kiadott, konzervatív szellemiségű diploma ennek a nyitásnak volt az egyik állomása.

Kiadása azonban Magyarországon nem érte el a várt hatást, sőt heves elégedetlenségi hullámot váltott ki. Az országon 1848-as láz lett úrrá, a megyei közélet '48-as alapon éledt újjá. Pest-Budán és az ország számos pontján forradalmi hangulat uralkodott, utcai tüntetésekre került sor. Ferenc József trónra lépésének évfordulóján (december 2.) különösen nagy erővel törtek felszínre az indulatok, amelyeket az emigráció tevékenysége is szított.⁵

Az októberi diploma megelőlegezte a magyar országgyűlés összehívását korlátozott hatáskörrel, azonban decemberre kérdésessé vált, hogy egyáltalán össze lehet-e hívni azt „ily ingerült állapotába[n] az országnak”.⁶

Az összehívás kapcsán számos kérdés felmerült, kezdve azzal, hogy ki hívja össze az országgyűlést, hiszen azt csak koronás király vagy a nádor vagy az országbíró tehetette meg. Közjogilag egyik tisztség sem volt betöltve. Egyetlen országos főméltóságként a hercegprímás jöhetett volna szóba, ám arra korábban még nem volt példa, hogy ő hívott volna össze országgyűlést. Felmerült V. Ferdinánd neve is, azonban azzal a magyar vezetők is tisztában voltak, hogy ezt a variációt Bécsben nem engednék.⁷ Megoldásként kínálkozott az országbírói tisztség betöltése, ami 1861. január 7-én meg is történt, Ferenc József ekkor nevezte ki gróf Apponyi Györgyöt.⁸ Az országgyűlés összehívásának jogát azonban továbbra is megtartotta magának a császár.

Az októberi diploma mellékleteként báró Vay Miklós kancellárhoz intézett legfelsőbb kézirat a tervezett országgyűléssel, pontosabban az országgyűlési választások lebonyolításával kapcsolatban tartalmazott utasítást. A kérdés az volt, hogy a választásokat milyen választójogi törvény alapján írják ki. A kérdést tárgyaló esztergomi értekezlet az 1848. évi V. tc. mellett foglalt állást, Ferenc József 1861 januárjában azonban csak részben vette figyelembe az értekezlet zárszavát, és április 2-ára összehívta az országgyűlést Budára.⁹ A megyék az összehívásról körrendeletben értesültek, amely kiemelt célként említette a koronázást,¹⁰ s a főrendiházi meghívók is tartalmazták, hogy az országgyűlés fő feladata Ferenc József megkoronázása lesz.¹¹

⁵ *Szabad György*: Forradalom és kiegyezés választójogi (1860–1861). Bp. 1967. 101., 147–149., 210.

⁶ Lónyay Menyhért 1860. dec. 10-i bejegyzése. Lónyay Menyhért naplója, 1860–1861. Szerk. Deák Ágnes. Bp. 2004. 55.

⁷ Lónyay Menyhért 1860. dec. 15-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 66.

⁸ Wiener Zeitung, 1861. január 12. 141. Amtlicher Theil.; A nádorválasztás az országgyűlés feladata lett volna, lehetséges jelöltként Miksa főherceg, báró Vay Miklós és gróf Károlyi György jött szóba. Lónyay Menyhért 1861. febr. 16-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 133.

⁹ *Ruszoly József*: Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon, 1861–1868. Bp. 1999. 15–18.

¹⁰ Wiener Zeitung, 1861. január 22. 257–258. Nichtamtlicher Theil.

¹¹ *Szabad Gyi.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 242.; Az egybehívó királyi regálé febr. 14-én született. Wiener Zeitung, 1861. február 23. 657. Kronländer.

Az időpont és a helyszín

1861 áprilisáig azonban jelentős változások történtek a birodalom politikai életében. Az októberi diploma és a konzervatív irányzat gyors kudarca után, látva az elmérgesedő magyarországi helyzetet Ferenc József Anton Schmerling liberális politikusnak szavazott bizalmat. Az 1860 decemberében hivatalba lépő államminiszter nehéz feladatra vállalkozott: a birodalmi egység megvalósítására német hegemoniával és a magyarok támogatásával, illetve a liberális parlamentarizmus kialakítására „az abszolutista ambíciójú uralkodó” jóváhagyásával. A feladat szinte megoldhatatlannak tűnt.¹²

1861 elején még élt a remény, hogy Schmerling vezetésével mindez létrehozható. Az ennek szellemében készült februári pátens az októberi diplomában tanácsadó testületként szereplő birodalmi tanácsot parlamentté alakította át, az összeülő magyar országgyűlésnek pedig azt a funkciót szánta, hogy a birodalmi gyűlésbe képviselőket küldjön, vagyis az országgyűlést valójában tartománygyűléssé „fokozta le”.¹³

Ferenc József 1861. április 2-ára, vagyis húsvét utáni keddre, Budára hívta össze az országgyűlést.¹⁴ Az időpont és a helyszín tehát adott volt. A dátum kapcsán felmerült, hogy „ha Februárban jön össze, nyugodtabb elemekből fogott volna alakulni, mint Áprilban”.¹⁵

Ezen azonban már nem lehetett változtatni, a helyszín módosítására azonban még volt idő. A kérdés kardinálissá vált, ugyanis a budai helyszín kijelölése szembe ment az 1848. évi IV. tc. rendelkezésével, miszerint az országgyűlés helye Pest. Az uralkodó azzal érvelt, hogy egyrészt az is engedmény, hogy nem Pozsonyba hívta össze az országgyűlést,¹⁶ másrészt Buda az ország központja, ahol „megfelelő helyiségekkel ellátott országház” található.¹⁷ Ferenc József a helyszínválasztás által is megerősítette, hogy nem kívánja elismerni az 1848-as törvényeket, illetve az 1848–49-es országgyűlés működésének legalitását a szabadságharc idején.¹⁸

Ennek némiképp ellentmond, illetve az uralkodó véleményének ingadozását jelzi Vay Miklós közlése 1860 decemberében, miszerint Ferenc József hajlik az

¹² *Somogyi Éva*: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez. Bp. 1976. 12–13.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 219–221.

¹³ *Somogyi Éva*: Abszolutizmus és kiegyezés, 1849–1867. Bp. 1981. 135–136.

¹⁴ *Ruszoly J.*: Országgyűlési képviselő-választások i. m. 15–18.

¹⁵ Lónyay Menyhért Vay Miklósnak. Pest, 1861. jan. 29. Közli Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. Szerk. Petneki Áron. Miskolc 1999. (Reprint 1899). 374–375.

¹⁶ Ezzel kapcsolatos hír korábban a sajtóban is megjelent: „Bécsi lapok közleményei szerint a pozsonyi országház helyreállítására a minisztérium 30,000 forintot utalványozott s e hír azon következtetésre szolgált indokul, mintha a legközelebb egybehívandó magyar országgyűlés Pozsonyban tartaná az üléseit.” Pesti Napló, 1860. november 9. 2.

¹⁷ Az 1719. sz. kancelláriai leiratot (1861. febr. 14.) idézi, illetve tartalmát ismerteti *Ruszoly J.*: Országgyűlési képviselő-választások i. m. 20.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 242.

¹⁸ *Ruszoly J.*: Országgyűlési képviselő-választások i. m. 20–21.

alkotmányos uralkodásra, szeretné megnyitni az országgyűlést, és azt sem bánja, ha ez Pesten történik.¹⁹ 1861 februárjában viszont a császár már nem akart hallani a pesti országgyűlésről.²⁰

Magyar részről mindvégig ragaszkodtak a pesti helyszínhez, a budai üléselés ellen szólt az is, hogy az ottani helyőrség nagy száma esetleg korlátozná a megnyilvánulások szabadságát.²¹ Az uralkodó végül csak április elején egyezett bele hivatalosan, hogy a budai megnyitás után Pesten legyenek az ülések. Erről április 3-án táviratban értesítették Apponyit, aki addigra már elhatározta, hogy akár saját felelősségére is bejelenti a pesti ülések engedélyezését.²²

A korábban a képviselőházi üléseknek helyet adó Redoute épületének 1849-es lebombázása miatt mindenképpen új helyszínre volt szükség. Pest városa mindent megtett annak érdekében, hogy a megfelelő helyszín hiánya ne lehessen akadálya a pesti megnyitásnak. 1861 februárjában a város közgyűlése több épület megtekintése után a főrendiház részére a Nemzeti Múzeumot, míg a képviselőháznak a Nemzeti Lovardát javasolta.²³

Az országgyűlés összeülése érdekében kompromisszumra volt szükség: a megnyitóra végül a budai királyi palotában került sor, az üléseket azonban mindkét ház Pesten tartotta.²⁴ Ez a megoldás azonban nem jelentette a budai megnyitás elfogadását, a képviselők nagy része nem vett részt az eseményen. Deák Ferenc igyekezett rávenni a vele szimpatizálókat, hogy jelenjenek meg Budán, gróf Teleki László pedig ezzel szemben foglalt állást.²⁵ Deák ebben az ügyben azért csatlakozott a konzervatívokhoz, akik igyekeztek kerülni a konfliktusokat, hogy ez a formális kérdés ne veszélyeztesse az országgyűlés összeülését, „hogy a nemzet sérelmei, törvényes követeléseiről és a nemzetiségek megnyugtatása végett nyilatkozhasson”.²⁶

¹⁹ Lónyay Menyhért 1860. dec. 1-jei bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 41.

²⁰ [Szógyény-Marich] László Vay Miklósnak. Bécs, 1861. febr. 22. Közli Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből i. m. 388–389.

²¹ Lónyay Menyhért 1861. márc. 30-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 171.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 243.

²² Szógyény-Marich László 1861. ápr. 3-i és 4-i bejegyzése. Közli Idős Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai I–III. Kiadják fia. Bp. 1903–1918. III. 93–95.; Deák Ferenc beszédei III. Összegyűjtötte Kónyi Manó. 2. bővített kiadás. Bp. 1903. 17.; Az uralkodó utólag nem vonta kérdőre Apponyit. Lásd Deák Ferenc beszédei III. i. m. 19.

²³ 1861-ben számos lehetőség felmerült, többek között a régi izraelita imaház, az egyetemi könyvtár, a régi Grassalkovich-féle magtár, a Dohány utcai új zsinagóga vagy a Károly-kaszárnya imaháza.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 242–243.; *Komárik Dénes*: Az 1861-es ideiglenes országháza „tervpályázata”. In: *Az Ország Háza. Buda-pesti országháza tervek, 1784–1884.* Szerk. Gábor Eszter – Verő Mária. Bp. 2000. 105–116., itt: 105.; *Pesti Napló*, 1860. november 9.; *Pesti Napló*, 1860. november 9. 2.

²⁴ A kompromisszum létrejöttét szorgalmazta Vay Miklós tárnokmester és Apponyi György országbíró. Lásd *Ruszoly J.*: Országgyűlési képviselő-választások i. m. 21.

²⁵ Lónyay Menyhért 1861. febr. 14-i és 16-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 132.

²⁶ *Deák Ágnes – Molnár András*: Deák Ferenc. Bp. 2003. 113–114.; Lónyay Menyhért 1861. ápr. 4-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 184.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 228–229.

A budai megnyitást sokan törvénytelennek tartották, azonban a törvényesség kérdése nem lehetett irányadó, hiszen az országgyűlés összehívása és a választások lebonyolítása, a megyék újjászervezése sem volt az – érvelt Lónyay Menyhért a budai megjelenés mellett.²⁷ A kérdés heves indulatokat váltott ki, Madarász József ha-zaárulónak nevezte azokat, akik el akartak menni a megnyitásra. Demonstrációtól is tartani lehetett.²⁸

A ceremónia

Amint bizonyossá vált a magyar országgyűlés megnyitása, elkezdődött a ceremónia előkészítése. Ahogyan a tanulmány elején említettük, a megnyitás szorosan összefüggött a koronázás kérdésével. Abból a szokásból kiindulva, hogy az uralkodó mindaddig nem vesz részt országgyűlés megnyitásán, amíg egy országgyűlési küldöttség meg nem hívja őt a koronázásra, és hozzátéve, hogy az országgyűlést összehívó rendelet szerint a koronázást fontos és előreláthatólag hosszas tárgyalások fogják megelőzni, az uralkodó megjelenése valójában csak később lett volna esedékes.²⁹

„A koronázás a *biletarela pactumnak* [kétoldalú szerződésnek], *diploma inaugurale* [koronázási hitlevél] és ünnepélyes eskü letétele [...] nélkül nem képzelhető” – írta naplójába Lónyay Menyhért 1860 októberében, majd később mindezt kiegészítette azzal, hogy Szent István koronájának területi egységét is helyre kell állítani.³⁰ A koronázás feltételei közül tehát valójában csak a korona volt adott, amelyet 1853-as orsovai megtalálása után a budai palotában őriztek.

Az udvari hivatalok ettől függetlenül megkezdték a megnyitási ceremónia előkészítését, herceg Rudolf Liechtenstein főudvarmester számos kérdést intézett ebben a tárgyban Ferenc Józsefhez. Elsőként tisztázni kellett a helyszínt és a megnyitó ünnepség pontos időpontját,³¹ illetve azt, hogy lesz-e nádorválasztás és koronázás. Ki kellett választani az utazás módját (vasúton vagy hajón), a

²⁷ Lónyay Menyhért 1861. márc. 31-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 177–178.; Az országgyűlés összehívása kapcsán több megye azt kifogásolta, hogy az uralkodói meghívó levelet nem felelős miniszterek ellenjegyezték, illetve azt, hogy az mellőzte a határőrvidék, Fiume és Erdély képviselőinek meghívását. Lásd *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 243.

²⁸ Lónyay Menyhért 1861. márc. 31-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 180.

²⁹ Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. nov. 7. Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. nov. 9. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Bécsi levéltárból kiszolgáltatott iratok. Hofzeremonielldepartement, Ung. Landtage u. Krönungen (a továbbiakban: I 60) 1865. évi ogy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 170–174.

³⁰ Lónyay Menyhért 1860. okt. 27-i, illetve dec. 14-i bejegyzése. Lónyay Menyhért naplója i. m. 13. és 64., előbbiek a napló kiadásának magyarózó jegyzetei alapján.

³¹ Az április 2-i dátum nem a megnyitás időpontja volt, hanem a képviselők és a főrendek megérkezésének határnapja. A megnyitási ünnepség több nap is eltelt, 1848 előtt általában négy nappal az összehívás dátuma után került rá sor.

családtagokat, akik a császárt elkísérik, és el kellett döntenet, hogy az udvari hivatalnokok közül ki kap szerepet. Lényeges kérdés volt továbbá, hogy a testőrsegek közül melyik gárda tagjait küldik a megnyitás helyszínére, hogy ki felel majd a ceremónia rendjéért, és hogy a miniszterek is megjelennek-e. Az is mielőbbi tisztázásra várt, hogy a megnyitáson és az esetleges uralkodói díszbebédéken kívül lesznek-e egyéb ünnepi rendezvények. Ugyancsak lényeges volt, hogy az uralkodó meddig tartózkodik az országgyűlés helyszínén, a megnyitás után visszatér-e Bécsbe, vagy pedig akár a tárgyalások végéig marad. A megnyitás szertartásrendje is az uralkodó döntésétől függött. Ehhez segítségül szolgáltak a főudvarmester megjegyzései és javaslatai, amelyeket a korábbi magyar országgyűlések ceremóniája alapján állított össze.³²

A 18. század végi és 19. század eleji országgyűlések példáiból kiindulva foglalta össze a főudvarmester a szokásos és nem szokásos elemeket az uralkodó számára. Ezek szerint a bécsi főudvarmester és főkamrás részt vesz az ünnepségeken, így a trónbeszéd felolvasásán, illetve a nádorválasztáson is. A főistállómester csak akkor, ha ünnepélyes bevonulást is rendeznek, a főudvarnagy feladatát (a királyi kard hordozása) pedig a magyar királyi főudvarmester (Agazonum Regalium Magister) látja el. A bécsi főceremónia-mesterre sem volt korábban szükség, mivel a magyar királyi főajtónállómester (Janitorum Regalium Magister) vezette az uralkodói bevonulást, és tartott rendet az érintett lakosztályokban.³³

1861-ben azonban a magyar királyi udvartartás nem működött, a zászlósorak nem voltak aktívak, és néhány tisztség nem is volt betöltve,³⁴ ami megnehezítette

³² Liechtenstein főudvarmester előterjesztése a császárhoz, 1861. jan. 19. MNL OL I 60, Ung. Landtage u. Krönungen, 1865/2/28. 1865. évi egy. megnyitása, fol. 1–5.

³³ 1830-ban a főudvarnagy is megjelent Pozsonyban, amikor Ferdinánd koronázásán Ferenc számára teljesítette ezt a szolgálatot, hiszen ekkor egyszerre két uralkodó volt jelen: a császár és az ifjú király. Liechtenstein főudvarmester előterjesztése a császárhoz, 1861. jan. 19. MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása, 1865/2/28. fol. 1–5.

³⁴ A középkori magyar királyi udvartartás országos (nádor, országbíró, horvát bán, tárnokmester) és udvari méltóságokból (főlovászmester, főkamrás, főudvarmester, főétekgfőgő-mester, főajtónálló-mester, főpohárnok) állt. Utóbbiak 1526 után névleges tisztségekké váltak, és csak a 18. században éledtek újjá, főleg Mária Terézia uralkodása idején. Korábbi funkciójukat azonban nem nyerték vissza, elsősorban a királynői/királyi reprezentációban kaptak szerepet. Ekkor csatlakozott az udvartartáshoz az újonnan életre hívott nemesi testőrség kapitánya, mintegy a főajtónállómesteri tisztség korszerűsített változataként. (Az udvartartáshoz tartozott még két koronaőr, tisztségük egyszerre királyi és rendi méltóság is volt.) *Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai, 1526–1848. Az udvari méltóságok arcontológiája.* Bp. 1988. 21–26.; Ferenc József uralkodásának első éveiben a magyar udvartartás nem funkcionált, a megüresedő tisztségeket nem töltötték be. 1860–61-ben a koronaőrök kinevezésével elkezdődött, de csak 1865–66-ban fejeződött be az udvartartás felelőstése, tagjainak összeírása, a hiányzó tisztségek betöltése (kivéve a nádori pozíciót). A kiegyezési törvény (1867. évi XII. tc. 7. §.) pedig lehetővé tette a tényleges magyar udvartartás kiépítésének lehetőségét, ami azonban nem valósult meg. Pesti Napló, 1861. január 4. 3. Különfélék; [Egyházi és világi főméltóságok listája], dátum és keltezés nélkül; MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 360–361.

a korábbi szokások követését. A királyi magyar testőrség ugyancsak hiányzott, ezért testőri szolgálatot a darabontok és a bécsi udvari őrség mellett az Arzierengárdának kellett volna teljesítenie kapitányaikkal együtt. A résztvevő családtagok és miniszterek személyét tekintve nem szerepeltek irányelvek az előterjesztésben, erről nyilván mindig az adott helyzetnek megfelelően döntött az uralkodó.³⁵

A megnyitás ceremóniájával kapcsolatban további három lényeges kérdés merült fel a korábbi minták alapján. Egyrészt az a fent már említett központi probléma, hogy az uralkodót egy küldöttség hívja-e meg az országgyűlésre és a koronázásra. Másrészt az, hogy lesz-e ünnepélyes bevonulás, ahogyan az a koronázó országgyűlések alkalmával lenni szokott. Harmadrészt az egyes események (megnyitás, nádorválasztás, a rendek megvendéglése, koronázás) szertartásrendjét kellett meghatározni.³⁶

Az előterjesztés megválaszolatlan maradt,³⁷ de az valószínűnek tűnik, hogy Ferenc József foglalkozott a felmerült kérdésekkel, mert Szőgyény-Marich Lászlónak sajnálkozással említette, hogy nincs magyar testőrség.³⁸

Trónbeszéd korona nélkül?

Ferenc József természetesen eltekinthetett volna a hagyománytól, magyar tanácsadói biztatták is erre, és az 1848 előtti szokásokat felelevenítve javasolták, hogy a császár nélkül tartson trónbeszédet, hogy a királyi proposíciókat átadná.³⁹ Szőgyény a trónbeszéd tervezetét is elkészítette, éppen a különleges helyzet magyarázatával kezdve azt:

„Ha az ősi szokástól eltérve, előbb jelenek meg hű Magyarjaim körében, semmint általuk meghíva, a magyar szent koronávali felavattatásom ünnepét ülhetném, ez azért történik, mert szívem vágyának ellent nem állhatva, alig várhatom, hogy annak legbensőbb érzelmeit, még mielőtt kir. előadásaimat előterjesztem, nyíltan kitarhassam.”⁴⁰

³⁵ Liechtenstein főudvarmester előterjesztése a császárhoz, 1861. jan. 19. MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása, 1865/2/28. fol. 1–5.; Az udvari hivatalok számára a névsor mielőbbi összeállítása a szálláshelyek biztosítása miatt volt lényeges, amiben komoly gondot okozott a királyi palota kapacitásának végessége.

³⁶ Uo.

³⁷ Kuefstein főistállómaster utal vissza az előterjesztésre 1865-ben, amely ekkor még mindig az uralkodónál van. Kuefstein előterjesztése az uralkodóhoz, Bécs, 1865. szept. 21. MNL OL I 60 1865. évi egy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 79–84.

³⁸ Szőgyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 25. Közli Idősb Szőgyény-Marich László ország-bíró emlékiratai i. m. III. 89.

³⁹ Szőgyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 12. Közli Idősb Szőgyény-Marich László ország-bíró emlékiratai i. m. III. 82., illetve Vay Miklós kancellárnak a felséghez intézett jelentése a magyar kormányférfiaknak a közelgő országgyűlés alkalmával követendő politikájuk iránt megtartott értekezlete tárgyában. Uo. Függelék XX. 276–288., itt: 277–278.

⁴⁰ Szőgyény trónbeszéd-tervezete azon esetre, ha őfelsége az 1861. országgyűlést személyesen megnyitja. Közli Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. Függelék XXII. 293–296.

A koronázás kapcsán előtérbe került az uralkodó „státusza”. A főispánságra jelöltek közül többen arra hivatkoztak, hogy nem esküdhetnek hűséget az uralkodónak, mivel nincsen megkoronázva.⁴¹ A megyék egy része Ferenc József uralkodói címét nem ismerte el, Heves megye a „koronázatlanság” miatt magánszemélynek titulálta a császárt, Gömör királyi trónörökösnek. Bars arra hívta fel a figyelmet, hogy a koronázást a nemzetnek kellett kezdeményeznie, nem pedig az uralkodónak oktrojálnia illetén szándékát.⁴²

Mi szólt az ellen és mi mellett, hogy Ferenc József Budára utazzon? A magyar politikusok között felmerült, hogy „német miniszterek”, vagyis a bécsi politikusok nehezen „engedik el” Ferenc Józsefet, félve attól, hogy túlságosan a magyar vezetők befolyása alá kerül.⁴³ A bécsi érvek között szerepelt, hogy mivel a magyarok nem megfelelően fogadták a császár és kormánya intézkedéseit, nem érdemlik meg ezt a kegyet.⁴⁴ A magyar konzervatív főurak ezzel szemben éppen azért próbálták elérni, hogy Ferenc József elutazzon az országgyűlésre, mert így láttak esélyt arra, hogy a császár az „osztrák tanácsosok befolyásától menten”, magyar tanácsosaira hagyatkozva döntsön a magyar ügyekben. A főurak abban is bíztak, hogy Ferenc József látogatása következtében a magyarországi közhangulat is javulna.⁴⁵ A magyar főurak igyekeztek meggyőzni Ferenc Józsefet a „lemenetelről”, és minden eshetőségre felkészülve megfelelően előkészíteni a megnyitási ünnepséget. A császár maga is készült az eseményre, de állandó kétségek között.⁴⁶ 1861 januárjában a magyar képviselők bíztak benne, hogy a császár személyesen nyitja meg az országgyűlést, március végén is úgy tűnt, az uralkodó Pest-Budára érkezik, és elmondja a trónbeszédet.⁴⁷

Korábban volt arra példa, hogy az uralkodó maga helyett királyi biztost (például az egyik főherceget) küldjön a trónbeszédet elmondani, azonban csak az országgyűlések bezárásakor.⁴⁸ 1861-ben a megnyitás kapcsán merült fel ez a lehetőség. A konzervatív főurak Miksa főherceget (Ferenc József öccse) javasolták, mint aki elvállalhatná ezt a

⁴¹ Szógyény-Marich László bejegyzése, 1860. nov. 20. Közli Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 62–63.

⁴² *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 236–237., 243–244.

⁴³ Lónyay Menyhért szerint az „olasz ügyektől” is függött a császár programja. Olasz ügy alatt Lónyay feltehetőleg az 1859-es itáliai vereség következményeit, Lombardia elvesztését és az esetleges revansot értette.

⁴⁴ Szógyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 19. Közli Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 84–86.; A császár ekkor az országgyűlés „Pestre való áttételét” is ellenezte. Uo.

⁴⁵ Szógyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 11., 24., 25. Közli Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 80–82., 87–89.

⁴⁶ Szógyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 16. Közli Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 84.

⁴⁷ Lónyay Menyhért 1861. febr. 14-i, márc. 20-i, 26-i, 30-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 132., 163., 168., 171.

⁴⁸ 1812-ben Antal főherceg, 1830-ban és 1844-ben Ferenc Károly főherceg látta el ezt a feladatot. Lásd ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 46. (1812), Bd. 54. (1830), Bd. 60. (1844–1846).

feladatot, azonban ezt a császár elutasította. Ekkor az országbíró jött szóba lehetséges biztostként, Apponyi György azonban március végén lemondott tisztségéről, és nem tudtak volna mást a helyébe állítani. Nem maradt más hátra, minthogy a hercegprímás nyissa meg az országgyűlést, amit Ferenc József nem tartott volna helyesnek, és Apponyi lemondását – igaz, csak részben emiatt – nem fogadta el.⁴⁹

Ezzel megmaradt a lehetőség, hogy a császár Apponyi György személynököt és országbírókat bízta meg, mint királyi biztost az országgyűlés megnyitásával, ami be is következett 1861. április 1-jén.⁵⁰ A konzervatív főurak számára ez a megoldás tűnt a legmegnyugtatóbbnak, hiszen az uralkodó nem egyezett bele, hogy az általuk megírt trónbeszédet mondja el, így „valósággal fellélegeztek”, amikor a császár döntése megszületett.⁵¹

Szógyény-Marich László beszámolója szerint Ferenc József nehezen vált meg a tervtől, hogy személyesen utazzon Pest-Budára. Döntésében befolyásolták őt a Magyarországról érkező hírek, miszerint sem Deák Ferenc, sem Rottenbiller Lipót pesti polgármester nem javasolta a megjelenését.⁵² Vay Miklós kancellár viszont úgy vélte: „Ha a németek [az osztrák miniszterek] nincsenek, lement volna ő felsége minden skrupulusa mellett is a pesti Schwarzsehereknek.”⁵³

Az országgyűlés megnyitása

1861. április 6-án Apponyi György a budai királyi palotában megnyitotta a magyar országgyűlést. Az időpontot csak az azt megelőző este hozták nyilvánosságra. A szertartás első része a budai várkapornában zajlott, ahol Scitovszky János hercegprímás celebrálta a szentmisét. A trónbeszéd felolvasására 12 óra táján került sor a palota tróntermében, amelyet az 1849-es károk után addigra már felújítottak.

⁴⁹ Később azonban már az esetleges lemondás sem tartotta volna vissza attól, hogy királyi kéziratot bocsásson ki, ami uralkodói oktrojként hatott éppen az országgyűlés előestéjén. Lásd Szógyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 12., 25., 26. Közli Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 82., 89., 90.

⁵⁰ Ő Felsége legfelsőbb kézírata Apponyi György grófhhoz az országgyűlés megnyitása tárgyában. Bécs, 1861. ápr. 1. Közli Deák Ferenc beszédei III. i. m. 14–15.

⁵¹ Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. nov. 7. Az uralkodó megjegyzésével. Schönbrunn, 1865. nov. 9. MNL OL I 60 1865. évi ogy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 170–174.; *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 434–435.; Szógyény-Marich szerint Ferenc József úgy vélekedett az általa írt beszédről, hogy az „mégis csak nagyon szelíd lett volna”. Ugyanakkor az április 4-én tartott bécsi miniszteri értekezlet után Vay Miklós azt írta Apponyinak az ő változatáról, hogy „azt gyengének, alázatosnak találták”. Szógyény-Marich László bejegyzése, 1861. ápr. 13. Közli Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 95–96.; Vay Miklós Apponyi Györgynek. Bécs, 1861. ápr. 4. Közli Deák Ferenc beszédei III. i. m. 16–17.

⁵² Szógyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 29. Közli Idősb Szógyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 90–92.

⁵³ Vay Miklós Apponyi Györgynek. Bécs, 1861. ápr. 4. Közli Deák Ferenc beszédei III. i. m. 16–17.

A ceremónia az uralkodó távollétében meglehetősen egyszerűen folyt le. Miután a képviselők összegyűltek a teremben, Mailáth György tárnokmester felolvasta az uralkodó megbízólevelét, amely Apponyi Györgyöt erre az alkalomra királyi biztossá nevezte ki. A fogadtatás zajos lehetett,⁵⁴ mert Apponyi csak az elcsendesedés után tudta ismertetni a propozíciókat. Az uralkodói leirat megjelölte az országgyűlés feladatait: 1. az 1848-as trónváltozás tudomásulvétele, 2. a királyi hitlevél elkészítése, 3. koronázás. A budai megnyitás után a képviselők – a zárzóban elhangzott engedéllyel élve – átvonultak Pestre, és rögtön ülést tartottak, a főrendiház a Lloyd-épületben, a képviselőház pedig a Nemzeti Múzeum dísztermében.⁵⁵

Deák Ferenc személyesen kívánt példát mutatni, amikor elment Budára, a képviselőknek azonban csupán kis része (30–80 fő) követte.⁵⁶ Teleki László és köre komoly agitációt fejtett ki az egyöntetű távol maradás érdekében – sikertelenül. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy Ferenc József engedélyezte, hogy az üléseket Pesten tartsák.⁵⁷ Vay Miklós kancellár szerint lényeges volt, hogy nemcsak a konzervatív főrendek, hanem néhányan a képviselőház tagjai közül is megjelentek a palota tróntermében, különben a császár új választást rendelt volna el.⁵⁸

Az országgyűlés bezárása

Az országgyűlés mindössze néhány hónapig ülésezett, a koronázás megvalósulása pedig egyre kevésbé tűnt valószínűnek, bár Ferenc József nem tett le arról, hogy ezen az országgyűlésen magyar királlyá koronázzák.⁵⁹ A magyar országgyűlés tagjain sajátos hangulat uralkodott el: egyfelől kezdettől fogva számoltak azzal, hogy Ferenc József bármikor feloszlathatja az ülést, ugyanakkor továbbra is várták a látogatását

⁵⁴ A Pesti Napló tudósítása szerint Apponyit éljenzéssel üdvözölték. Pesti Napló, 1861. április 7. 1. Az országgyűlés megnyitása.

⁵⁵ *Szabad Gy.*: Forradalom és kiegyezés i. m. 436.; Az esemény megmozgatta a közvéleményt, nagy tömeg érkezett a Várba. Vasárnapi Ujság, 8. (1861) 16. sz. 184–185. Az 1861-iki országgyűlés megnyitása.

⁵⁶ *Deák Á. – Molnár A.*: Deák Ferenc i. m. 113–114.

⁵⁷ Lónyay Menyhért 1861. ápr. 3-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 182.; Az uralkodó április 3-án táviratilag közölte Apponyival az engedélyt. Vasárnapi Ujság, 8. (1861) 14. sz. 166. Mi ujság?; A Vasárnapi Ujság 1899-es cikke szerint Apponyi György és Deák Ferenc közös emlékiratban kérték az uralkodót, hogy a budai megnyitás után Pesten lehessenek az ülések, azonban az emlékiratot az uralkodó – törvényes indoklás hiányában – visszaküldte. Apponyi tehát a bécsi utasítás ellenére döntött a megnyitási ceremónia Budán és az ülések Pesten való megtartása mellett. A cikk szerint eljárását az uralkodó utólag nem kifogásolta. Vasárnapi Ujság, 46. (1899) 10. sz. 157–158. Gróf Apponyi György (1808–1899).

⁵⁸ Lónyay Menyhért 1861. ápr. 11-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 192.

⁵⁹ Szőgyény-Marich tudósít arról, hogy a császár átadta Liechtenstein hercegnek a koronázási ünnepségekről szóló felterjesztést. [Szőgyény-Marich] László Vay Miklósnak. Bécs, 1861. ápr. 9. Közli Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből i. m. 394–395.; Szőgyény-Marich László bejegyzése, 1861. ápr. 13. Közli Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai i. m. III. 95–96.

Pest-Budán.⁶⁰ A császári vizitnek egyébként is ideje lett volna, hiszen 1857 ősze óta az uralkodó nem járt Magyarországon. Végül 1861-ben sem. A képviselők és főrendek augusztusig folytathatták a tárgyalásokat, miután azonban a császár a Deák Ferenc által fogalmazott mindkét feliratot elutasította, végül teljesen megszűnt az alku és egyáltalán a párbeszéd lehetősége. Ferenc József azzal, hogy nem ismerte el az 1848. évi IV–V. törvénycikkek érvényességét, nyitva hagyta annak a lehetőségét, hogy az országgyűlést zárszámadás és költségvetés elfogadása nélkül feloszlathassa.⁶¹ Ez nyár végén be is következett, az utolsó ülést 1861. augusztus 22-én tartották.

„Odalent nem lesz mérséklet és a túlzók elleni fellépésre a bátorság; idefenn pedig hiányzik Magyarország irányában a jóakarát és békülékenységet” – írta le a tömören a helyzetet Szógyény.⁶² Magyar részről kikristályosodott az alap, vagyis a ragaszkodás ’48-hoz, a bécsi kormányzat pedig nem engedett az októberi diplomából és a februári pátensből, vagyis az összbirodalmi parlament felállításából. A magyar konzervatív főurak a párbeszéd, illetve vezető pozíciójuk fenntartására törekedtek, utóbbi mind Bécsben, mind Magyarországon meggyengült. Ferenc József ingadozott, majd végül a birodalmi egység fenntartása mellett foglalt állást. Döntését a szimbolikus politika terén tett lépései is megerősítették: a magyar országgyűlésre nem ment el, viszont 1861. május 1-jén személyesen nyitotta meg a birodalmi gyűlést, aminek a bécsi magyar „miniszterek” is szemtanúi voltak.⁶³

A második próbálkozás (1865)

Az 1861 és 1865 közötti időszak mindkét részről várakozással telt, míg be nem következett „az alkotmányos birodalmi centralizáció végső kudarca” és Schmerling bukása. 1865 tavaszán elkezdődött az újabb konzervatív fordulat előkészítése, azonban Ferenc József ekkor nem a magyar konzervatívokhoz fordult, hanem gróf Richard Belcredihez, aki addig Csehország helytartójaként tevékenykedett.⁶⁴ A konzervatív magyar főurak a magyarországi politikát illetően sem kaptak esélyt, a császár magyar részről Deák Ferenc vezetésével képzelte el a kiegyezési tárgyalások lefolytatását.⁶⁵

⁶⁰ Deák Á. – Molnár A.: Deák Ferenc i. m. 114–115.; Lónyay Menyhért 1861. júl. 12-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 279.

⁶¹ Ruszoly J.: Országgyűlési képviselő-választások i. m. 20–21.

⁶² Szógyény-Marich László bejegyzése, 1861. márc. 31. Közli Idősb Szógyény-Marich László ország-bíró emlékiratai i. m. III. 92.

⁶³ A Reichsrat esetében is az uralkodói rezidencián, vagyis a Hofburg dísztermében történt a megnyitás. A magyar főurak közül gróf Szécsen Antal, báró Vay Miklós és báró Mecséry Károly vett részt. Wiener Zeitung, 1861. május 2. 1609. Die feierliche Eröffnung des Reichsrathes.

⁶⁴ Somogyi É.: A birodalmi centralizációtól i. m. 59–61.

⁶⁵ Komjáthy Miklós: Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről. In: Tanulmányok Deák Ferencről. Szerk. Baranyai György et al. (Zalai gyűjtemény 5.) Zalaegerszeg 1976. 337–350., itt: 340.

Az 1860-as évek közepére ugyanis a birodalmi bel- és külpolitikai kudarcok megélelték az időt a magyarokkal való megbékélés keresésére. A közeledés eleinte a nyilvánosság kerülésével zajlott, azonban 1865 tavaszán, Deák Ferenc húsvéti cikkének megjelenése után mind a magyar közvélemény, mind a bécsi politikusok számára nyilvánvalóvá vált. Megkezdődött (vagy folytatódott) tehát az 1861-ben megszakadt párbeszéd, amit számos gesztus kísért. Néhány héttel a húsvéti cikk után Ferenc József villámlátogatást tett a pozsonyi löversenyen, ami nagy lelkesedést váltott ki.⁶⁶

A nyilvánvaló közeledési szándéokra reagálva május végén a Gazdasági Egyesület meghívta az uralkodót a nyári mezőgazdasági kiállításra. A rövid pest-budai vizit jól sikerült, bár az első napokban a lakosság egy része teljesen passzív maradt. Később azonban változás következett be a közhangulatban, és összességében a császár lelkes fogadtatásban részesült, köszönhetően annak, hogy a látogatás jelentős belpolitikai változásokkal járt együtt, amelyeket a következő időszakban továbbiak követtek.⁶⁷

A tervezett személycsere Schmerling júniusi lemondásával valósult meg, Belcredi júliusban alakította meg kormányát. Szeptember meghozta a magyar országgyűlés összehívását, valamint a februári pátens felfüggesztését és a birodalmi gyűlés elnapolását is.⁶⁸

Az országgyűlés összehívásától az országgyűlés megnyitásáig

1865. szeptember 17-én Ferenc József összehívta a magyar országgyűlést december 10-ére Pestre, és kinyilvánította, hogy személyesen kívánja azt megnyitni. Az 1861-es választási rendszabály érvényben maradt, a választások lefolytatására reaktiválták a „központi választmányokat”.⁶⁹ Az országgyűlési választások eredménye az ország kiegyezés iránti hajlandóságát mutatta, a Deákhhoz kötődő politikai csoport elsöprő fölényrel rendelkezett az új képviselőházban.⁷⁰ A siker az

⁶⁶ Deák Ferenc beszédei III. i. m. 408–410.; Az uralkodó csak néhány órát töltött Pozsonyban, ugyanazon a napon este már Bécsben mutatkozott, a császárnéval együtt a Práterbe látogatott, így nem vált köztudottá, hogy látogatást tett Magyarországon. *The Times*, 1865. május 31. 7. Foreign Intelligence. Austria.; Az esemény spontaneitását támasztja alá, hogy az 1865-ös év ceremóniális eseményeinek jegyzőkönyvében nem található bejegyzés a pozsonyi látogatásról. ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865)

⁶⁷ Deák Ferenc beszédei III. i. m. 408–410.; *The Times*, 1865. június 14. 8., és június 7. 10. Foreign Intelligence. Austria.; *Sashegyi Oszkár*: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965. 114.; 1865 júniusában Ferenc József felfüggesztette a katonai bíraskodást és helyreállította a helytartótanács jogkörét. Néhány héttel később menesztette gróf Zichy Hermann magyar, illetve gróf Nádasdy Ferenc erdélyi kancellárt, júliusban pedig gróf Pálffy Mór helytartót is. Szeptemberben feloszlatta az erdélyi és a horvát országgyűlést, és felfüggesztette a februári pátens hatályát. Lásd *Deák Ágnes*: Polgári átalakulás és neoabszolutizmus, 1849–1867. (Magyarország története 15.) Bp. 2009. 96–97.

⁶⁸ *Somogyi É.*: A birodalmi centralizációtól i. m. 75.; *Deák Á. – Molnár A.*: Deák Ferenc i. m. 133–134.

⁶⁹ *Ruszhay J.*: Országgyűlési képviselő-választások i. m. 21.

⁷⁰ „a konzervatívok 21; a Deák-párt 180; a volt határozati párt, a Tisza vezette balközép 94; a Kállay és Böszörményi vezette szélsőbal 20 mandátummal rendelkezett.” Lásd *Somogyi Éva*: Abszolutizmus és kiegyezés i. m. 189.

uralkodó számára is megnyugtató volt, úgy vélhette, az országgyűlés összetétele a feléje megnyilvánuló bizalmat is jelzi.⁷¹

A megadott határidő elegendő volt a választások lebonyolítására, illetve az országgyűlés megnyitására az előkészítésére, amely az országgyűlést egybehívó rendelet után meg is kezdődött. A főudvarmester helyetteseként működő gróf Franz Kuefstein főistállómester először az – előző fejezetben részletesen tárgyalt – 1861-es, elintézetlen előterjesztés kérdéseit ismételte meg,⁷² majd októberben – az uralkodó szóbeli parancsára – beszámolt a korábbi koronázási szertartásokról és a kialakult szokásokról.⁷³

Mailáth György kancellár 1865 novemberében fordult aggodalmaival az uralkodóhoz: ki és milyen módon nyitja meg az országgyűlést, illetve amennyiben a császár maga, akkor milyen szertartásrend szerint teszi ezt. Ezt követően a kancellár felidézte az 1861-es problémát, miszerint az uralkodó csak akkor vehet részt az országgyűlés megnyitásán, ha előbb egy küldöttség meghívja a koronázásra.⁷⁴ Mivel azonban a koronázást fontos és előreláthatólag hosszas tárgyalásoknak kell megelőznie, az országnak még sokáig kellene várnia a császár megjelenésére – folytatódott az érvelés. A kancellár azt is jelezte, hogy amióta az uralkodó kilátásba helyezte az országgyűlés személyes megnyitását, az egész ország reménykedik ennek megvalósulásában, és ha Ferenc József mégsem látogatna Magyarországra, az csalódást okozna a magyaroknak. Az ördögi kör tehát megint előállt, azonban az 1861-es események részletes bemutatása után azt is tudjuk, hogy a szokásjog felülírható volt. Erre utalt maga a kancellár is, amikor megemlítette, hogy a szokás nem nyugszik törvényi alapon, és javasolta, hogy az uralkodó az országgyűlésre öt meghívó küldöttséget audiencián fogadjon, ezzel megtartva a hagyományt, mégis eltérve attól.⁷⁵

Ezúttal Ferenc József nem hezitált, úgy határozott, hogy személyesen nyitja meg az országgyűlést, az utazásnál és a bevonulásnál a hivatalos fogadási ünnepségektől eltekint, a császári ház egyik tagja sem kíséri el. A ceremónia kapcsán javaslatokat kért, valamint a trónbeszéd, a szükséges megnyilvánulások és rendeletek tervezeteinek

⁷¹ *Sashegyi O.*: Az abszolutizmus kori levéltár i. m. 120.; A Times egy korábbi cikke szerint Ferenc József az országgyűlés összetételéből kívánta lemérni a feléje megnyilvánuló bizalmat. The Times, 1865. június 7. 12. Latest Intelligence. Austria and Hungary.

⁷² Kuefstein előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. szept. 21. MNL OL I 60 1865. évi ogy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 79–84.

⁷³ Jegyzetek az uralkodó számára. Bécs, 1865. okt. 6. MNL OL I 60 1865. évi ogy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 85–87.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 1–8.

⁷⁴ Ezért bízták meg 1861-ben Apponyi György grófot, mint királyi biztost az országgyűlés megnyitásával – szerepel az előterjesztésben.

⁷⁵ Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. nov. 7.; Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. nov. 9. (másolat) MNL OL I 60 1865. évi ogy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 170–174.

előterjesztését.⁷⁶ Az uralkodó határozott fellépése gyors munkára ösztönözte az érintett hivatalokat. A kiindulási pontot az 1843-as és az 1847-es direktórium⁷⁷ jelentette, annak átdolgozását a magyar kancellária a főudvarmesteri hivatal közreműködésével készítette el. A munka során számos korábbi példa került elő: koronázó és nem koronázó országgyűlések szertartásrendjei, a Pozsonyban használt „forgatókönyvek”, valamint az udvar által megvendégelttek számát, illetve a felmerült költségeket bemutató táblázatok. A példák egészen 1751-ig nyúltak vissza, a legkésőbbi esemény pedig, amit ugyancsak elővettek, az 1857-es látogatás volt, vagyis száz év ceremoniális szokásait tekintették át.⁷⁸

Különösen nagy gondot fordítottak annak előkészítésére, hogy az országgyűlés tagjait vendégül lássák, ami a magyar királykoronázás ünnepi eseményeihez tartozott (királyi lakoma/díszebéd), illetve nádorválasztáskor is szokásban volt. Annak ellenére, hogy 1865 decemberében egyikre sem készültek, tervbe vették az országgyűlés tagjainak megvendégelését, igaz, nem egy nagy, hanem több kisebb udvari ebéden a nevek abc-rendje szerint felosztva a főrendeket és képviselőket. Minderre azért volt szükség, mert a korábbi létszámok⁷⁹ áttekintése után – mérlegelve a budai királyi palota befogadóképességét –, megoldhatatlannak tűnt egy ekkora díszebéd. Így ebben az esetben is új formát alkalmaztak, megőrizve benne a régit.⁸⁰

A ceremónia további résztvevőiről Ferenc József döntött, több ponton eltérve a korábbi rendtől. A legszembeűnőbb a magyar testőrség nélkülözése volt, amire már az 1861-es előterjesztés is utalt. 1865-ben még mindig nem állt fel a gárda, ezért a többi testőrség tagjait rendelték Budára. Ferenc József bécsi főudvarnagya szolgálatára is számított volna Budán, annak ellenére, hogy a számára elkészített anyagok hangsúlyozták: a főudvarnagy feladatát a magyar királyi főlovászmester szokta átvenni. Az uralkodó végül engedett, és még ahhoz is hozzájárult, hogy – ez alkalommal kivételesen – bécsi főudvarmesterét a magyar királyi főudvarmester (Curiae Regiae Magister) helyettesítse.⁸¹

⁷⁶ Mailáth kancellár előterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. nov. 7.; Az uralkodó megjegyzésével, Schönbrunn, 1865. nov. 9. (másolat) MNL OL I 60 1865. évi og. megnyitása. 1865/2/28 fol. 170–174.

⁷⁷ A ceremónia részletes lefolyását tartalmazó rendelet.

⁷⁸ Mailáth kancellár átírt a főudvarmesteri hivatalnak. Bécs, 1865. nov. 10. MNL OL I 60 1865. évi og. megnyitása. 1865/2/28 fol. 169.; Az 1847-es ceremóniára Ferenc József még emlékezhetett is, hiszen azon apjával együtt részt vett, ahogyan arra dolgozatunk elején kitértünk. [Táblázat korábbi országgyűlés-megnyitásokról.] MNL OL I 60 1865. évi og. megnyitása. 1865/2/28 fol. 110.; Ceremoniel-Journal 1792, 1808, 1825, 1830. Uo. fol. 364–373.; Szertartásrend az uralkodópár ünnepélyes fogadásáról és bevonulásáról Pest-Budára 1857-ben. Uo. fol. 374–379.

⁷⁹ 1792: nincs adat; 1796: 500 fő; 1825: 700 fő; 1830: 750 fő, a második alkalommal: 900 fő. [Korábbi koronázási ebédek létszáma] MNL OL I 60 1865. évi og. megnyitása. 1865/2/28 fol. 381.

⁸⁰ Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 1–8.

⁸¹ Ferenc József legfelsőbb elhatározása, 1865. nov. 21. Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 9–10.

A helyszín kapcsán az 1861-es kompromisszum maradt érvényben, vagyis az országgyűlés megnyitását Budán tervezték megtartani, az üléseket pedig Pesten. Utóbbiak kapcsán ki kell emelnünk, hogy az 1861-es országgyűlésen felmerült egy ideiglenes országház felépítésének a terve, amelyre pályázatot is kiírtak, azonban a megvalósítás akkor elmaradt.⁸² 1865-ben Ferenc József maga vette kezébe az ügyet, és augusztus elején megbízta Ybl Miklóst, hogy a képviselőház számára ideiglenes épületet emeljen. A munkálatok szeptemberben kezdődtek, és december elejére el is készült a Sándor utcai épület. A képviselők ugyan csak 1866 áprilisában tudták használatba venni, mert nem száradtak ki a falak, de az igyekezet meggyőzőnek tűnhetett az uralkodó elszántságát illetően, hogy valóban parlamentáris átalakulást kíván.⁸³

Az országgyűlés megnyitása

A megválasztott képviselők között ismét problémaként merült fel az, hogy az országgyűlés előírt helyszíne Pest volt, a megnyitási ceremónia viszont Budán zajlott. Deák Ferenc azonban már december 8-án figyelmeztetett arra, hogy meg kell őrizni a jó viszonyt az uralkodóval. Ennek szellemében nemcsak a budai megnyitáson vett részt a képviselők nagy része, hanem két nappal korábban az uralkodó érkezősekor a várbeli fogadásra is elmentek. Deák pedig a pesti pályaudvaron is megjelent Ferenc József fogadására, ahol a császár szívélyesen köszöntötte a politikust.⁸⁴

Ferenc József 1865. december 12-én érkezett Pest-Budára, az országgyűlés megnyitási ünnepségére december 14-én került sor. A szertartás délelőtt 10 órakor szentmisével kezdődött a várkapornában, majd a képviselőház és a főrendiház tagjai átvonultak a királyi palota dísztermébe. A rendről a főajtónállót (Janitorum Regalium Magister) helyettesítő Almásy György gondoskodott.⁸⁵ Az uralkodó kíséretét főként a magyar királyi udvartartás tagjai, vagyis a magyar egyházi és világi méltóságok alkották,⁸⁶ a bécsi udvari hivatalok vezetői közül

⁸² Lónyay Menyhért 1861. júl. 6-i bejegyzése. Közli Lónyay Menyhért naplója i. m. 262–271.

⁸³ *Pereházy Károly*: A Sándor utcai képviselőház. In: *Az Ország Háza*. Buda-pesti országháza tervek i. m. 126–133., itt: 128.

⁸⁴ Deák Ferenc beszédei III. i. m. 496–498.

⁸⁵ A főajtónállói tisztséget ekkor gróf Zichy Ferenc töltötte be, aki azonban nem tudott részt venni az ünnepségen. [Az egyházi és a világi méltóságok listája] MNL OL I 60 1865. évi gy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 360–361.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 16.

⁸⁶ Egy szállásmester; két ajtónálló (Janitores); Almásy György, a főajtónálló helyettese; a zászlósurak, akiknek más szerepe nem volt: báró Nyáry Antal koronaőr, gróf Majláth Antal főpohárnokmester, gróf Cziráky György főkamrás, báró Sennyey Pál tárnokmester; Scitovszky János hercegprímás; Mailáth György kancellár; gróf Esterházy Móric tárca nélküli miniszter; (a főudvarmestert helyettesítendő) a magyar királyi udvarmester helyett kijelölt koronaőr, Károlyi György – kezében a pálcával; (a

csupán a főkamrás jelent meg. Az uralkodó biztonságára a három testőrgárda (az Arzieren- és a darabont testőrség, valamint az udvari csendőrség) tagjai, illetve a főhadsegéd ügyelt.⁸⁷

A terembe érve a huszártábornoki egyenruhát viselő Ferenc Józsefet éljenzés fogadta. A császár helyet foglalt a trónszékben, kísérete tagjai is elhelyezkedtek, majd „értelmes és csengő hangon, erőteljes tiszta magyar kifejezéssel olvasta fel” a trónbeszédet.⁸⁸ A beszéd elmondása után a kancellártól átvette az országgyűlésnek szánt lepecsételt iratokat, majd átadta a hercegprímásnak. Ezután felállt, levette „kócsagtollas kalpagját”, leereszkedő fejhajtással megköszönte és viszonzta az ismét felhangzó éljenzést, aztán elhagyta a tróntermet. Az uralkodó megérkezésekor, illetve a trónbeszéd után a palota udvarában a díszőrség zenekara a Néphimnuszt (Volkshymne vagy Gotterhalte) játszott, egy hadosztály gyalogos pedig tisztelgett. A megnyitás után az országgyűlés tagjai elindultak Pest felé, a képviselőház a Nemzeti Múzeumban, a főrendiház pedig a Városházán tartotta meg alakuló ülését.⁸⁹

Az udvari ebédekre december 14-től 20-ig minden nap sor került,⁹⁰ a császár fáradhatatlan udvariassággal fogadta a képviselőket és a főrendeket. Az első napon az A és B kezdőbetűs képviselők mellett Deák Ferenc, báró Eötvös József, Somssich Pál, Csengery Antal és gróf Lónyay Menyhért kapott külön meghívást. Csengery Antal így jegyezte le az eseményeket: „Ebéd után ismét a mellék kisebb terembe vonultunk. Őfelsége is ide jött. Körbe álltunk. Őfelsége sorbajárt, s többekkel beszélt, németül akiket már régebben ismert, magyarul a képviselőkkel, s azokkal, akik még nem voltak előtte bemutatva.”⁹¹ Ferenc József Deákkal, Eötvössel és gróf Andrássy Gyulával hosszabban is beszélgetett.⁹²

főudvarnagyt helyettesítendő) a magyar királyi főlovászmester, gróf Batthyány Imre – kezében a kinyitott karddal; tőle jobbra Lipthay Antal(?) püspök az apostoli keresztrel.

⁸⁷ Herceg Vincenz Karl Auersperg főkamrás; Heinrich Hess, a darabont testőrség kapitánya; Karl Ludwig Grünne, a testőr-csendőrség kapitánya; gróf Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd; két másodőr-mester, hat Arzieren-testőr. Sztartársrend az országgyűlés megnyitásakor 1865-ben. MNL OL I 60 1865. évi ogy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 7.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 25–30.; Pest, dec. 14. 1865. Országgyűlésünk ünnepélyes megnyitása. Pesti Napló, 1865. december 15. 1.

⁸⁸ Tartalmát közli a Pesti Napló. Lásd uo.

⁸⁹ Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 30–34.; [*Szász Károly*]: Egy képviselő napló-jegyzetei. Az 1865. december 10-kén megnyitott országgyűlés alatt. 2. kiadás. Bp. 1878. 12.

⁹⁰ Az uralkodói látogatás programja. MNL OL I 60 1865. évi ogy. megnyitása. 1865/2/28 fol. 287–292.; Landtags-Eröffnung zu Pest-Ofen im Dezember 1865. [A kötet végén található 45 oldalas összefoglaló.] ÖStA HHStA OMeA Hzd. ZP Bd. 77. (1865) p. 25–45., és Vasárnapi Ujság 12. (1865) 49. sz. 622.

⁹¹ Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzéteszi Csengery Lóránt. Bp. 1928. 35.; Lásd továbbá [*Szász Károly*]: Egy képviselő i. m. 28–29.

⁹² Deák Ferenc beszédei III. i. m. 498.

Az országgyűlés tevékenysége és bezárása

Az uralkodó trónbeszéde a *Pragmatica Sanctiót* tekintette kiindulási pontnak, egyúttal erőteljesen hangsúlyozta a monarchia egységét és az uralkodói jogokat, továbbá ragaszkodott az 1848-as törvények életbe léptetés előtti revíziójához.⁹³ Szász Károly képviselő szerint a trónbeszéd várakozást keltett, és alapjául szolgált „a mindkét részről ohajtott kiegyenlítésnek”, ugyanakkor rugalmasan kezelte a kényes pontokat, ezzel többféle értelmezési lehetőséget kínált.⁹⁴

Az uralkodó elutazása (december 20.) és a karácsonyi ünnepek után kezdődött a válaszfelirat megfogalmazása és tárgyalása. A felirat megalkotását hosszas viták kísérték. Közben az uralkodó is visszatért, január 29-től március 5-ig Erzsébettel együtt Budán tartózkodott. A február végi udvari hírek arról szóltak, hogy az uralkodói pár a felirati vita végéig marad, ekkor Ferenc József mindkét ház feliratát átveszi, és személyesen terjeszti a válaszleíratot az országgyűlés elé.⁹⁵

1866. február elején Schmerling utódja, Richard Belcredi is Budára érkezett, azonban a tárgyalások nemhogy közelítették egymáshoz a két felet, inkább eltávolították.⁹⁶ A válaszfelirat, illetve az arra adott uralkodói válasz után mindkét oldalon érezhetővé vált a csalódottság.⁹⁷ A párbeszéd fenntartását egy közösügyi bizottság létrehozásával sikerült megoldani, amely 1866 márciusában kezdte meg munkáját.⁹⁸ A kiéleződő osztrák–porosz viszony miatt az uralkodó 1866 nyarán elnapolta az országgyűlést, amely csak hónapokkal a háborús vereség után ült ismét össze, és még újabb hónapok teltek el, mire megszületett a kiegyezés, valamint megtörtént a koronázás.⁹⁹

Az 1865-ben megnyitott országgyűlés lett tehát a koronázó országgyűlés, bezárására 1868. december 10-én 1 órakor került sor. A szertartás előkészítése során a korábbi minták (az 1865-ös megnyitás, illetve korábbi országgyűlések bezárása) mellett a bekövetkezett politikai változásokat is figyelembe vették: 1. korábban a szentesített törvényeket a kancellár adta át a királynak, ezúttal a miniszterelnök, 2. a trónbeszéd után a király – míg korábban a nádornak

⁹³ *Wertheimer Ede, Monori: Gróf Andrássy Gyula élete és kora I–III.* Bp. 1910–1913. I. 231.

⁹⁴ [*Szász K.*]: Egy képviselő i. m. 214–216.

⁹⁵ Vasárnapi Ujság, 13. (1866) 8. sz. 93. Mi ujság?

⁹⁶ Különösen a felelős magyar kormány kinevezése, illetve annak elmaradása élezte ki a konfliktust. Lásd *Komjáthy M.: Ferenc József a „perfid” Deák Ferencről* i. m. 338–341.

⁹⁷ [*Szász K.*]: Egy képviselő i. m. 208.

⁹⁸ Deák Ferenc beszédei III. i. m. 608.

⁹⁹ Az országgyűlés elnapolásáról a háború miatt. (Ferenc József 1866. jún. 24-i leirata.) Deák Ferenc beszédei III. i. m. 755–756.; *Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867).* In: Magyarország története 1848–1890. I–II. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. (Magyarország története tíz kötetben 6/1–2.) Bp. 1979. I. 435–768., itt: 750–751.; *Deák Á.: Polgári átalakulás és neoabszolutizmus* i. m. 96–101.

– ezúttal az országbírónak nyújtotta át a törvényeket, aki egyben a főrendiház elnöke is volt.¹⁰⁰

Az uralkodó kíséretén is változtattak, régi-új szereplőként az időközben ismét életre hívott magyar testőrség kapitánya is feladatot kapott.¹⁰¹ A ceremónia úgy zajlott, ahogyan 1865-ben, annyi kivétellel, hogy a magyar honvédség parancsnokaként részt vett rajta József főherceg is – magyar tábournoki egyenruhában, illetve a korábbi (pozsonyi) szokásoktól eltérően a királyné nem a karzatról figyelte az eseményeket, hanem a trónnal szemben felállított esztrád alól. Erzsébet is magyar ruhát viselt, mellette főudvarmestere, báró Nopcsa Ferenc, illetve a főudvarmesternő tisztét betöltő gróf Andrássy Gyuláné helyezkedett el hat udvarhölgy kíséretében. Belépéskor mind a főherceget, mind a királynét éljenzés fogadta, akárcsak magát Ferenc Józsefet. A trónbeszéd elhangzása után a résztvevők átvonultak a várkapolnába, ahol a hercegprímás Te Deumot celebrált. Ezzel a ceremónia és az országgyűlés véget ért.¹⁰²

A meggyökeresedő gyakorlat (1869)

Néhány hónappal a kiegyezést létrehozó országgyűlés bezárása után, az 1848. évi IV. törvénycikkre hivatkozva, Ferenc József ismét összehívta a magyar országgyűlést április 20-ára Pestre. Az új alkotmányos rendnek megfelelően a rendeletet Andrássy Gyula miniszterelnök ellenjegyezte. A választásokra nézve az 1848. évi V., a kolozsvári 1848. évi II. és az 1868. évi XLIII. tc. volt érvényben.¹⁰³

A választások során a választók nemcsak a következő parlament összetételéről döntöttek, hanem a megalkotott kiegyezési rendszerről is véleményt mondtak. Az eredmény az ellenzék megerősödését tükrözte, a Deák-párt 60 mandátummal szerzett kevesebbet, mint 1865-ben, de még így is megőrizte többségét.¹⁰⁴ A meg-

¹⁰⁰ Unterthänigste Bemerkungen (fogalmazvány és tisztázat). MNL OL I 60 1869/2/31 Eröffnung des kön. ungar. Landtages (Reichstages) am 24. April. Landtags-Schluss [1868]. fol. 13–16.

¹⁰¹ A magyar testőrséget Ferenc József 1867 áprilisában hívta újra életre. Lásd Különfélék. Pest, apr. 27. Pesti Napló, 1867. április 28. 3. (Melléklet a „Pesti Napló” 98-5106. számához.)

¹⁰² Az uralkodó kíséretének tagjai: egy szállásmester, két biztos, a magyar főajtónálló helyettese, zászlósurak, a hercegprímás (ekkor már Simor János), a magyar miniszterek, a főudvarmester kezében a pálcával, a m. kir. főlovászmester, mint a főudvarnagy helyettese a karddal, tőle jobbra a püspök a keresztel. Az uralkodó mellett és mögött a magyar testőrség kapitánya és a lovas testőrség kapitánya, illetve a főkamrás és a főhadsegéd.; A magyar országgyűlés 1868. évi ünnepélyes bezárásának szertartásrendje. MNL OL I 60 1869/2/31 Eröffnung des kön. ungar. Landtages (Reichstages) am 24. April. Landtags-Schluss [1868]. fol. 25–26.; A magyar országgyűlés bezáró szertartása. Budapesti Közlöny, 1868. december 8. 2772.; A trónbeszéd szövegét közli a Budapesti Közlöny, 1868. december 11. 2799–2800. Nemhivatalos rész. Az országgyűlés bezárása. Buda-Pest, dec. 10.; Az országgyűlés ünnepélyes bezárása. Pest, decz. 10. Pesti Napló, 1868. december 11. 1.

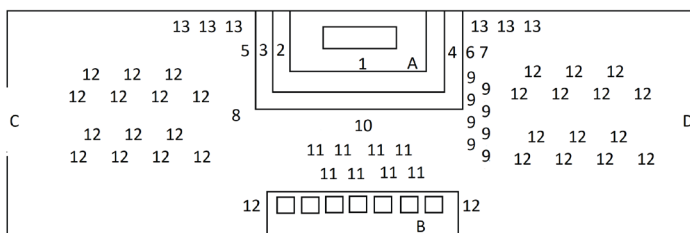
¹⁰³ Budapesti Közlöny, 1869. február 19. 491. Hivatalos rész.

¹⁰⁴ *Gerő András*: Az elsőprő kisebbség. Népképviselőt a Monarchia Magyarországn. 2. átdolgozott kiadás. Bp. 2017. 41., 47., 60.; *Üő*: Ferenc József és a magyarok. Bp. 2016. 216.

nyitási ceremónia előkészítése gyorsan ment, a mintát az 1868-as bezárási ünnepség adta, annak direktóriumában csak a dátumot és az időpontot kellett átírni.¹⁰⁵

Ferenc József 1869. április 24-én – immár koronás királyként – nyitotta meg a magyar országgyűlést Budán.¹⁰⁶ A megnyitási ünnepségre igyekvőket nagy érdeklődés kísérte, Deák Ferencet és Andrássy Gyulát több helyen megélejtették. Az istentisztelet után a zsúfolt trónteremben folytatódott a ceremónia, a belépő királynét, majd a királyt is éljenzés fogadta.¹⁰⁷ A trón körül a bécsi és a magyar udvar, illetve testőrség tagjai, valamint az egyházi méltóságok és a miniszterek foglaltak helyet, az alábbi rend szerint (1. számú ábra). A megnyitáson ismét részt vett a királyné, valamint József főherceg is, aki a királyné mögött állt. A bécsi testőrkapitányok közül pedig Ferenc József a testőr-csendőrség vezetőjét jelölte ki szolgálatra.¹⁰⁸

1. táblázat Az 1869-es országgyűlés megnyitási ünnepségének elhelyezkedési rendje¹⁰⁹

1. Ferenc József; 2. Magyar királyi főlovászmester (Agazonum Regalium Magister); 3. Főudvarmester; 4. Főkamarás; 5. Magyar királyi testőrség kapitánya; 6. Udvari csendőrség kapitánya; 7. Főhadsegéd; 8. Püspök az apostoli kereszttel; 9. Miniszterek; 10. Hercegszék; 11. Zászlósorok; 12. Képviselők és főrendek; 13. Magyar királyi testőrök. A. Trón; B. Tribün a királyné számára; C. Bejárat (Ferenc József); D. Bejárat (Erzsébet)

„És ez volt az első trónbeszéd, mely a régi propositiók szűk keretéből kibontakozva, az ország jólétét, s a nép javát célzó kívánalmakat a haladás és a korszellem utasítása szerint jelezve, hívja fel a törvényhozókat oly reformok keresztülvételére, melyeknek hiányában hazánk a mivellet államok sorában helyet tartósan nem

¹⁰⁵ Direktórium Károlyi Györgynek a megnyitásról (fogalmazvány az 1868-as bezárára készült szöveg alapján). MNL OL I 60 1869/2/31 Eröffnung des kön. ungar. Landtages (Reichstages) am 24. April. fol. 22.

¹⁰⁶ A Pesti Napló esti száma közölte a trónbeszéd szövegét. Pesti Napló, 1869. április 24. esti kiadás 1.

¹⁰⁷ Különfélek. Pest, ápril 24. Pesti Napló, 1869. április 25. 2.

¹⁰⁸ Herceg Hohenlohe főudvarmester Andrássynak, 1869. ápr. 15. (fogalmazvány) MNL OL I 60 1869/2/31 Eröffnung des kön. ungar. Landtages (Reichstages) am 24. April. fol. 37.

¹⁰⁹ Szertartásrend a magyar országgyűlés ünnepélyes megnyitáskor 1869-ben. MNL OL I 60 1869/2/31 Eröffnung des kön. ungar. Landtages (Reichstages) am 24. April. fol. 23–24.

foglalhatna” – írta másnap a *Pesti Napló*.¹¹⁰ A beszéd szövegezése feltehetőleg a miniszterelnöki hivatal feladata volt, és Andrássy valószínűleg Deákkal is egyeztetett róla. A képviselőház és a főrendiház tagjainak bemutatására – díszbéd nélkül – április 26-án került sor,¹¹¹ mert 25-én József nádor szobrát avatták.¹¹²

Ferenc József tehát az 1865–1868-as országgyűlés bezárásán mondott először koronás királyként trónbeszédet, s a későbbiekben ez az esemény lett az alapja a további megnyitási – és feltehetőleg a bezárási – ceremóniáknak.

Összegzés

A magyar országgyűlés összehívása 1861 elején lehetőséget teremtett a párbeszéd megkezdésére, esetlegesen a koronázás megvalósítására. A császár szándéka, hogy személyesen nyissa meg az országgyűlést – a megegyezésre való törekvését jelezte. Az esemény körüli bizonytalanság ugyanakkor tükrözta a politikai életben kialakult, egyre kevésbé a kompromisszum irányába mutató kaotikus helyzetet. A „koronázatlan” uralkodó megjelenése ezért kockázatosnak tűnhetett, a magyarországi elégedetlenséget látva a hagyományok figyelmen kívül hagyása a megnyitási ceremóniában növelhette volna a feszültséget. Ugyanakkor a bécsi politikai vezetők is elleneztek a császár Pest-Budára utazását. Ferenc József távolmaradása mögött a Schmerling államminiszter által képviselt irányvonal megerősödése húzódott meg.

Az uralkodó az 1857-es császári körút után közel nyolc évig nem járt Magyarországon, 1865-ben viszont háromszor is. Az év végén összeülő országgyűlést Ferenc József személyesen nyitotta meg. Elszántságát erősítette a kedvező légkör, amely a politikai változás nyomán alakult ki Magyarországon, és szándékától a felmerülő ceremóniális nehézségek sem térítették el. Ferenc József uralkodói legitimitása továbbra is megkérdőjelezhető volt, azonban miután Deák Ferenc hűvéti cikkében felelevenítette a „jó uralkodó – rossz tanácsadók” toposzát, megtörtént az első lépés a császár magyarországi regnálásának elfogadása felé. A magyar követeléseket megvalósító intézkedések 1865 nyarán és őszén ugyancsak javítottak az uralkodó megítélésén. A kölcsönös bizalom mindkét oldalon megmutatkozott, a közjogi hagyományt felül lehetett írni. Az újrainduló párbeszéd azonban csak 1867-ben hozta meg gyümölcsét, a kiegyezést és a koronázást.

¹¹⁰ Pest, április 24. 1869. *Pesti Napló*, 1869. április 25. 1.

¹¹¹ Azt biztosan tudjuk, a két ház vezetőinek beszédére adandó uralkodói választ a miniszterelnöki hivatal készítette elő.

¹¹² Hohenlohe főudvarmester Andrássy Gyulának. 1869. ápr. 15. (fogalmazvány) MNL OL I 60 1869/2/31 Eröffnung des kön. ungar. Landtages (Reichstages) am 24. April. fol. 37.; József nádor szobrának felállítását Ferenc József az 1857-es magyarországi látogatás alkalmával kezdeményezte. Lásd *Budapesti Hírlap*, 1857. május 12. 1. Hivatalos rész.

Visszatérve a tanulmány elején felvetett kérdésekhez, kiemelnék néhány momentumot. Az 1867 utáni megnyitási szertartásoknak állandó eleme maradt az istentisztelet, amelyet a hercegprímás celebrált, aki azután a trónbeszéd felolvasása alatt a trón mellett kapott helyett. A ceremóniában tehát megjelent Ferenc József uralkodói felfogásának egyik lényeges eleme, a keresztény uralkodó alakja.

A király kíséretére tekintve szembevetendő a középkori és kora újkori hagyományok továbbéltetése, a magyar királyi udvartartás tagjainak szerepeltetése, ami a főajtónálló és a főlovászmester, illetve 1868-tól a magyar testőrség számára kiemelt funkciót biztosított. Mindez nem jelentette a bécsi udvartartás teljes mellőzését, a főudvarmester és a főkamrás elkísérte az uralkodót az eseményre, akár csak az egyik testőrgárda kapitánya. A „kettős udvartartás” nem volt előzmény nélküli, hiszen – miután I. Ferdinánd uralkodása (1527–1564) alatt az önálló magyar királyi udvar megszűnt – a késő középkori önálló budai udvar hagyományai mellett a bécsi közös udvar ceremonialis gyakorlata is érvényesült a magyar koronázási szertartásban,¹¹³ illetve a későbbiekben a magyar országgyűlések megnyitásakor is.

Ez a kettős megoldás Ferenc József uralkodása idején is megmaradt. Az 1866 elejétől újjáéledő budai udvari élet számos társasági eseményt tett lehetővé, melyek egyre több reprezentációs lehetőséget jelentettek. Ferenc József magyar királyként reprezentált, azonban sohasem *csak* magyar királyként. A bécsi udvartartás – ezáltal a birodalmi egység eszméje – folyamatosan jelen volt Budán is az újra életre hívott magyar királyi udvartartás mellett.

Az 1848–49-es alapon végbement 1867-es alkotmányos átalakulás új politikai berendezkedéssel, a rendi intézmények egy részének megszűnésével járt együtt. A politikai változások következtében a megnyitási ceremónia résztvevői közül néhányan „kikerültek”, illetve „lecserélődtek”. Az alkotmányos rendszer kialakításával együtt járt a magyar kancellária felszámolása, a kancellár helyét a miniszterelnök vette át. A nádori pozíciót 1848 után többé nem töltötték be, de a Habsburgok magyarországi ága így sem maradt képviselő nélkül, hiszen Erzsébet királyné mellett József főherceg is megjelent 1869-ben.

A koronázáskor és nádorválasztáskor szokásos „lakomát” felelevenítve (vagy megelőlegezve), egyúttal a népképviselői országgyűlés tagjainak bemutatkozását lehetővé téve, 1865-ben egy többnapos ünnepségsorozat keretében a császár minden nap udvari ebédet adott. A bemutatás alfabetikus rendben zajlott, és ez így történt a későbbiekben is – mellőzve a rendi hierarchiát. A lakoma azonban a

¹¹³ Egészen pontosan a koronázási lakomákban. Pálffy Géza: Koronázási lakomák a 15–17. századi Magyarországon. Az önálló magyar királyi udvar asztali ceremóniarendjének kora újkori továbbéléséről és a politikai elit hatalmi reprezentációjáról. Századok 138. (2004) 1005–1101., itt 1007.

későbbiekben elmaradt. 1869-től az uralkodó a bemutatási ceremónia keretében egyszerre fogadta a képviselőház és a főrendiház összes tagját, de nem vendégelte meg őket. Ennek több oka is lehetett, egyrészt a takarékosági szempont, másrészt a budai palota kapacitásának határai.

Az 1869-es ceremónia résztvevőinek listájából két személyt emelnék ki. Az 1866 eleji, hosszas budai tartózkodástól kezdve Erzsébet alakja egyre inkább előtérbe került.¹¹⁴ Népszerűségét és jelenlétének súlyát jelzi, hogy – a korábbi hagyományoktól eltérően – Ferenc Józseffel egy napon és egyazon szentmisén koronázták meg.¹¹⁵ A királyné személyes megjelenése az országgyűlési ceremóniakon, és a korábbiaktól eltérő, központi elhelyezése ebből kifolyólag érthetőnek tűnik.¹¹⁶

A másik személy gróf Karl Ludwig Grünne, Ferenc József korábbi főhadsegédje, aki 1869-ben a magyar testőrség kapitányával együtt volt jelen a ceremónián.¹¹⁷ Ez a döntés azért tűnhet furcsának, mert az 1850-es években Grünne nem örvendett túl nagy népszerűségnek Magyarországon, az uralkodó egyik rossz szellemét látták benne.¹¹⁸

Bármennyire ellenezték a magyar országgyűlés tagjai 1861-ben – és egy részük a későbbiekben is –, a megnyitási ünnepségek helyszíne mindvégig a budai palota trónterme maradt. A „kettős helyszín” tükrözte 1848–49 örökségét és ambivalens emlékét, amin a kiegyezés megkötése sem változtatott. Az uralkodó annyi engedményt tett, hogy 1869-ben már Pestre hívta össze az országgyűlést. A megnyitás azonban továbbra is maradt Budán. Ferenc József az angol uralkodóval ellentétben soha nem a parlamentben mondta el trónbeszédét. Alkotmányos uralkodó lett, de a parlamentarizmus elvét sajátos módon értelmezte. Elfogadta, hogy más kormányzat nem lehetséges, csak az alkotmányos, ugyanakkor felfogásában, magatartásában és reprezentációjában is megőrizte az egyeduralkodó elemeit.¹¹⁹

¹¹⁴ Az, hogy Erzsébet az 1865-ös megnyitáson nem vett részt, elsősorban a császári pár magánéleti problémáira vezethető vissza. Lásd *Vér Eszter Virág*: Újraértelmezett szerepvállalások. *Aetas* 27. (2012) 1. sz. 83–104., itt: 85.

¹¹⁵ A későbbiekben azonban a királyné egyre ritkábban vett részt a ceremóniális eseményeken.

¹¹⁶ Az 1872-es megnyitási ünnepségen azonban már nem vett részt. Pest, sept. 4. Az országgyűlés megnyitása. *Pesti Napló*, 1872. szeptember 4. esti kiadás 1.

¹¹⁷ Karl Ludwig Grünne Ferenc József 1848. decemberi trónra lépésétől állt az uralkodó szolgálatában mint főhadsegéd és a katonai iroda vezetője. 1859-ben az itáliai vereség után – a közvélemény nyomására – a császárnak meg kellett válnia tőle. Ferenc József azonban maga mellett tartotta Grünnet, főis-tállómesterré nevezte ki, meghagyva kapitányi pozícióját is az udvari csendőrség élén. Lásd *Martina Winkelhofer*: „viribus unites” Der Kaiser und sein Hof. Ein neues Franz-Joseph-Bild. Wien 2008. 40., 202–203.

¹¹⁸ Egy anekdota szerint Grünne gróf korábban sokat tartózkodott Magyarországon, többek között Tisza Lajosnál, Tisza Kálmán édesapjánál is. 1852-ben Nagyváradra érkezve meglátogatta ismerőseit, de senkit sem talált otthon. Grünne gróf „észrevette a szándékot és elkomorodott”. *Reiner Bertalan*: A császár legelső útja Magyarországon. Szabadság, 1888. december 19. 1–2.

¹¹⁹ *Somogyi Éva*: Ferenc József. Bp. 1989. 230–231.

Áttekintve a vizsgált kérdéseket arra a következtetésre juthatunk, hogy az 1860-as években a szimbolikus politika terén is szükség volt engedményekre mind a magyarok, mind Ferenc József részéről. A szimbolikus kompromisszum ráadásul meg is előzhette a politikai megegyezést, amire példa az 1865–68-as országgyűlés megnyitása. A megnyitási ceremónia 1865 decemberében volt a „legmagyarosabb”, másként fogalmazva: az uralkodó ekkor tette a legtöbb engedményt a magyar királyi reprezentáció javára. A kiegyezés azonban csak 1867 tavaszán jött létre.

SPEECH FROM THE THRONE – WITHOUT A CROWN?

by Orsolya Manhercz

SUMMARY

Franz Joseph I took the throne of the Habsburg Empire in December 1848, but despite the established custom and law was not crowned king of Hungary. What difficulties did this cause when the Emperor wanted to start a dialogue with the Hungarians in the 1860s about a compromise? How did the two sides and the two positions approach each other, and how did all this appear at the level of symbolic politics? How did past traditions survive, and how were new ones born? What features and political intentions can we observe in the opening (and closing) ceremony of Hungarian Parliaments? When did Franz Joseph first give the speech from the throne as the crowned king of Hungary?

M. Lovas Krisztina

KI MIRE EMLÉKEZETT MÁRCIUS 15-ÉN A DUALIZMUS KORÁBAN?

Az ünnepségek alakulása
az aktuális politikai konfliktusok tükrében

Bevezetés

Témaválasztásunkat elsősorban az indokolta, hogy bár 1848 jelentőségével és a magyar nemzeti emlékezetben elfoglalt kiemelt helyzetével már igen sokat foglalkozott a történetírás, a március 15-ei ünnepségek alakulását, a dualizmus kori történeti-politikai szituációkban betöltött szerepét alaposan még nem tárták fel a kutatók.¹

Alapvető kérdésünk: hogyan vált a március 15-ei ünnepnap kiemelt 1848-as „emlékezhellyé”, hogyan tükrözte az aktuális társadalmi-politikai konfliktusokat a dualizmus évtizedei alatt? Hogyan használták fel az egyes politikai erők az ünnepet saját céljaik megvalósítására, saját politikai üzeneteik minél hatékonyabb eljuttatására célközönségük számára? Ugyanakkor rá kívánunk világítani azokra az uralkodó iránti lojalitás szempontjából mindenképpen kényes és

¹ A március 15-ei ünnepségek dualizmus kori alakulását érintő szakirodalomra lásd *Gerő András*: Március 15. Fejezetek a nemzeti szabadságünnep hányatott történetéből. In: *Uő*: Magyar polgárosodás. Bp. 1993. 397–415.; *Gyarmati György*: Március hatalma a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből. Bp. 1998. 26–39.; *Gyáni Gábor*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 116–127.; *Szögi László*: 1848 utóélete a magyar felsőoktatásban. In: *Történelempedagógiai füzetek*. Szerk. Szabolcs Otto. Bp. 1998. 28–49.; *Erdész Ádám*: A 48-as kultusz a dualizmus korában. In: *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom és kultúrtörténet határmezsgyéjén.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.) Szerk. Pásztor Cecília. Salgótarján 2002. 259–270.; *Patyi Gábor*: Március 15. a dualizmus kori Sopronban a helyi sajtó tükrében. *Soproni Szemle* 53. (1999) 3. sz. 273–285.; *Hegedűs Zoltán*: 1848–1849 emlékezete Moson vármegyében. In: *Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Szerk. Hudi József – Tóth G. Péter. Veszprém 1999. 25–34.; *Jakab Albert Zsolt*: Emlékkállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron. *Kolozsvár* 2012. 242–250.; *M. Lovas Krisztina*: A pesti egyetemi ifjúság március 15-i ünnepségei a dualizmus évtizedei alatt I. (1867–1890). *Honismeret* 41. (2013) 2. sz. 18–21.; *M. Lovas Krisztina*: A pesti egyetemi ifjúság március 15-i ünnepségei a dualizmus évtizedei alatt II. (1890–1898). *Honismeret* 42. (2014) 1. sz. 35–41.; *M. Lovas Krisztina*: A márciusi ifjak nemzedékének emlékezete a március 15-i ünnepségek tükrében. *Március 15-e és április 11-e megünneplése 1849–1898 között* (kitekintéssel 1918-ig). Doktori (PhD) értekezés 2017. (Ezúton köszönöm témavezetőmnek, Erdődy Gábor professzornak a disszertáció elkészítéséhez nyújtott támogatását.)

konfliktusokat rejtő helyzetekre, amelyek március 15-e megünneplése kapcsán keletkeztek elsősorban a kormánypárt képviselői számára, akiknek – függetlenül saját személyes meggyőződésüktől – hivatalos megnyilatkozásaik alkalmával mindenkor tekintettel kellett lenniük Ferenc József 1848-cal kapcsolatban fennálló különös érzékenységre.

Írásunkban arra törekszünk, hogy bemutassuk, melyek voltak az ünnepségen felbukkanó legmarkánsabb politikai üzenetek, emellett kitérünk az ünnepek rítusainak, ceremóniáinak alakulására, a szimbólumok használatára és a szimbolikus térfoglalás egyes jelenségeire, valamint az ünnepeken megjelenő kanonizált 1848-as szövegek (elsősorban a *12 pont*) aktuális újraértelmezéseire – elsősorban a fővárosi ünnepséget tekintve.

Az 1848-as március 15-ei ünnepségek jelenségeinek vizsgálatok az ünnepségeket a kollektív emlékezet megnyilvánulási formáinak tekintettük, és figyelembe vettük, hogy az emlékezet nem egyéni teljesítmény, hanem a társadalomban jelen lévő társas kapcsolatokkal összefüggésben jön létre az egyénben, s nagymértékben függ attól a csoporttól, amelyhez az emlékező a megemlékezés pillanatában tartozik. Az egyén mindig a csoport nézőpontjából emlékezik, és emlékezeti aktuálisai mindig rekonstrukciók, amelyek pillanatnyi társas helyzetének felelnek meg. Maurice Halbwachs² és Jan Assmann³ munkái alapján érvényesnek tekintjük, hogy az emlékezés folyamatát a közösség ideológiája és önértelmező struktúrái nagymértékben befolyásolják. Pierre Nora⁴ kritériumait alapul véve az 1848-as megemlékezéseket az „emlékezet helyeiként” értelmezzük, amelyek esetében az anyagi, a szimbolikus és a funkcionális jelleg mindig együtt érvényesül.

A nemzeti ünnep szükségessége – kísérlet egy 48-as állami nemzeti ünnep létrehozására

A filozófus Hans Blumenbergre hivatkozva Assmann arra a fontos jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy „az emlékezetnek nincsenek tiszta tényei”, ebből következően a kollektív emlékezet viszonylag szabadon kezeli a múltat annak kanonizálása során.⁵ Halbwachs szerint „nem tudunk másképpen emlékezni, mint hogy megtaláljuk a kollektív emlékezet keretei között a bennünket érdeklő múltbeli eseményeket.

² *Maurice Halbwachs: Az emlékezet társadalmi keretei.* In: Francia szociológia. Válogatás. Szerk. Ferge Zsuzsa. Bp. 1971.

³ *Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Bp. 2013.

⁴ *Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok.* Bp. 2010.

⁵ *Assmann, J.: A kulturális i. m. 41.*

Egy emlékkép annál gazdagabb, minél nagyobb memóriakeret kereszteződésében tűnik fel – ezek ugyanis átfedik és részben tartalmazzák egymást”.⁶ Ez a fajta gazdagság – véleményünk szerint – nagyon is jellemző 1848/49 esetén, és ez a sokféle emlékezet tört felszínre a dualizmus kori március 15-ei ünnepségeken is. A különféle emlékező csoportok ugyanis mind azt az emlékképet emelték ki 1848 öszszetett jelentéstartalmából, ami aktuális céljaikhoz legközelebb állt, és az általuk közvetíteni szándékolt üzenetek szempontjából leginkább hasznosíthatóak voltak. Minden politikai erő, párt, csoportosulás megtalálhatta a maga emlékezetét 1848-ban. Ehhez az is hozzájárult, hogy „1848” igen gazdag jelentéstartalmat hordozott. Éppúgy megtestesítette a polgári átalakulásért küzdő reformmozgalmat, mint a március 15-én kinyomtatott radikális *12 pontot*, vagy éppen a törvényes politikai, államjogi, társadalmi változásokat rögzítő 1848. április 11-én szentesített 31 törvénycikket, de az öt hónappal később, az 1848-as alkotmány megvédéséért kirobbant fegyveres önvédelmi harcot ugyanúgy, mint a szabadságharc leverését követő súlyos megtorlás áldozatainak emlékét vagy az önkényuralommal szembeni ellenállást. Így végül, mire a kiegyezés korszakához eljutunk, már számtalan asszociációs lehetőséget rejt magában csupán a kifejezés: „1848”.

Mindez igencsak megnehezítette, hogy az uralkodóval kibékült nemzet hivatalos ünnepévé váljon március 15-e a korszakban. Őfelsége kormányai nem karolhatták fel a megemlékezéseket, de a hatalom nem tiltotta meg március 15-e megünneplését. Hiába voltak a március 15-ei emléknaphoz már előzményei, összetett jelentéstartalma miatt és Ferenc József érzékenységre való tekintettel – akinek rendkívül kellemetlen élményei fűződtek a birodalmát megrendítő 1848-as mozgalmakhoz, és akinek ugyanakkor személye nem volt elvonatkozatható a magyar szabadságharc leverésétől, a megtorlástól és az önkényuralom éveitől – március 15-e nem válhatott hivatalos nemzeti ünnepévé hosszúra nyúlt uralkodása alatt.

Ahogy Európa-szerte a 19. században kialakuló modern nemzetállamoknak szükségük volt saját, a közös nemzeti állami identitást erősítő önreprezentációra, saját szimbólumokra és ünnepekre, olyanokra, amelyekkel a szélesebb, a nemzetbe újonnan beemelt tömegek is azonosulni tudtak, ugyanúgy szüksége volt erre Magyarországnak, illetve szüksége lett volna az Osztrák–Magyar Monarchiának is. Mindezt indokolta a politika tömegessé válása, a tömegpolitika kibontakozása is. A Habsburg Birodalom területén azonban hiányzott egy olyan ünnepnap, amely alkalmas lett volna arra, hogy közös érzelmi azonosulási lehetőséget kínáljon a birodalom népeinek számára, és ugyanúgy a kiegyezéssel létrejött

⁶ Gyáni Gábor: Relatív történelem. Bp. 2007. 162., vö. *Halbwachs, M.: Az emlékezet* i. m. 131.

Monarchia Magyarországon – a kísérletek ellenére – a hatalom szimbolikus legitimációja a korszakban mindvégig gyenge maradt.⁷

Hogy mennyire szüksége lett volna a kiegyezést követően létrejött magyar államnak is egy széles elfogadottsággal bíró, az egységes magyar állam eszméjét megtestesítő, modern nemzeti ünnepre, azt jól tükrözik az 1891-es vasárnapi munkaszünetet elrendelő törvény képviselőházi vitáján elhangzott felszólalások. Ugyanis a kormánypárti gróf Andrassy Tivadar indítványára ekkor emelték Szent István király (ekkorra már nagy hagyományra visszatekintő, alapvetően katolikus egyházi jellegű) ünnepét a munkaszüneti napok sorába (1891. évi XIII. tc. 1. §.) – éppen a nemzeti ünnep hiányának a betöltésére. Andrassy arra hivatkozott, hogy minden modern államnak szüksége van egy olyan ünnepnapra, amely emléket állít az „állam alap gondolatának, azon vezéreszmének, melytől az uralkodó irányzat eltérni nem akar”.⁸ Andrassy indítványán felbátorodva a függetlenségi gróf Károlyi Gábor ebbe a fél mondatba még augusztus 20-a mellé be kívánta csempészni március 15-ét is, de sikertelenül.⁹ Ugyanakkor éles vita bontakozott ki arról, hogy Szent István ünnepe alkalmas-e egyáltalán az egységes nemzet megtestesítésének kifejezésére. Abban azonban többnyire egyetértettek a képviselők, hogy nemzeti ünnepre szükség van, ahogy tették ezt az április 11-i ünnepet elrendelő törvény megalkotásakor is 1898-ban, midőn kormánypárti és ellenzéki oldalról egyaránt kifejezést nyert az a gondolat, hogy az alapmítosz, amelyből érdemes kiindulni és megalapozhatja a jövőt, az 1848.¹⁰

A dualista rendszer is 1848-ból eredeztette magát, jól tükrözi ezt az Andrassy-kormány kinevezésének dokumentuma is, amelynek bevezetőjében kiemelt helyet foglal el az alkotmány helyreállítása, természetesen a kilátásba helyezett

⁷ *Cieger András*: Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége. In: *Identitásaink és (el)hallgatásaink. Korrajz. A XXI. Század Intézet évkönyve. Szerk. Fricz Tamás – Láncki András. Bp. 2011. 28–29.*; A birodalmi egység kifejezését volt hivatva szolgálni a mindenkori uralkodó születés- és névnapjának hivatalos megünnepeletése is. Az első világháborús propaganda még fokozottabban kívánta kifejezésre juttatni a nemzet és az uralkodó egységét. A háborús ünnepekre lásd *Turbucz Dávid*: „Ferenc Jóska azt üzenté”. Uralkodói születés- és névnapok az I. világháború alatt. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 603–614.

⁸ Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplói. Bp. 1887–1892. I–XXVII. (a továbbiakban KN 1887–1892.) 447. ülés (1891. jan. 29.) XXI. 376.

⁹ Uo. 382.

¹⁰ Ezt tükrözik báró Bánffy Dezső miniszterelnök szavai, aki az 1848-as törvényeket Magyarország ezeréves történelmi fejlődésének korszakalkotó és mindenképpen ünneplésre méltó mozzanatának nevezte. Lásd Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplói. Bp. 1897–1901. I–XXXVII. (a továbbiakban KN 1896–1901.) 54. ülés (1897. febr. 20.) IV. 121.; A függetlenségi ellenzék részéről Eötvös Károly azt hangsúlyozta, hogy egy, az 1848-as időköt megörökítő nagy nemzeti ünnepre mindenképpen szükség van, méghozzá állandó és kötelező jelleggel, amelyet az egész nemzet osztályra és felekezetre való tekintet nélkül megtartana. Lásd KN 1896–1901. 259. ülés (1898. márc. 11.) XIV. 17.

törvényes módosításokat is beleértve.¹¹ Ezért is merülhetett fel egyáltalán az 1898. évi ötvenedik évforduló alkalmával, hogy az ellenzék által szorongatott helyzetben a kormány tagjai kipuhatolják, mit szólna Öfelsége egy 1848-as tartalmú nemzeti ünnephez. A Miniszterelnökség iratai jól tükrözik azt a lázas kapkodást, amely báró Bánffy Dezső miniszterelnök és a kormánypolitikuskok körében bontakozott ki, amikor Kossuth Ferenc 1897. február 13-án azt indítványozta, hogy „határozza el a törvényhozás, hogy az 1848-iki alkotmány létrejöttének és ezzel összekötve a szabadságharcnak félszázados évfordulóját nemzeti ünnepnek tekinti, és utasítja a kormányt e nagy eseményekhez méltó ünneplésének kellő előkészítésére”.¹² (Kossuth írásbeli indítványában a március 15-ei dátum nem szerepelt.) Két hirtelen papírra vetett, aláírás nélküli ceruzás feljegyzés is található a miniszterelnökségi iratok között, amelyek még valószínűleg ezen a bizonyos február 13-i, szombati ülésen keletkeztek. Az egyikre egy ismeretlen kéz a következő sorokat írta: „1. 50 év nem elég, ellentéteket idézhetnének elő, már maga a vitatkozás is. 2. Csak 1848-iki törvények, többi mellőzendő, de előnyei kifejezése mellett.”¹³ A másik cédulán pedig ez olvasható: „Az 1848-ik évi 50 éves évforduló megünneplése vagy egyáltalán nem lehet vagy kormányi vezetés mellett azon nap, midőn az 1848-ik évi törvények 1848-ban szentesítve lettek.”¹⁴ Másnap Darányi Ignác földművelésügyi miniszter egy magánlevelet intézett Bánffyhoz, amelyben egy szűk körű, kormánypárti politikusok között zajló rögtönzött megbeszélés eredményét rögzítette. Ebben egy bizonyos T. K. monogramú¹⁵ befolyásos politikus ötletére hivatkozva szintén az 1848-as törvények szentesítésének emléknapiját javasolta nemzeti ünnepnek megtenni. A pontos dátumot ekkor még nem is tudták, csak annyit, hogy valamikor áprilisban volt.¹⁶ Bánffy február 15-én, hétfőn reggel azonnal táviratozott báró Jósika Samunak, a király

¹¹ A kiegészítés. Szerk. Cieger András. Bp. 2004. 94–97. A február 14-én Bécsben Ferenc József elnökletével megtartott első közös minisztertanácsi értekezleten Komers lovag, Wüllerstorff-Urbair báró és John báró miniszterek jobban szerették volna, ha nem az „alkotmány helyreállításáról”, hanem csupán „az alkotmányos viszonyok” helyreállításáról szólt volna a szöveg. Andrassy kifejtette, hogy a magyarországi közvélemény szemében csak úgy érhető el teljes megnyugvás, ha az alkotmány helyreállítását maga az uralkodó királyi leiratban jelenti ki, ezt követően az országgyűlés készséggel hozzájárulását fogja adni az alkotmány egyes elemeinek felmentéséhez. A minisztertanácsi ülés jegyzőkönyvének részleteit magyarul lásd Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp. 2006. 450–456.

¹² Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Bp. 1897–1901. I–XXXVIII. (a továbbiakban KI 1896–1901.) 102. sz. III. 165.

¹³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 26 Miniszterelnökség Levéltára (a továbbiakban K 26) 473. cs. Az 1848. évi törvények szentesítésének 50. évfordulója alkalmából rendezett ünnepek ügyei. 2937/1897 ME.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Valószínűleg Tisza Kálmán volt miniszterelnökről van szó.

¹⁶ MNL OL K 26 473. cs. 2937/1897 ME.

személye körüli miniszternek, hogy kérjen időpontot Őfelségénél és puhatolja ki véleményét egy esetleges 1848-as tartalmú nemzeti ünnep létrehozásával kapcsolatban. Nehéz helyzet állt elő, mert amennyiben hivatalosan létrejön egy 1848-as korszakot megörökítő nemzeti ünnep, amely tartalmában rendkívül összetett, akkor a gyakorlatban lehetetlen megszabni azt a határt, hogy az emlékezők mire emlékezhetnek és mire nem, mi fér bele az uralkodó iránti lojalitás kategóriájába és mi nem.¹⁷ A február 17-i minisztertanácsi értekezleten Jósika jelentése alapján kiderült, hogy az uralkodó nem ellenzi az 1848-as alkotmány megünneplését, de egyértelműen kérte annak határozott elkülönítését a szabadságharctól. Így a minisztertanács úgy döntött, hogy Kossuth indítványát elveti, de kilátásba helyezi az 1848-as törvények megünneplésének lehetőségét.¹⁸ Ebben a kényes helyzetben minden szónak jelentősége volt, ezért a miniszterelnök Kossuth Ferenchez intézendő válaszában szövegét¹⁹ még az ülés előtt egyeztetni kellett Ferenc Józseffel.²⁰

Mint ismeretes, az ötvenedik évfordulón a képviselőház többsége, a lojalitás szempontjait előtérbe helyezve, március 15-e helyett, az uralkodóval együttműködésben, április 11-ét tette meg az 1848-as időket megtestesítő nemzeti ünneppé.²¹ Április 11-e volt a magyar történelem során az első, önálló törvényben elrendelt, hivatalos, pusztán politikai természetű, állami, nemzeti ünnep, annak minden kötelező kellékével együtt, amely a nemzetiségi területekre, valamint a törvényhozók eredeti szándéka szerint Horvátországra is kiterjedt,²² így a magyar nemzetállamhoz

¹⁷ Ennek az aggodalmának adott hangot Bánffy miniszterelnök is Jósikához írt levelében: „Jóformán lehetetlen volna elkerülni, hogy a 48-ki alkotmány ünneplése a szabadságharccal tényleg kapcsolatba ne hozassék, s amaz események pedig még nincsenek tőlünk olyan távol, hogy azok teljesen a történeti múlt objektivitásával ítélthetessenek meg, és ellentétes érzelmeket ne szítsanak. Azért az ünneplést még korainak, s mindenesetre nagyon időszerűtlennek kell tartanom.” MNL OL K 26 473. cs. 2937/1897 ME.

¹⁸ MNL OL K 27 (Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek 1867–1944.) 1897. febr. 17. (7. ülés) 4–15.

¹⁹ Bánffy miniszterelnök választát lásd KN 1896–1901. 54. ülés (1897. febr. 20.) IV. 121–122.

²⁰ Jósika távirata Bécsből a miniszterelnöknek 1897. február 19-én. „Felség a minisztertanácsi határozatot jóváhagyni kegyeskedett azon megjegyzéssel, hogy az indítvány két része közötti különbség kellő hangsúlyt nyerjen. Előkonferencián megállapított szöveget kérem, nekem számjелеzve azonnal megküldeni.” A táviraton Bánffy válaszában fogalmazványa, kelt 1897. február 19-én: „Vég szöveg, mely a felszólalásnak fontos és minden betűjében megfontolandó részét kell, hogy képezze, csak reggel lesz végleg szövegezve. Különben felséges úr kívánsága feltétlenül be lesz tartva. Bánffy.” MNL OL K 26 473. cs. 3387/1897 ME.

²¹ Az április 11-ét nemzeti ünneppé emelő törvényt (1898. évi V. tc.) végül 1898. március 16-án fogadták el. KN 1896–1901. 262. ülés (1898. márc. 16.) XIV. 79.

²² Feltehetően a kapkodva megszervezett első április 11-i ünnep volt az oka annak, hogy csak azt követően, 1898. június 30-án ültek össze a miniszterelnökségen a tárcák képviselői, hogy arról tanácskozzanak, milyen egységes módon kerüljön megrendezésre a jövőben a kötelező nemzeti ünnep. A jegyzőkönyv fogalmazványán nagy kérdőjellel az alábbi ceruzás megjegyzés olvasható: „iskolai ünnepélyek Horvátországban?” MNL OL K 26 473. cs. 9698/1898 ME. A horvát bán, gróf Khuen-Héderváry Károly 1898. augusztus 6-án magánlevelet írt Bánffy Dezső miniszterelnöknek és óva intette a kormányt attól, hogy Horvátországban április 11-ét bármilyen formában is megünnepeltesse, és kérte, hogy „az 1848. év kínos reminiscenciái fel ne eleveníttessenek”, ugyanis az csak ellenérzésekre adna okot a külön területtel bíró, önálló politikai nemzet számára. Lásd MNL OL K 26 473. cs. iktatás

való kötődés erősítésének is eszközévé kívánt válni.²³ A levéltári források azt tanúsítják, hogy a kormány tartott attól, hogy a nemzet március 15-ét nagyobb lelkesedéssel fogja megünnepelni, mint a kötelező április 11-ét. Ezért Bánffy miniszterelnök 1898. február 19-én (még a képviselőháznak a nemzeti ünnep kérdését eldöntő végleges szavazása előtt!) körlevelet adott ki a főispánok számára, arra kérve őket, hogy a törvényhatóságok – lehetőség szerint – április 11-e megünnepelését részesítsék előnyben.²⁴ Amennyiben a megyében olyan a hangulat, hogy március 15-e mellőzése nagy felháborodást váltana ki, úgy a forradalom emléknapjának törvényhatósági vagy városi közgyűlés formájában történő megünneplése elé a kormányfő nem kívánt akadályt gördíteni. A kérés ellenére 12 törvényhatóság díszközgyűlést hívott össze március 15-e alkalmából.²⁵ A törvényhatóságok nagy része úgy kívánt egyszerre a kormány kívánságának és a közvélemény igényének is megfelelni, hogy március 15-én a törvényhatóság székhelyén városi díszközgyűlést tartott, míg április 11-én, a kormány kívánságára, összehívta a törvényhatósági testületet.

A miniszterelnöki körlevél kérése ellenére a törvényhatóságok április 11-i ünnepe nem volt mindenütt egészen sikeres. Heves, illetve Szabolcs megye a kötelező ünnepről semmilyen formában sem emlékezett meg. Nem tartott díszközgyűlést, de a főispán és a vármegyei tisztikar részvételével ünnepséget rendezett Brassó, Tolna, Csongrád, Zala és Somogy megye. Csak a szokásos rendes tavaszi közgyűlésen emlékeztek meg az új áprilisi nemzeti ünnepről Pest, Sáros, Győr, Hont, Abaúj-Torna és Alsó-Fehér megyében.²⁶ Az állami iskolákban Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletére kötelezően ünnepségeket rendeztek.²⁷ Nehezítette az első április 11-i nemzeti ünnep megtartását az is, hogy az emléknap éppen húsvét hétfőre esett.²⁸

nélküli irat. Josipvich Imre horvát miniszter még keményebben fogalmazott: „nem látszik méltányosnak már most kívánni a horvát nemzettől, hogy múltjának nyílt megtagadásával aktíve is részt vegyen ama törvénynek az ünneplésében, melyek ellen a nemzet többsége 50 évvel ezelőtt fegyvert fogott”. MNL OL K 26 473. cs. 14531/1898 ME.

²³ Ezt támasztják alá Zsigárdy Gyula, az igazságügyi bizottság előadójának szavai is, aki hangsúlyozta, hogy a törvényjavaslat azon túl, hogy biztosítja azt az eddig példa nélküli lehetőséget, hogy a nemzet az uralkodóval összhangban ülhet meg egy 1848-as emléknapot, megköveteli azt is, hogy az állam minden polgára tisztelje és behódoljon neki. KN 1896–1901. 259. ülés (1898. márc. 11.) XIV. 8.

²⁴ MNL OL K 26 473. cs. 236/1898 ME

²⁵ A vármegyék közül öt: Bereg, Heves, Csanád, Szabolcs, valamint Gömör és Kishont megye, a törvényhatósági jogú városok közül hét: Arad, Győr, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Marosvásárhely és Székesfehérvár.

²⁶ A március 15-ei és április 11-ei közgyűlésekre lásd *M. Lovas Krisztina*: Március 15. vagy április 11.? Egy nemzeti ünnep vitája 1898-ban. In: *Corolla Museologica Tibor Kovács dedicata*. Szerk. Tóth Endre – Vida István. Bp. 2011. 350–352.

²⁷ A miniszter 1898. évi 77. számú rendelete szintén a nemzeti ünnepet elrendelő törvény megszületése előtt született. Magyarországi Rendeletek Tára 1898. I–II. Bp. 1898. I. 475–476.

²⁸ 1848 ötvenedik évforduló képviselőházi vitájára lásd *Handk Péter*: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uő: A Kert és a Műhely*. Bp. 1988. 112–129.

Így a nemzet lelkes ünneplése 1898-at követően továbbra is március 15-höz kapcsolódott. Április 11-e kötelező, kényszeredett, hivatalos ünneppé vált, így nem válhatta be a hozzá fűzött reményeket. Az első április 11-i nemzeti ünnep nyugalma a rendőrség előzetes intézkedéseivel kellett biztosítani.²⁹ Az ellenzéki pártok és a pesti egyetemi ifjúság bojkottálta az ünnepet, de botrányt nem csinált. Az ünnepnap későbbi alakulására jellemző, hogy a budavári Mátyás templomban minden évben megtartották az ünnepi istentiszteletet az ország hivatalos, magas rangú vezetőinek jelenlétében és az országgyűlés szünetelt. Az állami épületekre kitértek a nemzeti lobogót,³⁰ az iskolákban kötelező ünnepségeket tartottak, a hivatalok zárva voltak. Március 15-én, többnyire a függetlenségi párt kérésére szünetelt a képviselőház,³¹ a hivatalok nyitva tartottak, míg a boltok többsége sok esetben önként bezárt. A magánházakra tulajdonosaik kitértek a nemzeti zászlót. A királyi épületekre, a Nemzeti Színházra és az Operaházra, a Nemzeti Kaszinóra valamint az Országgyűlésre³² sok esetben nem került ki a nemzeti lobogó, ami számos alkalommal tüntetésekre adott okot.³³ Az iskolákban nem tiltották a megemlékezéseket, az iskolafenntartó döntése értelmében ünnepségeket rendeztek.³⁴

A debreceni ünnepségekre lásd *Bényei Miklós*: Március 15. vagy/és április 11. 1848 ötvenedik évfordulója Debrecenben. In: Könyv és Könyvtár. (A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei XXV.) Debrecen 2003. 397–414.; Az április 11-i ünnep kialakulására, március 15-e és április 11-e országos megünneplésére 1898-ban lásd *M. Lovas K.*: Március 15. i. m. 343–363.

²⁹ A fővárosi rendőrfőkapitány, Rudnay Béla 1898. április 1-jén kelt levelében tájékoztatta a miniszterelnököt arról, hogy valószínűleg az ún. Seffer–Szabados csoport (Seffer László, később ismert függetlenségi újságíró és Szabados Sándor szociáldemokrata, később a Tanácsköztársaság alatt közoktatásügyi népbiztos) megzavarni készül a nemzeti ünnepet. Megoldási javaslatként azt tanácsolta, hogy az említett személyeket jól veressék meg. Bánffy ceruzás feljegyzése szerint inkább békés „befolyásolást” szeretett volna elérni, de „ha másképp nem megy, legyen veretés”. MNL OL K 26 473. cs. 8029/1899 ME.

³⁰ A belügyminiszter 1898. évi 109. számú, a címeres zászló használatára vonatkozó rendeletét lásd Magyarországi Rendeletek Tára 1898. I–II. Bp. 1898. I. 656–689.

³¹ 1889 óta a képviselőház rendszerint az ellenzéki képviselők kezdeményezésére március 15-e alkalmából nem tartott ülést. Kivételet képez ez alól 1913. március 15-e, midőn Tisza István házelnök javaslatára „az ünnep alkalmából” egy rövid ülés keretében, ekkor mutatták be a háznak, az ellenzék által a jogkiterjesztés elmaradása miatt erősen bírált, választási törvény főrendiházi átíratát. Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. Bp. 1913. 448. ülés (1913. márc. 15.) 231–233.

³² A képviselőház hivatalai részére készült 1909-es szolgálati szabályzat írta csak elő, hogy március 15-e alkalmából ki kell tűzni a nemzeti zászlót a parlamentre. Lásd Szolgálati szabályzat a képviselőház hivatalai részére és az azzal kapcsolatos ügyrendek, illetőleg utasítások. Bp. 1909. 113. (Köszönöm Cieger Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a rendelkezésre.)

³³ A koalíciós kormányzás változást hozott ebben a tekintetben, és ebben az időszakban ott lengett a nemzeti zászló a miniszterelnökségen, az Operaházon, az Osztrák–Magyar Bank palotáján, a Nemzeti Színházon, a Nemzeti Kaszinó és az Országos Kaszinó épületén is. A rendőrök díszgyenruhában teljesítettek szolgálatot, az ünnepségeken sok állami tisztviselő vett részt. Lásd Kis Ujság, 1907. március 16. 3–4.

³⁴ A fővárosi közgyűlés 1893-ban, illetve 1905-ben rendelte el a közép-, illetve elemi iskolákban a március 15-ei ünnepségek megtartását. Lásd Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei. Bp. 1893. 12.; Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei. Bp. 1905. 90.

A következőkben arra keressük a választ, hogyan alakult a nem hivatalos, a hatalom által megtűrt, ugyanakkor a magyarság lelkesedésével kísért március 15-ei ünnep sorsa a dualizmus évtizedei alatt, hogyan tükrözték az ünnepek az aktuális politikai feszültségeket.

Március 15-e helyett alkotmányünnep (1867)

A kiegyezést követő első szabad március 15-én azzal szembesülünk, hogy a forradalom emléknapiját, amelyről a kormánypárti sajtó még csak említést sem tett, nem kísérték nagyszabású ünneplések. Március 15-e emlékét elnyomta az uralkodóval való kibékülés. A nemzeti színű zászlók ezúttal, véletlenszerű időbeli egybeesésnek köszönhetően, a március 15-ét megelőző napon az alkotmány helyreállítása alkalmából kerültek ki a házakra, az ünnepélyes istentiszteletek, az ablakok esti kivilágítása az uralkodó és a nemzet megegyezését hirdették.³⁵ Az 1867-ben megalakult új kormány már az első pillanattól kezdve az alkotmány helyreállításában találta meg 1848-nak azt a szeletét, amelyet hivatalosan is ünneplésre méltónak, Ferenc József érzékenységre való tekintettel megünnepelhetőnek gondolt. A kormány eskütelére 1867. március 14-én került sor. Ebből az alkalomból az uralkodó maga is a fővárosba érkezett, amely díszkivilágítással és nagyszabású felvonulással köszöntötte. Az óbudai hajógyár munkásai, mintegy háromezren, 22 zászló alatt, három zenekar kíséretében, katonás rendben vonultak ki az uralkodó fogadására a budai Új útra.³⁶ Ezt követően Ferenc József a budai vár tróntermében fogadta azt az országos küldöttséget, amely az országgyűlés köszönetét fejezte ki az alkotmány helyreállításáért. Március 14-én este 7 és 8 óra között háromezer fáklyás vonult nemzeti színű zászlókkal a budai várba Ferenc József tiszteletére. A résztvevők az uralkodót és a magyar minisztériumot éltették. Ferenc József magyar ruhában a palota egyik erkélyéről köszöntötte a sokaságot. Az alkalomra a pesti dalárdák tagjaiból verbuvált kórus elénekelt a *Himnusz*t, felcsendült számos ismert magyar népdal is, majd a *Szózat*tal zárult az esemény.³⁷ Március 18-án a budai várban az uralkodó elnöklése alatt megtartották az első magyar minisztertanács ülést. Ugyanez a koreográfia 31 évvel később, 1898-ban,

³⁵ Kossuth Lajos ugyanakkor a Magyarországon titokban terjesztett Negyvenkilencz című lap hasábjain kétségbeesve vette tudomásul a kiegyezés miatt támadt örömteli hangulatot, és óva intett attól, hogy a kortársak ezt az alkotmányt az 1848-assal azonosítsák. Negyvenkilencz, 1867. február – március 21.

³⁶ A Hon, 1867. március 14. esti kiadás 3.

³⁷ Pesti Napló, 1867. március 15. 3.

az első hivatalos április 11-i nemzeti ünnep állami ceremóniájában, Ferenc József részvételével, kísértetiesen megismétlődött.³⁸

Bár egyes ellenzéki vidéki városokban, mint például Eger vagy Debrecen, már a kiegyezést követő években is látványosan, utcai demonstráció keretében ünnepelték meg március 15-ét, sok helyütt csak a 25. évforduló után kezdődtek az ünneplések. Tekintettel arra, hogy az 1867-es kiegyezést követően március 15-e nem volt a hatalom által támogatott és központilag megszervezett nemzeti ünnep, a megemlékezések alapvetően a különféle társadalmi egyesületek, valamint a kiegyezést ellenző politikai pártkörök kezdeményezésére jöttek létre, ezért országos viszonylatban nem egységesen és nem egyenletesen terjedtek el, hanem a helyi társadalmi-politikai erőviszonyoknak megfelelően alakultak. Nagy szerepet játszott az ünnepnap megerősödésében a választójogi törvényjavaslat és az országgyűlési ciklust háromról öt évre meghosszabbítani szándékozó törvénytervezet³⁹ heves parlamenti vitája, amely 1872-ben a március 15-ei ünnepet megelőző napokban csúcsonyult ki, és első alkalommal készítette a kormánypártot arra, hogy nyilatkozzon március 15-e és 1848 örökségéről.⁴⁰ Sok helyen a 25. évforduló alkalmából, 1873-ban rendeztek először nyilvános ünnepséget, mint például Kolozsvárott,⁴¹ Gyulán,⁴² Cegléden⁴³ vagy a fővárosban, ahol a pesti egyetemisták vették kezükbe az ünnep megszervezését.⁴⁴

A kiegyezést követően, az 1870-es évek első felében, az ünnepségek intenzitását és a résztvevők számát figyelembe véve, még nem március 15-e tekinthető az első számú 1848-as emléknapnak a fővárosban. Ugyanis az 1870. évi két újratemetés – Batthyány miniszterelnök holttestének átszállítása a pesti ferencesek kriptájából a Kerepesi temetőbe, valamint Damjanich özvegyének kezdeményezésére, a korábban a józsefvárosi temetőben jeltelenül elhantolt, 1849–1853 között kivégzettek földi maradványai fölé emelt közös síremlék felállítása – vagy a honvéd menház alapkövetételére rendezett országos méretű ünnepség 1871. október 1-jén, még sokkal nagyobb tömegeket vonzott Pest utcáira, mint március 15-e emléknapja. Számos adatot találhatunk arra is, hogy az ország egyes városai és

³⁸ Az április 11-i nemzeti ünnep eseményeire lásd *M. Lovas K.*: Március 15. i. m. 357–359.

³⁹ A törvényjavaslatokat lásd Az 1869. évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Pest 1869–1872. I–XVI. (a továbbiakban KI 1869–1872.) 1113. sz. XI. 131–154. és KI 1869–1872. 1386. sz. XV. 116.

⁴⁰ Míg az ellenzék az 1848-as választójogi törvény szigorításával, az 1848-as jogok megcsorbításával vádolta a hatalom képviselőit, addig a kormány a közjogi ellenzék elvakult szenvedélyeitől és a baloldal által gerjesztett anarchiától kívánta megvédeni 1848 márciusának vívmányait. *Pesti Napló*, 1872. március 15. esti kiadás 1.

⁴¹ *Magyar Ujság*, 1873. március 20. 2.

⁴² *Magyar Ujság*, 1873. március 27. 3.

⁴³ *Magyar Ujság*, 1873. március 20. 2.

⁴⁴ *Magyar Ujság*, 1873. március 16. 3.

községek csupán az 1870-es, 1880-as években rendeztek először nyilvános ünnepséget március 15-e alkalmából. Nagykárolyban 1877-ben,⁴⁵ Nyitrán és Tass községben 1884-ben,⁴⁶ Pozsonyban és Nagyszombatban 1886-ban,⁴⁷ Nagyszalontán és Zólyomban 1887-ben⁴⁸ ünnepeltek először. Üllő község csak a millennium évében határozta el, hogy március 15-ei ünnepséget rendez.⁴⁹

A március 15-ei ünnep a dualizmus kori belpolitikai konfliktusok kereszttüzeiben

A kiegyezést követően az ünnepségek megrendezése sok helyen a közjogi ellenzéki politikusok kezébe került, így az első években mindjárt a kiegyezés rendszerének bírálata vált az ünnep legfontosabb mondanivalójává.⁵⁰ Az emléknep azonnal összeforrt Kossuth Lajos nevével, aki a távolból mindvégig élő tiltakozásul szolgált a dualizmus rendszere ellen egészen 1894-ben bekövetkezett haláláig. A közjogi ellenzéki politizáláshoz kötődő megemlékező csoportok a korszakban rendszeresen keresték a kapcsolatot az emigrációban élő politikussal, és március 15-e alkalmából táviratban köszöntötték.⁵¹

A kormánypárt igyekezett minél kisebb jelentőséget tulajdonítani az alapvetően ellenzéki hangok által uralt ünnepnek. A korszakban csak elvétve találkoztunk kormánypárti politikusokkal a március 15-ei nyilvános rendezvényeken. Ugyanakkor a kormánypárt is elismerte, hogy bár március 15-ét nem jelöli piros betű a naptárban, ki merné kétségbe vonni, hogy igazán, hamisítatlanul és osztatlanul nemzeti ünnep? Nem lehet elfelejteni, hogy „a modern magyar állam 1848. március 15-től számítja a maga dicsőséges, diadalmas újjászületését”.⁵² A sajtó hasábjain az ünnep alkalmával a hatalom csupán az 1867-es kompromisszum eredményeit tudta hangoztatni. Legfőbb mondanivalója között szerepelt, hogy a kiegyezésnek köszönhetően az 1848. március 15-én proklamált politikai és társadalmi szabadságjogok végre közkinccsé váltak, „melyet csak meg kell

⁴⁵ Egyetértés, 1877. március 20. 2.

⁴⁶ Egyetértés, 1884. március 18. 2. és március 19. 3.

⁴⁷ Egyetértés, 1886. március 16. 4. és március 20. 4.

⁴⁸ Egyetértés, 1887. március 14. 1.

⁴⁹ Egyetértés, 1896. március 13. 3.

⁵⁰ 1868-ban a kiegyezés közös ügyes rendszerét ellenző demokrata körök országszerte megemlékezéseket rendeztek az ünnep alkalmából. A Hon, 1868. március 17. 3.

⁵¹ A táviratok szövegét a függetlenségi sajtó rendszerint közzétette. A pesti demokrata kör 1868. évi táviratát lásd Magyar Ujság, 1868. március 17. 256.; Az éppen formálódó Közjogi Ellenzék 1874. évi ünnepségéről küldött táviratot lásd Pesti Napló, 1874. március 17. 2.; Az ifjúság 1889-es, a nagy védőerővita által felkorbácsolt politikai hangulatban írt táviratát lásd Egyetértés, 1889. március 16. 3.

⁵² Nemzet, 1894. március 15. 1.

becsülni, csak észre kell venni, hogy mindig és teljes mértékben érvényesíthessük és élvezhessük”.⁵³ De ahogy Gerő András találóan fogalmazta meg: a „kompromisszumot nem lehet szeretni”,⁵⁴ a teljesen meg nem valósult 48-as jogokat nem lehet beteljesedettnek feltüntetni. Így az ellenzéki pártoknak minden újabb március 15-ei megemlékezés csak muníciót adott saját aktuális, a kiegyezés rendszerét megváltoztatni szándékozó küzdelméhez, és a kormány politikájának bírálatahoz.

Az ünnepségeken megjelenő politikai üzeneteket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a kezdeti években az ünnep tematikáját elsősorban a közjogi kérdések uralták, majd az 1890-es évektől ezek mellé felsorakoztak az alapvető szabadságjogok, elsősorban a választójog kiterjesztése iránti igény, a demokrata, a polgári radikális és a szocialista követelések is.

Az első nagy horderejű politikai konfliktus az 1889-es nagy véderővita alkalmából robbant ki az ünnepen. A tervezett véderő-törvényjavaslat elleni tiltakozási hullám⁵⁵ által felkorbácsolt nemzeti indulatok hatására az Egyetem téri ünnepségen Veiszfeld Vilmos joghallgató, aki később Vázsonyi Vilmos néven vált ismert politikussá, a korábbi, 1880-as évekre jellemző békés hangvételű⁵⁶ egyetemi ünnepségekkel szemben, ez alkalommal szokatlanul kemény, ellenzéki beszédet mondott, amelyben az ifjúság nevében nyíltan független Magyarországot követelt. Annak ellenére, hogy a függetlenségi párt politikusai március 15-e alkalmából rendszerint lementek választókerületeikbe, így egyes vidéki városokban nagyszabású, ellenzéki hangvételű ünnepségekre került sor, a függetlenségi párt a fővárosban évekig csupán egy zártkörű bankett keretében ünnepelt. Az 1889-es nagy véderővita kínálta az első alkalmat arra, hogy a fiatalok kezdeményezésére az ellenzéki politikusok nyíltan bekapcsolódjanak az egyetemisták ünnepébe, akik az Egyetem téri rendezvényükről a mérsékelt ellenzék Kálvin téri irodái,⁵⁷

⁵³ Nemzet, 1886. március 16. 1.

⁵⁴ Gerő András: Magyar illuzionizmus. Bp. 2006. 59.

⁵⁵ A fővárosi rendőrfőkapitány jelentését a január 30-i és a február 14-i utcai tüntetésekről és a rendőrség eljárásának indoklásáról lásd MNL OL K 149 Belügyminisztérium Elnöki Rezervált Iratok (a továbbiakban: K 149) 1889-6-277.

⁵⁶ Az 1880-as években a pesti egyetemi ünnepségeken az ifjúság szónokai a kormány retorikájához igazodva március 15-én a 67-es kiegyezés eredményeit, az 1848-as eszméknek a dualizmusban való teljes megvalósulását hangoztatták, a közjogi ellenzéki hang vagy a kormány politikájának bírálata nem jelent meg. 1887-ben az egyetemi kör rendező bizottsága cenzúrát gyakorolt Reviczky Gyula március 15-ére írt verse felett, és kihúzatta a költővel annak néhány túlzottan radikálisnak ítélt sorát. Az Egyetértés tudósítójának is feltűnt, hogy az ifjúság szónokai kerülték a Kossuthra való nyílt utalásokat, és a cenzúrázott alkalmi költemény is csak név nélkül említette az emigráns politikust. Az 1880-as évek ünnepségeire lásd Egyetértés, 1880. március 16. 1.; Egyetértés, 1885. március 16. 2.; Egyetértés, 1887. március 16. 3.

⁵⁷ A párt helyiségei a Kálvin téren az Első Hazai Takarékpénztár Ybl Miklós által tervezett bérházának első emeletén helyezkedtek el.

illetve a függetlenségi párt székháza⁵⁸ elé vonultak. Az ablakokból kihajoló politikusok nyílt támogatást ígérve bíztatták az ifjúságot a véderő elleni küzdelemre. Ezt követően az 1890-es évektől kezdve a közjogi ellenzéki politikusok egyre inkább kihasználták a március 15-ei ünnepben rejlő lehetőségeket a fővárosban is, és a pesti egyetemistákkal való együttműködés (az 1911. és 1912. évet leszámítva)⁵⁹ végig kimutatható a megemlékezéseken. 1889-et követően a függetlenségi képviselők rendszeresen megjelentek az egyetemisták délelőtti matinéján, ahol aktuális politikai tartalmú ünnepi beszédeket tartottak a sajtó képviselői előtt, így mondanivalójuk az ország nyilvánosságához is eljutott.⁶⁰ 1889-ben a feszült politikai légkörnek köszönhetően, és a további botrányos utcai jelenetek elkerülése érdekében Tisza Kálmán miniszterelnök hozzájárult Irányi Dániel azon indítványához, hogy a ház március 15-én, az ünnepre való tekintettel, első alkalommal a dualizmus során, ne tartson ülést.⁶¹

1890-ben a Kossuth magyar állampolgárságának várható elvesztése miatti felháborodás tette feszültté az ünnepet. Az ügybe Tisza Kálmán miniszterelnök is belebukott, aki két nappal március 15-e előtt jelentette be távozását a képviselőházban.⁶² A kormány lapja, a *Nemzet* védelmébe vette a volt miniszterelnököt és a nagy számúzottre utalva azt hangoztatta, hogy nem elég az eszméket kivívni, de diadalukat állandósítani is tudni kell. „Hát csak a forradalom hősei a nemzet hősei? A békés munka napszámosa nem hős? [...] Nem a közjogi alap kitágítása volt a lefolyt tizenöt év feladata, hanem ez alap teljes kiépítése, a megadott keret betöltése. Nem forradalmi átalakulásokra volt szükség, hanem békés fejlődésre. Nem nemzeti sallangokra, hanem pozitív eredményre.”⁶³

Az ötvenedik évforduló nagyszabású március 15-ei ünnepségei után, Bánffy miniszterelnökségének konfliktusoktól terhes éveit követően, 1899 márciusában Széll Kálmán miniszterelnök ellenzékhez való közeledésének köszönhetően, 1867 óta először a magyar kormány is képviseltette magát egy március 15-ei rendezvényen, a Budapesti Újságírók Egyesületének megemlékezésén, ahol Őfelsége miniszterei együtt ünnepelték a forradalom emléknapját a függetlenségi

⁵⁸ A párt irodái az Astoriánál, az egykori Nemzeti Színház bérházában voltak.

⁵⁹ 1911-ben Pekár Gyula, 1912-ben Herczeg Ferenc író – mindketten nemzeti munkapárti képviselők – voltak az egyetemi ünnepség fő szónokai. Lásd Egyetértés, 1911. március 16. 7.; Egyetértés, 1912. március 16. 6–7.

⁶⁰ 1893-ban Eötvös Károly, 1895-ben Kossuth Ferenc, 1896-ban Bartha Miklós, 1897-ben Ugron Gábor, 1899-ben Herman Ottó és Madarász József, 1900-ban Polónyi Géza, 1901-ben Madarász József és Herman Ottó, 1902-ben Rátkay László, 1903-ban Lovászy Márton, 1905-ben Ballagi Aladár, 1906-ban Barabás Béla, 1907-ben Lázár Pál, 1910-ben Apponyi Albert, 1913-ban Sággy Gyula volt a délelőtti matiné szónoka.

⁶¹ KN 1887–1892. 203. ülés (1889. márc. 14.) X. 25.

⁶² KN 1887–1892. 351. ülés (1890. márc. 13.) XVII. 223.

⁶³ Nemzet, 1890. március 15. 1.

politikusokkal, kizárólag a sajtószabadságot éltetve.⁶⁴ Széll Kálmán miniszterelnökségének első éveiben ez a törekvés a közös ünneplésre megmaradt, ám ahogy a kabinet iránti szimpátia évről évre csökkent, úgy egyre kisebb létszámban jelentek meg a kormány tagjai az újságírók rendezvényén.⁶⁵

A Széll-kormány iránt fokozatosan megnyilvánuló bizalmatlanságot a március 15-ei ünnepségeket követő fővárosi utcai jelenetek is tanúsították. A feszült politikai légkörnek köszönhetően 1900-ban, 1901-ben és 1902-ben a Petőfi-szobortól hazafelé induló tömeget a rendőrségnek kellett szétoszlatnia.⁶⁶ 1900 tavaszán a politikai közhangulatot a kabinet által tervbe vett kvótaemelés ingerelte fel.⁶⁷ 1903 tavaszán két hatalmas horderejű kérdés tartotta lázban az ország közvéleményét: az 1903 januárjában benyújtott újabb gazdasági kiegyezési törvényjavaslat,⁶⁸ amelynek végérvényes elintézése jó pár éve húzódott már, és 1902 őszén a báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter által készített új véderőtörvény-javaslat,⁶⁹ amely a hadsereg létszámának jelentős emelését célozta meg, ismét felkorbácsolva az indulatokat országszerte. A véderő és a kvóta kérdése körül támadt heves nemzeti érzelmek március 15-höz közeledve egyre csak erősödtek. Mindkét kérdés szorosan összefüggött a Magyarország és Ausztria között, a kiegyezéssel létrejött államjogi kapcsolat szabályozásának részleteivel. Az 1848-as ünnepnap csak olaj volt a tűzre, egy újabb lehetőség és indok a 67-es alapon álló kormánnyal szembeni 48-as ellenállásra. Az 1903. március 15-e körüli napokban számtalan népgyűlést rendeztek az ország különböző területein a katonai javaslatok ellen. Több vidéki városban éppen a március 15-ei ünnepet használták fel erre.⁷⁰

Az 1905. évi március 15-ei ünnep alkalmából a januári választásokat megnyert koalíció még abban bízott, hogy győzelmét valódi kormányzásra válthatja

⁶⁴ Egyetértés, 1899. március 24. 3.

⁶⁵ 1899-ben még minden kormánytag, 1900-ban már csak kettő, Széll Kálmán és Darányi Ignác, 1901-ben pedig csupán Hegedűs Sándor, végül 1902-ben már egyetlen kormánytag sem vett részt a rendezvényen. Egyetértés, 1900. március 19. 1–2.; Egyetértés, 1901. március 18. 1.; Egyetértés, 1902. március 17. 1.

⁶⁶ A tüntetésekre lásd Kis Ujság, 1900. március 16. 4.; Egyetértés, 1901. március 16. 3.; Kis Ujság, 1902. március 16. 4.

⁶⁷ A törvényjavaslatot lásd KI 1896–1901. 734. sz. XXVI. 199–200.

⁶⁸ A gazdasági kiegyezésre vonatkozó törvényjavaslatokat lásd Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. Bp. 1901–1905. I–XXXVI. (továbbiakban KI 1901–1906.) 299. sz. XXII. 1–77.; KI 1901–1906. 300. sz. XXII. 78–481.

⁶⁹ A véderőre vonatkozó törvényjavaslatokat lásd KI 1901–1906. 199. sz. VII. 309–314.; KI 1901–1906. 200. sz. VII. 315–319.; KI 1901–1906. 268. sz. XX. 264–270.; KI 1901–1906. 269. sz. XX. 271–278.

⁷⁰ Március 15-én tiltakozó népgyűlést rendeztek Kecskeméten, Debrecenben, Sümegen, Nagykőrösön és Pécsen. Egyetértés, 1903. március 16. 2., illetve március 17. 2–3. és március 18. 3.; Kis Ujság, 1903. március 16. 4.

és azt remélte, hogy nemsokára egy olyan belpolitikai szituáció alakul majd ki, amelyben valódi nemzeti ünnepként lehet megülni március 15-ét.⁷¹ A törvényhatóságok közül többen is feliratban kérték az országgyűléstől március 15. nemzeti ünnepé nyilvánítását.⁷²

A következő évi események, a Fejérváry-kabinet okozta mély belpolitikai válság, az országgyűlés katonai feloszlatása március 15-e jelentőségét még a korábbiaknál is nagyobb mértékben felértékelték. Az 1848-as vívmányokból eredeztethető alkotmányos viszonyok helyreállítása és az alapvető polgári szabadságjogok biztosítása iránti vágy újabb aktualitással töltötte meg az ünnepnapot. A feszült politikai hangulatnak köszönhetően úgy tűnt, hogy a március 15-ei ünnepségeket be fogják tiltani, de végül március 1-jén a minisztertanács ülésén a belügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy a „kegyeleti körben mozgó ünnepélyek” ne akadályoztassanak meg, azoktól azonban minden aktuális politika tartassék távol.⁷³ A hatóságok több helyen csak zártkörű megemlékezéseket engedélyeztek.⁷⁴ A koalíció vezérlő bizottsága a március 15-ei ünnepre időzítette közös ellenzéki nyilatkozatát a fennálló alkotmányellenes viszonyokkal szemben.⁷⁵ Március 15-e a törvénytelen hatalom elleni tiltakozás jelképévé vált.

Az ismert 1906. áprilisi paktum után a koalíciós pártoknak az 1907., 1908., 1909. évi március 15-ei ünnepségek alkalmával immár kormánypozícióból kellett megvédelmeznüik, olykor még saját választóik által is erősen kritizált politikai tevékenységüket, ígéreteik be nem váltását. 1907-ben a hosszú lejáratú kiegyezés megkötésének pártolását,⁷⁶ 1908-ban a hárszabályok tervezett szigorítását,⁷⁷ 1909-ben pedig az önálló magyar bank helyett a kartellbank tervezett felállítását nehéz volt az 1848-as szellemiség nevében megindokolni.⁷⁸

A függetlenségi politizálás kudarcát, valamint a Nemzeti Munkapárt győzelmét követően, 1911–1914 között a közvéleményt is erősen megosztó és sürgősen megoldásra váró sarkalatos kérdések: a választójog reformja és a véderő fejlesztése adtak ismét újabb aktualitást az 1848-as emléknaphoz. 1912 márciusában az általános választójogért folyó küzdelem a tetőfokára

⁷¹ Lásd erre Rákosi Jenő vezércikkét. Budapesti Hírlap, 1905. március 16. 1.

⁷² Lásd erre Brassó, Ungvár és Baja törvényhatóságának feliratáról szóló hírt. Pesti Napló, 1905. március 12. 5–6.; Egyetértés, 1905. március 28. 2.; 1905. március 10-i ülésén Budapest főváros törvényhatósági bizottsága is indítványozta az ügyben felirat küldését a képviselőháznak. Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1905. 234.

⁷³ MNL OL K 27 1906. márc. 1. (9. ülés) 29–30.

⁷⁴ A vidéki eseményekről szóló tudósításokat lásd Egyetértés, 1906. március 16. 3. és március 17. 3–4.

⁷⁵ A nyilatkozat szövegét lásd Kis Ujság, 1906. március 16. 3.

⁷⁶ Lásd erre Kossuth Ferenc ceglédi ünnepi beszédét. Egyetértés, 1907. március 16. 1.

⁷⁷ Kossuth Ferenc, Justh Gyula és Barabás Béla március 15-ei beszédét a hárszabályok tervezett szigorításának védelmében lásd Kis Ujság, 1908. március 16. 2. és március 17. 3.

⁷⁸ Mérey Lajos ceglédi beszédét lásd Budapest, 1909. márc. 16. 4.

hágott. A függetlenségi Justh-párt a szociáldemokratákkal együttműködve a fővárosban egyszerre több helyszínen is kisebb-nagyobb népgyűlést rendezett március 15-én, általános választójogot követelve. A tüntetőket, akik a nap végén a *Népszava* szerkesztősége elé vonultak, végül a rendőrség oszlatta szét.⁷⁹ Néhány nappal az ünnep után, március 24-én a Justh-párt által összehívott, nagyszabású választójogi nagygyűlés szónokai a Múzeumkertben szintén az 1848-as eszméket hívták segítségül a választójogi küzdelmükhöz.⁸⁰ A nagygyűlés után a Parlament épülete elé vonuló tüntetőket ez alkalommal is karhatalommal kergették szét. 1913-ra az 1912 júniusában az ellenzéki képviselők kivezetésével elfogadtatott véderőtörvény, valamint a házszabályok többszöri szigorítása, a klotúr bevezetése, végül az ünnep előtti napokban elfogadott, csupán korlátozott jogkiterjesztésre épülő új választójogi törvény (1913. évi XIV. tc.) az 1848-as ünnep apropóján újabb okot szolgáltatott a Tisza István rendszere elleni tiltakozáshoz a megemlékezők számára. Az említett rendelkezések 1913-ra olyannyira összehozták a különféle ideológiai alapon álló ellenzéki pártokat, hogy – példa nélküli módon a dualizmus korszakát tekintve – a Petőfi-szobornál együtt tiltakozott a választójogi törvény ellen a Kossuth-párt részéről gróf Apponyi Albert a nemzetközi munkásmozgalom szociáldemokrata politikusaival, a Justh-párti függetlenségiekkel és a Vázsonyi Vilmos vezette demokratákkal március 15-e alkalmából.⁸¹ A következő évben is Tisza kormányzása elleni tiltakozás vált az ellenzéki ünnepek legfőbb mondanivalójává. Több vidéki városban a függetlenségi pártkörök úgy „ünnepeltek”, hogy nem tartották meg a szokásos március 15-ei megemlékezéseket, mondván nincs mit ünnepelni, hiszen a kormány éppen azokat a jogokat veszi el erőszakkal a nemzettől, amelyekért a 48-as forradalmárok életüket áldozták. Sok helyen a nemzeti színű zászló helyett fekete gyászlobogót tűztek ki az ünnep alkalmából. Ahol ünnepséget tartottak, ott az új megszorításokat tartalmazó sajtótörvény (1914. évi XIV. tc.) elleni tiltakozás volt a megemlékezések legfőbb mondanivalója.⁸²

⁷⁹ Világ, 1912. március 16. 4.; Egyetértés, 1912. március 16. 8.

⁸⁰ A múzeumkerti népgyűlésen a függetlenségi politikusok (Holló Lajos, Justh Gyula, Batthyány Tivadar, Földes Béla és Barabás Béla) mellett felszólalt a polgári radikális Jászi Oszkár és a keresztényszocialista Giesswein Sándor is. A nagygyűlésen a szociáldemokrata munkásság is képviseltette magát. Lásd Egyetértés, 1912. március 26. 3.

⁸¹ Népszava, 1913. március 18. 1–6.

⁸² Budapest, 1914. márc. 17. 8.

A ceremónia, a rítusok és a szimbólumok alakulása a fővárosi ünnepeken

A modern társadalmak esetében is megfigyelhető, hogy igyekeznek saját gyökeiket a múltban megtalálni, és arra törekednek, hogy politikai legitimitásukat egy mitizált időhöz kössék. Az emlékezés során az ünnep rítusaiban a jelen emberei élővé kívánják tenni mindazt, amire az ünnep emlékezteti őket, és arra vágnak, hogy önmagukat visszavigyék a mitikus időbe.⁸³ Ezt a célt szolgálták vizsgált korszakunkban a március 15-ei ünnepeken megjelenő, 1848-at megidéző ceremonális elemek, rítusok, a mitikus időhöz köthető helyszínek és a különféle szimbólumok használata is. A rítusok szabályszerű visszatérése kezeskedik az identitásbiztosító tudás közvetítéséért és továbbörökítéséért, a rituális ismétlés pedig garantálja a csoport tér és időbeli összetartozását.⁸⁴ Az emlékezés során különféle technikai elemek segítik a múlt bevésődését. A jelrendszerek és a szimbólumok hozzájárulnak a lényegnek a kiemeléséhez, a köznapi időből való kilépéshez, és elősegítik, hogy az együtt ünneplő közösség tagjai közös érzelmi állapotban egyesüljenek, ami által erősödik az összetartozás tudatuk.

Kerepesi temető – Egyetem tér – Petőfi-szobor – Múzeumkert

A fővárosi megemlékezések 1848-hoz más-más módon kötődő, az ünnepek rituáléinak ismétlődő helyszínei a korszakban a Kerepesi temető, az Egyetem tér, a Petőfi-szobor és a Múzeumkert voltak. Az 1893. május 21-én leleplezett budai honvéd szobor csak az ötvenedik évfordulón, egyszeri alkalommal vált szervezett március 15-ei megemlékezés helyszínévé.

A pesti egyetemi ifjúság a huszonötödik évfordulótól kezdve, 1873–1881 között járt ki a Kerepesi temetőbe, hogy így emlékezzen a 48-as időkre március 15-én. 1881-ig ez volt az egyetlen nyilvános utcai megmozdulás a fővárosban az ünnep alkalmából. A Kerepesi temető és 1848 kapcsolata az önkényuralom korára nyúlik vissza. Az ismert 1860. március 15-ei megemlékezéskor a pesti egyetemisták a Kerepesi temetőbe szerettek volna bejutni, hogy megkoszorúzzák az 1848-as sírokat, midőn a katonaság sortüze megállította őket.⁸⁵ Az itt megsebesült Forinyák Géza halála és temetése, amely több ezer ember részvételével az

⁸³ Vö. *Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Az ünnep, mint emlékezés és az emlékezés, mint ünnep.* In: *Emlékezet: ünnep – fesztivál.* Szerk. Pölcz Ádám. Bp. 2013. 10.

⁸⁴ *Assmann, J.: A kulturális i. m. 58.*

⁸⁵ Az 1860. március 15-ei megemlékezésre lásd *Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849–1865. I–IV.* Bp. 1922–1937. III. 49–50.; *Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867.* Bp. 1955. 210–211.

önkényuralom elleni néma tüntetéssé vált, tovább mélyítette a Kerepesi temető szimbolikus jelentőségét. 1862-ben pesti fiatalok kisebb csoportja a hatóságok tilalma ellenére, szintén a temetőbe vonult március 15-én Forinyák Géza, valamint az októberi diploma elleni utcai tiltakozások egyik áldozata, az 1860. október 23-án lelőtt iparossegéd, Rábesz Ferenc sírjához. A nagyobb zavargások elkerülése érdekében a hatóságok ez alkalommal szemet hunytak az eset felett.⁸⁶ A halottakra való emlékezés mindenkor alkalmat szolgáltathat a politikai vélemény kifejezésére is. A pesti egyetemi ifjúság, még mielőtt egyáltalán március 15-ei megemlékezést rendezett volna, a kiegyezést követő években halottak napján már rendszeresen felkereste a Kerepesi temetőben az 1848-as sírokat, ahol politikai tartalmú beszédeket is mondtak, így ezek a halottkultusz vallásos szertartásrendjébe illeszkedő alkalmak valójában 1848-as megemlékezésekké váltak.

Az 1848. március 15-ei események legkiemelkedőbb helyszíne a Múzeumkert volt. Tisztában voltak ezzel a kortársak is, ezért 1881-ben az ifjúság képviselői kezdeményezték egy múzeumkerti ünnepség megrendezését, azzal a szándékkal, hogy ne csak elszigetelt ifjúsági temetőlátogatásban merüljön ki a fővárosi megemlékezés. A rendőrség azonban elutasította a kérést arra hivatkozva, hogy a résztvevők letaposnák a kertben a pázsitot és az ültetvényeket.⁸⁷ 1889-ben az 1848-as jogokat sértő, új véderőtörvény-javaslat elleni tiltakozások által felkorbácsol, nemzeti érzelmektől fűtött március 15-ei ünnepen az ifjúságnak a múzeumkerti ünnepség megrendezésére irányuló szándékát ismét megakadályozták a hatóságok. Azonban a 48-as helyszín birtokba vétele, ezáltal az 1848-as mitikus időnek minél teljesebb megidézése iránti vágy oly erősen támadt fel az emlékezőkben, hogy a múzeum épülete elé vonultak és a kerítésen kívül, az utcán felállított emelvény köré gyűlve tartották meg az ünnepséget. A Múzeumkert szimbolikus erejétől tartva a hatalom arra törekedett, hogy kiiktassa azt a fővárosi március 15-ei megemlékezések ceremóniájának menetéből. Ez sikerült is egészen az ötvenedik évfordulóig, így 1898-ig a Múzeumkert nem válhatott semmilyen március 15-ei megemlékezés színterévé. Először 1898-ban, majd rendszeresen 1900-tól foglalhatta el méltó helyét végül az ünnepi ceremónia állandó helyszínei között.

A kormány 1881-ben kompromisszumos megoldásként az egyetem előtti teret ajánlotta fel a fiataloknak, így került az első, önálló koreográfiával rendelkező

⁸⁶ A pest-budai rendőrigazgató jelentését az ügyről lásd MNL OL D 191 Helytartótanács Elnöki Iratok (a továbbiakban D 191) IV. A. 6706/1862.; Pest város főpolgármesterének jelentését lásd MNL OL D 191 IV. A. 6978/1862.

⁸⁷ Kérésük teljesítése érdekében a fiatalok kihallgatásra szerettek volna menni Tisza Kálmán miniszterelnökhöz, aki cinikusan úgy tért ki a találkozás elől, hogy arra kérte az ifjakat, jöjjenek rendes félfogadási időben, szerdán délután. Március 15-e azonban éppen előző napra, keddre esett. Lásd Egyetértés, 1881. március 12. 2.

fővárosi ünnepség az Egyetem térre, ezzel lehetőséget kínálva a fővárosiak számára is, hogy minél nagyobb számban bekapcsolódhassanak az ünneplésbe, amelyen mindjárt első alkalommal, 1881-ben az 1848-as forradalom még élő hőse, az idős Táncsics Mihály is megjelent.⁸⁸ Az egyetem előtti tér maradt végül az egyetemi ifjúság szervezésében a fővárosi közönség március 15-ei rendezvényeinek kiindulási pontja egészen a korszak végéig. Innen mentek a Kerepesi temetőbe, illetve 1883-tól a temetőt elhagyva a Petőfi-szoborhoz, majd 1898-at követően a Múzeumkertbe az emlékezők.

Míg a közjogi ellenzéki képviselői elsősorban Kossuthot állították megemlékezéseik középpontjába, addig a különféle szocialista, polgári radikális, illetve demokrata irány követői Petőfi alakjában találták meg saját, aktuális politikai céljaik 1848-as előképét. A Petőfi-szobor 1882. október 15-ei felállítását követően a hivatalos Magyarország képviselőit tekintve a kormánypárt, a szobor leleplezési ünnepségét leszámítva, többé nem jelent meg a forradalom költőjének szobránál, de a függetlenségi párt számára sem vált a rendszeres március 15-ei megemlékezések helyszínévé. Az egyetemi ifjúság már kezdetektől fogva mindig március 15-én, a szociáldemokrata párt 1898-tól, majd 1900-as megalakulását követően az újjászervezett szociáldemokraták, illetve az 1907-ben életre hívott keresztényszocialista párt képviselői az ünnephez legközelebb eső vasárnap járultak a Petőfi-szoborhoz. A nemzetközi szociáldemokrácia hívei felismerték, hogy saját hagyományaik megteremtéséhez szükségük van magyar politikai előképekre is.⁸⁹ A radikális költőnek a feudalizmus megdöntésére irányuló versei alkalmasak voltak a polgári-liberális világ felszámolására irányuló törekvésük alátámasztására. Petőfit már az első, 1898-as megemlékezésük alkalmával a proletárok költőjeként állították be⁹⁰ és saját képükre formálták a *Nemzeti dal* is „Talpra munkás!” kezdettel.⁹¹ A különféle politikai ideológiai háttérrel rendelkező emlékezők rendszerint egymástól elkülönülve érkeztek a Petőfi-szoborhoz. Előfordult, hogy oly nagy volt a tolongás a szobor közelében, hogy a rendőrségnek kellett szétválasztania

⁸⁸ Az ünnepség végén az ifjúság a vállára emelve, diadalmenetben vitte a politikust a kocsijához. Lásd Pesti Napló, 1881. március 16. 2. Táncsics, lánya naplójának tanúsága szerint, olykor kiment a temetőbe március 15-én, hogy meghallgassa az ifjak beszédeit. Lásd Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója. Vál., szerk., bev., jegyz. Buza Péter. Bp. 1994. 272.

⁸⁹ *Vörös Boldizsár*: „A múltat végképp eltörölni?” Történelmi személyiségek a magyarországi szociáldemokrata és kommunista propagandában 1890–1919. Bp. 2004. 61–65.

⁹⁰ Pollák Béla rögtönzött ünnepi beszédében kifejtette: „Petőfi a proletárok költője, semmi köze hozzá a burzsoának!” Budapesti Hírlap, 1898. március 16. 7.

⁹¹ „Talpra munkás! / Most vagy soha! / Csatára fel! / Itt az óra! / Nyomorogva elpusztuljunk? / Vagy rablántól szabaduljunk? / Igazságos szent elvünkre esküszünk, / esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk!” Pesti Napló, 1899. március 13. 4.

az egymással közösködni nem akaró ünneplőket.⁹² A Petőfi-szobor csupán egyetlen alkalommal, 1913-ban vált a különféle ellenzéki erők összefogásában közös ünneplés helyszínévé.

Himnusz – Szózat – Gotterhalte – Marseillaise – Kossuth-nóta – 12 pont

Az egyetemi ifúság által szervezett fővárosi ünnepségek ceremóniájában, illetve az országszerte zajló március 15-ei ünnepeken a kezdetektől központi helyet foglalt el, és a rituálé állandóan ismétlődő elemévé vált Petőfi 1848. március 15-én, a forradalom különböző helyszínein elszavalt *Nemzeti dala*⁹³, illetve a *Himnusz* és a *Szózat*. A felfokozott politikai konfliktusok idején az 1848-as mítosz egy másik kanonizált szövege, a *12 pont* nyert újabb és újabb megfogalmazást, tükröt tartva a mindenkori aktuális, hatalmi pozícióban lévő politikai erőknek. A hivatalos Magyarország közjogi ellenzékiége rendszerint Kossuth alakját hívta segítségül a hatalmat közjogi szempontok alapján bíráló küzdelméhez. Bár a *Kossuth-nóta* nem szerepelt a hivatalos műsorokban, az ünnepségek ceremóniájában rendszeresen felbukkant a fővárosban az egyik helyszínről a másikra való átvonuláskor, midőn az ünneplő közönség spontán éneklésébe kezdett. Így vált az 1848-as mítoszt megidéző legismertebb dal a rituálé nem hivatalos, de állandó elemévé. Ugyancsak ez a szerep jutott a *Ne sírj, ne sírj, Kossuth Lajos*.⁹⁴ kezdetű, népszerű műdalnak is az 1890-es éveket követően.

A *Himnusz* és a *Szózat* csak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Galilei Kör ünnepségeiről hiányzott,⁹⁵ amelyekre erősen rányomta bélyegét a nemzetközi-

⁹² 1908-ban – mivel március 15-e vasárnapra esett – különösen nagy volt a zsúfoltság a szobor körül. A Rákóczi út–Kossuth Lajos utca útvonalon felvonuló szociáldemokraták a mai Ferenciek tere 2. szám alatt található, a „király házának” nevezett bérház előtt összetűzésbe keveredtek az egyetemistákkal, és ugyanúgy, mint 1898-ban a budai honvéd szobornál, a verekedő, emlékezni vágyó csoportokat a rendőrségnek kellett szétválasztania egymástól. Lásd Egyetértés, 1908. március 17. 8.

⁹³ Legújabb tanulmánykötetében Szilágyi Márton kiváló összefoglalását adja a *Nemzeti dal* keletkezés-történetének, és feltárja a vers történelmi kontextusait. *Szilágyi Márton: A vers napja.* (Petőfi Sándor: Nemzeti dal). In: *Uő: Hagománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról.* Bp. 2016. 223–243.

⁹⁴ Lányi Ernő zeneszerző, az egri főszékesegyház karnagyának szerzeményéről van szó, amely Kossuth magyar állampolgárságának elvesztése idején született. Szövege: „Tavaszmúlt, a rózsának / lehullott a szép virága. / Ne sírj, ne sírj, Kossuth Lajos, / lesz hazádnak szabadsága! //: Mi neked fáj, nekünk is fáj, / sorsunkat viselni bajos, / de Istenünk segíteni fog. / Ne sírj, ne sírj, Kossuth Lajos! //” Budapesti Hírlap, 1892. szeptember 17. 4.

⁹⁵ A Galilei Kör 1909-től rendszeressé váló március 15-ei ünnepségeire lásd *Jászi Oszkár: Beszéd a hazafiságról.* In: *Három március.* 1911., 1912., 1913. Bp. 1913. 7–13.; *Polányi Károly: Beszéd a meggyőződésről.* In: *Három március i. m.* 27–32.; *Kende Zsigmond: A Galilei Kör megalakulása.* Bp. 1974. 128.; *Csunderlik Péter: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története.* Bp. 2017.

ség szelleme. A szocialisták saját rendezvényeiken csak a *Marseillaise*-t énekeltek,⁹⁶ sőt az 1898-as fővárosi március 15-ei és április 11-ei ünnep alkalmával, a hazafias közönség ajkán felcsendülő nemzeti énekeket a *Marseillaise* hangos éneklésével kívánták elnyomni.⁹⁷ Jelképeikben is a nemzetközi munkásmozgalom szimbólumait részesítették előnyben, koszorúikon nem nemzeti színű szalag, hanem a vörös szín jelent meg, és kokárda helyett a munkások piros szegfűt tűztek a gomblyukaikba. A szimbólumok közötti határ oly éles volt, hogy az 1913-as Petőfi-szobor előtt a választójog érdekében rendezett közös ünnepen, a kompromisszum érdekében inkább nem hangzott el sem a *Himnusz*, sem a *Szózat*, sem a *Marseillaise*.⁹⁸

A királyhimnusz, a *Gotterhalte* természetesen nem jelent meg az ellenzéki-ség szellemében zajló március 15-ei megemlékezéseken, de annak tagadása annál inkább. A kiélezett, közjogi küzdelem által uralt 1903-as ünnep alkalmával, a Fejérváry-féle új véderőjavaslat elleni tiltakozási akciók során, már az ünnep előtt pár nappal Idakéry Győző, az egyetemi kör elnöke az ifjúság nagygyűlésén kemény szavakkal illette az Ausztriával közös szimbólumokat: „Szabadulni akarunk a közös hadseregtől, a *Gotterhaltet*ől, a kétféjú sastól és a fekete-sárga zászlótól.”⁹⁹ Március 15-e előestéjén pedig színpadra került Mérei Adolf *Gotterhalte* című darabja a Magyar Színházban,¹⁰⁰ amelynek következtében a királyhimnusz iránti gyűlölet a tetőfokára hágott, és a bemutató után heves utcai tiltakozások bontakoztak ki.¹⁰¹ A honvédelmi miniszter a darab megtekintését a honvédeknek megtiltotta.¹⁰² Ezekben a napokban a *Gotterhalte* körül oly mértékben elmérgesedtek az indulatok, hogy Rátkay László függetlenségi képviselő jobbnak látta indítványozni, hogy törvény mondja ki: Magyarország *néphimnusza* Kölcsey Ferenc *Himnusza*.¹⁰³

⁹⁶ Ez a *Marseillaise*-nek nem az eredeti Verseghy-féle, hanem az 1882-ben Gáspár Imre által készített új fordítása volt. Később, 1903-ban a szociáldemokrata munkás költő, Csizmadia Sándor új szöveget készített az eredeti dallamra, amelyet aztán a korszak végéig énekeltek a szociáldemokraták. Az ún. Munkás *Marseillaise* történetét Révész Mihály foglalta össze. Lásd *Népszava*, 1913. május 1. 20–22. (Ezúton köszönöm Vörös Boldizsárnak, hogy felhívta figyelmemet a cikkre.)

⁹⁷ *Kis Ujság*, 1898. március 16. 3. és április 12. 4–5.

⁹⁸ *Népszava*, 1913. március 18. 5.

⁹⁹ A beszédekért lásd *Egyetértés*, 1903. március 12. 3.

¹⁰⁰ A történet szerint a honvédség egy fiatal tisztje egy szórakozóhelyen hangosan a Kossuth-nóta éneklésébe kezdett, mire egy közös hadseregbeli tiszt odalépve a zenekarhoz a Kossuth-nótára ráhúzat-ta a *Gotterhaltét*. A honvéd főhadnagy erre gazembernek nevezte az osztrák főhadnagyot, amit párba-j követett, melyben a honvéd elesett. A temetésén a katonai zenekar a *Gotterhaltét* játszotta, mire a gyászoló apa, egy öreg 48-as honvéd, önkívületi állapotban rárontott a zenekarra és elhallgattatta a „hóhér-himnusz”, majd holtan esett fia koporsójára. A darab a politikailag kiélezett helyzetben a közönséget rendkívüli izgalomba hozta. A nézők a *Gotterhaltét* őrjöngve fűtyülték ki és a Kossuth-nóta éneklésével nyomták el.

¹⁰¹ A darab körül támadt botrányos eseményekre lásd *Kis Ujság*, 1903. március 15. 5., illetve március 17. 6. és március 19. 5.

¹⁰² Ezt Fejérváry a ház április 16-i ülésén ismerte be. *Egyetértés*, 1903. április 17. 2.

¹⁰³ *Egyetértés*, 1903. április 24. 1.

A *12 pont* egy olyan központi helyet elfoglaló kanonizált szöveggént jelent meg március 15-e alkalmával, amelyet nemcsak ellenzéki, hanem kormánypozícióból is értelmezni kívántak. Míg a Tisza Kálmánhoz erősen kötődő, Jókai vezette *A Hon* 1873-ban még éppen azt kárhoztatta, hogy mennyi minden nem valósult meg a *12 pont* eredeti célkitűzésiből, addig a balközép kormányra kerülését követően, 1875-ben ünnepi vezércikkében immár a *12 pont* beteljesedését hirdette. Véleménye szerint a sajtó szabad, és „a sajtóbírótság unatkozik a munkahiány miatt”. Felelős minisztérium van Budapesten, melyet már meg is lehet buktatni. A parlamenti hatalmat az országgyűlés gyakorolja, amely évenként költségvetést szavaz meg, vagy ha tetszik, megtagad. Törvény előtt minden polgár egyenlő. A nemzeti őrsereg helyett „tekintélyes számú magyar honvédsereg” áll rendelkezésre. A közteherviselés megvalósulása mellett, „mindenki ura saját földjének”. A sajtóvétségek számára bevezették az esküdtszéki bíraskodást. A nemzeti bank felállítása pedig az új kormány legelső kötelessége lesz. Az alkotmányra ugyan nem a hadsereg, de annak legfőbb vezére, a király esküdt fel. Politikai államfogyok nem léteznek. Az Unio Erdéllyel megvalósult, Horvátország és Fiume visszakerült az országhoz.¹⁰⁴ A kormánypárti sajtó március 15-e alkalmából sok esetben éppen a *12 pont* egyik legfontosabb vívmányának, a parlamentarizmusnak a működését féltette az ellenzéktől.¹⁰⁵ 1904-ben a *Magyar Nemzet* az obstrukciót a zsarnokság legrosszabb fajtájának nevezte, mivel az éppen a szabadság fegyvereivel él vissza, s a szabadságból merít jogcímet a nemzet pusztítására.¹⁰⁶

Ugyanakkor ellenzéki pozícióból könnyebb volt a *12 pontot* az ország számára nagyobb gazdasági önállóság elérése, a Nemzeti Bank felállítása, a közös hadsereg magyar jellegének erősítése, vagy a szabadságjogok biztosítása, a választójog kiszélesítésének kivívása érdekében segítségül hívni. Az 1889-es nagy véderővita alkalmával a pesti egyetemi ifjúság képviselői először fogalmaztak meg 1848 mintájára új *12 pontot*, amelyben önálló magyar hadsereget, magyar tanyelvű katonai iskolákat, magyar királyi udvartatást, az országnak gazdasági önállóságot, a választójogi cenzus leszállítását, valamint az 1879. évi honossági törvény megváltoztatását és Kossuth Lajos állampolgárságának megvédését követelték.¹⁰⁷ Az ötvenedik évfordulón a Lovardában és a Múzeumkertben

¹⁰⁴ A Hon, 1875. március 16. 1.

¹⁰⁵ A népképviselet és a parlamentarizmus volt 48 egyik legfőbb vívmánya, ez az intézmény „nemzeti létünk, függetlenségünk és szabadságunk legfőbb biztosítéka”, „Ezért nézzük aggódó lélekkel, szorongó szívvel, miként rendítik meg saját véreink, velünk együtt érző s gondolkodó hazafiak annak alapjait.” Magyar Nemzet, 1903. március 15. 1–2.

¹⁰⁶ Magyar Nemzet, 1904. március 16. 1–2.

¹⁰⁷ Egyetértés, 1889. március 15. 3.

felolvasott, a „budai nemzeti asztaltársaság” képviselői által szerkesztett *12 pont* pedig már egyfajta egyvelegét adta a közjogi ellenzéki, a demokrata, valamint szocialista jellegű igényeknek.¹⁰⁸

Összegzés

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy elhelyezzük a dualizmus kori március 15-ei ünnepségeket az aktuális politikai viszonyok között, rámutatva azok legfontosabb politikai üzeneteire. Megállapíthatjuk, hogy a március 15-ei emléknap az 1848-as alapmítosz legfőbb szimbolikus megtestesítője lett a korszakban, amely viszonyítási ponttá vált a kortársak szemében, azaz a forradalomra nemcsak önmagáért emlékeztek, hanem azért is, mert képes volt arra, hogy megalapozza a jelent vagy akár a jövőt is. Assmann „mitomotorikának”, mitikus hajtóerőnek nevezi a mítosznak azt a képességét, amellyel az adott csoport „önelképzelésére” hat, ahogy befolyásolni és irányítani képes a csoport cselekvéseit. A tanulmányunkban feltárt eseményekkel alátámasztottuk, hogy a március 15-ei ünnep „mitomotorikus képessége” igen hatékony volt a korszakban, azaz óriási mértékben nyilvánult meg a cselekvésre sarkalló ereje. Ezt elősegítette az a tény is, hogy a dualista államberendezkedésben 1848 vívmányai nem teljeseztek be, ennek megfelelően ezek az 1848-as alapelvek később mindig új, aktuális értelmet nyertek, nemcsak a függetlenségi ellenzék vezetésével irányított magyar nemzeti vívmányokért folytatott küzdelemben, hanem a polgári, demokrata és szocialista irányzatok politikai célkitűzéseit tekintve is, különösen a választójogért folytatott harcban. Kiválóan bizonyítja ezt a jelenséget az egyik legjelentősebb 1848-as kanonizált alapszöveg, a *12 pont*, amely az ünnepségek során számtalanszor újabb aktuális megfogalmazást nyert. 1848 a vizsgált korszakban mindvégig egy beteljesületlen vágyként jelent meg az ellenzéki március 15-ei ünnepségeken a kiegyezés rendszerével elégedetlenkedők szemében, akik számára az emlékezés – az assmanni értelmezés szerint – „kontraprezentikus” jellegűnek minősíthető, vagyis egy olyan emléknapról van szó, amely képes megkérdőjelezni az adott jelent, és arra inspirálja az emlékezetben résztvevőket, hogy változtassák meg azt. A múlt ilyenkor egy politikai utópiának tűnik, amelyért érdemes küzdeni, ez esetben az emlékezés várankozásba megy át és egy távoli célra szegeződik.¹⁰⁹ Ebben az esetben az emlékező csoportok

¹⁰⁸ Követelték Magyarország politikai és gazdasági függetlenségét, önálló vámterületet, önálló nemzeti bankot, a nagyhatalmi törekvésekről való lemondást, az állandó magyar hadsereg megszüntetését és alkotmányra fölesketett nemzetőrséget, általános választójogot, teljes lelkiismereti-, gondolati-, szólás-, sajtó- és vallásszabadságot, gyülekezési jogot, a főrendiház eltörlését, a születési, vagyoni, katonai, papi kiváltságok, valamint mindenféle cím, rang és rendjel megszüntetését, a nagy uradalmak állami kisajátítását. Budapest, 1898. március 16. 9.

¹⁰⁹ Vö. Assmann, J.: A kulturális i. m. 82–88.

a jelen tagadását fejezik ki, és 1848 utópiája arra serkenti őket, hogy tetteleg is szálljanak szembe a jelennel az utópikus cél megvalósítása érdekében. Ezt a jelenséget a dualizmus kori március 15-ei ünnepségeken gyakran megfigyelhetjük. Tehát 1848 mítosza, ezen belül a március 15-ei ünnep (ellentétben a kötelező április 11-ei ünnepel) képes volt a dualizmus korszakában megjelenő politikai konfliktusokban újabb és újabb tartalommal gazdagodni a különféle emlékező csoportok számára, akik ily módon mindig megtalálhatták benne a számukra fontos, aktuális politikai mondanivalót. Ezért is válhatott március 15-e oly élő és eleven ünneppé a korszakban.

WHO REMEMBERED WHAT: MARCH 15 IN THE ERA OF DUALISM

The evolution of celebrations in the light of political conflict

by Krisztina M. Lovas

SUMMARY

The aim of this paper is to clarify the role and importance of the most celebrated Hungarian feast in national memory. How did the day reflect the socio-political conflicts of the time? Why could it not be officially celebrated under the reign of Franz Joseph? During the discussion of the need for an official national holiday, the article also examines the circumstances of the newly created state celebration of April 11. In connection with the festivities, the article describes some elements and rites of the celebration and the symbolic occupation of space.

Cieger András

DEÁK FERENC ÍRÁSBAN ÉS KÉPBN

Miként ábrázolható a kiegyezés?

A nemzetközi politikatudományi szakirodalomban ma már széles körben elfogadott nézetnek számít, hogy minden politikai rendszernek és kormányzatnak szüksége van szimbólumokon keresztül megjelenített közösségformáló történetekre és rítusokra, amelyek legitimálják az éppen aktuális politikai berendezkedést vagy a kormányzati döntéseket. A modern politika által is előszeretettel alkalmazott mítoszoknak és szertartásoknak egyszerre lehet konzerváló és megújító erejük, azaz megerősíthetik a fennálló rendszerbe vetett hitet, növelhetik a társadalom lojalitását a hatalmi intézmények és az elit iránt, lecsendesíthetik az esetleges kételyeket az egyes kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban, de egyúttal a jövőre nézve is felhatalmazást biztosítanak a hatalom birtokosai számára politikájuk további folytatásához. A szimbolikus politizálás akkor lehet igazán hatásos, ha olyan értékekre és érzelmekre alapoz, amelyek benne rejlenek az adott közösség gondolkodásában. Az ily módon kivívott közbizalom tartóssága pedig végső soron a politikai elit döntéseinek eredményességétől és a politikai intézmények hatékonyságától függ (azaz, a hibás kormányzati működés előbb-utóbb törvényszerűen aláássa a rendszer iránti lojalitást, még az ügyesen alkalmazott politikai szimbólumok ellenére is). A szimbólumok és rítusok tehát nem pusztán egy politikai döntést vagy cselekvést körbeölelő színes máz látványos alkotóelemei (használatuk nem egyszerű kommunikációs fogás), hanem identitást megalapozó, vagy azt megerősítő, ezáltal legitimitást biztosító jelképek és eljárások, amelyek szolgálhatták az integrációt, de jelezheték az elkülönülést, az elhatárolódást is (lásd például az ellenkultuszokat).¹

A hosszú 19. században fokozott szerep jutott a szimbolikus politizálásnak, hiszen az újonnan létrejött nemzetek, államok, birodalmak, az egymást váltó politikai rendszerek, vagy éppen a különállásukat hangsúlyozni kívánó hagyományos közösségek; a hatalmukat a változások közepette is megőrizni akaró régi dinasztiák egyaránt szükségét érezték, hogy jelképek útján is tudassák létüket, szándékaikat a külvilággal, ehhez pedig változatos eszközöket és a nyilvánosság legkülönfélébb csatornáit vették igénybe. A (nemzet)állami reprezentáció kibontakozásához például kiváló terepet biztosítottak a robbanásszerű fejlődésnek induló városok, amelyek

¹ *Murray Edelman: A politika szimbolikus valósága.* Bp. 2004. 15–21.; *Gianpietro Mazzoleni: Politikai kommunikáció.* Bp. 2006. 113–116.

nagy forgalmú nyilvános terei kézenfekvő helyszínül szolgáltak a központilag szervezett ünnepeknek, vagy éppen emlékművek állításának. A művészi eszköz-készletet pedig mindehhez a romantika, illetve később a historizmus szolgáltatta.² A 19. század végére a politika meghódította a városi köztereket – sőt, újabb reprezentatív helyszínekkel gyarapította számukat – és változó minőségű szobrokkal népesítette be azokat. A kritikusok ekkor már egyenesen szoborállítási lázról, emlékműdűhről írtak, amely hatalmába kerítette a politikai élet irányítóit, és nyomukban az igényeket kiszolgáló művészeket. Témánk szempontjából különösen érdekesek az országok fővárosaiban, a hatalmi reprezentáció központjaiban elhelyezett azon emlékművek, amelyek az adott politikai rendszer alapító mítoszára és/vagy alapító atyjának érdemeire emlékeztették a városi polgárokat.³ Politikai fordulatok esetén persze – legalábbis szerencsés esetben – az ellenkánon-teremtés szándékával ugyanazon városi térben rivális mítoszok és alternatív hősök is megjelenhettek.⁴

A kiegyezés 150. évfordulója kapcsán e szerteágazó kutatási téma mindössze egyetlen vonatkozását van módunk jelen tanulmány keretei között megvizsgálni. Milyen szerepet játszott a kiegyezés „alapító atyjának”, Deák Ferencnek a személye és kultusza az 1867-ben létrejött rendszer szimbolikus reprezentációjában? Mennyire volt ez tudatosan formált a hatalmon lévő elit részéről?

A kiegyezés vizuális reprezentációjának problémái

Az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezés, és a nyomán létrejött új államjogi kapcsolat, amelyet reálunióként, illetve dualizmusként jellemez a történettudományi szakirodalom (e kifejezések már egykorúan is felbukkantak), fennállása öt évtizede alatt meglepően ritkán vált például képzőművészeti alkotások témájává, és nem igazán kapcsolódott hozzá emlékező rítus sem, szemben 1848 tavaszának forradalmi eseményeivel. Ennek egyik oka kétség kívül az, hogy a bonyolult és hosszadalmas tárgyalásokon kifermálódó jogi és politikai egyezség meglehetősen nehezen ragadható meg vizuálisan. Ugyanakkor ez mégsem szolgálhat elegendő magyarázatul, hiszen a politikai fordulatokat jelző jognyilatkozatokat vagy

² E folyamat közerthető összefoglalását adja *Varga Bálint*: Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon. Bp. 2017. 25–30.

³ *Reinhard Alings*: Monument und Nation: Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal – zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918. (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte 4.) Berlin–New York 1996. 41–62.; A német császárság egyik „alapító atya”, Otto von Bismarck még életében (álló) szobrot kapott Bad Kissingenben 1877-ben. A századfordulón már 166 szobrát tartották nyilván kül- és belföldön.

⁴ Különösen érdekes ebből a szempontból a számos rendszerváltást átélte Párizs esete. Lásd *Helke Rausch*: Kultfigur und Nation. Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London, 1848–1914. (Páriser Historische Studien 70.) München 2006.

az új alkotmányok megszüvegezését más országokban is tárgyalások előzték meg, ünnepélyes elfogadásukat vagy magát a kodifikációs folyamatot mégis ikonikus festményeken örökítette meg a közeli utókor.⁵ További magyarázatként szolgál a kiegyezés hiányos reprezentációjára, hogy a szövegét tartalmazó törvények becikelyezése vagy kihirdetése nem vált ünnepnappá, szemben például 1848. március 15-ével, vagy éppen az áprilisi törvények szentesítésének dátumával.

Ugyan az Andrásy-kormány kinevezésekor sor került spontánnak mondható utcai ünneplésre, a házak ablakainak kivilágítására, ám azt is tudjuk a fennmaradt forrásokból, hogy a fővárosiak felfokozott hangulata mennyire ellentmondásos volt: Deák Ferencet halálosan megfenyegették, a falakon pedig 1867 februárjában plakátok jelentek meg, amelyek hazaárulónak bélyegezték a kiegyezés híveit.⁶ Ráadásul az év későbbi hónapjaiban Kossuth Lajos Kasszandra-levele és a nyomában kibontakozó sajtóvita az 1867-es rendszerváltás megítélését hosszú időre morális szintre helyezte. Mint köztudott, Kossuth a nemzet halálát látta az úgymond hátsó szobák mélyén megkötött elvtelen alkuban. Kossuth itthoni hívei pedig immár nyíltan is hazaárulóknak nevezték az 1848-ban kivívott jogok feladóit, akik a kiegyezés megkötésével az országot idegen érdekeknek szolgáltatták ki. A későbbi években is az ellenzék különféle társadalmi akciókkal (például petíciós mozgalommal, vagy demokrata körök szervezésével és megyei határozatokkal) igyekezett megkérdőjelezni az új politikai rendszer legitimitását. Ehhez társult még az országban élő néhány nem magyar etnikai közösség vezetőinek elutasítása. 1869-ben a kormánypárt bizalmas tanácskozásán Andrásy miniszterelnök maga is így nyilatkozott: „A népnek 9/10 része ellenünk, az értelmiségnek pedig 9/10 része mellettünk van ugyan, de a teret napról-napra veszítjük lábaink alól.”⁷

Ez az aggodalom feltehetően eltűzött volt, azt azonban érthetővé teszi, hogy a rendszerváltással hatalomra került kormányzati elit miért kerülte, hogy az osztrák–magyar kiegyezés aktusa köré közösségi élményt adó társadalmi megerősítést (például ünnepi tömeggyűléseket) szervezzen. A rendszer megteremtői ugyanis a kialakult közhangulat, valamint a kompromisszumokkal gyakorta együtt járó belső kételyek és csalódások miatt maguk is bizonytalanok voltak társadalmi

⁵ Lásd például John Trumbullnak a Függetlenségi Nyilatkozat (USA, 1776) tervezetét megvitató kongresszusi ülésről 1819-ben készített tablóját; Robert Harrisnek a kanadai államszövetséget előkészítő québeci gyűlést (1864) ábrázoló festményét 1883-ból, a norvég alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját (1814) pedig Oscar Wergeland örökítette meg 1885-ben.

⁶ Lásd erről Kovách László két levelét Lónyay Menyhérthez. Pest, 1867. febr. 10. és 15. Közli Cieger András: „Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk”. Kónyi Manó és a Deák Ferenc beszédei. In: A história mezején. A 19. század emlékezete. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged 2011. 239–241.

⁷ Gajzágó Salamon Torma Károlyhoz. Pest, 1869. nov. 19. Idézi Deák Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg 2004. 262.

támogatottságukban. A rendszer valójában egész fennállása alatt híján volt az érzelmi azonosulásnak (még azok sem lelkesedtek érte különösebben, akik elfogadták azt), így világos jelképrendszer sem volt kialakítható, amely megerősíthette volna legitimitását. Ráadásul azon kevés próbálkozás is, amelyet az egymást követő kormányok tettek a szimbolikus politizálás terén, 1848 kultuszát erősítette, hiszen a Deák-párti, majd szabadelvű kormányok magukat szintén a '48-as értékek örökösének tekintették, a rendszerváltás programját pedig – a jogeljátszás teóriája ellenében – az áprilisi vívmányok minél teljesebb helyreállítására építették. Jól látszik ez abból is, hogy nemzeti ünneppé 1898-ban e törvények szentesítését emelték (április 11.).⁸ Csak jelezhetjük, hogy Ausztriában sem akarták különösebben megörökíteni a kiegyezési konstrukciót, hiszen a cislajtán elit lényegében készen kapta a dualizmus rendszerét, amelyet sérelemként élt meg. Egyébként is sokkal inkább a birodalmi egységállam eszméjét kívánták erősíteni például a köztéri alkotásokkal.⁹

Pontos dátumot persze nehéz is lehetett volna kijelölni az új rendszer szimbolikus kezdőpontjaként, hiszen a kodifikáció kitöltötte az egész évet, ráadásul a magyar törvények az állampolgárok számára nehezen érthető közjogi és gazdasági rendelkezéseket tartalmaztak, ám a mindennapjaikban is érzékelhető, például a személyes szabadságukat érintő jogkiterjesztést nem (szemben 1848-cal).¹⁰ Valójában a hosszú kiegyezési tárgyalások sikeres lezárását az 1867. június 8-ai koronázás tudatosította leginkább a széles tömegekben és a külföld előtt is. Ezen felül pedig e politika- és médiatörténeti esemény arra is alkalmat adott a több új elemet tartalmazó patinás szertartás révén, hogy az autonómiáját visszanyert magyar állam fővárosán és alkotmányos hagyományain keresztül megmutassa nemzetállami erejét.¹¹

A későbbi évtizedek során is rendszerint a koronázásról készült alkotások helyettesítették a közjogi megegyezés ábrázolását, a rendszer ünnepnapjaként pedig a koronázás évfordulóit funkcionáltak. Bizonyos mértékig hasonló feladatot látott el az uralkodópár, különösen Erzsébet királyné magyarországi kultusza és

⁸ E kérdéssel bővebben lásd *Cieger András*: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87. (2016) 7–23.; *Hanák Péter*: 1898. A nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uő*: A kert és a műhely. Bp. 1988. 112–129.

⁹ *Selma Krasa-Florian*: Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch–ungarischen Monarchie und die bildende Kunst. Wien 2007.

¹⁰ Kivétel ez alól a magyarországi zsidóság, amely számára az új politikai rendszer első törvénye (1867. évi XVII. tc.) polgári és politikai jogegyenlőséget biztosított. Az ún. emancipációs törvény a zsidó emlékezetben összekapcsolódott a kiegyezéssel. Lásd például a törvény elfogadásának 50. évfordulójára készített összeállítást: *Évkönyv XLIII*. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. Bp. 1918. 7–52. Mint ahogy osztrák oldalon is számos sarkalatos szabadságjogot foglaltak törvénybe a rendszerváltás pillanatában, ennek ellenére nincs adatunk a *Dezemberverfassung* elfogadásával kapcsolatban későbbi megemlékezésekről.

¹¹ *Varga Bálint*: A kiegyezés rítusa és a szimbolikus politika: Ferenc József megkoronázása. *Magyar Tudomány* 178. (2017) 12. sz. (megjelenés alatt)

művészi reprezentációja, bár ebben az esetben az elsődleges cél természetesen a Habsburg-ház és az uralkodó ambivalens megítélésének tudatos javítása volt.¹²

Úgy tűnik számunkra, hogy azon ritka esetekben, amikor a koronázás megörökítésén túl mégiscsak ábrázolásra került a kiegyezés, a kormányzati politikusok és elvárásai nyomán akarva-akaratlanul a művészek is igyekeztek azt Deák Ferenc személyéhez kötni, ezért a továbbiakban erre az összefüggésre irányítjuk figyelmünket.¹³

Deák Ferenc kultusza és a politikai rendszer legitimitása

Látszólag kézenfekvőnek tűnik a kiegyezést Deák Ferenc alakjával azonosítani, hiszen oroszlánrésze volt abban, hogy megindulhattak a tárgyalások az uralkodó és a magyar politikai elit között, elvi útmutatásával irányt szabott a kibontakozásnak, konkrét szövegjavaslataival nehéz pillanatokban lendítette tovább a tárgyalásokat, politikusi és emberi tekintélyével pedig sok esetben erőt és hitet adott híveinek. Csakhogy Deák már a kiegyezés előkészítése során is hangot adott időnként nemtetszésének, a kompromisszum megkötésének szimbolikus pillanataiban pedig igyekezett háttérbe húzódni: nem vállalt semmilyen formális tisztséget az új kormányzati rendszerben, és nem vett részt a koronázás szertartásán sem. Előbbi közvetlen munkatársa így magyarázza: „Szóval mindenkől látszott, hogy ő megijedt a kiegyenlítéstől, megijedt az azután bekövetkezendő teendőitől, a húsvéti cikk végső következményétől. [...] Fél minden felelősségtől, fél, hogy nem populáris dolgokat is fog kelleni véghez vinnie”.¹⁴ Távolmaradását a koronázástól pedig egészségi állapotával és puritánságával magyarázták hívei, a történelmi szakirodalom viszont bizonyos mértékű elhatárolódást olvas ki e magatartásból.¹⁵

¹² *Vér Eszter Virág*: Újraértelmezett szerepvállalások. Aetas 27. (2012) 1. sz. 83–104.

¹³ Az új közjogi szerkezet hivatalos reprezentációjának további jellemzőiről és nehézségeiről lásd *Cieger András*: 1867 szimbolikus világa. Magyar Tudomány 178. (2017) 12. sz. (megjelenés alatt); *Varga Bálint*: Egy össze nem álló kép mozaikjai: Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. Aetas 32. (2017) 4. sz. (megjelenés alatt)

¹⁴ Lónyay Menyhért naplója, 1867. jan. 16. Idézi *Cieger András*: Lónyay Menyhért (1822–1884). Szerepek – programok – konfliktusok. Bp. 2008. 144.

¹⁵ Az egykorú magyarázatokra lásd például Vasárnapi Ujság 14. (1867) 28. sz. 351.; Jókai Mór azonban tudni vélte, hogy Deák a koronázás alatt is nemzetéért aggódott és szoros figyelemmel kísérte az eseményeket. Lásd *Jókai Mór*: Deák Ferenc a koronázás napján (1892). In: *Uő*: A történelmi tarokkparti. Más hátrahagyott írásokkal. S. a r. Gángó Gábor. Bp. 1996. 140–142. Arról azonban nem ejtett szót írásában, hogy maga sem vett részt a koronázáson, mert így tiltakozott a kompromisszum ellen. Lásd *Vér Eszter Virág*: „...egy áldott emlékeztető királyné...”. Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. Aetas 30. (2015) 1. sz. 59–86., különösen: 62–63.; A történelmi vélekedésekre lásd például *Szabad György*: Deák Ferenc három politikai korszaka. Magyar Tudomány 21. (1976) 11. sz. 675–687.; *Deák Ágnes – Molnár András*: Deák Ferenc. Bp. 2003. 146. (Ez a rész Deák Ágnes munkája.) Magam erre az elhatárolódásra kevés bizonyítékot látok.

Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezést követő években Deák egyre növekvő távolságtartással figyelte a róla elnevezett kormánypart, a Deák-part politikáját. A kiegyezés rendszere mellett továbbra is kiállt, az ellenzéki támadásokkal szemben rendre védelmébe vette azt, ám pártjától mind több kérdésben tért el a véleménye: „[A Deák klubban] lekiabálták, mint egy kortestanyán. Láthatta az öreg úr, amit én rég mondok, hogy neki többé nincs pártja, vagy csak legfeljebb 40–50 egyénből áll” – írta híve, Csengery Antal.¹⁶ Ekkor vált szállóigévé állítólagos mondása: „Az ördög a ti vezéretek, nem én!” Többször kifogásolta az új politikai rendszer anomáliáit: a korrupciós jelenségeket, valamint a liberális program fokozatos háttérbeszorulását. 1873-tól kezdve pedig súlyosbodó betegsége miatt kivonult a napi politizálásból, így jobbára csak elbeszélésekből értesült pártja belső harcairól és felbomlásáról.

A kiegyezés reprezentációjának komoly akadályát jelentette Deák Ferenc puritán habitusa is, amellyel következetesen ellenállt minden személyét érintő feltűnő ünnepelésnek. Évtizedekkel később Mikszáth Kálmán találóan így fogalmazott: „semmi se dicséri e nemzet politikai érettségét jobban, mint a Deák-kultusz. Csak nagy népnek lehet ilyen szürke, cicoma nélküli nagy embere”.¹⁷ Igénytelen, feltűnő életmódját, „szeplőtlen becsületességét” még ellenfele, Kossuth Lajos is elismerte, aki szerint Deák republikánus erényeket gyakorolt monarchikus viszonyok között. Az ország azonban már nem követhette vezére magatartását, mert a kiegyezés a magyar társadalom erkölcsi romlását eredményezte: „a 67-diki mű, a depravatio [züllöttség] pandora-szelencéjét nyitotta rá a nemzetre”, amely negatívan hatott az intézményrendszer működésére is. Kossuth nyílt levél formájában közzétett nekrológiájában tehát úgy foglalt állást, hogy a rendszer és annak alapító atyja morálisan nem azonosítható egymással, noha végső soron a kiegyezést Deák szörnyű tévedésének tartotta.¹⁸

Maga Deák is, amennyire lehetősége engedte, igyekezett megakadályozni, hogy személye köré kultusz épülhessen: a koronázás alkalmával elutasította, hogy az uralkodó kitüntetésben vagy valamilyen ajándékban részesítse (csak az uralkodópár egyszerű fényképét fogadta el), és annak is ellenállt, hogy hívei még életében kiadják beszédei gyűjteményét. Természetesen már a reformkor óta jelentős tisztelet övezte, jól mutatja ezt például a hagyatékában fellelhető számos díszoklevél és dedikált fénykép, emlékalbum is,¹⁹ de a tudatos kultuszteremtés csak a közéletből való végleges távozása után vette kezdetét (1874-ben már közteret neveztek el róla a fővárosban).

¹⁶ Csengery Antal Weninger Vincéhez. Pest, 1870. jún. 26. Idézi *Molnár A. – Deák Á.*: Deák Ferenc i. m. 163.

¹⁷ *Mikszáth Kálmán*: Deák Ferencről. Vasárnapi Ujság 50. (1903) 42. sz. 690–693.

¹⁸ Eredetileg megjelent Helfy Ignác bevezetőjével az Egyetértés 1876. február 27-i számában. Lásd még Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz. 1876. febr. 14. Kossuth Lajos iratai IX. Bp. 1902. 56–71.

¹⁹ „...a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk. Kőrömczi Katalin. Bp. 1992. 284–290. A reformkori Deák-tisztelethez lásd például *Vélkey Ferenc*: Széchenyi István és az

1876-ban bekövetkezett halálakor nyíltan beindult a központilag szervezett kultuszépítés, amely jól érzékelhetően a kiegyezési rendszer szimbolikus reprezentációját is szolgálta. A rendszer alapító atyjának állami temetése a hivatalos Magyarország első nyilvános gyászszertartása volt 1867 után, amely régi formákra épített, de merőben új típusú tömegeglátványossága volt Budapestnek.²⁰ Előképként legfeljebb Batthyány Lajos (1870), esetleg Eötvös József (1871) temetése említhető a korszakból, ám az 1848-as első felelős minisztérium kivégzett miniszterelnökének újratemetésében a kiegyezéssel hatalomra került politikusok nyíltan nem vállalhattak szerepet, az Andrássy-kormány első elhunyt miniszterének gyászszertartása pedig külsőségekben szerényebb volt és a fővároson kívül ment végbe.

A rendszer szimbolikus megerősítésének szándéka már a temetés körüli hetekben tetten érhető. A Deák politikai örökségét magáénak tekintő Szabadelvű Párt²¹ és Tisza Kálmán kormánya emléktörvényben sietett megörökíteni „Deák Ferencnek a haza körül hosszú évek során át szerzett érdemei”-t, továbbá elrendelte, hogy a fővárosban közadakozásból emeljenek méltó emléket az elhunytak (1876. évi III. tc.). E lépésnek ugyan volt előképe, hiszen 1848 tavaszán, a polgári alkotmányosság kezdő pillanatában az országgyűlés az előző évben meghalt József nádor emlékét iktatta törvénybe, ezúttal azonban többről volt szó. Úgy véljük, hogy Simonyi Ernő a Függetlenségi Párt nevében joggal tette szóvá, hogy a kormány nem csupán Deák emberi nagyságát kívánja megörökíteni, hanem a „törvény erejével és autoritásával kimondja azt, hogy Deák Ferenc politikai működése érdem volt a hazára nézve”, ezáltal pedig a kiegyezést követő kormányok politikáját szentesíti. Érvelése szerint, míg József nádor a napi politika szintje fölött állt és közfunkciót töltött be, addig Deák egyértelműen pártpolitikus volt, akinek legnevezetesebb alkotása, a kiegyezés hasznossága fölött csak az utókor mondhat véleményt, kortársi megítélése ugyanis rendkívül bizonytalan. Simonyi úgy látta, hogy Deák életművében alig van valami maradandó, hiszen még saját pártja is megszűnt, az ország pedig súlyos adósságokkal küzd. A Függetlenségi Párt nevében az állami temetéshez hozzájárult, de az emléktörvényt elutasította.²²

Az országgyűlés azonban változtatás nélkül nagy többséggel elfogadta a törvényjavaslatot. Ezt követően a kultuszminiszter megrendelést adott Zichy Mihály festőnek, hogy örökítse meg azt a magasztos pillanatot, amikor Erzsébet királyné koszorút helyezett el Deák ravatalán. E képet allegorikus utalása miatt szintén szokás a

1846-os „Deák-lakoma”. In: Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon. Szerk. Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged 2005. 19–82.

²⁰ *Lakner Judit*: Halál a századfordulón. Bp. 1993. 27–28.

²¹ Deák a Szabadelvű Párt tagsági ívét elsőként írta alá 1875-ben, a pártklub egyik szobájában pedig elhelyezték portréját.

²² Simonyi Ernő 1876. febr. 16-i felszólalását lásd Az 1875-dik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója V. Bp. 1876. 5–12. Tisza érdemben nem kívánt reagálni, csak cinizmussal és szűkkeblűséggel vádolta az ellenzéki képviselőt.

kiegyezés vizuális reprezentációjának tekinteni, amelynek létrejöttét mind a magyar kormány, mind az uralkodóház eltökélten támogatta (például Erzsébet modellt állt a képhez, gyászruháját is átadta a festőnek). Arra, hogy ezt a beavatott kortársak is így értelmezhetnék, utal az is, hogy Zichy eredetileg a Kossuth által küldött cipruságot is odafestette a ravatalhoz, ám ez a végső változaton már nem szerepelhetett.²³

A hivatalos kultuszteremtés másik motorja a Magyar Tudományos Akadémia volt, amely még a régi Deák-párti elit irányítása alatt állt, vezetői Deák közvetlen munkatársai voltak a kiegyezés idején (például Lónyay és Csengery). Már Deák halálának másnapján rendkívüli gyűlést tartottak, ahol elhatározták, hogy Deákot az Akadémia oszlopcsarnokában fogják felravatalozni, alakját festményben, emléket pedig „ó dai költeményben” örökítik meg, amelyre nyílt verspályázatot írtak ki. A beérkezett, meglehetősen egyenetlen színvonalú negyven pályamű közül végül Szász Károlynak, a Deák-párt egykori képviselőjének verse került ki győztesként. A pályázatot bemutató tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy Deák halálakor lényegében már készen állt az a – nemzeti emlékezet közhelyeiből építkező – szimbólumrendszer, amely évtizedeken át a Deák-kultusz alapját fogja jelenteni.²⁴ E költői képek legtöbbje Deák alakját szakrális magasságokba emeli, tényleges jellemvonásait idealizált jelképpé formálva (torzítva), így a puritán és zárkózott „öreg úr” igen hamar a magyarok Mózesévé, Messiássá, esetleg „nagy alkotmány-aposz tollá” vált a költeményekben. Ugyanakkor arra is figyelmeztet az elemző, hogy bár a kiegyezés az ígéret földjeként, illetve megváltásként értelmeződik a versekben, de a Deák politikai pályájából vett konkrét példák rendszerint 1861-nél megállnak, amikor a politikus még az egységes nemzeti akarat szószólójának számított.

A Deák-kultusz kiteljesedését jelentette, hogy – a hazai kultuszok történetében először – 1880-ban megnyílt a Nemzeti Múzeum Deák-szobája, amelyben a haza bölcse számos relikviáját állították ki: használati eszközeitől kezdve haláltusájának és temetésének tárgyi emlékein át tisztelőinek ajándékaiig.²⁵ Ezáltal a nemzeti emlékezet világi templomában jött létre – a tervek szerint örök időkre – egy olyan hely, amely a kiegyezés alkotójának mindennapjait és egyben kultuszát is átélhetővé tette a látogatók előtt.²⁶ Ezt követte 1887-ben az országgyűlés

²³ *Róka Enikő*: Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. In: Zichy Mihály. Szerk. Róka Enikő – Csicsery-Rónay István. Bp. 2001. 36–44.

²⁴ *Deák Ágnes*: Deák, a magyarok Mózeze. Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876. Holmi 16. (2004) 935–946.

²⁵ A Nemzeti Múzeum lépcsőházában egyébként már 1875 óta látható volt egy Deák ábrázolás. Than Mór ugyanis már életében megfestette Deákot reformkori nagyjaink és néhány aradi mártír(!) társaságában, feltehetően az 1865-ös országgyűlés egyik válaszfeliratával a kezében. Deák a korai vázlatokon még nem szerepelt, csak a kiegyezést követően került a képre. Lásd *Cennerné Wilhelmb Gizella*: Than Mór. Bp. 1982. 21–24.

²⁶ Vasárnapi Ujság 27. (1880) 31. sz. 521.; 1888-ban úgy alakították át a szobát, hogy a kiállított tárgyak még közelebb lehessenek a látogatókhoz. Másoknak (pl. Kossuthnak) helyhiányra hivatkozva

által biztosított anyagi forrásból elkészült Deák-mauzóleum, és a közadakozásból finanszírozott Deák-szobor átadása. Bár feltehetően véletlenül esett mindkét esemény a kiegyezés 20. évfordulójára, ám az ekkor felavatott képzőművészeti alkotások a kiegyezés vizuális reprezentációját is hivatottak voltak szolgálni.

Deák mauzóleuma

Deák Ferenc díszsíremlékére az országgyűlés már 1876 áprilisában kiírta a pályázatot. A megbízást Gerster Kálmán nyerte el „1867” jellegű tervével, az építkezés pedig 1879-ben vette kezdetét. A végül csak 1887 májusában felavatott mauzóleum mind a korabeli közvélemény, mind a jelenkori művészettörténeti értékelések szerint visszafogottságával, zárt és letisztult antik formáival hűen kifejezi Deák jellemét.²⁷ Témánk szempontjából mégis a sírkápolna belső képzőművészeti elemei a fontosabbak. Deák szarkofágjához bronzba öntve Erzsébet királyné koszorúját is odahelyezték, a mauzóleum kupoláját pedig Székely Bertalan allegóriái díszítették. A freskókon – az allagromlás miatt ma már Róth Miksa mozaikjain – a Deákra jellemző sarkalatos erények kerültek ábrázolásra: az igazságosság, a mértékletesség, a lelki erősség és az okosság (előrelátó bölcsesség). Ugyanakkor a bejárat fölött és azzal szemben Deák pályájának két eseményére is utalás található. Justitia alakja körül reformkori magyar és nemzetiségi viseletbe öltözött parasztok, valamint 1848-as magyar politikusok (például Deák, Horváth Mihály) ismerhetők fel, amint kezet nyújtanak a mellettük állóknak. Ennél azonban már jóval nehezebb értelmeznünk azt a jelenetet, amelyet a szakirodalom a kiegyezés allegóriájaként tart számon. Úgy tűnik számunkra, hogy a bölcsességet és a gondos előrelátást szimbolizáló Prudentia trónusának lábainál kétoldalt elhelyezkedő feszülten figyelő két csoport talán a különböző etnikumokból álló társadalmat, illetve az őket vezető politikusokat kívánja jelképezni, ezáltal inkább a körültekintően megteremtett belső társadalmi béke megőrzésének közös felelősségét sugallja.²⁸ Külön érdekessége még a mauzóleumnak, hogy falain viszonylag sok felirat található: Vörösmarty Mihály Deák Ferenchez írt verse 1845-ből, a Deák

nem hoztak létre ilyen emlékszóbat, erre majd csak az 1929-ben megnyíló Országgyűlési Múzeumban kerül sor.

²⁷ Papp Gábor György: Gerster Kálmán síremléképítészeti munkássága. *Ars Hungarica* 30. (2002) 1. sz. 49–122., különösen: 58–66.; E. Csorba Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. *Ars Hungarica* 11. (1983) 1. sz. 127–158., különösen: 130–131.

²⁸ A vonatkozó szakirodalomban csak meglehetősen elnagyolt magyarázatok és pontatlan leírások olvashatók az allegóriákról. Vö. Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan freskói. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk. Zádor Anna. Bp. 1993. 244–245.; Székely Bertalan (1835–1910) kiállítása. Katalógus. Szerk. Nagy Ildikó. Bp. 1999. 50.; A Vasárnapi Ujság maga is arról számolt be, hogy a festő a kiegyezés allegóriáját kívánja megjeleníteni, ám néhány hónappal később már csak a négy erény megfestéséről írt az újság. Lásd Vasárnapi Ujság 31. (1884) 3. sz. 44. és 42. sz. 677.

érdemeiről szóló emléktörvény (1876. évi III. tc.) szövege, valamint az 1861-es országgyűlés feloszlása előtt elmondott beszédének híres sorai: „amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges”.²⁹ A századfordulón felvett felirat tehát azt a történelmi pillanatot örökíti meg, amikor Deák nagyhatású, a nemzet egységét és erejét tükröző szónoklatával az önkéntes jogfeladás veszélyeire figyelmeztetett a Ferenc Józseffel folytatott alkotmányos párbeszéd végóráiban.³⁰ A Deákra emlékező utókor tehát nem az 1867-ben elmondott beszédeinek kompromisszumkésebb gondolataiból válogatott, hanem ismét a korábbi pályaszakaszhoz nyúlt vissza a kultusz erősítése érdekében, mintha csak Kossuth Kasszandra-levelének mondatait akarná igazolni: „Pedig magad mondád s helyesen mondád: hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, amiről a nemzet maga lemondott. Nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gyakorolsz, azon álláspont következése, melyet 1861-ben választottál. S nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, mely kezeidben van, kulcsa abban fekszik, hogy a romlatlan nép ösztönszerűsége Téged, a nemzeti jogok békés úton visszaszerzésének terén vezérét, még mindig az 1861-ki jogalapon vél állani.”³¹

Deák szobra a fővárosban

Megítélésünk szerint az eddig tárgyalt kultuszelemekhez képest Deák Ferenc szobra esetében érhető tetten a leginkább a kormánypolitika tudatos bábáskodása annak érdekében, hogy a város politikai architektúrájában a rendszer alapító atyjának szobrán keresztül magának a kiegyezésnek emeljenek emlékművet. Ebből következően a közel tízéves előkészítő folyamat alatt alig akadt olyan mérvadó kormánypárti politikus, aki különböző testületeken keresztül ne lett volna érintett a szobor körüli teendőkben. E tény minden bizonnyal ahhoz is hozzájárult, hogy az emlékmű kapcsán – részben a sajtóban, részben a zárt ajtók mögött – jelentős vita bontakozott ki a szobor elhelyezéséről, valamint Deák Ferenc megörökítendő alakjáról és vonásairól. Minderre ráadásul egy olyan időszakban került

²⁹ Második felirati javaslat. Pest, 1861. aug. 8. *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek II.* Vál., s. a. r. Deák Ágnes. Bp. 2001. 73–116., idézet: 116.

³⁰ Az MTA I. osztálya 1888-ban döntött arról, hogy „Deák híres feliratainak vagy nagyobb beszédeinek legjellemzőbb s gondosan kiszemelendő mondatai” kerüljenek fel a síremlék falaira. *Vasárnapi Ujság* 35. (1888) 44. sz. 724. Az idézetek végül csak 1894-ben kerültek a helyükre.

³¹ Kossuth Lajos Deák Ferenchez. Párizs, 1867. máj. 22. In: Kossuth Lajos iratai VIII. Bp. 1900. 3–17.

sor, amikor a magyar nemzetállami reprezentáció egyre látványosabb módokon jelent meg a városi közterületeken (állami épületek, emlékművek formájában), különösen pedig Budapesten, amely elindult a világvárossá fejlődés útján és a térség kulturális és hatalmi központja, a Monarchia társfővárosa kívánt lenni.³² Ugyan ekkoriban már állt fővárosi köztéren néhány közelmúltbeli közéleti szereplő szobra – József nádoré (1869), Eötvös Józsefé (1879), Széchenyi Istváné (1880), Petőfi Sándoré (1882) –, ezek azonban valójában egy korábbi dicső korszakra, az 1848-as forradalommal záruló reformkorra emlékeztették az embereket.³³ Ellenben a Deák-szobor pályázati kiírásában hangsúlyosan szerepelt, hogy az alkotóknak ezúttal az 1860-as évek politikusát kell megjeleníteniük.³⁴

Az 1878-ban lezárult pályázaton győztes Huszár Adolfnak azonban sok fejtörést okozott a feladat: hosszú éveken keresztül módosítgatta az emlékmű tervét, sőt, egyes vélekedések szerint 1885-ben bekövetkezett váratlan halálában is közrejátszott az alkotási folyamat túlfeszített izgalma.

Huszár győztes pályaművén a szokásoktól eltérő módon ülő helyzetben ábrázolta Deákot. Az eredmény kihirdetését követően azonban évekig húzóódó vita alakult ki arról, hogy szabad-e a rendszer szimbólumának tekintett politikust hétköznapi helyzetben, ülve szoborba önteni az örökkévalóságnak. A dilemma lényegét talán a legpontosabban Keleti Gusztáv festő, szakíró, a Képzőművészeti Társaság elnöke foglalta össze. Keleti, aki tagja volt a szoborbizottságnak, 1878 végén megtartott akadémiai székfoglaló előadásában hosszan taglalta, hogy milyen nehézségekkel kell megküzdenie a Deák-szobor alkotójának, illetve milyen szempontok vezették a szoborbizottságot eljárása során.³⁵ Keleti szerint az emlékműszobrászat funkciója Európa-szerre átalakulóban van, hiszen az antik istenek és mondai hősök helyett egyre inkább a „kimagasló nagy férfiak” válnak tárgyává. Az új kihívásoknak megfelelni képes stíluszeszközök és stílustörvények azonban még nem kristályosodtak ki. Megítélése szerint addig is két alapelv, az egyénítés és az eszményítés együttes érvényesítésére kell törekedni, és sietett kijelenteni: „fázom az objektivitás túlságától akkor, midőn emlék-szoborról van szó, mikor a világ tapsai között, saját nemzete tűzi föl a babérkoszorút, dicsőült fiának homlokára”.³⁶ Miközben tehát hús-vér politikusok

³² *Erdéi Gyöngyi*: Műpártoló Budapest. Bp. 2003. 22–24.; *Heiszler Vilmos*: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918). Budapesti Negyed 3. (1995) 3. sz. 173–192.

³³ Eötvös József sem kivétel ez alól, ugyanis Huszár Adolf a reformkori író-politikust ábrázolta szóno ki pózban.

³⁴ Az első szobrot Deáknak szülőföldje, Zala vármegye állíttatta Zalaegerszegen közadakozásból 1879-ben. A szobrász, Vay Miklós a reformkori politikust és ’48-as minisztert mintázta meg.

³⁵ *Keleti Gusztáv*: Deák Ferenc szobráról. (Akadémiai székfoglaló, 1878. dec. 4.) In: *Uő*: Művészeti dolgozatok. Bp. 1910. 427–469.; Keleti koncepcióját elemzi *Nagy Ildikó*: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. Szobrok és szobrászok. Budapesti Negyed 9. (2002) 2–3. sz. 191–218.

³⁶ *Keleti G.*: Deák Ferenc szobráról i. m. 436.

jól felismerhető reális vonásait kell visszaadni, a művésznek nem szabad felednie a magaszosabb célt sem: a nemzeti ideálok „emlékszerű nyomatékkal”, „eszményi tisztaságban” való megjelenítését. Csakhogy Deák testalkata „nem volt kiválóan plasztikai, vagyis nem olyan, aminőt a szobrászati utánképzés szempontjából kedvezőnek szoktunk mondani”, melynek oka Keleti megfogalmazásában „a testi szervezet rovasára fejlesztett értelem”.³⁷ Mindebből Keleti arra a következtetésre jutott, hogy Deákot ülve kell ábrázolni, mert e testtartás jótékonyan fedheti el az alkati hibákat, és mert hűen tükrözi a tiszta lélek méltóságát. Az ülő helyzet és a politikus jellemvonásai ugyancsak egyértelműen eldöntik azt is, hogy Deákot – a korábbi szobroktól eltérően – nem díszruhában, hanem polgári öltözetben szabad csak megörökíteni.

A hosszas esztétikai okfejtés és a határozott ajánlások ellenére sem gondolkodott mindenki ugyanúgy e kérdésekről. Ennek bemutatására elegendőnek tartjuk magának az alkotónak, Huszár Adolfnak az ingadozó álláspontját, illetve Deák közeli munkatársának, a művészeti és városépítészeti kérdésekben előszeretettel megnyilvánuló, Andrassy Gyulának a véleményét ismertetni.

Huszár, miután elnyerte a megbízást, több hónapos európai utazást tett, hogy tanulmányozza külföldi hírességek köztéri szobrait. Mivel ülő politikus szobrára alig talált példát, időközben pedig többen is kritikát fogalmaztak meg az eredeti tervvel kapcsolatban, ezért változtatott művészi koncepcióján: „Az ülő alak mellett egyedül csak azon indok szól, hogy Deák nehézkes öreg úr volt, de ki annyit tett mint ő, tértlen helyzetben nem lesz jellemzetessé. Ülő helyzet a nyugodt fensőség kifejezése, uralkodónak megfelel, de nem államférfinak.” „Az, hogy Deák Ferenc személye nyugodt volt, itt nem jöhet tekintetbe, mert a szoborban nem a személyt, hanem az államférfiút, a hazafit kell megörökíteni.”³⁸ Azaz, Keletihez hasonló érvelés után – tudniillik az egyénítés helyett az eszményítés a döntő feladat – épp ellenkező megállapításra jutott: a külső vonások esztétikus megjelenítése helyett az államférfiúi nagyság bemutatására kívánt összpontosítani. Korai analógiaként talán az egyiptomi fáraóábrázolások, Pheidiasz olimpiai Zeusza, vagy Michelangelo Mózes ülőszobra juthatott eszébe, de akár a Bécsben ekkoriban készülő Mária Terézia-emlékműre is gondolhatott.³⁹ Deák esetében viszont úgy vélte, hogy a kiegyezés körüli parlamenti viták nagytekintélyű szónokát állva kell megmintáznia.

³⁷ Keleti G.: Deák Ferenc szobráról i. m. 447. E panteonizációs dilemma például Berzsényi Dániel kövéségének ábrázolhatósága kapcsán már a 19. század elején is felmerült. Lásd bővebben *Porkoláb Tibor*: „Nagyjaink pantheonja épül”. Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd. Bp. 2005. 86–109.

³⁸ Huszár Adolf levele a szoborbizottsághoz. 1881. febr. 15. Idézi Deák Ferenc szobrának leírása és története. Szerk. Buday József. (Budapest Székes Főváros közterein álló szobroknak és emlékműveknek törzskönyve V.) Bp. 1897. 74. és 77.

³⁹ A modern korból eszünkbe juthat Abraham Lincoln hatalmas ülő szobra Washingtonban, ám ez csak 1923-ra készült el. Lincoln 1868-ban emelt első köztéri szobra egyébként állva ábrázolja a politikus az USA fővárosában.

Hasonlóan gondolkodott a Monarchia néhány évvel korábban leköszönt külügyminisztere, Andrassy Gyula is, ám ő még szélesebb összefüggésbe helyezte a kérdést: miként illeszkedne bele Deák ülő szobra a város építészeti és politikai látképébe?

Andrassy véleménye legteljesebb formában két levélvázlatában maradt az utókorra, amelyet a szoborbizottságnak, illetve talán Keleti Gusztávnak kívánt elküldeni.⁴⁰ Bár a végleges levelet feltehetőleg soha nem postázta, de szóban a bizottság ülésein hasonló értelemben fejthette ki álláspontját. Mivel azonban az üléseken elhangzottakról rendszerint csak hivatalos jelentések láttak napvilágot, így ezért érdekesnek tartjuk hosszabban ismertetni e levélvázlatok tartalmát.

Andrassy először is az ülőszobor elhelyezését kifogásolta. Véleménye szerint a kijelölt helyszínen, a Lánchíd pesti torkolatánál, a Ferenc József téren egy ilyen emlékmű nem érvényesülhetne. Erről a helyszíni bejárásakor is meggyőződött: „De hogy fogja ott magát kivenni Deák ülő szobra? Ezen nagyszerű tájkép közepében, amilyen tudtomra egy európai város sem bír, hol a Dunától kezdve minden mozog, hol a híd oszlopai, a Szent Gellért hegy, a Vár, szóval minden a magasba nyúlik és emelkedik, egy ülő oszlop szerintem egy megfoghatatlan anomalia lesz.” Egy ilyen szobor csak egy kisebb és zártabb köztéren, vagy a Városligetben érvényesülhetne. Utóbbival kapcsolatban megemlíti, hogy erre példát a bécsi Stadtparkban látott.⁴¹

A városfejlesztést és a reprezentációs terek kialakítását szívügyének tekintő államférfi azonban számolt azzal a koncepcióval is, amelyet akkoriban a Ferenc József térnek szántak. A fennmaradt adatokból ugyanis jól érzékelhető, hogy az Akadémia székháza és a Lloyd-palota által közrefogott területen, az ország fővárosának szívében a magyar államiság múltját és erejét hirdető nemzeti panteont terveztek létrehozni. A téren zajlott 1867-ben a politikai fordulatot kifejező koronázás egy mozzanata, a kardvágás, amelyre az ország különböző szimbolikus helyszíneiről származó földekből összehordott koronázási dombon került sor.⁴² A domb helyén szándékoztak felállítani Ferenc József lovasszobrát, kétoldalt pedig szimmetrikus elrendezésben magas oszlopokon Szent István, illetve Mátyás király, valamint alacsonyabban Deák Ferenc, illetve Széchenyi István emlékművét kívánták elhelyezni (utóbbi 1880

⁴⁰ A két datálatlan levélvázlat megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Andrassy-család, P 4. 592. tétel, 12. d. A levél beazonosítását segíti, hogy Keleti említést tesz Andrassy táviratáról, amelyben jelzi, hogy betegsége miatt nem fog részt venni a bizottság ülésén, de hamarosan részletes levélben kívánja kifejteni álláspontját. Ennek alapján a forrás feltehetően 1881. október elején keletkezhetett. Vö. *Keleti Gusztáv: Jelentés a Deák-szoboremlekv tárgyában* (1881). In: *Új: Művészeti dolgozatok* i. m. 507–508.

⁴¹ Andrassy például Franz Schubert 1872-ben elkészült ülőszobrára gondolhatott (alkotó: Carl Kundmann).

⁴² *Pál Judit: „Mélto föld” a koronázási dombhoz. Erdély és az 1867. évi koronázási ünnepségek.* In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Bp. 2008. 447–470.

óta már a téren állt).⁴³ Andrassy tehát e tervek ismeretében is kifogásolta a tervezett Deák-szobor diszharmóniáját: „De hogy fogja magát az ülő szobor kivenni, ha majd a Király lovasszobra áll a tér közepén? A Király lóháton, talán ágaskodó lovon, mint volt a koronázás alkalmával, Széchenyi állva és a szobor hibái dacára egy bizonyos domináló állásban, – és Deák ülve. Egy karszékben? Ha még a király ülne és a többiek állnának, ez megjárhatná, de fordítva megfér-e az egyszerű illemmel? De eltekintve ettől, ló és karszék egymás mellett hogy fogja magát kivenni?”

Andrassynek azonban nem csak a térszerkezet és az esztétikai elrendezés miatt volt baja az ülőszoborral. E testhelyzetet nem tartotta alkalmasnak Deák közéleti nagysága kifejezésére: „Deákot ülő helyzetben feltüntetni, némelyek szerint úgy hallom ez jellemző vonás akar lenni, mindenesetre egy bizonyos lustaságot jelez ott, hová tétetni szándékozik. Megengedem, hogy az Öreg Úr későbbi éveiben keveset mozgott, de vajon kit akar a nemzet megörökíteni: Deákot a fizikailag elnehezedett embert vagy Deákot, a nagy embert? Deák nem mint író hatott a nemzet sorsára, hanem mint szónok, mint pályájának fénypontja a parlamenti állása volt, ilyen pedig nem ülve, de állva beszélt és minden vastagsága dacára feltűnő, domináló alak volt.” Egyébként is, ha Deák otthon volt, inkább feküdni szeretett és nem ülni – tette hozzá Andrassy. A politikus nem igazán értette az emlékmű allegorikus mellékalakjait sem, de erről nem fejtette ki hosszabban a véleményét.

Nem tudjuk, hogy Andrassy véleménye közrejátszott-e Huszár koncepciójának megváltozásában, az ugyanakkor biztos, hogy a művész több mintát is készített a Deák-szobor álló változatáról. A szoborbizottság többségének azonban nem nyerte el a tetszését egyik próbálkozás sem. Úgy tűnik, hogy Huszárnak nem sikerült esztétikailag harmonikus viszonyt teremtenie az ábrázolni kívánt államférfiúi nagyság és a kissé elönytelen testalkat, illetve dísztelen polgári ruházat között. Még egy új pályázat kiírásának a lehetősége is felmerült a bizottságban, ám az idő mindenkit sürgetett. Az ülő szoborral szemben így lassanként megszűnt az ellenkezés,⁴⁴ amelyet az is csökkentett, hogy 1881 őszén már maga Huszár is elfogadhatónak tartotta az ülő változatot. A végül megvalósult változaton Deák testtartása élénkebbé vált, a hivatalos leírás szerint a szobor Deákot beszélgetés közben ábrázolja, akinek jobb keze enyhe magyarázó mozdulatot tesz.⁴⁵

⁴³ A Közmunkatanács látványtervét lásd Magyarország és a Nagyvilág 10. (1874) 12. sz. 151.; Leírása: A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése az 1874. évi működéséről. Bp. 1875. 48–49.; A megnövekedett városi forgalomra hivatkozva a panteon végül nem készült el, tehát az uralkodói lovasszobor is meghiúsult. Noha még a Ferenc József emlékéért becikkelyező 1917. évi I. tc. is kimondta, hogy a fővárosban méltó szobrot kell állítani az elhunyt királynak, erre nem került sor. Ferenc József tehát Budapesten mindössze az ezredévi emlékmű uralkodószobrai között kapott helyet 1906-ban.

⁴⁴ A Pester Lloyd cikkírója például szintén az ülőszobor mellett foglalt állást. Lásd *L. H.: Vom Deák-Monument*. Pester Lloyd, 1881. október 1. Idézi Deák Ferenc szobrának i. m. 100.

⁴⁵ Deák Ferenc szobrának i. m. XV. A szobrászok a későbbiekben állva mintázták meg Deákot. Vö. Zala György szegedi és Gárdos Aladár miskolci szobrával.

Témánk szempontjából feltétlenül szólnunk kell még az emlékmű mellékalakjairól is. A görög stílusú talapzaton, a két rövidebb oldalon az Igazságosság és a Hazaszeret allegóriája látható, a keleti oldalon az Állambölcsesség, vele szemben, a Dunára néző oldalon pedig a Kiegyezés allegóriája került elhelyezésre. Utóbbi két kompozíció kortársi értelmezésével és megítélésével kapcsolatban jelentős bizonytalanság figyelhető meg. Az Állambölcsesség allegóriáját például németek a Népművelés és a Szabadsajtó jelképeként látták.⁴⁶ A Kiegyezés allegóriája valamivel könnyebben olvasható, ám esztétikai szempontból ezt is sok kritika érte. Az alkotó ugyanis az antik formáknak és jelképeknek új jelentést igyekezett adni: az allegorikus figurák felhasználásával elvont utalások helyett életképeket próbált alkotni, ebből azonban ikonográfiai zavar támadt.⁴⁷ A Kiegyezést például egy szakállas bölcs ülő alakja, illetve a két oldalán álló két gyermek kézfogása volt hivatott jelképezni. A hivatalos leírás szerint a két életerős ifjú Ausztriát és Magyarországot jelenítette meg: „A jobbán álló lágyabb és húsosebb vonásokkal ábrázolt, ó-német módra vágott hajjal bíró német ifjú”, illetve „az aggastyán balján helyet foglaló göndör hajú, csontosabb képű és szilajabb természetre valló magyar típusú és teljesen meztelen fiú.”⁴⁸

A legtalálóbb bírálatot talán az ellenzéki *Egyetértés* cikkírója fogalmazta meg a mellékalakokról, aki szerint a klisészerű megoldások nem segítik a közérthetőséget, sőt, inkább akadályozzák a kiegyezés eltervezett reprezentációját: „Egy redőktől elborított, nagyszakállú, ki tudja miért: halántékai körül cserkoszorúval koszorúzott öreg az, ki egykedvűen báméskodik egymásra tett kezeire. Ez a kézelhelyezés azonban rendkívül modern. Érdekes volt hallgatni, hogyan ítélt fölötte a közönség. Egyik így szólt: bizonyosan Pilátus az öreg s kezeit mossa. A másik így szólt: csipi-csókát játszik a fiúkkal, kik ölében egymásnak kezet nyújtanak. De félre a tréfával. Így nem szabad szoborművet alkotni. E szoborcsoport alakításánál a művészt elhagyta a teremtő erő s a szájába rágott, a történeti lomból összeszedett cafrangokból csinált motívum-halmazt, melyek minden tudálékos összességükben sem magyarázzák a kiegyezés eszméjét.”⁴⁹

A szobor leleplezésére 1887. szeptember 29-én került sor az uralkodó, valamint az osztrák és magyar kormányzati elit jelenlétében. Azt, hogy az ünnepséget nem pusztán egy elhunyt magyar államférfi emlékének kívánják szentelni, hanem fel szeretnék használni a kiegyezési rendszer reprezentálására és szimbolikus megerősítésére is, jól jelzi, hogy a szervezők közel kétezer meghívót küldtek szét – Deák rokonságán és a budapesti polgárság képviselőin túl – az osztrák és magyar

⁴⁶ Lásd például Magyarország és a Nagyvilág 17. (1881) 16. sz. 90.

⁴⁷ Nagy I.: Az emlékműszobrászat i. m. 208.

⁴⁸ Deák Ferenc szobrának i. m. XIV–XV.

⁴⁹ „Deák-szobor mellékalakjai.” Egyetértés 1887. szeptember 30. Idézi Deák Ferenc szobrának i. m. 182.

politikai testületek és intézmények (két törvényhozás, közös minisztériumok, közös hadsereg stb.) tagjainak, valamint a külföldi követségeknek és konzulátusoknak. A szoboravatás programját precízen megtervezték, pontos helyszínrajzot is készítettek, valamint különböző színekkel nyomtatott meghívókkal különítették el egymástól a különféle meghívottakat, fontosságuk szerint.⁵⁰ A sajtóbeszámolók szerint a nem egészen félórás esemény túlzottan is protokollárisra sikeredett, az *Egyetértés* például túl ridegnek látta az ünnepséget, a szoborbizottság „úri parádét rendezett”, amely nem tartott igényt a közönség részvételére.⁵¹ Nem volt sokkal jobb véleménnyel az ünnepségről és a szoborról Pauler Gyula történész-levéltáros sem: „Itt tegnapelőtt [óta] legalább a helyzetet a Deák szobor dominálja, melyre nézve Podmaniczky Frigyes csak azt a vigasztaló expedienst [kibúvót, mentséget] tudta felhozni, hogy: majd megszokjuk! A szobor mellékfigurái miatt nem igen lehet azt fiatal lányoknak megmutatni.”⁵²

Az élclapok a későbbiek során a szobor elhelyezésén köszörülték a tollukat, mondván, mennyire jellemző, hogy a téren álló Széchenyi-szobor az Akadémia épületének, a Deák-szobor pedig a Szabadelvű Párt székházának fordít háttal, ezzel jelezve, hogy a két intézmény letért az alapítók által kijelölt útról.⁵³ Ugyanakkor az ezredévi kiállítás idején éppen a Budapestre látogató bécsi liberális küldöttség (kb. 2400 fő!) tartott megemlékezést Deák szobránál.⁵⁴ E látványos közös akció a magyar politikus szobránál egyfelől a századfordulón már támadások kereszt-tüzében álló liberalizmus erődemonstrációja volt (a felszólalók az ellenfelek közül csak Karl Lueger mozgalmára utaltak, de további kihívások is említhetők lettek volna), másfelől pedig a közjogi rendszer melletti kiállás is. Veszter Imre szabadelvű képviselő magyar és német nyelvű beszédében az összetartozás-tudat erősítésének fontosságát hangsúlyozta, amelyre ugyancsak Deák szolgáltatott szép példát, amikor nem csak saját országának, de Ausztriának is alkotmányos viszonyokat kért az uralkodótól 1867-ben. Úgy vélte, hogy a Deák-emlékmű előtti tisztelgés a szabadelvűségbe és a szolidaritásba vetett hit bizonyítéka is: „felette örvendes megnyilatkozását látom azon politikai rokonszenvezésnek, amely anélkül, hogy a

⁵⁰ Deák Ferenc szobrának i. m. 156–158. Lásd például A Deák-szobor ügyében működő végrehajtott bizottságtól Meghívó Nagyságos Szent-Ivány Zoltán úr részére a Deák-szobornak Ő cs. és apost. kir. Felseje legmagasabb jelenlétében Budapesten a Ferenc József téren folyó 1887. évi szeptember hó 29-én d.u. 3 órákor megtartandó ünnepélyes leleplezésére. Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár C 8.659.

⁵¹ Deák Ferenc szobrának i. m. 178.; A Fővárosi Lapok tudósítása szerint viszont jelentős tömeg volt jelen, igaz, az emberek csak távolabbról, a rendőri kordonok mögül követhették az eseményt. Vö. Fővárosi Lapok, 1887. szeptember 30. 1.

⁵² Pauler Gyula Thallóczy Lajoshoz. Bp., 1887. okt. 1. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fond XI/755. No. 18.

⁵³ Jól elhelyezett szobrok. Bolond Istók 16. (1893) 21. sz. 7.

⁵⁴ Deák Ferenc szobrának i. m. 195–196.

törvényileg megállapított közös ügyek között volna felsorolva, mégis a legértékesebb kapcsok egyikét képezi a dualisztikus monarkia két államának népei között. [...] a szoborra letett koszorúnál érthetőbben és ékeesebben azt sem lehetett volna kifejezniük, hogy önök a Deák Ferenc alkotta közjogi viszonyhoz, amely Ausztria és Magyarország között fennáll, őszintén ragaszkodnak [...] amidőn önök most az ő szobrát megkoszorúzzák, tulajdonképpen annak adják bizonyítékát, hogy a monarkia jóvoltát és boldogulását őszintén és melegen hordják a szívükön”.⁵⁵

E valóban figyelemre méltó és komoly előzetes szervező munkát igénylő félhivatalos demonstrációt ismereteink szerint később nem követték hasonló akciók. Arról sincs tudomásunk, hogy a szobor körül kialakult volna évről évre visszatérő módon valamilyen emlékező rítus. Ahogy a Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes az avatáskor megjósolta, az emberek megszokták a szobor jelenlétét, lassan a fák lombjainak takarásába került Deák alakja, mára pedig szinte megközelíthetetlené vált az emlékmű a téren áthaladó jelentős autóforgalom miatt.

Deák beszédei

Sajátos Deák- és kiegyezés-émlékműnek tekinthető Kónyi Manó *Deák Ferenc beszédei* című munkája, és különösen annak a kiegyezés harmadcadik évfordulója körül megjelent 4. és 5. kötete, amelyek a kompromisszumhoz vezető politikai folyamatokat igyekeznek rekonstruálni hivatalos és a résztvevőktől származó források alapján.⁵⁶ Megítélésünk szerint az országgyűlési gyorsíróból történetíróvá vált Kónyi 1882-ben induló vállalkozása válasz kívánt lenni az egyre erősödő Kossuth-kultuszra. Kónyi maga erről soha sem nyilatkozott, de a kortársak rendszerint párba állították munkáját Kossuth Lajos iratainak 1880-ban elkezdett publikálásával. Az ország történelmének utolsó négy-öt évtizedéről szóló kossuthi narratíva mellé a „haza bölcse” hívei szükségesnek érezhették megalkotni a sorsfordító események deáki elbeszélését is, talán azért is, mert Kossuthot emlékirataiert akadémiai tagságra jelölték.⁵⁷ Az, hogy Deák tisztelői a függetlenségi hagyomány ellenében a kompromisszumokra épülő kibontakozásnak és Deák államférfiúi érdemeinek

⁵⁵ Bécsi szabadelvűek látogatása. Pesti Napló, 1896. augusztus 17.1. Lásd ehhez *Kunszery Gyula*: Jókai Mór és a bécsi szabadelvűek. Irodalomtörténet 52. (1970) 683–686.

⁵⁶ Deák Ferenc beszédei IV. és V. Összegyűjt. Kónyi Manó. Bp. 1897–1898.

⁵⁷ Úgy véljük, hogy a Deák-kultusz formálásában Gyulai Pálnak jelentős szerepe volt. Gyulai az általa szerkesztett Budapesti Szemlében harcosan szállt szembe a Kossuth-kultusszal, és számos alkalommal vette védelmébe Deák emlékét. A Franklin Társulat nevében szintén ő tárgyalta Kónyival a beszédeggyűjtemény kiadásáról. Utóbbira lásd Gyulai Pál Kónyi Manóhoz. 1885. nov. 16. School of Slavonic and East European Studies Library, University College London (a továbbiakban: UCL SSEES), Kónyi–Lónyay Collection, KON/12.; Ugyancsak Gyulai vonta kérdőre Pulszky Ferencet, amiért 1880-ban akadémikusnak jelölte Kossuthot. Erről lásd bővebben *Ács Tibor*: Kossuth Lajos tagajánlásai az Akadémián. Magyar Tudomány 101. (1994) 1053–1060.

akartak írásos emlékművet állítani, világosan kiderül Deák gyámleányának, nem mellesleg az akkori miniszterelnök feleségének Kónyihoz intézett leveléből: „A mai kor alig bírja teljesen megérteni Deák nagyságát, egyéniségét. A mai generáció nem élte át a csüggedés sanyarú éveit, s az újjászületés nagy momentumait, s ezekről nem szólnak krónikák. A kutatót kivéve a nemzet tömege honnét ismerje meg? Azt tudják, hogy volt forradalom. A nemzet megmutatta erejét. Ehhez hasonló szövegeket hall és olvashat eleget, de hogy Deák az ország hajóját 3 százados bizonytalanságból »oly sok vizzály után« megállapodó révbe vezette, ezt érzi mindenki, de senkitől nem hallani. [...] Olyan ő, mint egy antik görög szobor, melyben az arányok csodálatos összhangja vetélkedik a nemes nagyság méreteivel, de hogy ezt ma megértse valaki, szükséges hogy az egészet részleteiben is fáradtság nélkül láthassa. Lássa azt a kort, azon viszonyokat, amelynek ő volt a központja. Pedig meg kell érteni a nemzetnek azon szinte legyőzhetetlennek látszó nehézségeket, melyeket leküzdött, s ami talán még súlyosabb, azon felelősség terhét, amely reá nehezedett. Ismerje meg a nemzet, hogy erőt meríthessen a jelen és a jövő küzdelmeihez. Örülök, hogy Deák Ferenc beszédei mind elfogytak. Bár mielőbb megjelenhetne az új kiadás! [...] Olyan az a munka mint egy életírás és mégis az a hitem, kevés ember olvassa el elejétől végig, de azért csak legyen meg minden háznál, mint a Biblia. Azt hiszem, úgy veszik elő mint egy törvénykönyvet, akkor és ott ütik föl, amikor és ahol szükségük van rá, de azért csak adjon sok jegyzetet” – írta Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona.⁵⁸

Reményeivel szemben e könyvsorozat mégsem válhatott a századfordulón jelentős támadásoknak kitett közjogi rendszer már-már szakrális támaszává. Egyrészt azért nem, mert a kötetek a kiegyezési tárgyalásokat övező számtalan dilemmát, vitát és konfliktust örökítettek meg és idéztek ismét az olvasók emlékezetébe. A sorozat címével ellentétben ugyanis Kónyi Deák szavai mellett a vitapartnerek, így a kiegyezést ellenzők véleményének, érveinek is teret biztosított. Ráadásul az is nyomon követhetővé vált Kónyi munkájából, hogy az évekig tartó tárgyalások során miként módosítottak álláspontjukon a tárgyaló felek vagy a századfordulón még aktívan politizálók akkori önmagukhoz képest mennyiben mondtak mást a kiegyezésről. Ez utóbbi főképp az ellenzékiből 1875-ben kormánypártivá váló szabadelvű politikusok esetében okozhatott némi fejfájást. Különösen akkor, ha akadt olyan volt Deák-párti honatya, aki Kónyi munkáját felhasználva ezt a fejükre is olvasta: „mert mint valódi és tántoríthatlan híve az Öreg Úrnak nem tűrhetem, hogy az úgynevezett, de csak saját maga által, szabadelvű párt szeret visszaélni az Öreg Úr dicsnevével, noha sehol sem létezik

⁵⁸ Széll Kálmánné Kónyi Manóhoz. Rátót, 1900. nov. 17. UCL SSEES, Kónyi–Lónyay Collection, KON/13.

kevesebb valódi pietás emléke iránt, mint ottan, azért igyekeznek minden tőlök teremtett rosszat is annak idejéből leszármatatni, az ódiomot a régi Deák-pártra szorítani. Szükséges tehát mielőbb, hogy a közönség kezére jussanak Deák meghamisíthatlan nyilatkozatai, hogy az álarc lerántva legyen” – írta például köszönő levelében Ernuszt Kelemen, aki a honvédelmi költségvetés tárgyalása során hivatkozott Deák szavaira.⁵⁹

Másrészt azért sem építhették e kötetek a kiegyezés kultuszát, mert a bonyolult közjogi rendszer megalkotásakor, a kiélezett politikai helyzetekben elhangzott beszédek, meggyőzésre szánt mondatok olyan később nem kanonizált megfogalmazásokat is tartalmaztak, amelyeket könnyen fel lehetett használni például a dualizmus jogi természetéről, az uralkodó rezervált jogairól, vagy éppen az ország katonai, illetve gazdasági önállóságáról folytatott századfordulós közjogi viták során. Deák, Andrassy és további kiegyezéspárti politikusok régi mondatai tehát esetenként a közjogi kompromisszum átértelmezéséhez is segítséget nyújthattak.⁶⁰

Végző soron pedig Kónyi tudományos meggyőződése és Deák szövegei iránt tanúsított tisztelete megakadályozta abban, hogy egyszerű breviáriumot gyártson a beszédekből. Hiába gyözködte hónapokig Ráth Mór, hogy iratkiadásával párhuzamosan, a piaci igényeknek engedelmességgel készítsen rövid kivonatokat Deák beszédeiből, ennek ellenállt.⁶¹ E helyett több ezer oldalas, gazdagon jegyzetelt, több szemszögű – igaz, gyakran stilizált, alkalmanként torzított – leírását adta a kiegyezés létrejöttének,⁶² amely azonban monumentális terjedelmével nem segítette a kultuszépítést. Kónyi később is csak arra volt hajlandó, hogy tanácsaival segítse Wlassics Gyulát, a kiegyezés közjogi rendszerének állhatatos védelmezőjét, egy beszédválogatás elkészítésében. Wlassics a Deákról írt hosszú bevezető tanulmányával megjelent kétkötetes szöveggyűjteményben már nem rejtette véka alá a kultuszépítő szándékot: „Olvassuk áhítattal válogatott beszédeit és iratait.

⁵⁹ Ernuszt Kelemen, Bp. 1886. febr. 20. UCL SSEES, Kónyi–Lónyay Collection, KON/13.

⁶⁰ Lásd például Szederkényi Nándor és Széll Kálmán vitáját a magyar hadseregről és Deák egyik 1868-as beszédéről: „És Szederkényi Nándor t. képviselő úr szememre veti, hogy miért hozakodom elő Deák Ferencsel, egy másik úr meg azt mondja, hogy Deák Ferenc hagyatékából kikeresem azokat a beszédeket, a melyek nekem tetszenek, miért keresem ki a gyengéket és nem másokat. Én Deák Ferenc beszédeit így nem osztályozom és nem kategorizálom; [...] Ha a t. képviselő urak azt, amit 1866-ban vitatott, azt, amit 1867-ben állított, nem a maguk egészében tekintik, hanem egyes szavakat kiszakítva állítanak szembe, akkor talán tudnak valami eltérést, ellentétet akkor sem tudnak kimagyarázni.” Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. Bp. 1902. 115. ülés (1902. máj. 15.) 92–98.; Polner Ödön és Tisza István ugyancsak Kónyi beszédgyűjteményére hivatkozva folytatott vitát a kiegyezés jogi természetéről. Vö. Magyar Figyelő 2. (1912) 1. sz. 452., 530–531.

⁶¹ Lásd Ráth Mór három levelét Kónyihoz 1887-ben. Magyar Zsidó Levéltár, Kónyi-hagyaték, No. 83.214–83.216. A szobán forgó mű végül Ráth saját összeállításában jelent meg: Gondolatok 1833–1873. Deák Ferenc emlékezete. Bp. 1889.

⁶² Kónyi szövegkiadási gyakorlatát és szöveggyűjteményének forrásértékét elemzi Cieger A.: Az Ön Deákján i. m.

Figyeljünk minden szavára. És amivel e tanításból gazdagabb lesz értelmünk vagy emelkedettebb a szívünk, azt tegyük azzal az önzetlenséggel, amely az ő sajátja volt, arra az oltárra, amelyen hazánk javának áldozunk. Ez lesz az igazán élő és a nagy állambölcshöz méltó kegyelet.”⁶³ Szavainak fényét némileg tompította, hogy munkája megkésve, a kiegyezéssel rendszer legmélyebb politikai válságát követő hónapokban jelent meg.

Összegzés

Tanulmányunkban változatos példákkal igyekeztünk bizonyítani, hogy miközben kiforrólódott Deák Ferenc hivatalos kultusza, hiszen központi kezdeményezés nyomán törvényszöveg, valamint szobrok, versek, festmények, kötetek, sőt iskolai tankönyvek és ünnepek⁶⁴ örökítették meg alakját és jellemét, mindezek a kiegyezés reprezentációját csak nagyon korlátozottan szolgálhatták. Leginkább azért, mert 1867 megítélése körül már a kezdetektől nem volt egyetértés, a rendszer érzelmi azonosulást később se nagyon tudott kivívni magának. A századfordulón pedig már a magyar állameszme uralkodóvá válása, illetve aktuálpolitikai célok miatt a kiegyezés alapját jelentő jogi dokumentumok értelmezése körül is felbomlott az addigi minimális konszenzus.⁶⁵ „Még szomorúbb, hogy nincs patriotizmusunk sem. Ausztriai patriotizmus úgyszólván soha sem létezett s ha katonai tisztikarban s hivatalnokokkal létezett, az egykori Ausztriával együtt elenyészett. A dualisztikus Ausztriáért már a dolgok természete szerint mindenki csak félig lelkesül, mert a másik felet magára nézve idegennek tartja” – vélekedett néhány évvel a kiegyezés megkötése után Eötvös József.⁶⁶ Ha nem is lett teljesen igaza a politikusnak, hiszen az évtizedek során mégiscsak megteremtődött egy olyan katonai és hivatalnoki tisztikar, amely rendelkezett a közös Monarchia tudatával, ám abban egyetértünk vele, hogy széles tömegek számára a birodalom egyik felében sem igen társultak az 1867-es kompromisszumhoz köthető és jól megjeleníthető pozitív értékek. Az örökös tartományok esetében ráadásul még koronázásra sem került sor, amelyet vissza-visszatérően ünnepelni lehetett volna, és nem állt rendelkezésre a kiegyezés megkötésében jeleskedő nagyformátumú politikus sem, akinek kultuszát 1867-hez lehetett volna rendelni. Lényegében Ferenc József és az uralkodóház tudatosan formált kultusza jelenthette számukra a legerősebb szimbolikus kapcsot, ám ennek

⁶³ *Wlassics Gyula*: Deák Ferenc munkáiból I. Bp. 1906. 77.

⁶⁴ Például Deák születésének századik évfordulóján Wlassics Gyula miniszter kötelező iskolai ünnepeket rendelt el. *Vasárnapi Ujság* 50. (1903) 36. sz. 596.

⁶⁵ *Péter László*: *Az Elbától keletre*. Bp. 1998. 222–224.

⁶⁶ *Eötvös József*: *Naplójegyzetek*. 1870. november 24. *Történelmi Szemle* 21. (1978) 408.

kezdetre sem kötődött a kiegyezés évéhez (ezért is emlékeztek meg inkább a Lajtán túl az 1848. december 2-ai trónra lépés évfordulójáról).

A magyar kormányzati elit elvben tisztában volt az állami reprezentáció fontosságával – jóllehet, erre csak közvetett bizonyítékaink vannak –, ám láthattuk, hogy a fentebbi okokból az új rendszer szimbolikus megerősítésére csak erőtlen kísérletek történtek. Dolgozatunkban tudatosságot véltünk felfedezni a szabadelvű kormányzatok részéről abban, hogy a rendszer ünneplését valamiképpen Deák Ferenc tiszteletéhez próbálták kapcsolni, erőt merítve a politikus által felhalmozott „etikai tőkéből”.⁶⁷ E kísérletek azonban rendre megbicsaklottak valamilyen művészi vagy aktuálpolitikai okból. Továbbá Deák hivatalos kultuszának meg kellett küzdenie Kossuth Lajos kezdetben lappangó, majd az emigráns politikus halála után egyre nyitabb ellenkultuszával.⁶⁸

Mégis sikeresebbnek kell tartanunk ezen akciókat azoknál, amelyek Deák alakjától függetlenül igyekeztek megjeleníteni a kiegyezés gondolatát. A politikus személyét nélkülöző megvalósult ábrázolásról valójában alig tudunk, hiszen végül sem Szárnovszky Ferenc kiegyezés szobrának a kifaragására (Ferenc Józseffel a közép-pontban), sem a Vágó Pál által megtervezett és festményvázlatokon megörökített ünnepi menetre nem került sor a millennium tiszteletére.⁶⁹ Utóbbi felvonuláson egyébként az utolsó kocsi jelenítette volna meg a kiegyezést az uralkodópár és jelentős magyar politikusok (minden bizonnyal Deák köztük lett volna) mellszobraival, illetve a tudomány, ipar, művészet és a népjólét allegorikus alakjaival.⁷⁰ Hányatott sorsot mondhat magáénak Szécsi Antal Országházba tervezett szoborcsoportja, amely az uralkodópárt ábrázolta a koronázási jelvényekkel, a magyar társadalmat jelképező mellékalakok pedig egy olajágot és egy kardot nyújtottak feléjük. A kiegyezés allegóriájaként is értelmezhető alkotás végül 1910-ben a Műegyetem új épületébe került.⁷¹ A legeredetibb próbálkozásnak kétségtelenül azt a pályaművet kell tartasuk, amely a honvédhősök aradi emlékhelyén akarta megjeleníteni a közjogi kompromisszumot, mondván, a szabadságharc „erkölcsi eredménye, áldozatainak voltaképpen megdicsőülése az 1867-iki kiegyezésben keresendő”. A koncepció

⁶⁷ Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Bp. 2004. 140.

⁶⁸ Kossuth halála után a Függetlenségi Párt támogatása mellett helyi közösségek országszerte szobrok sokaságát emelték a politikusnak: 1909-ben már a 61. emlékművet avatták. A Deák-szobrok számáról nem rendelkezünk kimutatással.

⁶⁹ Szárnovszky szobrának gipszmintáját lásd *Új Idők* 2. (1896) 3. sz. 65.

⁷⁰ Az anyagi és technikai problémák miatt elmaradt felvonulásról lásd például *Pesti Napló*, 1895. május 11.; *Fővárosi Lapok*, 1896. május 23.

⁷¹ *Farkas Zsuzsa*: I. Ferenc József keze és az országalma – töredék. In: *Történelem–Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Szerk. Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp. 2000. 679–680.; A szoborcsoportot legfeljebb a nemzet és az uralkodó kiegyezését, de nem a két birodalomfél megegyezését jelképező alkotásnak tekintjük. Az emlékművet 1945 után szétbontották.

szerint a haldokló harcos szívére szorítja a szabadság zászlaját, míg „a diadal géniusza” balkezevel magasra emel egy zászlót, amire 1867 lett volna írva, jobbával pedig koszorút nyújtott volna a mártírok csoportja felé.⁷²

Végül paradox módon ugyancsak Deák Ferenc és a kiegyezés összekapcsolásának a szándéka világlik ki abból a törekvésből, hogy Deákot több képzőművészeti alkotás is feltüntette a koronázás ábrázolásakor, pedig mint ismeretes, a „haza bölcse” azon nem vett részt. A közeli utókor emlékezete ily módon kívánta kijavítani a kanonizált nemzeti elbeszélésben azt a hibát, miszerint a rendszer alapítója nem volt jelen a helyreállított alkotmányosság legnagyobb ünnepén. Az állami reprezentáció szempontjából kiemelt helyszíneken elhelyezett Deák ábrázolásokkal – mint például a budavári királyi palotában Eduard von Engerth festményén (1872), a Parlament mellett Zala György Andrássy-lovasszobrának egyik domborművén (1906), vagy éppen az ezredévi emlékmű ugyancsak általa készített domborművén (1906) – egyrészt tehát a rendszer bizonytalan legitimitását igyekeztek szimbolikusan megerősíteni, másrészt pedig a későbbi korok szemlélői számára kívántak koherens és harmonikus képet adni erről az igencsak ellentmondásos időszakról.

Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezéssel létrejött közjogi berendezkedés bátoratlan reprezentációjánál messze sikeresebbnek bizonyult az egységes és erős magyar állam megjelenítése az ezredévi ünnepségsorozat alkalmával. 1896-ban ugyan még megkoszorúzzák a liberális Deák emlékművét az ünnepségekre ide látogatók, ám az ősi alkotmányosság és az ezeréves magyar állam alapító mítoszaként már javában épült a honfoglalás és Árpád kultusza.⁷³

FERENC DEÁK IN WRITING AND IN PICTURES

How can we depict the Compromise of 1867?

by András Cieger

SUMMARY

The author seeks answers to two questions through the examination of pieces of art (e.g. paintings and statues) and the reception of a collection of speeches. What was the role of Deák's person and cult on the symbolic representation of the political system created in 1867? Moreover, how was this consciously created by the Hungarian political elite? The paper concludes that such attempts continuously failed, although the government sought to connect celebrations of the regime with reverence for Ferenc Deák, the „Founding Father” of the Dual Monarchy. Opinions were divided about the legitimation of 1867, and emotional identification with it was weak.

⁷² Keleti G.: Az aradi honvéd-emlék pályatervei (1878). In: *Uő: Művészeti dolgozatok* i. m. 422.

⁷³ Ezt a korántsem egyenes vonalú folyamatot részletesen bemutatja Varga B.: Árpád a város fölött i. m.

Miru György

A NEMZET EMLÉKEZIK, KOSSUTH EMLÉKEZTET, SZÜLETÉSÉNEK 80. ÉVFORDULÓJÁN*

Bevezetés

1882 szeptemberében töltötte be 80. életévét Kossuth Lajos, aki akkor már 33 éve hazájától távol, önkéntesen vállalt száműzetésben, az olaszországi Turinban (Torino) élt. A jeles évforduló alkalmat adott arra az ország megyei és városi törvényhatóságainak, hogy hivatalos feliratokkal, üdvözetekkel köszöntsék a nagy hazafit. A törvényhatósági bizottságok közgyűléseiken egyhangú lelkesedéssel elfogadták a felköszöntést kezdeményező indítványt, és megbízták a hatósági adminisztráció vezetőit, hogy készítsék el az üdvözlő feliratot, s azt, vagy az arról szóló jegyzőkönyvi kivonatot, illetve határozatot juttassák el Kossuth Lajoshoz. A törvényhatóság jegyzője és alispánja (polgármestere) a legtöbb esetben el is küldte a hivatalos iratokat Turinba. Kossuth irathagyatékában 1882. augusztus 20. és 1884. április 12. közötti időszakból található meg azok a levelek, amelyeket 80. születésnapja alkalmából írtak hozzá.¹

A nem hiánytalan dokumentumok közt 33 megyei és 14 városi törvényhatóság nyilatkozata szerepel, s még további 9 város és 4 község köszöntése. Kossuth későbbi válaszában maga is számszerűsítette a hozzáérkezett üdvözeteket. A szűkebb Magyarország 47 vármegyéjéből 32, míg Erdély 16 megyéjéből 6 köszöntötte, a főváros és 24 törvényhatósági jogú városból pedig 18. Ezeken kívül Kossuth még 27 várost és 10 községet sorolt fel, s részletezte a testületektől érkezett üdvözléseket is.² Ugyanis a törvényhatóságokon, településeken kívül magánemberek és testületek, elsősorban negyvennyolcas olvasó- és népkörök, honvédegyletek,

* A tanulmány megjelenését támogatta a Debreceni Egyetem Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportjának OTKA K112335 számú pályázata.

¹ A levelek a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Kossuth Gyűjtemény időrendi részében (a továbbiakban: R 90 I.) a 6227–6469 közti jelzetszámokon található. [A dokumentumokat az X 385 törzsszám alatti 7127. és 7128. sz. mikrofilmeken tanulmányoztam.]

² *Kossuth Lajos*: Hálanyilatkozat. In: Kossuth Lajos iratai X. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1904. 148–149., 152–154.; Kossuth nyilatkozata a Pesti Napló 1884. június 1-jei száma (reggeli kiadás) mellékletében is megjelent, s a sajtópéldányon javította a téves adatokat, amit viszont iratainak kiadója, Kossuth Ferenc már nem tett meg. Lásd MNL OL R 90 I.6478.; Szekfű számai kicsit eltérnek, például kihagyta a 6 erdélyi vármegyét. Lásd *Szekfű Gyula*: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára II. Szerk. I. Tóth Zoltán. Bp. 1952. 409.

iskolai közösségek, egyházi testületek is köszöntötték. Ezek köre Kossuth írásában szintén bővebb annál, mint amennyit közülük hagyatékában megőrzött.

Az időben elhúzódó – több mint másfél évig tartó – köszöntési hullám már-már divatjelenséget takart. A szövegszerűen nem túl változatos nyilatkozatok egymásra is reagáltak, országos mozgalmat emlegettek, illetve a megkésették némi magyarázkodásra is hajlottak, sőt az egyik még arra is reflektált, hogy az ünnepelt már 81. életévét is betöltötte, mire a kerek évfordulóra szóló felköszöntéssel megkeresték. Kossuth kezdetben megpróbált egyenként válaszolni a nyilatkozatokra, de idővel azok száma olyan méreteket öltött, hogy kénytelen volt a megválaszolatlan levelekre együttes választ adni, amivel tulajdonképpen le is zárta a köszöntések sorát. Ebben a *Hálanyilatkozat*ban valóságos népszavazásnak minősítette ezt a demonstráció-hullámot, de korábbi politikai irataiban is szívesen értelmezte úgy a törvényhatóságok közös akaratát, hogy abban a nemzet akarata nyilvánul meg.³ A törvényhatóságok többségének nyilatkozatából úgy tűnik, hogy Kossuth köszöntése, a rá történő megemlékezés, a nemzet ügye lett.

Kossuth hosszú és mozgalmas pályájának talán az 1867 utáni szakasza az, amely legkevésbé váltotta ki a kutatók érdeklődését. Az e pályaszakasszal foglalkozó publikációk is inkább kultuszának szenteltek kitüntetett figyelmet, amely már életében kibontakozott, s halála után újabb és újabb, a politika által is gerjesztett, transzformált hullámokat vetett. Ebben a tanulmányban a fentebb megjelölt szövegtörzset elsősorban emlékezettörténeti, s nem kultusztörténeti szempontból elemzem, noha a kultusz irányába mutató mozzanatok sem hanyagolhatók el, sőt a kultusz része az emlékezetnek, akár emlékezhelyként is működhet.⁴ Azt vizsgálom, hogy a hivatalos-félhivatalos megnyilatkozások hogyan tekintettek Kossuth politikai szereplésére, mit emeltek ki abból, miként látták történelmi helyét, s hogy személye mit idézett fel a közösségi emlékezetben. Úgy gondolom, hogy az anyag alkalmas arra, hogy egyrészt érzékeltesse a személyes és közösségi emlékezet összefüggéseit, másrészt olyan pillanatban keletkezett, amikor még működött az élő, kommunikatív emlékezet, de már elkezdődött a (közel)múlt történetírói interpretálása is, harmadrészt pedig megmutatja a nemzetépítés folyamataiban kialakuló múltértelmezés erejét.

³ Kossuth Lajos iratai X. i. m. 143., 148.; Kossuth arról is beszámol, hogy a 80. évforduló alkalmából egy 14 747 aláírást tartalmazó üdvözlő albumot is eljuttattak hozzá. Uo. 140–141.; Szekfű úgy tudja, hogy ezt a Függetlenségi Párt kezdeményezte, s 30 000 aláírást akartak összegyűjteni. *Szekfű Gy.*: Az öreg Kossuth i. m. 410.

⁴ Takáts József a kultusz és emlékezet különbségét abban látja, hogy a kultuszok akaratlagosak, s nem egy emlékezettársadalom jelenségei. *Takáts József*: A kultuszkutatás és az új elméletek. Holmi 14. (2002) 1541–1542.

Az emlékezés személyes jellege

Az emigrációban élő Kossuth nagyon tájékozott volt hazája közéleti kérdéseiben, s mindig eljuttatta üzeneteit a hazai közvéleményhez, kifejtve politikai álláspontját is. Ugyanakkor otthonról is rendszeresen megkeresték – akár személyesen is, de leginkább levelek útján. A „turini remete” kiterjedt levelezést folytatott nemcsak hazai híveivel, politikusokkal, hanem tudósokkal és magánemberekkel is. Sokan fordultak hozzá ügyes-bajos dolgaikkal, kérték ki véleményét, vagy fejezték ki hűségüket, hálájukat. A kiegyezés után Kossuthot többször jelölték vagy választották meg országgyűlési képviselőnek, amit ő következetesen visszautasított, míg korábban az is előfordult, hogy közgyűlési tagságot ajánlottak fel neki. A dualizmus évei alatt ellenzéki, negyvennyolcas orientációjú egyesületek gyakran tiszteletbeli elnököknek vagy dísztagjuknak választották meg, amit viszont elfogadott.

A kerek évfordulón túl a kampányszerű üdvözlésekben az is közrejátszott, hogy akkor jelentek meg Kossuth emigrációs tevékenységét tárgyaló kötetei *Irataim az emigrációból* címmel (1880–1882), ami itthon élénk vitákat, reakciókat váltott ki. A szerző újabb kötet megjelentetésén dolgozott, s épp a születésnapjára köszöntések idején rendszeresen publikált a *Pesti Napló*ba.⁵ Nem sokkal korábban fogadott el a magyar törvényhozás egy olyan állampolgársági törvényt (1879. évi L. tc.), amelynek értelmében, ha valaki tartósan külföldön él, s tíz éven belül nem jelentkezik az Osztrák–Magyar Monarchia valamelyik külképviseletén, akkor elveszíti állampolgárságát. Kossuth tudatosította, hogy ő ezt nem fogja megtenni, hisz nem akar Ferenc József alattvalója lenni, aminek egyértelmű következménye lett, hogy meg fog szűnni állampolgársága, ami szintén a figyelem középpontjába állította.⁶

A nyilatkozatok többsége hivatalos, testületek által elfogadott dokumentum volt, de azok minden esetben konkrét, névvel megjelölt szerzővel rendelkeztek. Sokszor kísérőlevéllel együtt küldték meg a határozatot, jegyzőkönyvi másolatot, ami alkalmas volt személyes emlékek felelevenítésére. Ennek ellenére a megyék, települések többsége nem használta ki a lehetőséget, hogy valamilyen egyedi, közvetlen emléket osszon meg Kossuthtal. Így tett például Debrecen város polgármestere is, aki egy lakonikus üzenetben tolmácsolta a törvényhatósági bizottság döntését, igaz jelezte, hogy azzal a város lakosságának óhaját teljesítették. Bár

⁵ *Velkey Ferenc*: A Kaszinó-jelenet: Széchenyi és Kossuth „első találkozásá” I. Vizsgálatok a Kaszinó-jelenet alapforrásai körül. Habilitációs értekezés (kézirat). Debrecen 2015. 116–117. Köszönöm a szerzőnek, hogy a kéziratot felhasználhattam.; Kossuth Iratai második kötetében írja: „bámulatos a feledés vagy az eltompulás Magyarországon. Talán még sem egészen haszontalan az emlékeztetés”. *Kossuth Lajos*: Irataim az emigrációból II. A villafrancai béke után. Bp. 1881. 152.

⁶ *Varga Norbert*: A magyar állampolgársági jog a 19. században. Bp. 2012. 289–296.

Kossuth politikai pályájának fontos állomása volt Debrecen, a határozat mégsem elevenített fel semmilyen emléket, ami az ünnep alkalmából Kossuth és a város kapcsolatát közvetlenebbé tehetné volna.⁷

Sátoraljaújhely városa, amely 1882. szeptember 16-i közgyűlésével az első olyan hatóság volt, amely Kossuth 80. születésnapját jegyzőkönyvbe foglalta, kiemelte, hogy nyomós okuk van az ünnepre, mert Kossuth a megye szülötte, s a város lakója volt, nyilvános pályáját is ott kezdte, s onnan indult nagy küldetésére.⁸ Ezt a különös elköteleződést azzal is kifejezték, hogy egykori lakóházát emléktáblával jelölték meg, illetve Kazinczyhoz és Rákóczihoz hasonlóan utcát és teret neveztek el róla a városban.⁹ Ezzel Sátoraljaújhely elindította az emlékezés instrumentalizálását, vagyis a közterület elnevezése mindennapivá tette a használók, a közönség számára az emlékezést a történeti szereplőre és a hozzá kapcsolódó eseményre vagy eseménysorra.¹⁰ Később ez a folyamat általánossá vált, ma már alig van olyan magyarországi település, ahol ne lenne Kossuthról elnevezett utca vagy tér, ráadásul azok az Alföldön legtöbbször a települések centrumában, a mindenki által használt térben helyezkednek el. A majd szintén divattossá váló köztéri szobrok felállításával a tér és az emlékmű a megemlékezés helyének funkciójával is kiegészül.¹¹ A köztéri emlékművek felállítása előtt is találkozunk az

⁷ Ugyan a törvényhatósági bizottságban és a választópolgárok körében kiegyensúlyozott volt a függetlenségek és a hatvanhetesek erőviszonya, de a szabadelvű párti, Tisza Kálmán iránt lojális városvezetés a nyilatkozattal nyilvánvalóan a függetlenségi érzelmű civispolgárság hangulatának engedett. Az iratot jegyző Simonffy Imre polgármester, honvéd múltja és korábbi függetlenségi orientációja ellenére, a város közéletét hatvanhetes irányba terelte, s az uralkodót is eszményítette, akitől királyi tanácsosi címet kapott. Debrecenben akkor már a függetlenségi politikusokban is erős volt a lojalitás az uralkodó iránt. Lásd *Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. Debrecen 2002.* 51–145.; Kossuth választásában viszont utalt a Debrecenben töltött napok fontosságára, sőt kiemelte a függetlenség kikiáltását és kormányzóvá választását. Lásd Kossuth 1883. máj. 15-i levele Simonffy Imrénnek. In: Kossuth Lajos iratai X. i. m. 88–90.

⁸ A sátoraljaújhelyi határozat előtt Hódmezővásárhely, amely Kossuthot 1880-ban díszpolgárává választotta, 1882. aug. 20-án népgyűlési határozatot hozott arról, hogy közelgő névnapján köszöntsék. Az üdvözlő iratban azonban a „neved ünnepének 80 éves fordulóján” megjegyzéssel utalás történt a születési évfordulóra is. MNL OL R 90 I.6227c.; Egyébként Kossuth, mint azt egy levelében megjegyezte, maga sem tudta születése pontos napját, mivel abban az időben inkább a névnapokat, s nem a születésnapokat ünnepelték. Lásd Kossuth 1874. máj. 4-i levele Ha[j]ász Pál tállyai lelkésznek. In: Kossuth Lajos iratai VIII. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1900. 499–502.; A korabeli tállyai anyakönyv egy tűzvészben megsemmisült, ezért Kossuth keresztelésének időpontja sem állapítható meg biztosan. Lásd *Fabinyi Tibor: Az evangélikus Kossuth.* In: Kossuth és az egyházak. Tanulmányok. Szerk. Kertész Botond. Bp. 2004. 9–11.; Ha az üdvözlések kitértek egyáltalán rá, legtöbbször a szeptember 16-i vagy 19-i dátumot szerepeltették.

⁹ MNL OL R 90 I.6240a-b.

¹⁰ Az emlékezet tárgyiasulásáról más példákat említ *Fazakas Gergely Tamás: A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében.* In: Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században. (Loci memoriae Hungaricae 3.) Szerk. Fazakas Gergely Tamás – Imre Mihály – Szász Orsolya. Debrecen 2015. 179–193.

¹¹ Kossuth első köztéri szobrát csak halála után, 1894 júliusában avatták fel. Ádámfy József összesítése szerint a történeti Magyarország felbomlásáig 79 köztéri Kossuth-szobrot állítottak, s ebből csak egyet

emlékezet tárgyiasulásával. Hódmezővásárhelyen a városi tanácsstermet Kossuth arcképe díszítette, de a Pest megyei Kókán is a Kossuthot ábrázoló olajfestmény előtt emlékeztek, igaz még csak egy magánházaiban.¹²

Pest megye határozata, amely valójában elindította a megemlékezések sorát, részletesen felsorolta a politikai pálya azon fontosabb mozzanatait, amelyek a megyéhez kapcsolódtak. Kossuth ugyanis első országgyűlési részvétele után, Zemplént elhagyva Pestre költözött, fogságát követően pedig még aktívabban bekapcsolódott a megye közéletébe. Egykor három géniusz, Széchenyi István, Desseffy Aurél és Kossuth Lajos küzdött termeikben a haza felemeléséért, szült a Pest megyei irat, s vetélkedésük az utóbbi győzelmét hozta. Az 1832-es országgyűlés után Kossuth Pesten szerkesztette a *Törvényhatósági Tudósításokat*, a lap eltiltásakor pedig a megyénél keresett és talált oltalmat. Fogságából is a megye segítségével szabadult ki, amit Kossuth meg is köszönt nekik. Ott kezdte politikai szereplését, csatlakozott az önadóztató mozgalomhoz, felszólalt a sajtószabadság mellett, a jobbgátság érdekében, s a tengeri kereskedelem fejlesztéséért. A felsoroltak mellett az üdvözlő határozat arról is megemlékezett, hogy Kossuth a megye táblabírája, majd pedig országgyűlési követe volt. Az indítványozó, Beniczky Lajos aljegyző ugyan megjegyezte, hogy ő nem volt kortárs, vagyis nincsenek személyes emlékei, viszont a törvényhatósági bizottság több tagja szemtanúja volt az eseményeknek. Közülük az egyik, Földváry Mihály alispán – aki a megye döntését közölte Kossuthal – azt is megemlítette, hogy ő még emlékszik azokra a politikai küzdelmekre, amelyek egykor a megyében zajlottak, amikor társaival együtt lelkesült a Kossuth által képviselt hazafias eszmékért.¹³

A tinnyeiak sem csak a nagy hazafit köszöntötték, hanem falujuk egykori lakóját, aki iránt szeretetük és tiszteletük ezért is nagyobb másokénál. A *Pesti Napló* tudósítása szerint ők is emléktáblával jelölték meg Kossuth házát, illetve teret és utcát neveztek el róla, de arról a levelükben nem tettek említést.¹⁴ Győr megye

(Cleveland, 1902.) az akkori országhatáron kívül. Lásd *Dr. Ádámfi József: A világ Kossuth-szobrai*. H. é. n. 37–81., vö. *Hermann Róbert: A Kossuth-kultusz*. In: '48 kultusza. Tanulmányok. Szerk. G. Merva Mária. Gödöllő 1999. 18.; Az utcanévadási folyamat is halála után bontakozott ki, Budapesten is akkor neveztek el róla utcát. *Gerő András: A nemzet apja, „Isten második fia” – Kossuth és kultusza*. In: *Új: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp. 2004. 58.; *Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya?* In: *Új: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp. 2000. 108., 110.

¹² MNL OL R 90 I.6227c. (Hódmezővásárhely), I.6388. (Kóka).

¹³ MNL OL R 90 I.6263a-b. Földváry Mihály (1824–1895) 1847-ben lett a megye szolgabírája, s bár nagybátyja és apósa, Gábor a megye adminisztrátora volt, fellépett az adminisztrátori rendszerrel szemben és az ellenzékkel szimpatizált. A kiegyezés után főszolgabíró, 1872-ben országgyűlési képviselő, majd haláláig Pest megye alispánja volt. Beniczky Lajos (1844–1910) 1878-tól szolgált a megyében, később alispán lett.

¹⁴ Pesti Napló, 1882. december 11. reggeli kiadás 1.; MNL OL R 90 I.6286. Kossuth 1842 és 1846 között lakott a községben, ahol kisebb birtoka is volt.

felidézte, hogy Kossuthot 1861 és 1872 között törvényhatósági bizottságuk tagjaként is tisztelték, s a zempléniek sem hagyták említés nélkül, hogy pályája onnan indult. Esztergom felelevenítette 1848 őszén tett látogatását a városban, aminek emlékét azóta is őrzi az ottani nemzetőrök „Esik eső karikára...” kezdetű dala. Esztergom azt is megemlítette, hogy 1861-ben Kossuthot díszpolgárrá választották, amitől az elkövetkező idők hatalmi nyomása sem tudta őket megfosztani. Kecskemét is emlékezett arra, hogy Kossuth toborzó körútján megjelent a városban, s a lakosságot nagy számban mozgósította. Az emlék azért eleven, mert még élnek köztük olyanok, írták, akik közvetlenül tőle merítették a hazaszeretet eszméjét. A város országgyűlési képviselővé választásáról, majd az alkotmányos újjáéledés időszakában képviselőtestületi tiszteletbeli tagságáról is megemlékezett. Szeged városa nem, de az alsóvárosi népkör felemlegette Kossuthnak a városban két alkalommal is elmondott lelkesítő szónoklatait.¹⁵

A testületek is megőriztek néhány személyes emléket. Az eperjesi főiskola tanárai leírták, hogy az akkori tanárok közül már egy sem él, s a kortársak közül is kevesen, de azok még élénken emlékeznek, s hagyományozzák tovább a lélek halhatatlanságáról szónokló ifjú esetét, aki ámulatba ejtette hallgatóságát. A sárospataki ifjúsági jogászegylet tagjai tudva azt, hogy Kossuth az ő iskolájukban szívta magába a hazaszeretetet, híven ápolták emlékét, s példaként tekintettek rá. Evangélikus egyházának tagjaitól érkező üdvözlésben pedig a felsőkemencei konfirmáció emlékét elevenítették fel, azzal a megjegyzéssel, hogy Kossuth a legidősebb élő személy, aki abban az egyházközségben konfirmált.¹⁶ A kókai választókerület negyvennyolcas pártjának levélírója is megpróbálta személyesebbre hangolni az emlékezést azzal, hogy felidézett egy helybeli történetet, ami Kossuth ottani tartózkodásához kapcsolódott.¹⁷

Összességében tehát kevés üdvözlő irat hivatkozott személyes emlékre. Néhány alkalommal, főként az egykori honvédek, azt is megjegyezték, hogy fogyatkozik azok száma, akik még tanúi voltak Kossuth hazai tevékenységének.¹⁸ A reformkor és 1848–49 eseményei akkor még közvetlenül is felidézhetőek voltak, de közeledett vagy éppen elmúlt az a 40 évnél meghúzható kritikus küszöb, amelynél az

¹⁵ MNL OL R 90 I.6325. (Győr m.), I.6362. (Zemplén), I.6375. (Esztergom v.), I.6387. (Kecskemét), I.6463. (szegedi alsóvárosi népkör).

¹⁶ MNL OL R 90 I.6384. (eperjesi főisk.), I.6461. (sárospataki jogászegylet), I.6367. (Tiszai ev. egyházker.); Ez utóbbihoz vö. *Fabinyi T.*: Az evangélikus Kossuth i. m. 12.

¹⁷ MNL OL R 90 I.6388. A már-már helyi legendának számító történetet Vukovics is közli. Lásd Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. S. a. r., utószó és jegyz. Katona Tamás. Bp. 1982. 50.

¹⁸ MNL OL R 90 I.6307. (Baja), I.6352. (komáromi honvédegylet), I.6402. (budapesti honvédek), I.6406. (Gömör és Kis-Hont), I.6410. (háromszéki honvédegylet); Az Udvarhely megyei tanítóegyesület képviselői megjegyezték, hogy bár arcát sosem láthatták, hazaszeretetük által Kossuth képe bennük él. MNL OL R 90 I.6469b.

eseményeket felnőttként átélők kiválnak a közösségből a mintegy 80 évet átfogó kortársi vagy kommunikatív emlékezet periódusán belül.¹⁹ Ezt érzékelve a legtöbb nyilatkozat arra is kitért, hogy át akarják adni az egykor volt idők történéseinek, eszméinek tanúságát az ifjúságnak, az újabb generációknak. Az emlékezést tehát az is motiválta, hogy elmúló esélyt láttak az áthagyományozásra.

Az emlékezés tartalma

Ugyan az emlékezésről, emlékezetéről kiterjedt elméleti viták folynak, meglehetősen nagy relevanciája van annak a felfogásnak, amely szerint az emlék nem csupán a múlt felidézése, hanem annak megkonstruálása. Vagyis az emlékezés olyan szellemi tevékenység, amely értelmezi, jelentéssel látja el a múlt történéseit. Ezért már a személyes emlékezés sem tekinthető kifejezetten spontánnak, a közösségek főként szóbeli hagyományként élő emlékezete, az emlékezőközösségek kollektív alkotása pedig még kevésbé.²⁰ A következőkben azt mutatom be, hogy a levelek és dokumentumok szerzői Kossuth kapcsán mit emeltek ki a múltból, mire emlékeztek, milyen jelentést adtak a múltbeli történéseknek, azaz milyen képek és tartalmak épültek be a kollektív emlékezetbe.

Még mielőtt erre rátérek, érdemes egy rövid szemlét tartani arról, hogy Kossuth személyéhez hogyan viszonyultak az emlékezők. Az ünnepi alkalmából és a megemlékezés aktusából következően szinte minden dokumentumban megjelent egy dicsőítő, eszményítő perspektíva. A nemzet vagy annak egyes csoportjai szeretetüket, tiszteletüket és hálájukat fejezték ki múlhatatlan érdemeiért a „nagy hazafinak”, a nemzet vagy a haza „legnagyobb fiának”, aki a „legnagyobb magyar”, vagy kicsit szűkebb léptékben: a „század legnagyobb magyarja”. Miközben érzékeljük, hogy az egykor Kossuth által Széchenyire alkalmazott minősítéssel most őt magasztalták, számos esetben a nagyságot időben korlátozták, és Kossuthot csak a legnagyobb élő magyarnak tekintették.²¹ Máskor a nagyságot a „legigazibb” vagy „legmagyarabb”

¹⁹ *Jan Assmann*: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp. 1999. 51–53.

²⁰ *Gyáni G.*: Történetírás i. m. 100–103.; *Uő*: Emlékezés és oral history. In: *Uő*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 129–133.; *Uő*: A kollektív emlékezet két formája: hagyomány és történeti tudás. In: *Uő*: Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem. Bp. 2010. 90.; *K. Horváth Zsolt*: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig. Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái. In: Emlékezet, kultusz, történelem. Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. Hudi József – Tóth G. Péter. Veszprém 1999. 12. Ez utóbbi tanulmány az 1848–49-es események példáján mutatja be a saját idejű és az utólagos értelmezések eltéréseit. Uo. 7–17.

²¹ A szállóigévé vált minősítésben már elhomályosult az a tartalom, hogy azt Kossuth egykor saját és Széchenyi politikai pozíciójának kijelölésére alkalmazta. *Lackó Mihály*: „A legnagyobb magyar.” Egy szállóige keletkezése. *Világosság* 17. (1976) 305–307.

jelzők váltották fel. Egy-két esetben előfordult az atya, apa megjelölés is, inkább a kisvárosok, községek, népkörök részéről, nyilván az ő szemléletük közelebb volt a népi emlékezethez, amelyben Kossuth gyakran apaként jelent meg.²²

A már említett Pest megyei jegyzőkönyv tért csupán ki némi részletességgel Kossuth tevékenységére, politikai pályája egyes állomásaira.²³ A legtöbb dokumentum inkább általánosan fogalmazott, vagy néhány mozzanatban jelölte meg azokat az érdemeket, ami alapján méltónak tartotta a nemzet emlékezetére. Az emlékezés fókuszában természetesen Kossuth hazai közszereplése állt, csak néhány írás utalt emigrációs tevékenységére, elsősorban abban az összefüggésben, hogy két világrészben is ismertté tette a magyar ügyet, a magyar nemzetnek hírnevet szerzett. Ezt már a szabadságharc vezetőjeként elérte, bámultba ejtve Európát (máshol az egész világot), és az emigrációban is azért küzdött, hogy Magyarországot önálló tényezőként ismertesse el az európai politikában, s jogait a művelt világ respektálja.²⁴ Ismertsége, népszerűsége azért ölthetett ilyen méreteket, mert néhány levél szerint Kossuth nemcsak hazája, hanem az emberiség jogaiért is küzdött. Abban szinte közegyetértés alakult ki, hogy az emigráns politikus külföldön is folyton a hazájáért tevékenykedett, az újabb időkben pedig aggódva figyelte az ország sorsát.

A reformkor, de főként 1848 és 1849 eseményei mint nagy idők, nagy korszak vagy eredményekben gazdag korszak tételeződött, amely Magyarország történelmének legfényesebb lapjait alkotta, és így Kossuthot is nagy történelmi személynek, a történelem kiváló alakjának tekintették. Ez a történelmi lépték persze további magyarázatot kívánt. Kossuth maga, ritkábban más jelentős társaival együtt volt e ragyogó korszak előidézője, a nemzetet felrázta, ismét „ön becsének érzetére” ébresztette, az új Magyarország alapjait vetette meg, egy második ezredévé. A nemzetet kibontotta a „középkori bilincsekből”, a nemzeti újjászületés élharcosa volt, a hazát újjáalakította, ezért korszakalkotó nagy államférfi.²⁵

Ha Kossuth történelmi szerepét ennél részletesebben említették, akkor a század nagy eszméinek képviselőjeként emlékeztek rá, aki ezeket az eszméket itthon is érvényesítette. Az eszme alatt általánosabban a szabadságot (népszabadság,

²² Kossuth alakja nemcsak intenzíven élt a nép emlékezetében, hanem folklorizálódott is. *Gerő A.*: A nemzet apja i. m. 56–57., 64.; Jámor Pál (Hiador) 1849-ben megjelent versében Kossuth, mint aki a nemzet jövőjét hordozza méhében, még női attribútumokkal is rendelkezhetett. Lásd *Szilágyi Márton*: A bűnbakkepzés mechanizmusai a 19. századi irodalomban. Görgői Artúr megítélései az 1860-as évekig. Irodalomtörténet 97. (2016) 422–423. Köszönöm Völgyesi Orsolyának, hogy felhívta a figyelmem erre az értelmezésre.

²³ MNL OL R 90 I.6263a.

²⁴ MNL OL R 90 I.6266. (Arad v.), I.6269. (Pécs), I.6281. (Torda-Aranyos), I.6342. (Hajdú), I.6350. (Szolnok-Doboka), I.6375. (Esztergom v.), I.6384. (eperjesi főisk.), I.6397. (Borsod); Pesti Napló, 1883. január 25. reggeli kiadás 2.

²⁵ Néhány példa: MNL OL R 90 I.6281. (Torda-Aranyos, idézet), I.6282. (Nagyvárad), I.6291. (Fejér), I.6307. (Baja), I.6323. (Baranya, idézet).

népek szabadsága), konkrétan az egyéni és polgári szabadságot, az emberi jogokat, a jogegyenlőséget vagy a törvény előtti egyenlőséget értették. Az sem volt ritka, hogy a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméinek megvalósítóját tisztelték benne, s természetesen ebben az összefüggésben a nemzeti szabadság is megjelent. A jogegyenlőség a karcagi izraelita hitközség képviselőinél a születési és vallási különbségek felszámolását jelentette, szerintük Kossuthnál többet senki sem tett a felekezetek közti válaszfalak lebontásáért. Hittestvérei, a fehér-komáromi evangélikus esperesség képviselői szintén a vallásszabadságban szerzett érdemeit emelték ki, s neki tulajdonították az 1848. évi XX. tc. megalkotását is.²⁶

A legtöbb emlékező Kossuth nevét, akár metaforikusan, akár konkrétan fogalmazott, a negyvennyolcas törvények megalkotásával, a negyvennyolcas fordulattal kapcsolta össze. Esetenként ezt is részletesebben fejtegették. Kossuthnak tulajdonították az alkotmányos átalakulást, a már említett fehér-komáromi üdvözlés szerint az alkotmány tervszerű kidolgozásánál az evangélikus egyház önkormányzati szervezetét vette alapul. Az önkormányzati jogok védelmezőjét, a népképviselőt és a felelős kormány, máshol a szabad alkotmányos államforma megteremtőjét látták benne. A sajtószabadság harcosa volt, sőt Baja azt is fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a felvilágosodást magánlevelezés útján terjesztette. Számos üdvözlő irat a jobbágyfelszabadítás kivívásáért adózott emlékének, amivel lebontotta a nemzeten belüli válaszfalakat, s megteremtette a nemzet egységét.²⁷ Kossuth tehát a nép jótöveje volt szemükben, s a többség elismerte, hogy a közjólét előmozdításáért, a haza anyagi felvirágzásáért, boldogságáért, jólétéért, művelődéséért sokat tett.

A negyvennyolcas törvényekkel megalapozott új korszak megteremtése mellett Kossuth emlékének másik fókuszpontja a szabadságharc vezetése, az ország államiságának, függetlenségének biztosítása érdekében végzett tevékenysége volt. Az emlékező közösségekben a múlt nagy küzdelme önvédelmi háborúként, legtöbbször szabadságharcként élt, de nem volt ritka a függetlenségi háború megnevezés sem.²⁸ A Zala megyei Gétye község levélírója felháborodottan jegyezte meg, hogy az önvédelmi harcot ellenségeik szeretik forradalomnak nevezni. Pedig a szabadságharc alatt közkeletű volt a forradalom szó használata a háborús, rendkívüli helyzetre.²⁹ A szabadságharc, annak szomorú végkifejlete – leverése – ellenére dicsőséges, a nemzet büszkeségét és öntudatát növelő küzdelemként élt az emlékezetben, amellyel a

²⁶ MNL OL R 90 I.6417. (karcagi izr. hitk.), I.6399b-c. (Fehér-komáromi ev. esperesség).

²⁷ MNL OL R 90 I.6399c. (Fehér-komáromi ev. esperesség), I.6307. (Baja); A balassagyarmatiak azt írták, hogy városuk lakossága Kossuth által lett szabad. MNL OL R 90 I.6336a.

²⁸ Csak néhány példa: MNL OL R 90 I.6270. (Szabolcs), I.6285. (Komárom m.), I.6287b. (Jász-Nagykun-Szolnok), I.6334. (Bihar), I.6340. (Ditró és Szárhegy), I.6360. (Kis-Küküllő), I.6375. (Esztergom v.).

²⁹ MNL OL R 90 I.6345.; *Míru György: Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben.* Bp. 2015. 107.

nemzet kifejezte életerejét és létjogosultságát is.³⁰ Vagyis még nem alakult ki 1848–49 olyan értelmezése, amely a nemzeti sorstragédiák sorába illesztette azt, annak ellenére, hogy Mohács tragikus emlékezete már része lett a nemzeti identitásnak. A traumatizált, negatív események sorozataként felfogott történeti múlt majd csak a 20. században vált meghatározóvá a nemzettudatban.³¹

Kossuth neve tehát a negyvennyolcas eseményekkel, a szabadságharcral vált szinte egylényegűvé a közösségi emlékezetben. Az üdvözlésekre adott válaszaiban ő maga is sokat foglalkozott az 1848–49-es múlttal, s többször leírta, így *Hálanyilatkozatában* is, hogy nem személyének tulajdonítja a felé áradó figyelmet, hanem annak, hogy neve a 35 évvel korábbi események emlékét idézi fel, azok szimbóluma lett.³² A törvényhatósági határozatok többsége említést tett arról, hogy a tisztelet lerovása pártok feletti ügy, s abban pártkülönbség nélküli egyetértés nyilvánul meg, sőt Borsod megye nyilatkozata még azt is megjegyezte, hogy az emlékezés nemzeti egységet teremt.³³ Valóban a Kossuth-megemlékezés nemzeti üggyé vált, hiszen azt majd mindegyik nyilatkozat kiemelte, hogy az ünnepelt hazaszeretete kétségbe nem vonható. Az emlékezés révén Kossuth a hazaszeretet, az igaz hazafiság megtestesítője lett, amit néhány nyilatkozat azzal töltött meg, hogy születésnapját nemzeti ünnepnek, örömnappak nevezte.³⁴

Emlékezet és történelem

A következőkben az emlékezet és a történelem kapcsolatát vizsgálom a Kossuth-megemlékezés összefüggésében. Láthatjuk, hogy Kossuth alakja a kollektív emlékezetben történelmi léptékűvé vált, egyesek olyan történelmi személyiségnek tartották, akinek tettei már a történelem részét képezik, élete pedig összekapcsolódott Magyarország újabb történelmével, sőt a nemzet közelmúltbeli „dicső történetének élő megtestesítője” lett.³⁵

³⁰ MNL OL R 90 I.6284. (Rozsnyó), I.6291. (Fejér), I.6334. (Bihar), I.6375. (Esztergom v.), I.6399a. (Fehér-komáromi ev. esperesség); Kibontakozott a társadalmi diskurzusban a szabadságharc heroizálása és a nemzeti mitológiába emelése. *K. Horváth Zs.*: A lehetséges emlékezésektől i. m. 9., 11.

³¹ *Fata Márta*: A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai. (Loci memoriae Hungaricae 2.) Szerk. S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós. Debrecen 2013. 38., vö. *Gyáni Gábor*: Identitás, kultusz, történelem. In: *Új: Az elveszített múlt* i. m. 128–131.

³² Kossuth Lajos iratai X. i. m. 142–144., 148.

³³ MNL OL R 90 I.6397.

³⁴ MNL OL R 90 I.6310. (Miskolc), I.6316. (Liptó), I.6387. (Kecskemét).

³⁵ MNL OL R 90 I.6281. (Torda-Aranyos), I.6334. (Bihar, idézet), I.6360. (Kis-Küküllő), I.6386. (Sáros-zempléni ev. esperesség).

Pest megye nyilatkozata megkülönböztette a szemtanúk tanúságtételét és a múlt eseményeinek az írott történelemben való rögzítését.³⁶ Egyébként azok az üdvözlések, amelyek egyáltalán szóba hozták azt, inkább arról írtak, hogy ők még nem jogosultak értékelni Kossuth történelmi tetteit, azt a történetírásra kell hagyni. A honvédegyletek központi válaszmánya a szabadságharccal kapcsolatban még együtt emlegette a közvélemény és a történelem ítélőszékét, Madách Károly alispán, a nógrádi felirat szerkesztője viszont azt fejtegette, hogy a kortársak látóköre nem lehet olyan tiszta, mint a múltba visszanézőké, ezért csak a történelem ítélhet. De azt is hozzátette, hogy a majdani történelmi bírálóknak a jelenkor véleményei fogják az alapját képezni.³⁷ Több dokumentum szerzője is úgy vélekedett, hogy a jelenkor elfogultságával szemben csak a történelem lehet pártatlan.³⁸

Bár Torda-Aranyos megye konkrétan a történészre utalt, a legritkább esetben gondoltak az éppen kibontakozó, szaktudományos történetírásra.³⁹ A történelem inkább az események rögzítését, dokumentálását jelentette, némelyik felirat szerint Kossuth érdemeit a történelem már megörökítette.⁴⁰ A történelmi minősítéssel az események jelentőségét is kiemelték, illetve azt, hogy a múlt a lezártág és a reflektálható távolság benyomását keltette bennük. Pest megye indítványa határozottan kijelentette a negyvenes évek politikai küzdelmeit felidézve, hogy azok az események alighogy lezajlottak, máris történelemmé lettek, nem sok időt hagyva arra, hogy emlékéit az utókor számára fenntartsák.⁴¹ Más esetekben bizonytalanabb volt annak eldöntése, hogy mi vált már történelemmé és mi nem. Gömör megye megkésétt üdvözlete szakaszokra osztotta a közelmúlt történéseit, s a reformkort, a szabadságharcot és az önkényuralom éveit tekintette történelemnek, s ami azon innen van – állította – az „még nem a történelemé”.⁴² Érdekes perspektívát vázolt fel a marosvásárhelyi határozat. Szerintük Kossuth alakja annál jelentősebb lesz, minél távolabbi az a kor, amelyben tevékenységét kifejtette, vagyis ha már biztosan történelemmé lesz.⁴³

Talán nem tévedünk azzal a megállapításunkkal, hogy a kortársak múlttal kapcsolatos bizonytalansága azt az átmenetet érzékeltette, amikor a hagyományban élő emlékezet a történelemnek adta át a helyét. Ha emlékezet és történelem

³⁶ MNL OL R 90 I.6263a. (Pest-Pilis-Solt-Kiskun).

³⁷ MNL OL R 90 I.6450. (honvédegyelet), I.6304. (Nógrád); Madách Károly (1826–1888), a drámaíró Imre öccse, 1874 és 1883 közt volt a megye alispánja.

³⁸ MNL OL R 90 I.6340. (Ditró és Szárhegy), I.6397. (Borsod).

³⁹ MNL OL R 90 I.6281.

⁴⁰ MNL OL R 90 I.6307. (Baja), I.6339. (Marosvásárhely), I.6372. (Győr v.).

⁴¹ MNL OL R 90 I.6263a.

⁴² MNL OL R 90 I.6406.

⁴³ MNL OL R 90 I.6339. Az emlékezés és a köszöntések számos utalása a múlt eseményeire inspirálhatta Kossuthot, hogy válaszaiban gyakran elmélkedjen a történelemről, például 1848-cal kapcsolatban. Lásd Kossuth 1883. jún. 15-i levele Bereg megyének. In: Kossuth Lajos iratai X. i. m. 100–102.

viszonylatában Pierre Nora Maurice Halbwachs elméletére alapozott éles szembeállítását vitatható is, azt mégis elfogadhatjuk, hogy a (kollektív) emlékezet és a tudományos történetírás a múlthoz való viszonyulás két merőben ellentétes létmódját képviseli.⁴⁴ Az elmúlt évtizedekben, a nemzet(állam)i identitás változásával oldódott ez a szembeállítás, s olyan elméletek is születtek, amelyek a két entitás belső rokonságát hangsúlyozták.⁴⁵ Az egymásra vonatkoztatás tényezői közül csak azokra térek ki, amelyek a vizsgált anyag szempontjából relevánsak.

A kollektív emlékezetben élő, nem személyes múltat tanulás útján lehet elsajátítani. Ugyanakkor a történettudomány sokszor kénytelen maga is visszaemlékezésekre hagyatkozni, amelyekben adott (emlékezet)közösségek értékrendjei, normái érvényesülnek, sőt a múlt történelemként való megértése is eredetileg emlékezeti úton történt.⁴⁶ 1848–49-ről, illetve az azt követő emigrációs időkről 1883-ig nyolcvannál is több visszaemlékezés jelent meg. Szisztematikus gyűjtésük és kiadásuk az 1870-es évektől folyt.⁴⁷ De a szabadságharcról szóló első jelentősebb szaktörténeti munka is memoár alapú volt. Szerzője, Horváth Mihály a még nem teljesen lezárult múlt történetírói feldolgozására vállalkozott. Maga is részese volt az eseményeknek, s munkájához másfél évtizeden keresztül gyűjtötte az adatokat, köztük kortársai emlékeit. Az első nem kortársi tudományos feldolgozások csak a század végén jelentek meg, s Márki Sándornak a millenniumi magyar történelem sorozatban kiadott összegzése tekinthető olyan korszerű, levéltári forrásokat is hasznosító történetírói munkának, amely a pozitivisták történettudomány kritériumainak is megfelelt.⁴⁸ Egyébként Kossuth emigrációs iratainak szerkesztett kiadása is a múlt memoárszerű feldolgozása volt, de kiadója felkérésére visszaemlékezései megírásába is belefogott, s azokban érzékelhető, hogy az emlékező Kossuth is elsősorban az emlékezés jelenidejében cselekedett.⁴⁹

⁴⁴ *Pierre Nora*: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas 14. (1999) 3. sz. 142–157., vö. *K. Horváth Zsolt*: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látékepe. Aetas 14. (1999) 3. sz. 132–141.; *S. Varga Pál*: Kollektív emlékezet és történeti tudományok. Studia Litteraria 50. (2012) 1–2. sz. 32–34.

⁴⁵ *Gyáni Gábor*: Kollektív emlékezet és történetírás: kapcsolatuk ellentmondásossága. In: *Uő*: Az elveszített múlt i. m. 68–84.; *S. Varga P.*: Kollektív emlékezet i. m. 34–36., 38–40.

⁴⁶ *Gyáni G.*: Kollektív emlékezet és történetírás i. m. 75., 80–81.; *S. Varga P.*: Kollektív emlékezet i. m. 32–33., 35.

⁴⁷ *Ugrin Ananka*: Bevezetés. In: *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. Összeáll., szerk., bev., jegyz. Ugrin Ananka. Bp. 1983. 7.; *Hermann Róbert*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a magyar történetírásban. Aetas 14. (1999) 1–2. sz. 69.

⁴⁸ *Hermann R.*: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc i. m. 64–71.; *Gyáni G.*: Történetírás i. m. 113–114., 126.

⁴⁹ Kossuth visszaemlékezéseit és a múlt eseményeihez történő viszonyulását elemzi *Velkey Ferenc*: „Nem így történt. Jól emlékszem.” Kossuth Lajos korrekciós széljegyzetei a „Széchenyi-naplóhoz”. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan?* Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948. Szerk. Dobszay Tamás – Erdődy Gábor – Manhercz Orsolya. Bp. 2012. 257–267.; *Velkey F.*: A Kaszinó-jelenet i. m. (kézirat) 114–205.

Az emlékezés sokszor képekben és narratív struktúrákban nyilvánul meg, de a történettudomány is narratív jellegű. Igaz ez a 19. században kibontakozó szakszerű történetírásra is, amely a nemzeti nagyelbeszélés, sőt nemzeti mitológia kidolgozásával, a múlt és az államterület nemzetiesítésével részese lett a nemzeti identitás kialakításának. Ezzel maga is a hagyomány teremőjévé, alakítójává, a múlt hagyományként való életben tartójává vált. Egyes felfogások szerint a kollektív emlékezet történelemmé alakult át, s leginkább nemzeti öntudatként vált azonosíthatóvá. Így a történettudomány által kialakított és formált modern (nemzeti) történeti tudat a kollektív emlékezet egyik megnyilvánulásaként is felfogható.⁵⁰ A Kossuthnak szóló üdvözetek ugyanakkor nem voltak narratív jellegűek, hiányzott belőlük a múlt eseményeinek elbeszélése, a múltat inkább momentumokká formálták, s abban persze Kossuth alakját is.⁵¹

A magasztos és patetikus nyelvi megformáltság azonban gazdag, olykor túlságosan is telített képi világot teremtett. Esetenként égitestek (csillag, vezércsillag, meteor), fényjelenségek⁵² képeit idézték fel, de az ünnepi hang sokkal többször kultikus-szakraális regiszterekben szólalt meg. A protestáns lelkészek, tanítók szívesen idéztek a szentírásból példázatokot, igeverseket, s a karcagi izraeliták is a nemzet Mózesét látták Kossuthban.⁵³ Ám a világiak üdvözlétei is hemzsegték a biblikus nyelv fordulataitól és a kultikus megnyilvánulásoktól, ahol Kossuth prófétaként, tűzoszlopként, népét az ígélet földje felé vezető Mózesként, az eszmék, negyvennyolc vagy a szabadságharc apostolaként, őrző anygalként, a szent eszmék megtestesüléseként, megváltóként vagy messiásként jelent meg.⁵⁴ Máskor

⁵⁰ Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: *Üő: Emlékezés, emlékezet* i. m. 81–87.; *Üő: Történetírás* i. m. 103–113., 126–127.; *Üő: Kollektív emlékezet és történetírás* i. m. 72–73.; *Üő: A kollektív emlékezet két formája* i. m. 94–100.; *Üő: Identitás, kultusz, történelem* i. m. 117–133.; S. Varga P.: Kollektív emlékezet i. m. 35., 38–39. A történettudomány leginkább az oktatáson, a tankönyveken keresztül hat a nemzeti emlékezetre. Ugyanakkor felkutatja az elfeledett hagyományt, kipótolja az emlékezet hiátusait, a kollektív emlékezet pedig témákat tár a történettudomány elé. A kollektív emlékezet modern alakulásában nagy szerep jut az emlékezetpolitikáknak is, miközben a politikailag motivált emlékezet teremt és tovább gerjeszti a múltból szóló tudományos tudást. Gyáni G.: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás i. m. 92.; *Üő: Kollektív emlékezet és történetírás* i. m. 70.; *Üő: A kollektív emlékezet két formája* i. m. 95–96.; S. Varga P.: Kollektív emlékezet i. m. 36–37.; Pim den Boer: Emlékezhelyek összehasonlító szempontú vizsgálata. *Studia Litteraria* 50. (2012) 1–2. sz. 25–26.

⁵¹ [Kossuth] „ragyogó alakja [...] a dicső múltnak” MNL OL R 90 I.6310. (Miskolc).

⁵² MNL OL R 90 I.6210b. (nagyváradi 48-as népkör), I.6218b. (nagyszalontai 48-as népkör), I.6275. (Veszprém m.), I.6288. (Bereg), I.6291. (Fejér).

⁵³ MNL OL R 90 I.6417. (karcagi izr. hitk.), I.6391. (gömöri ref. egyházmegyei tanítóttestület), I.6399c. (Fehér-komáromi ev. esperesség).

⁵⁴ MNL OL R 90 I.6218b. (nagyszalontai 48-as népkör), I.6236. (szentesi 48-as népkör), I.6283. (Csongrád m.), I.6387. (Kecskemét), I.6397. (Borsod), I.6462. (Pápa), I.6463. (szegedi alsóvárosi népkör), I.6469b. (Udvarhely megyei tanítóttestület); E toposzok korabeli elterjedtségéről lásd *Margócy István: Magyarok Mózes. Az 1859-es Kazinczy-ünnepélyek nyelvhasználatáról*. In: *Üő: „...Égi és földi virágzás tükre...” Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*. Bp. 2007. 249–267.

szenvedéseit hangsúlyozták és mártírnak tekintették, de gyakran emlegették a hazaszeretet oltárát, a hálaáldozatot, a szent hagyományokat vele kapcsolatban.⁵⁵

Ez a szóhasználat cseppet sem meglepő, hisz az emlékezet kultúráját igazán a vallások alakították ki. Másrészt, ha a kultuszok irányából közelítünk a kérdéshez, a profán világ kultuszai, azok nyelve és szokásrendje a vallási kultuszok mintájára alakultak ki, s azokkal analóg jelenségek. A nem vallási jellegű kultuszok, a nyelvi és rituális hasonlóságon túl, a tisztelet kifejezésére is alkalmasak, nem csupán egy személy, hanem annak tettei, alkotásai, életműve iránt. A tisztelet kifejezésekor a közösség emlékezete lép működésbe.⁵⁶ A köszöntések és többségük szakrális nyelve a Kossuth-kultusz részeként is értelmezhető, ami olyan jelenséggel is kiegészült, mint az ereklyegyűjtés. Volt olyan levélíró, aki csak azért kért Kossuthtól egy válaszlevelet, hogy azt ereklyeként őrizhesse.⁵⁷ Az Írók és Művészek Társasága, amelynek elnöke Urváry Lajos, a Kossuthnak akkor publikálási lehetőséget biztosító *Pesti Napló* szerkesztője volt, közel 150 fős delegációja 1883 júliusában egy párizsi kirándulás alkalmával felkereste a turini emigránst, s később a látogatás emlékére a résztvevők számára fényképet kértek tőle.⁵⁸

A nyilatkozatoknak volt még egy karakteres nyelvi-szemléleti rétege, számos a republikánus beszédmódra jellemző fordulatot, frazeológiát ismerhetünk fel bennük. Az szinte természetesnek hat, hogy a legtöbb irat elismerte Kossuth hazaszeretetét és a nemzet iránt tanúsított szolgálatait, de tisztelték őt hazafiúi erényeiért, önzetlenségéért, sőt önfeláldozásáért, elvszilárdságáért, s férfias jelleműnek, következetesnek, legegyszerűbb polgárnak, a haza legönzetlenebb fiának tartották. Úgy tűnik, hogy az a puritán és erényes kép, amit Kossuth magáról kifelé közvetített, mélyen bevesződött a közönség emlékezetébe. Megszólalásaiban rendre önkicsinyítő perspektívát használt, történelmi szerepét negligálta, pedig

⁵⁵ MNL OL R 90 I.6284. (Rozsnyó), I.6291. (Fejér), I.6293. (szeged alsóvárosi népkör), I.6398. (Komárom m.); Kossuth maga is szívesen használt politikai beszédeiben biblikus fordulatokat, képeket. *Miru György*: Biblikus képek Kossuth szövegeiben. Hit, tudomány, történelemszemlélet. In: Ünnepek, ünnepkörök történelmi és néprajzi vonatkozásai. (Studia Folkloristica et Ethnographica 57.) Szerk. Bartha Elek – Csiszár Imre – Forisek Péter. Debrecen 2013. 62–64., 71–74.

⁵⁶ *Gyáni Gábor*: A történelem mint emlékmű. Bp. 2016. 36.; *Takáts J.*: A kultusz kutatás i. m. 1535–1536. Az utóbbi szerző az irodalomról való beszéd kapcsán jegyezte meg, hogy kultikus és kritikai változatának szembeállítása az utóbbi időben vesztett jelentőségéből. A kultuszok szerinte szakrális helyek egy nem szakrális világban, s ugyanúgy történelem és emlékezet közt helyezkednek el, mint az emlékezhelyek. Uo. 1539–1540., 1541–1542.

⁵⁷ MNL OL R 90 I.6388. (kókai 48-as párt).

⁵⁸ MNL OL R 90 I.6382a-b., I.6408. Urváry Lajos (1841–1890) 1869-től Kemény Zsigmonddal, majd 1873-tól egyedül szerkesztette a *Pesti Naplót* 1887-ig. Az Írók és Művészek Társasága az 1889-es párizsi világkiállításra már 850 főt utaztatott, akik kitérőt tettek Turinba. A fénykép kérése, illetve küldése egyre gyakoribbá vált. A nyolcvanas években sokan, nemcsak függetlenségi érzelműek keresték fel Kossuthot, Turin mintegy zárandokhellyé vált. *Szekfü Gy.*: Az öreg Kossuth i. m. 407., 409., 415–417., 424.

nagyon izgatta, hogy milyen történeti személyiségként él a közösség tudatában.⁵⁹ Válaszaiban is ez a hangnem volt az uralkodó, általában tiltakozott érdemei túlbecsülése ellen, mindig hangsúlyozta, hogy a ráhárult feladatokhoz nem voltak elégségesek a képességei, de kötelességét teljesítette.⁶⁰

Az emlékezet, bár folytonos, hajlamos, különösen annak népi formája, az eseményeket összetömöríteni, egy pontba sűríteni. A történelem is hasonlóan jár el, s a jelentős történelmi események is csak utólagos koncepció szerint nyerik el jelentőségüket, s így akár egy egész eseménysor egy szimbolikus pontban összpontosulhat.⁶¹ A nemzeti emlékezet és történeti tudat ilyen szimbolikus pontjává vált 1848, s hozzákapcsolódva, azt értelmezve, mint láttuk, Kossuth neve is. A Kossuth-megemlékezés elhúzódó folyamata érintkezett március 15-e megünneplésével, emlékével. Néhány város és testület kifejezetten az ünnep alkalmából üdvözölte a turini emigránst.

A balassagyarmatiak e napot az 1848-as nagy események szimbólumának tekintették, azért, mert a budapesti népgyűlés volt Kossuth március 3-ai feliratának „első megtestesülése”, ami nyomatékot adott a reformok kivívásának.⁶² A sárospataki joghallgatók március 15-ét nemcsak a legnagyobb nemzeti ünnepnek tartották, hanem az ifjúság ünnepének is. A haza szabadságának és függetlenségének emlékünnepé szerintük egy „világtörténeti jelentőségű” kort idéz fel, amelynek Kossuth volt a főhőse, és e nap megteremtője.⁶³ A hódmezővásárhelyi olvasóköri dísztagsági okiratában már teljesen áthangolódott a pozsonyi törvényhozás és a pesti események viszonya, ők ugyanis nemcsak az 1848. évi törvényekért, hanem e törvények alapját képező pesti 12 pontért is köszönetet mondtak Kossuthnak.⁶⁴ A pápaiak is összekapcsolták Kossuthot a nagy nap eseményeivel, amit nemzeti ünnepnek neveztek. Szegeden az alsóvárosi népkörben az ünnep alkalmából Kossuthot is felköszöntötték, s egy egész korszakra emlékeztek. Hasonlóan történt a feketehegyi olvasóköri körben is, ahol március 15-ét a szabadság kezdetének emléknapjaként ünnepelték. Kossuthról tudjuk, hogy a kolozsvári március 15-ei ünnepélyek rendezésére alakult állandó bizottság is üdvözölte őt.⁶⁵

Ma norai értelemben március 15-e egyértelműen emlékezhelynek tekinthető. Az emlékezhely a hagyomány és a történelem metszéspontján jön létre, és az a funkciója, hogy kapcsolatot tartson a múlttal, az emlékezetet megszilárdítsa, s a múlt

⁵⁹ *Velkey F.*: „Nem így történt. Jól emlékszem.” i. m. 266.

⁶⁰ Kossuth Lajos iratai X. i. m. 15–22., 24–116., 123–131., 140–162.

⁶¹ *Gyáni G.*: Történetírás i. m. 111.; *Uő.*: Kollektív emlékezet és történetírás i. m. 68.; *Gyáni Gábor*: A történelmi esemény fogalma. Magyar Tudomány 172. (2011) 1324–1332.

⁶² MNL OL R 90 I.6336a.

⁶³ MNL OL R 90 I.6461.

⁶⁴ MNL OL R 90 I.6348b.

⁶⁵ MNL OL R 90 I.6462. (Pápa), I.6463. (szegedi alsóvárosi népkör), I.6465. (feketehegyi olvasóköri); *Kossuth L.*: Hálanyilatkozat i. m. 153.

beépüljön a közösség történeti tudatába, nemzeti öntudatát erősítse. Nora azonban olyan időszakról beszél, amikor a nemzeti keretek gyengülésével emlékezet és történelem viszonya már az egymásra találáson is túl van, s nem az emlékezés, hanem a megemlékezés érvényesül, objektivált támaszok létesítésével.⁶⁶ A 19. század utolsó negyede azonban még nem ez az időszak volt, akkor még a nemzeti programok megvalósítása zajlott, benne a nemzetnek mint emlékezetközösségnek a kialakításával. Inkább a nemzeti identitás szempontjából történt meg a múlt szilárd pontjainak a kijelölése, jelentéssel való felruházása, s ünnepek, rituálék vagy kultuszok formájában való bevésése a kollektív emlékezetbe.⁶⁷ Számos történeti elemzés szól arról, hogy miként alakult március 15-e, illetve 1848 ünneplése, a vele kapcsolatos megemlékezés.⁶⁸ A fentebb említett példák azt is érzékeltetik, hogy ez összekapcsolódott Kossuth emlékezetével. A nemzeti jelképeket az emlékezés és a kultuszok is felhasználhatták.⁶⁹

A szimbolikus jelentéseknek és funkcióknak az elbeszélés mellett fizikai kapacitásokra, hordozókra volt szüksége. Kossuth azzal, hogy személyét a függetlenség jelképévé, jövőbeli programjává stilizálta, megpróbálta Turint emlékezeti hellyé formálni, legalábbis a nemzet emlékezetében tartani. Annál is inkább, mert az ő általa képviselt és jelentéssel felruházott múlt szerinte a nemzet jövőjét jelentette. Nemcsak magánmítosz kialakítására és politikai hasznosítására volt képes, hanem tudatosan formálta is a körülötte kibontakozó kultuszt.⁷⁰ Ennek is voltak rituális megnyilvánulási formái. Az őt 1876 decemberében ismételt és hiába képviselőnek választó ceglédiek egy száz fős küldöttséggel vitték el hozzá a mandátumot. A delegáció rendszeresen megünnepelte a találkozás napját, amiről Kossuthot is értesítették, később pedig szabályos testületté alakultak. A század elején úgy döntöttek, hogy tagságukat mindig száz főre egészítik ki, hogy ezáltal a hagyományörzést meghosszabbítsák.⁷¹

⁶⁶ *Nora, P.*: Emlékezet és történelem között i. m. 145–147., 152–157.; *K. Horváth Zs.*: Az eltűnt emlékezet nyomában i. m. 138–139.; *Gyáni G.*: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás i. m. 82., 86.; *Uő.*: Kollektív emlékezet és történetírás i. m. 72.; *Uő.*: A kollektív emlékezet két formája i. m. 100.; *S. Varga P.*: Kollektív emlékezet i. m. 39–40.

⁶⁷ 1848–49 a 19. század második felében még hagyományként élt. *Gyáni G.*: Történetírás i. m. 113–115.

⁶⁸ *Gerő András*: Március 15. Fejezetek a nemzeti szabadságünnep hányatott történetéből. In: *Uő.*: Magyar polgárosodás. Bp. 1993. 397–415.; *Gyarmati György*: Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Bp. 1998. 19–44.; *Gyáni G.*: Történetírás i. m. 116–127.

⁶⁹ Néhány év múlva Kossuth önmaga szimbolikus jelentőségét március 15-éhez hasonlította, amiről megállapította, hogy pártkülönbség nélküli nemzeti ünnep lett. Kossuth 1887. márc. 20-i levele Kis-kunfélegyháza városának. In: Kossuth Lajos iratai X. i. m. 249.

⁷⁰ *Velkey E.*: A Kaszinó-jelenet i. m. (kézirat) 122., 165–166., vö. *Frank Tibor*: Az emigráns Kossuth és a politikai marketing születése. In: Kossuth Lajos, „a magyarok Mózese”. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2006. 177–212.; *Csorba László*: Kritika és kultusz: az öreg Kossuth Turinban. Uo. 248–250.; A kultuszról lásd még *Szekfü Gy.*: Az öreg Kossuth i. m. 341–433.; *Hermann R.*: A Kossuth-kultusz i. m. 11–20.; *Gerő A.*: A nemzet apja i. m. 53–78.

⁷¹ *Kocsis Gyula*: A Ceglédi Százasküldöttség és a Kossuth-kultusz. In: Történelem és emlékezet. Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából. Szerk. Kriza Ildikó. Bp. 1998. 61–69., vö. MNL OL R 90 I.6206–6207.

Nemzeti emlékezet, dialogikus emlékezet – az emlékezés politikai dimenziói

A Kossuth-emlékezés tehát nemzeti ügyként értelmeződött, s szinte természetesen hatott, hogy a nemzet mint emlékezetközösség belakta, kisajátította a múltat, s megteremtette történelmi önképét, aminek egyik fókuszpontja lett 1848–49 és a főszereplőjének tartott Kossuth. A nemzetállamok szerkezeti módosulásával az újabb elméletek azt is felvetették, hogy a monologikus emlékezetpolitikáktól miként lehet elmozdulni a dialogikusak felé.⁷² Témánk szempontjából ez a kérdés inkább úgy tehető fel, hogy az emlékezés nemzeti terében mi és milyen mértékben integrálódott.

A Kossuthot üdvözlő iratok közül feltűnően hiányoztak a magyarországi nemzetiségek. Az ünnepelt maga is megjegyezte, hogy a nemzetiségek ellenszenvvel viszonyulnak emlékéhez, s amikor számba vette a köszöntésből kimaradt törvényhatóságokat, zömüket nemzetiségi többségűnek tartotta. A nemzetiségek kirekedtek tehát a szabadságharc közös emlékezetéből, noha Kossuth épp egy olyan történetet elevenített fel, amikor a Damjanich vörös sipkásai közt harcoló torontáli svábok lelkesen vallották magukat magyarnak.⁷³ Egy-egy köszöntésben utaltak a nemzetiségekre, a liprói feliratot a felvidéki szláv tengerben elszigetelten álló maroknyi magyarság törvényhatósági képviselői jegyezték, míg a nagyváradi negyvennyolcas népkör jegyzője szláv fészkelődésről írt, és az egyetértés hiányáról panaszkodott.⁷⁴ Több város inkább tiszta magyar jellegét emelte ki, köztük Rozsnyó, amely a század elején még vegyes ajkú volt, de akkorra már teljesen magyar lett. A szegedi főjegyző nemcsak az ország második legnagyobb városának tiszta magyarságát hangoztatta, hanem Beksics Gusztávot megszegyenítően értekezett a városnak a magyarság délvidéken való terjesztésében játszott, és azután is kiemelkedően fontos szerepéről.⁷⁵ Nemzetiségi szempontból egyetlen integratív mozzanat volt a feliratokban: a marosvásárhelyiek írták, hogy a magyar nemzet emlékezetéhez a székely nemzet is csatlakozik, de rögtön hozzá is tették, hogy nemzetük nem barátja, testvére a magyarnak, hanem egy test és lélek azzal.⁷⁶

Az üdvözletek közt nem sok felekezeti jellegű volt, de azok közül is hiányoztak a katolikusok, s természetesen az etnikai viszonyok miatt a görög keletiek és görög katolikusok is. Csak az evangélikusok, reformátusok és a neológ zsidóság köszöntötték Kossuthot, az utóbbiak a tisztaeszlári események árnyékában

⁷² *Aleida Assmann*: Az emlékezet átalakító ereje. *Studia Litteraria* 50. (2012) 1–2. sz. 14–20.

⁷³ *Kossuth L.*: Hálanyilatkozat i. m. 148–149., vö. Kossuth 1883. júl. 18-i levele Sopron városának. Kossuth Lajos iratai X. i. m. 113–116.

⁷⁴ MNL OL R 90 I.6316. (Liptó), I.6210a. (nagyváradi 48-as népkör).

⁷⁵ MNL OL R 90 I.6227c. (Hódmezővásárhely), I.6236. (szentesi 48-as népkör), I.6284. (Rozsnyó), I.6302. (nagyszalontai 48-as párt), I.6357a. (Szeged); A belényesi evangélikus lelkes állami iskolák felállítását sürgette a magyar nyelv védelme, terjesztése érdekében. MNL OL R 90 I.6472.

⁷⁶ MNL OL R 90 I.6339.

hangoztatták, hogy Magyarország története az ott élő zsidók története is, múltuk azonos a nemzetével, ahogy jövőjük is az.⁷⁷ Úgy látszik, hogy a felekezeti törésvonalak átjárhatóbbak voltak a nemzeti emlékezetközösség szempontjából, mint a nemzetiségiek. Az utolsó példa pedig azt érzékelteti, hogy a nemzeti emlékezet a lokálist is integrálhatta, ha tartalmuk egybeesett. A feketehegyi olvasókör tagjai, miután Kossuthot március 15-e alkalmából felköszöntötték, elhatározták, hogy emlékkövel jelölik meg egykori lelkészük sírját, akit 1849-ben a lázadó szerbek öltek meg a hívei iránt tanúsított önfeláldozó magatartása miatt.⁷⁸

Noha az üdvözlések nagy része Kossuthot a nemzeti múlt részének és nemzeti ügynek tekintette, mégis figyelemre méltó, hogy miként bontakozhatott ki körülötte egy ekkora méretű mozgalom, hisz minden formában tagadta a hatvanhetes rendszer létjogát, politikai legitimitását. Neve említésének is politikai üzenete és jelentősége volt, ugyanis nem kis része volt abban, hogy a politikai tér olyan élesen megosztottá vált a dualizmus idején. Aktív emigrációs időszakában a magyar függetlenség megteremtéséért küzdött, ezért ellenezett minden alkut az uralkodóházzal vagy Ausztriával. A készülő kiegyezés ellen kampányt indított, majd nyílt levelekben világosította fel a magyar közvéleményt az új berendezkedés és a negyvennyolcas törekvések eltéréseiről. A kiegyezés után felhagyott az aktív politizálással, de negyvenkilences alapról, a teljes „állami függetlenség” jegyében bírálta a közjogi rendezést, saját szerepét pedig az „élő tiltakozás”-ban, a függetlenségi eszme szimbolizálásában jelölte meg.⁷⁹

Adódhat persze a magyarázat, hogy a törvényhatóságok és testületek autonómiájuk keretében tettek politikai nyilatkozatokat. Azonban a közigazgatási autonómiák beszűkültek a dualizmus éve alatt, épp azért, hogy elkerülhető legyen, illetve ne ismétlődhessen meg a kormány és a megyék, városok nyílt politikai konfliktusa. Kossuth világosan látta a parlamenti viszonyok torzulását és a fokozódó központosítást, válaszában meg is jegyezte, hogy a törvényhatóságok önkormányzata sokat csorbult.⁸⁰

Az iratokban a megszólítás is jelezte a politikai orientációt. A legtöbb testület nagy hazafinak szólította az ünnepeltet, de voltak, amelyek kormányzó úrnak.

⁷⁷ MNL OL R 90 I.6417.

⁷⁸ MNL OL R 90 I.6465.

⁷⁹ Kossuth 1877. jan. 30-i beszéde a ceglédi százas küldöttség előtt. Kossuth Lajos iratai IX. S. a. r. Kossuth Ferenc. Bp. 1902. 149.; *Szekfü Gy.*: Az öreg Kossuth i. m. 351–352., 360–362.; *Miru György*: Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai. Bp. 2011. 156–169.; A köszöntésekre adott válaszaiban Kossuth többször említette, hogy neve elveket idéz fel, eszmékkel kapcsolódik össze.

⁸⁰ *Kossuth L.*: Hálanyilatkozat i. m. 149., vö. *Sarlós Béla*: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Bp. 1976.; *Siptai István*: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Bp. 1995. 125–191.; *Cieger András*: A közigazgatás autonómiájának nézőpontjai 1848–1918. In: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. Szerk. Gergely Jenő. Bp. 2005. 25–62.; *Miru György*: A dualizmus kori közigazgatás politikai kontextusai. Kossuth az autokratikus hatalom ellen. Századok 150. (2016) 1259–1272.

Kossuth ugyan a szabadságharc végnapjaiban, augusztus 11-én Görgői javára lemondott kormányzó-elnöki tisztségéről, de már Viddinben a tábornok árulására hivatkozva újra használni kezdte a címet, s aztán kitartóan ragaszkodott hozzá, ami egyes emigránsok bírálatát is kiváltotta. Hívei, közvetlen munkatársai, a függetlenségi pártiak kormányzónak szólították, a vizsgált anyagban pedig a magánszemélyek, egyes honvédegyletek, valamint a negyvennyolcas, függetlenségi körök és pártok is. Rajtuk kívül Pápa és Sátoraljújhely városa, a sárospataki joghallgatók, a gömöri tanítók és egy pesti leányiskola levélírója említette a kormányzói címet, Komárom és Jász-Nagykun-Szolnok megye, valamint Makó városa pedig volt kormányzóként utalt rá.

Egyes olvasóköri, függetlenségi szervezetek és honvédegyletek nyíltan deklarálták, hogy Kossuth elveivel és politikai céljaival azonosulnak, s ők is az ország függetlenségét vagy állami egységét óhajtják. A nagyszalontai negyvennyolcas párt levélírója azt is tudta, hogy Kossuth nemcsak a réaluniót, hanem a perszonáluniót is elutasította.⁸¹ Részükről gyakrabban elhangzott a közös ügyes rendszer vagy éppen a fennálló kormányzat bírálata. De a pápai felirat is a jelen kisszerűségére panaszkodott, Esztergom pedig a közjogi és politikai viszonyokkal volt elégedetlen.⁸² Több esetben csak közvetett utalás történt az ország függetlenségére. Rozsnyó városa Kossuthban a teljes önállóság és függetlenség megszemélyesítőjét látta, a Borsod megyei felirat szerint korukban hiányoztak a nemzet önállóságának és függetlenségének a feltételei.⁸³ Több törvényhatóság pedig csak a jövőre irányuló jókívánságként, fohászként fogalmazta meg, hogy hazáját és nemzetét Kossuth lássa boldognak, elvei jussanak diadalra, vagy érje meg az ország függetlenségét, ahogy azt a kecskemétiak is írták: [isten engedje meg, hogy] „szeretett hazánkat [...] boldogulni, államiságában megszilárdulni” lássa.⁸⁴

Az üdvözlő feliratok többsége persze csak a nemzeti toposzokra szorítkozott és tartózkodott a politikai megjegyzésektől. Voltak azonban olyanok is, amelyek figyelmetlenségből vagy lojalitásuk kifejezése érdekében ellentmondtak a Kossuth által képviselt elveknek. Zemplén megye szerint a nemzet visszaszerezte jogait, s anyagi és szellemi téren is fejlődik. A hontiak is úgy látták, hogy a nemzeti erőket a múlt küzdelmei helyett már az alkotmányos élet működésére, az anyagi és szellemi fejlődésre lehet fordítani. A beregiek úgy vélték, lezárult a nemzet létéért

⁸¹ MNL OL R 90 I.6302.

⁸² MNL OL R 90 I.6375. (Esztergom v.), I.6462. (Pápa); Ung megye az autonómia szűkítését sérelmezte. MNL OL R 90 I.6338.; Kossuth ki is használta ezt, s válaszában a kormányzat és a törvényhatóságok kapcsolatáról értekezett. Kossuth Lajos iratai X. i. m. 123–131.

⁸³ MNL OL R 90 I.6284. (Rozsnyó), I.6397. (Borsod).

⁸⁴ MNL OL R 90 I.6387. Tinnye község is egyértelműen fogalmazott, amikor a teljes állami függetlenséget óhajtotta. MNL OL R 90 I.6286. A karcagi zsidók is azt remélték, hogy a nemzet eléri „politikai teljes függetlenségét”. MNL OL R 90 I.6417.

való küzdelme, így a társadalmi kérdések megoldása van napirenden. Fejér megye sajnálta, hogy az ország alkotmányos átalakításának nehéz munkájában Kossuth nem vesz részt más jeles politikusok társaságában.⁸⁵ A szegedi főjegyző hosszú levelében bemutatta az árvíz sújtotta város újjáépítését, hiszen Kossuth maga is foglalkozott a rekonstrukció koncepciójával. Mindeközben azonban lelkesen dicsérte Tisza Lajos királyi biztos tevékenységét és a kormány által nyújtott támogatásokat.⁸⁶ Kossuthról tudjuk, hogy a torontáli üdvözlés vele ellentétben a kiegyezést a meddő közjogi harcok megszűnéséként értékelte, s bizalommal nézte a kormány tevékenységét. Ő persze nem hagyta válasz nélkül, és kifejtette saját közjogi nézeteit arról, hogy miként számolta fel a kiegyezés a magyar államiséget.⁸⁷

A legtapintatlanabban talán Esztergom megye járt el, amely arra volt büszke, hogy hazaszeretettel és a király iránti hűségben minden megyét felülmúl, s néhány korábban említett törvényhatósághoz hasonlóan úgy értékelte, hogy a hazai „legnépszerűbb és legjobb törvényes király” alatt virágzásnak indult. Kossuth és Ferenc József egyidejű méltatása azért volt politikailag kényes, mert Kossuth többször kinyilatkoztatta összeférhetlenségi elvét, hogy a Habsburgok magyarországi uralkodása kizárja az ország függetlenségét, s ezért sem tér haza, s nem lesz Ferenc József alattvalója. Volt, hogy finomított ezen a véleményén, s elfogadta volna Ferenc József uralmát, ha a császári és királyi címet szétválasztják, mert akkor a magyar királyt nem kötik idegen, külső érdekek. Hazai híveit rendre megfédte, ha azok az uralkodó iránt lojális gesztusokat tettek.⁸⁸ De Ferenc József sem akart tudomást venni Kossuthról. Amikor 1889 tavaszán megbetegedett, Tisza Kálmán miniszterelnök azzal fordult az uralkodóhoz, ha Kossuth meghalna, a törvényhozás nem, de a törvényhatóságok és társadalmi szervezetek hadd vehessenek részt a gyászszertartáson. Ferenc József azonban kategorikusan megtiltotta mind a királyi hatóságok, mind a törvényhozás és a kormány közreműködését, s ebből az álláspontjából akkor sem engedett, amikor Kossuth tényleg elhunyt, és hazai temetést rendeztek neki.⁸⁹ A két személy által reprezentált politika tehát teljesen kizárta egymást.

Így gondolta ezt a múltbeli események egykori részeseként Perczel Miklós, Baranya megye főispánja, aki azért ellenezte megyéje üdvözlő feliratát, mert szerinte Kossuth kultusza és annak kiegyezés-ellenes politikai tartalma összeegyeztethetetlen

⁸⁵ MNL OL R 90 I.6288. (Bereg), I.6291. (Fejér), I.6362. (Zemplén), I.6381. (Hont); Kossuth azzal válaszolt Fejér megyének, hogy kifejtette a dualista alkotmányosság fogyatékosságait. Lásd Kossuth Lajos iratai X. i. m. 68–70.

⁸⁶ MNL OL R 90 I.6357a.

⁸⁷ *Kossuth L.*: Hálanyilatkozat i. m. 146–148.

⁸⁸ MNL OL R 90 I.6375.; Kossuth 1867. aug. 20-i levele a váci választóknak. Kossuth Lajos iratai VIII. i. m. 42.; *Csorba L.*: Kritika és kultusz i. m. 228–231.

⁸⁹ *Gerő A.*: A nemzet apja i. m. 59–63.

az „alkotmány-hűséggel” és a „fejedelem iránti loyaltással”.⁹⁰ Perczel tehát nem csupán a tisztelet kinyilvánítását, hanem politikai tartalmat látott az üdvözetekben. Kossuth ennek megfelelően járt el, mint korábban többször, most is emlékeztette a közvéleményt, hogy az ő törekvéseinek nincs megfelelő irányzat a hazai politikában, hiszen ő nem fogadja el negyvennyolcat, az uralkodó személyében realizálódó közösséget, az ő álláspontja negyvenkilenc, a teljes állami függetlenség.⁹¹

Az évszámokhoz kötődő politikai szimbólumok jól kifejezték a különbségeket, s valóban, ahogy a negyvenkilences törekvések egyre inkább diszkreditálódtak a politikai életben, negyvenkilencet az emlékezet teréből is igyekeztek kiszorítani. Emiatt mindig ellentmondásos volt Kossuth viszonya az otthoni negyvennyolcas, függetlenségi politikai irányzatokhoz, pártokhoz. Kölcsönösen használták egymást, és kölcsönösen elégedetlenek is voltak egymással. Kossuth rajtuk keresztül juttatta el üzeneteit a hazai közvéleményhez, de mindig azt érezte, hogy nem hallgatnak rá. A függetlenségiük gyakran fordultak hozzá taktikai és tartalmi kérdésekben, de népszerűségét, növekvő kultuszát is igyekeztek kihasználni, mandátumokká konvertálni. Visszatérő taktikájuk volt, hogy felléptették a választásokon, aki ez ellen egyre határozottabban tiltakozott, majd mivel a mandátumot nem fogadta el, a pótválasztásokon az új jelölt már jobb esélyekkel indulhatott.⁹² Kossuth azzal, hogy kimaradt a napi politikai csatározásokból, meg tudta őrizni tekintélyét és népszerűségét.

Láthatjuk tehát, hogy az éles politikai szembenállások nem zavarták meg a nemzeti emlékezetközösség működését, még azáltal sem, hogy a politika a maga kódjaival, szimbólumaival igyekezett kizárni a másik alternatívát. Negyvennyolc és benne Kossuth személye úgy lehetett az emlékezés tárgya, hogy nem váltott ki politikai azonosulást negyvennyolc vagy akár negyvenkilenc valóságos tartalmával. Kossuthot erősödő kultusza, a köréje épülő mitológia ugyan benne tartotta az emlékezet fókuszában, de alakja szoborszerűvé vált, politikai elvei és erkölcsi mércéi egyre kevésbé illeszkedtek a hazai közélet kontextusaiba.

A kultusz és az emlékezés, amik Kossuth személyében összekapcsolódtak, többféle jelentést, (múlt)értelmezést is lehetővé tettek. Vizsgálatommal arra törekedtem, hogy a kultusz ismertebb jelenségei mellett a közösségi emlékezet sajátos gyakorlataira, működési módjaira is felhívjam a figyelmet. Az emlékezés és a kultusz is

⁹⁰ Pesti Napló, 1883. február 23. reggeli kiadás 2.; Perczel Miklós (1812–1904), a Kossuthtal konfliktusba keveredő Perczel Mór öccse, maga is egykori emigráns, 1868 és 1887 közt volt Baranya megye főispánja.

⁹¹ *Kossuth L.*: Hálanyilatkozat i. m. 160–161.

⁹² *Szekfü Gy.*: Az öreg Kossuth i. m. 359–360., 369–376., 378., 394., 410–412., 416–419.; *Szabó Csilla*: A politikai elit függetlenségi ellenzékének szervezeti formálódása Magyarországon az 1860-as években: a 48-as párt megalakulása. Századok 133. (1999) 519–541.; *Csorba L.*: Kritika és kultusz i. m. 239–243.

rituálékát alakított ki, s szerette helyekhez, tárgyakhoz, olykor szimbólumokhoz kapcsolni a múlt jelenbeli megjelenítését. A kultusz arra is alkalmas lehetett, hogy az elit rajta keresztül homogenizálja a társadalmat, s ez a cél az emlékezetpolitikától sem állt távol. Miközben a függetlenségek is elfogadták az uralkodó kultuszát, a hatvanhetes politika kiterjeszkedett negyvennyolc hagyományaira, amit azért is tehetett, mert a rendszer legitimációs alapjaiban negyvennyolc is benne volt. Létrehozói azt hangoztatták, hogy csak kiegészítették az 1848. évi törvényeket, és valójában ők valósítják meg azokat. A nyolcvanas években a hatvanhetes orientációjuk Kossuthot is felfedezték maguknak, kultuszába és a vele kapcsolatos emlékezeti eseményekbe ők is bekapcsolódtak, aki így mindenkié, a nemzeté lett.⁹³ A múlt pedig a nemzeti aspirációkat erősítette, akár még a függetlenségi vágyakat is.

ON THE 80TH ANNIVERSARY OF KOSSUTH'S BIRTH,
MEMORIES ARE SPURRED WHILE THE NATION COMMEMORATES

by György Miru

SUMMARY

The 80th anniversary of the birth of Lajos Kossuth occurred in 1882. The occasion was welcomed by county and municipal authorities, villages and associations, from which a nationwide movement emerged. Since the cult of Kossuth has been quite well explored, the article examines the wave of greetings as historical memory, and tries to specify the linkage between personal and communal remembrance and to perceive the transition of the past from memory to history. It ascertains that, despite deep political differences, the so-called "sixtysevens" also joined in the celebrations, thereby expanding their politics to the traditions of 1848 in harmony with the process of the political unification of the nation.

⁹³ Még egyszer történt Kossuth életében hasonló szolidaritási akció. Mikor ténylegesen közeledett, majd bekövetkezett állampolgárságának elvesztése, magyarországi városok sorra díszpolgárukká választották. Díszpolgárságot szórványosan korábban is elnyert, de akkor több mint 30 várostól kapta meg a címet, a fővárostól igaz csak később, 90 évesen. *Szekfü Gy.*: Az öreg Kossuth i. m. 414–415.; *Varga Iv.*: A magyar állampolgársági jog i. m. 294–295.

Bollók Ádám

**A DE ADMINISTRANDO IMPERIO
ÉS KELETKEZÉSÉNEK KORA
AZ ÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN**

Bevezetés

Több mint másfél évtizeddel ezelőtt a régész-történész Bóna István az alábbiak szerint foglalta össze a korai magyar történelem számos kérdésének legfőbb forrásaiként számon tartott 10. század közepi bizánci munka, a *De administrando imperio* (a továbbiakban *DAI*) körül a 20. század végi magyar történetírásban egyre terebélyesedő bizonytalanságokat: „Tudomásul kell venni, hogy maga a *DAI* 38. [fejezete] is ellentmondások gyűjteménye, amelyet szinte tetszése szerint oldoz ki vagy bogoz össze a történettudomány, középgörög szövegét is egyre gyakrabban értelmezik át vagy »fejtik meg« a nyelvészek.”¹ A *DAI* magyarokkal kapcsolatos fejezetei körül felmerülő ellentmondások egy részének rövid elősorolása kapcsán megjegyezte továbbá, hogy „[a] tragikus hirtelenséggel elhunyt Kapitánffy Istvánnak nem volt módja Bíborbanszületett Konstantin császár gyűjteményes kötetének magyarokra vonatkozó híradásával kapcsolatos új téziseit részletesen bizonyítani. Ezek a jövendő kutatásban tüskéként meg fognak maradni, sőt egyre mélyebben fognak belefúródni.”² Bár Bóna maga úgy vélte, hogy a Kapitánffy által kifejtett vélemény³ legtöbb pontjával „nagyon egyet kell érteni, nem is tudni miért nem merült fel mindez már jóval korábban”,⁴ néhány évvel később Kristó Gyula életének egyik utolsó munkáját mégis Kapitánffy tézise cáfolatának szentelte.⁵

A vita lényege röviden így foglalható össze: a magyar kutatásban Deér József mutatott rá először nyomatékkal arra az első látásra nehezen értelmezhető tényre, miszerint a *DAI* 38. fejezetében a magyarok honfoglalás előtti történetével kapcsolatban lejegyzett adatok a *DAI* általunk ismert formájában történt összeállításának

¹ *Bóna István*: A magyarok és Európa a 9–10. században (História Könyvtár Monográfiák 12.) Bp. 2000. 15.

² Uo.

³ *Kapitánffy István*: Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Szerk. Rokay Péter. Újvidék 1997. 38–43.; *Kapitánffy István*: Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai. Antik Tanulmányok 43. (1999) 283–285.; *Kapitánffy István*: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Bp. 2003. 139–144.

⁴ *Bóna I.*: A magyarok és Európa i. m. 16.

⁵ *Kristó Gyula*: A *DAI* 38. fejezetének forrásáról. Acta Universitatis Szegediensis – Acta Historica 122. (2005) 3–9.

idején, a 10. század közepén semmiféle aktualitással nem bírtak bizánci szemszög-ből. E megfigyelésre építve arra a következtetésre jutott, hogy a *DAI*-ba ezeknek az információknak a 10. század középső évtizedeiben Konstantinápolyban járt magyar előkelők – Tormás Árpád-házi herceg és Bulcsú horka – elbeszélését követve kellett bekerülniük.⁶ Megfigyelése és az arra épített feltételezése nyomán a magyar kutatásban egészen Kapitánffy tanulmányainak megjelenéséig általánosan elfogadottá vált a *DAI*-ban szereplő és a magyarokkal kapcsolatos összes információt e 10. századi magyar szóbeli hagyományra visszavezetni.

Kapitánffy azonban – elismerve Deér alapmegfigyelésének igazságát – a *DAI* struktúrájának vizsgálatán keresztül kísérelt meg másfajta magyarázattal szolgálni. Rámutatott, hogy a *DAI* összeállítójának/összeállítóinak szemében a 10. században Bizánc északi szomszédjai közül a besenyők bírtak a legnagyobb jelentőséggel, geopolitikai helyzetük következtében ugyanis egyaránt veszélyeztethették Bizánc krími, illetve balkáni birtokait, de egyben szövetségesekként felhasználhatók voltak az őket körülvevő népek (kazárok, ruszok, magyarok, bolgárok) ellen is. Erre a *DAI* első 13 fejezetéből kiolvasható megállapításra, illetve arra a tényre támaszkodva, miszerint a besenyők 10. századi területeit a 9. század jelentős részében – a honfoglalás előtt – a magyarok birtokolták, Kapitánffy arra a következtetésre jutott, hogy a bizánciak a 9. század folyamán minden bizonnyal ugyanazzal a megkülönböztetett figyelemmel és érdeklődéssel fordultak a magyarok felé is, amely a besenyőket övezi a *DAI* általunk ismert szövegében. Erre alapozva a szerző azt a hipotézist állította fel, hogy a 38. fejezetben olvasható információk az eseményekkel nagyjából kortárs, azaz 9. századi forrásokból merítettek, amelyek a császári levéltár anyagából kerülhettek be később, a 10. században a készülő *DAI* szövegébe.⁷

A Kapitánffy által vázoltakkal szemben Kristó továbbra is azt látta a legvalószínűbbnek, hogy a 38. fejezetben olvasható teljes történet magyar eredetű információkon nyugszik, és ezek kizárólag a 10. század közepén Bizáncban járt magyar előkelőktől származhattak. Fő érve szerint a teljes 38. fejezet egyetlen egységes elbeszélésként, a steppei uralmi viszonyokat steppei szemlélet szerint, „nomád” terminológiát követve mondja el a magyarok történetét Leveditől a honfoglalásig, így kizárható, hogy „egy (vagy több) 9. századi bizánci követet tekint[het]nének a 38. fejezet érdemi szerzőjének”.⁸ Érvelése szerint ugyanakkor az sem állítható, hogy „a 38. fejezet minden egyes mondata csak és kizárólag magyar forrásból származna. Könnyen lehet, hogy például a Khidmas és a Khingilus

⁶ Deér József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. Századok 79–80. (1945–1946) 3–20.

⁷ Lásd 3. jegyz.

⁸ Kristó Gy.: A *DAI* 38. fejezetének i. m. 7.

folyók neve hajdani 9. századi, a magyarokhoz irányuló bizánci követjárásoknak a levéltári feljegyzésekben megőrzött emléke”⁹.

Kristó álláspontja így visszatérést jelent a Deér óta kialakult és általánosan vallott konszenzushoz. Tanulmányának okfejtésével kapcsolatban azonban, amelynek fő célja saját bevallása szerint a Bóna által említett tüske kihúzása volt,¹⁰ két alapvető nehézség merül fel. Az első, hogy Kapitánffy tézisének cáfolata egy nem teljes pontossággal kifejtett, s így legalább kétféleképpen értelmezhető mondatnak a leszűkített magyarozatán nyugszik. Kapitánffy ugyanis az általa feltételezett 9. századi, minden bizonnyal a császári levéltárban őrzött bizánci forrás kapcsán általánosságban követjelentés(ek)ről beszélt. Ezt Kristó láthatólag úgy értelmezte, mintha vitapartnere kifejezetten valamiféle magyar információkon nyugvó, de azokat egy bizánci szerző által összeszerkesztett formában tartalmazó dokumentumról szólt volna – holott ilyesmi nem olvasható ki egyértelműen Kapitánffy szövegeiből. Az utóbbi által feltételezett követjelentések ugyanis – amennyire ez cikkeinek tömör megfogalmazásából megállapítható – éppen úgy hűen visszaadhatták a magyar előkelők önértelmezésén alapuló történeteket, amint azoknak a bizánci követ által átszerkesztett verzióit is tartalmazhatták. Más kérdés – és ez Kristó érvelésének második problémája –, hogy a *DAI* magyarokkal foglalkozó fejezeteiben valóban kizárólag magyar szóbeli forrásokból származó történetekkel találkozunk-e (származzanak azok 9. vagy 10. századi magyar adatközlőktől). Ez utóbbi vizsgálata azonban két másik írás témáját képezi.¹¹ Jelen tanulmány elsősorban a Kapitánffy által elhelyezett, s Kristó által kihúzni szándékozott tüske mélyebbre tolására tesz kísérletet.

Tüskéket – a Bóna által használt képpel élve – természetesen nem csak Kapitánffy kísérelt meg beszúrni a *DAI*-val foglalkozó magyarországi kutatásban a 20. század második felében általánosan elfogadottnak tekintett álláspont páncélja alá. A Moravcsik Gyula által 1949-ben közzétett, Romilly J. H. Jenkins angol fordításával kísért kritikai kiadás,¹² valamint a következő évben megjelent, ugyancsak Moravcsik tollából származó magyar fordítás¹³ általánosan elérhetővé válása után született, a magyar fejezetekre összpontosító írásoknak azonban kétségtelenül

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 5.

¹¹ *Bollók Ádám – B. Szabó János: Hogyan tűnt el a De administrando imperio 38. fejezetének kazár forrásaira vonatkozó feletevés a magyar történetírásból? Historiográfiai esettanulmány. Történelmi Szemle 59. (2017) 347–377.; B. Szabó János – Bollók Ádám: A „szavart–türk dosszié”: a De administrando imperio 38. fejezete. A 9. századi kelet-európai steppei vándorlások 16–17. századi párhuzamok tükrében. (megjelenés alatt)*

¹² *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Kiad. Moravcsik Gyula. Ford. Romilly J. H. Jenkins. (Magyar-görög tanulmányok 29.) Bp. 1949.*

¹³ *Bíborbanszületett Konstantín: A Birodalom kormányzása. Kiad. és ford. Moravcsik Gyula. Bp. 1950. 2. kiadás 2003.*

csak a kisebb része vállalkozott a teljes mű átfogó értékelésére, vagy a munka kiválasztott részeinek részletes nyelvi vizsgálatára.¹⁴ Az utóbbi kísérletek között említendő Harmatta János több tanulmánya, amelyek az 1980-as és az 1990-es években a *DAI* egyes, magyarokkal kapcsolatos szöveghelyeinek az újraértelmezésére tettek javaslatot. Elfogadva VII. Konstantin császár szerzőségét, Harmatta tanulmányainak kiindulópontja általában a „szerző” nyelvhasználatának tüzetes vizsgálata volt.¹⁵ A görög szöveg elemzése nyomán ugyancsak a Moravcsik által javasolt értelmezésektől eltérő fordításokat és történeti rekonstrukciókat javasolt Várady László,¹⁶ Ungváry Jenő¹⁷ és Olajos Terézia¹⁸ több írása. A korábbiakhoz hasonlóan szintén a VII. Konstantin szerzőségéből kiinduló nyelvi vizsgálatok nyomán született új fordítások azonban zömmel vitatottak maradtak a szakirodalomban.

Az egyes szöveghelyek értelmezése körüli vitákon túlmutatóan Harmatta egyik két évtizeddel ezelőtt megjelent rövid tanulmányában egy átfogóbb kutatási program szükségességét is hangsúlyozta. A magyarokkal kapcsolatos részletek pontosabb megértését előmozdítandó öt főbb, a kutatás előtt álló feladatot látott. Ezek közül az első három (1–3. pontja) tisztán filológiai jellegű, míg további kettő: „a *DAI* forrásainak felderítése”, illetve a „*DAI* és forrásai történeti beállítottságának tisztázása” (4–5. pontja) részben történeti, részben pedig filológiai kutatásokat igényel.¹⁹ Harmattához csatlakozva nemrég Farkas Zoltán arra is nyomatékosan felhívta a figyelmet, hogy a görög szöveg eddigi elemzésének bázisául szolgáló Moravcsik-féle kiadás használata mellett szükséges a *DAI* szövegét megőrző

¹⁴ E kutatási helyzetet a bizantinológia szempontjából kritikus szavakkal érzékelteti *Farkas Zoltán*: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Bp. 2014. 267–271., különösen 267–268. Még határozottabban megfogalmazva lásd *Farkas Zoltán*: A magyar őstörténet bizánci forrásai. Annales. Az Avicenna Közép-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve 1. (2013/2014) 127–138., különösen 134.

¹⁵ Lásd pl. *Harmatta János*: Lebedia és Atelküzü. Magyar Nyelv 80. (1984) 419–431.; *Harmatta János*: Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei. In: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. (A honfoglalásról sok szemmel 2.) Bp. 1996. 105–111. Történeti jellegű érvekre támaszkodva lásd *Harmatta János*: A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja. Magyar Nyelv 97. (2001) 1–14.

¹⁶ *László Várady*: Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos: Textanalysen und Reinterpretation zu den Aussagen des Konstantinos Porphyrogenetos über die Politikgeschichte der Ungarn. Byzantinische Zeitschrift 82. (1989) 22–58.

¹⁷ *Ungváry Jenő*: Πρωτος βοεβοδος. Magyar Nyelv 94. (1998) 188–191.; *Ungváry Jenő*: Κεφαλή. In: Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Makk Ferenc – Tar Ibo-ly – Wojtilla Gyula. Szeged 1998. 148–151.; *Ungváry Jenő*: Rendíthetetlen szavárdok? Aetas 14. (1999) 5–11. E három tanulmány újryomva megjelent *Ungváry Jenő*: Magyar őstörténet, magyar középkor. Tanulmányok. Pákozdi 2012. 15–20., 47–51., 53–62.

¹⁸ *Olajos Terézia*: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részeihez. Magyar Nyelv 91. (1995) 44–52.; *Olajos Terézia*: Bizánci mozaikok. Avarok, szlávok, bolgárok, magyarok. Válogatott tanulmányok. Szeged 2012. 192–201.

¹⁹ *Harmatta J.*: Konstantinos Porphyrogenetos i. m. 107.

legkorábbi kézirat (*codex Parisianus Graecus 2009*, a továbbiakban *Par. Gr. 2009*) újbóli áttanulmányozása, és egy arra támaszkodó új, a bizantinológiai kutatás mai vizsgálati szempontjait jobban szolgáló kritikai szöveg elkészítése.²⁰ Utalva továbbá a magyarokkal kapcsolatos információkat tartalmazó fejezetekre összpontosító magyarországi kutatás általános helyzetére,²¹ azt is hangsúlyozta, hogy a *DAI* megfelelő értelmezése nem lehetséges a VII. Konstantin udvarában működő bizánci szerzők munkamódszerének, illetve tágabb értelemben a 9–10. századi bizánci irodalom főbb vonulatainak mélyreható ismerete és elemzése nélkül.²²

Mindezen feladatok a bizánci filológia szakértőinek illetékességi területéhez tartoznak, legalább középtávú kutatási programot jelentve az erre vállalkozó szakember(ek)nek. Ezen új vizsgálatok tanulságainak megismerése előtt ezért jelen, *történeti megközelítésű* tanulmány fő célja nem lehet más, mint néhány, a *DAI* – és általában a VII. Konstantin udvarában, illetve annak környezetében létrejött szerkesztmény – kutatása során a bizantinológiában elért eredmény, illetve szempont ismertetése.²³ Az elmúlt évtizedek során a *DAI*-val foglalkozó nemzetközi szakirodalomban felmerült főbb nézeteknek egy történeti jellegű vizsgálat megkezdése előtti áttekintését az is indokolja, hogy amint a bizánci irodalom és történelem szakértője nemrég hangsúlyozta: az utóbbi évtizedekben „a nemzetközi eredmények [...] elkerülték a *DAI*-t búvárló magyar történészek figyelmét”, s ezen elmaradás felszámolásának megkezdéséhez „talán egy-egy kutatástörténeti áttekintés” is hozzájárulhat.²⁴ Az alábbi kutatástörténeti vizsgálat – lehetőség szerint a történészi megközelítés keretei között maradván – ezért azoknak a főbb megállapításoknak a sorravételére tesz kísérletet, amelyek a *DAI* magyar fejezeteinek az értelmezését elősegíthetik. A szakirodalomban felmerült elképzelések bemutatásakor nem feltétlenül törekszem az egymásnak nemegyszer ellentmondó vélemények közös nevezőre hozatalára, az ellentmondások kiküszöbölésére, inkább a lehetőségek felvázolását tartom szem előtt. Már csak azért is, mert esetenként korántsem lezárt, a szakemberek többsége által elfogadott kutatási eredményekről van szó, mint inkább a szövegekkel és a korral elmélyülten foglalkozó kutatók bizonyos érvekkel alátámasztható, míg másokra támaszkodva kétségbe vonható *véleményéről*.

²⁰ Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának i. m. 269–270.; Farkas Z.: A magyar őstörténet i. m. 135–136.

²¹ Uo. 134. „kevésbé érthető, hogy a nemzetközi eredmények ugyanúgy elkerülték a *DAI*-t búvárló magyar történészek figyelmét, minek következtében az ún. magyar fejezetek kutatása, másszóval a *hazai DAI-kutatás nemcsak provinciális, hanem – kissé sarkosan fogalmazva – belterjessé is vált.*” (Kiemelés: B. Á.)

²² Uo. 136–138.

²³ Az itt vázolandó tanulságokat kamatoztatja B. Szabó J. – Bollók Á.: A „szavart–türk dosszié” i. m.

²⁴ Farkas Z.: A magyar őstörténet i. m. 134., 138.

A *De administrando imperio* „szerzője” és szerkezete

A *De administrando imperio* első alapos brit tanulmányozója, John Bagnell Bury már a 20. század elején joggal rótta fel a *DAI*-ről írott alapvető tanulmányában, hogy „VII. Konstantin császár traktátusát részleteiben már olyan gondosan tanulmányozták, mint a bizánci irodalom egyetlen más dokumentumát sem. De csak részleteiben tanulmányozták. A szláv és magyar történelemről szóló értékes és egyedi feljegyzéseket mikroszkopikus részletességgel vizsgálták meg a népeik korai történetét körülvevő sötétség mélyére hatolni kívánó szláv és magyar kutatók; és mások is csatlakoztak hozzájuk e kutatásban. A traktátus maga is kínálja magát a darabonként történő kezelésmódra. A horvátokhoz és szerbekhez, a magyarhoz és besenyőkhöz, az ibérekhez és az ő szomszédjaikhoz kapcsolódó szakaszok leválaszthatók és önálló dokumentumokként kiadhatók. Ennek az eredménye pedig az lett, hogy *a traktátust sosem vizsgálták egységként. Egy ilyen vizsgálat ugyanakkor nélkülözhetetlen. Ma már a történeti munka alapvető elveként általánosan elfogadott, hogy a filológiai kritika (irodalmi és forráskritikai) [elvégzése] szükséges előfeltétele a források kielégítő használatának*”.²⁵

A szláv és a magyar nyelvű szakirodalmat egyaránt első kézből ismerő²⁶ Bury szavai nem csak a saját korában voltak aktuálisak. Intése ellenére az egyes nemzeti történetírásokban ma is él a *DAI* szövegét feldaraboló, és az egyes részeket izoláltan elemző gyakorlat. A nyugati világ Bury nyomdokain haladó bizantinológiája azonban jelentős lépéseket tett a munka egészéről rendelkezésre álló ismeretek elmélyítése, többek között a mű szerzőségének és az összeállítás mögött meghúzódó motivációknak a felderítése terén is.²⁷

A főbb eredmények tárgyalását érdemes a szerzőség kérdésével kezdeni – az ugyanis minden további vizsgálat, s különösen is a mű elemzéséhez választott módszerek szempontjából számottevő jelentőséggel bír. Amíg a magyar kutatásban egészen Farkas Zoltán előadásának 2013-as elhangzásáig, illetve tanulmányának 2014-es megjelenésig²⁸ egység uralkodott azzal kapcsolatban, hogy

²⁵ John Bagnell Bury: The treatise De administrando imperio. Byzantinische Zeitschrift 15. (1906) 517–577., az idézet: 517. (kiemelés: B. Á.).

²⁶ A magyar szakirodalomban talán kevésbé közismert, hogy Bury a *History of the Later Roman Empire* című, kétkötetes (1889, 1893) könyvének megírására készülve elengedhetetlennek tartotta, hogy a szláv és a magyar nyelvű szakirodalom megismerése érdekében oroszul és magyarul is megtanuljon. E nyelvismeretre támaszkodva később ismertetőt írt például Hunfalvy Pál, Vámbéry Ármin és Salamon Ferenc a korai magyar történetről magyar nyelven megjelent könyveiről is. John Bagnell Bury: The Coming of the Hungarians: Their Origin and Early Homes. The Scottish Review 20. (1892) 29–52.

²⁷ Nem véletlen, hogy a nyugati kutatásban a szláv és a magyar fejezetekkel foglalkozó munkákkal kapcsolatban részben ma is ugyanaz a vélemény fogalmazódik meg, mint Bury idején. Vö. Anthony Kaldellis: *Ethnography after Antiquity. Foreign Lands and Peoples in Byzantine Literature*. Philadelphia 2013. 88.

²⁸ Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának i. m.

a *DAI*-t VII. Konstantin művének tartották (s sokak számára ez ma sem tűnik kérdésesnek), addig a nemzetközi szakirodalomban e közmegegyezés már legalább két évtizeddel korábban megszűnt. Amint ugyanis arra a fentebb idézett áttekintéseiben Farkas is utalt,²⁹ az élete nagyobb részét az Amerikai Egyesült Államokban leélő Ihor Ševčenko volt az, aki gondos filológiai elemzésre támaszkodva bizonyította: számos más, a neve alatt fennmaradt korabeli munkához hasonlóan VII. Konstantin nem tekinthető a *DAI* szerzőjének sem. Habár a munka konstantini szerzőségét elvetette, a nyelvi és stilisztikai vizsgálatok alapján Ševčenko úgy látta, hogy a császár e „kompiláció [...] elkészítésében valóban részt vett”.³⁰ Amint fogalmaz: „szigorúan véve [...] csak utasítást ad[ott] arra, hogy fia[...] épülésére állítsák össze ezt a művet (figyelemreméltók a [Τὰυτα ἐσοφισάμην κατ’ ἐμαυτὸν, καὶ] εἶπα γνωστά σοι ποιῆσαι szavak³¹ az előszóban), de maga[...] is hozzájárult[...] azoknak a részeknek az elkészítéséhez, amelyekben a fi[á]hoz szól[...], s ahol úgy beszél[...] önmag[á]ról, hogy »én, a császár«, vagy amelyeken látszik, hogy diktálás alapján íródtak (*style dicté*)”.³² Ezekkel a részekkel szemben a *DAI* szövegének nagy többségét viszont azon VII. Konstantin neve alatt fennmaradt munkákkal sorolta egy csoportba, „amelyek gyakorta csupán [a császár] nemritkán kellő kritikai érzék nélkül dolgozó írnokei[...] által felhalmozott alkalmi információkzslak voltak”.³³

Habár a mű konstantini „szerzőségével” kapcsolatban nem, Konstantin szerzői tevékenységének mértékével egyébként már Paul Lemerle-nek és Béatrice Beaud-nak is komoly kétségei voltak az 1970-es és az 1990-es években.³⁴ Valódi

²⁹ Uo. 268.; Farkas Z.: A magyar őstörténet i. m. 137.

³⁰ *Ihor Ševčenko*: Bíborbanszületett Konstantin újravizsgálása. In: A bizánci diplomácia. Szerk. Jonathan Shepard – Simon Franklin. Ford. Bódogh-Szabó Pál. (Varia Byzantina – Bizánc világa 11.) Bp. 2006. 225–269., az idézet: 248.; Az eredeti tanulmány: *Ihor Ševčenko*: Re-reading Constantine Porphyrogenitus. In: Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies. Cambridge, March 1990. Szerk. Jonathan Shepard – Simon Franklin. Aldershot 1992. 167–201., az idézet: 182. A tanulmány angol változatának megjelenését követő évben enyhén javított orosz fordítása is napvilágot látott. Lásd *Igor I. Ševčenko*: Perečityvaâ Konstantina Bagrânorodnogo. Vizantijskij vremennik 54. (1993) 6–38. Akárhány nyelven is volt elérhető, Farkas tanulmányáig a magyar korörtörténet kutatásában érdemleges hatást nem fejtett ki.

³¹ *Ševčenko, I.*: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 257. 50. jegyz.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 188. 50. jegyz. Jenkins angol fordításának helyessége mellett érvelt: „[These things have I discovered of my own wisdom, and] have decreed that they shall be made known unto thee [...]” (Constantine Porphyrogenitus i. m. Ford. Jenkins 47.), azaz „elrendeltem, hogy ismertessék meg veled azokat” (P₂₄₋₂₅). A kérdéses rész Moravcsik magyar fordításában: „[Ezekről elmélkedtem magamban, és] elhatároztam, hogy megismertetem ezeket veled [...]”: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 47.

³² *Ševčenko, I.*: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 257.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 188. A császár szerzőségével nyelvi alapon kapcsolatba hozható helyeket a tanulmány 51. jegyzetében sorolja fel.

³³ *Ševčenko, I.*: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 259.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 189. (a magyar fordítást az eredeti jelentés pontosabb visszaadása érdekében enyhén megváltoztattam).

³⁴ *Béatrice Beaud*: Le savoir et le monarque: la *Traité sur les nations* de l’empereur byzantin Constantin VII Porphyrogénète. Annales 45. (1990) 554., 556.; *Paul Lemerle*: Le premier humanisme byzantin.

egyvetértés viszont azzal kapcsolatban, hogy a Konstantin neve alatt fennmaradt munkák többségét – így a *DAI* jelentős részét is – a császár megbízásából dolgozó névtelen szerzők („szellemírók” [ghost-writers]; „irodalmi négerek”³⁵) készítették, többé-kevésbé csak Ševčenko 1992-es írása nyomán alakult ki.³⁶ Részleteit tekintve teljesnek azonban ez a konszenzus sem nevezhető. Így például Ševčenko megállapításával részben szembehelyezkedve a *DAI*-t szintén részletes, elsősorban tartalmi-kontextuális elemzésnek alávető James Howard-Johnston úgy látta, hogy habár a császár többféle, korábban összeállított jegyzetre támaszkodott, a *DAI* bizonyos szakaszai és a ma ismert szerkezete jelentős mértékben személyes közreműködésének köszönhetően állt elő. Ševčenko nyelvi és stilisztikai érveivel ellentétben Howard-Johnston elsősorban abból a nem túl meggyőző, spekulatív elemeket sem nélkülöző megállapításból indult ki, hogy a *DAI*-ban található számos hiba és a munka nagy részét jellemző rendkívül egyenetlen és gyenge szerkesztésmód elképzelhetetlen lenne egy, a császár parancsára dolgozó szerkesztő esetében. Ilyen hibákkal terhelt, egyenetlen színvonalú összeállítást csak VII. Konstantin adhatott ki a kezéből.³⁷ Amint azonban alább látni fogjuk, ez a nem csakély részben a modern kutató elvárásait és szempontjait vissztükröző megállapítás nem kizárólag a *DAI*-val kapcsolatban lenne felvethető.

Bár első látásra a *DAI* szövegének nyelvi, illetve tartalmi vizsgálatából levont következtetések egymásnak fontos részletekben ellentmondani látszanak, a Ševčenko és Howard-Johnston által megfogalmazott eredmények valójában nem jelentenek egymást alapvetően kizáró állításokat. A brit történész a korábbi

Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle. Paris 1971. 277–278. – angol fordítását lásd Paul Lemerle: *Byzantine Humanism, the First Phase: Notes and Remarks on Education and Culture in Byzantium from Its Origins to the 10th Century*. Ford. Helen Lindsay – Ann Moffatt. (Byzantina Australensia 3.) Canberra 1986. 320–321.

³⁵ Farkas Z.: A magyar őstörténet i. m. 137.

³⁶ Vö. például Juan Signes Codoñer: *Los eslavos en las fuentes bizantinas de los siglos IX–X: el De administrando imperio de Constantino VII Porfirogéneto*. 'Ilu: Revista de Ciencias de las Religiones Anejos 13. (2004) 117–118.; *Alexander Kazhdan: A History of the Byzantine Literature (850–1000)*. Athens 2006. 134.; *Warren Treadgold: The Middle Byzantine Historians*. Hampshire–New York 2013. 156.; *Peter Schreiner: Die enzyklopädische Idee in Byzanz*. In: *Encyclopedic Trends in Byzantium? Proceedings of the International Conference held in Leuven, 6–8 May 2009*. Szerk. Peter van Deun – Caroline Macé. Leuven–Paris–Walpole 2011. 13.; Kevésbé radikálisan *Klaus Belke – Peter Soustal: Einleitung*. In: *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos*. Ford. és jegyz. Klaus Belke – Peter Soustal. (Byzantinische Geschichtsschreiber 19.) Wien 1995. 46–47.

³⁷ *James Howard-Johnston: The De Administrando Imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of Its Evidence about the Rus*. In: *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. Szerk. Michel Kazanski – Anne Necessian – Constantin Zuckerman. Paris 2000. 301–336., különösen 308–310.

kutatással³⁸ – főként Claudia Sode azonos felosztásával³⁹ – egyetértésben a teljes könyvhöz tartozó előszó (*Prooimion*: P) és a munka további hét helyén található „köztes” „át- és bevezetői” (Sode kifejezésével élve *Zwischenproöme*: 1_{4–15}, 13_{12–23}, 13_{195–200}, 30_{2–5}, 43_{2–6}, 46_{166–169}, 48_{22–27})⁴⁰ mellett négy nagyobb egységre bontva elemezte a *DAI* szövegét. E négy egység az előszóban a mű tartalmával kapcsolatban említett négy nagyobb tematikával feleltethető meg. A P_{14–17} alatt ígért elsőhöz a mű 1₁₆–13₁₁ fejezetei tartoznak, amelyek a Birodalom északi határvidékén élő népek (besenyők, magyarok, ruszok stb.) egymáshoz és a Bizánci Birodalomhoz fűződő viszonyáról tartalmaznak rövid, praktikus leírásokat. A P_{17–18} mondatával beharangozott második részt a 13. fejezetben elhelyezett hosszú monológ alkotja (13_{12–194}), amely arra okítja a jövődő uralkodót, hogy Bizánc szomszédjai milyen mohó kérésekkel fordulhatnak a császárhoz, és ezeket milyen indokokkal kell elutasítani. A harmadik rész, amelyre a P_{19–23} sorai utalnak, a 13₁₉₅–48₂₁ fejezeteket öleli fel, és a munka fő célkitűzésének megfelelően a Bizánc közelebbi és távolabbi szomszédságában élő népekről ad hosszabb vagy rövidebb leírásokat különféle nézőpontokat felvonultatva. A P_{23–24} mondata által jelzett negyedik és egyben utolsó szakasz (48₂₂–53₅₃₅) a bizánci állam története során bekövetkezett változásokról kínál különböző mélységű összefoglalókat.⁴¹

Az egyes részek elemzése természetesen e nagyobb blokkok további felosztását is lehetővé teszi. Így az 1₁₆–13₁₁ fejezeteken belül jól elkülönül a 9. fejezet, amely a körülötte álló részeketől eltérően – az utolsó, szervesen beszúrt mondatból (9₁₁₄) eltekintve – nem az egyes népek egymáshoz és Bizánchoz való viszonyát tárgyalja, hanem egy minden bizonnyal bizánci diplomáciai jelentésként Konstantinápolyba került és a szerkesztő előtt fekvő szöveget bemásolva a ruszok által a Dnyeper folyón megtett út részleteit tárja az olvasó elé. Arról, hogy ez a hosszú leírás milyen megfontolásból került be a *DAI* egyébként egyetlen igazán gondosan szerkesztett, az eredeti célkitűzést talán legjobban visszatükröző (?)

³⁸ *Bury, J. B.*: The treatise i. m. 519–520.; *Gyula Moravcsik*: Byzantinoturcica. In: Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvolker. Zweite, durchgearbeitete Auflage (Berliner Byzantinische Arbeiten 10.) Berlin 1958. 362–363.; *Romilly H. Jenkins*: General Introduction. In: Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio: A Commentary. Szerk. Romilly H. Jenkins. Washington 1962., 2. kiadás. 2012. 1–8., különösen 2.; *Claudia Sode*: Untersuchungen zu De administrando imperio Kaiser Konstantins VII. Porphyrogenetos. In: Varia V. Szerk. Paul Speck. (ΠΟΙΚΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 13.) Bonn 1994. 149–260., különösen 149–151.; Sode nyomán lásd *Belke, K. – Soutal, P.*: Einleitung i. m. 48–54.

³⁹ *Sode, C.*: Untersuchungen i. m. 150–151. Howard-Johnston Sode cikkét említetlenül hagyja.

⁴⁰ *Sode, C.*: Untersuchungen i. m. 165–178.; *Howard-Johnston, J.*: The *De administrando imperio* i. m. 309.

⁴¹ *Howard-Johnston, J.*: The *De administrando imperio* i. m. 304.

részébe, legfeljebb csak találgathatunk.⁴² A mű teljes terjedelmének legnagyobb részét kitevő, sok helyen a szerkesztetlenség jeleit mutató harmadik szakasz szintén számos, jól elkülönülő egységet ölel fel. A 14–22., illetve a 25_{56–85.} fejezetek a muszlim hatalom terjeszkedését mutatják be; a 23–24. fejezetek az Ibériai-félszigetről szóló ókori forrásokból származó, kiválasztott információkat foglalják össze. A 25_{1–55.} fejezet a germán népek hódításairól számol be a Nyugatrómai Birodalom területén, míg a 26. fejezet itáliai eseményekről ad számot. A harmadik szakasz végén (47–48_{21.}) szintén két, az előző fejezetekhez alig-alig kapcsolódó kivonatot találunk, amelyek Ciprus történetébe engednek bepillantást, és amelyek így lényegüket tekintve sokkal szorosabban kapcsolódnak a mű negyedik, ugyancsak kevésbé szerkesztett részének mondanivalójához (a peloponnészoszi szlávokkal kapcsolatos különféle történetek gyűjteménye: 49–50_{62.} fejezet; Kherson és a Krím: 53. fejezet stb.). A harmadik szakasz törzsét képező 27–46. fejezetek szintén négy további, jól elkülönülő részre tagolódnak: a 27–28. és 29_{98–216.} fejezetek Itália, a 29–36. fejezetek a Balkán nem bizánci uralom alatt álló térségei, a 37–42. fejezetek a kelet-európai steppe és a Kárpát-medence, míg a 43–46. fejezetek a transzkaukázusi királyságok viszonyaiba és történetébe kínálnak betekintést.⁴³

Az már a *DAI* szerkezetének első, csak a főbb vonalakra koncentrááló áttekintése nyomán is okkal vehető fel, hogy a munka készítése során a szerkesztő(k) valószínűleg nem jutott(ak) el az eredetileg tervezett végcél eléréséig. Ennek ellenére a könyvhöz a gyűjteményen történő munkálatok befejezése idején, vagy azt nem sokkal megelőzően egy, a meglévő anyag tartalmához és szerkezetéhez nagyjából igazodó előszó készült (P), amelynek megírásában VII. Konstantin is egyértelműen részt vett.⁴⁴ Arról azonban, hogy az előszóval ellátott és ránk maradt forma mennyiben tér el tartalmában és összképében az előre eltervezett műtől, különféle elképzelések fogalmazódtak meg.

A 20. század elején a *DAI*-t egyfajta, a Bizáncot körülvevő népek és politikai alakulatok bemutatását célzó műnek gondoló Bury látva e szerkesztési hiányosságokat, valamint azt a tényt, hogy a kor számos, bizánci szempontból is különösen fontos politikai alakulatát – így a kazárokat, a bolgárokat, vagy éppen az Alpoktól

⁴² Vö. *Howard-Johnston, J.*: *The De administrando imperio* i. m. 306., 312–313. (az első fejezetek szerkesztettségéről és a 9. fejezet beillesztésének lehetséges okáról); *Jonathan Shepard*: *Information, Disinformation and Delay in Byzantine Diplomacy*. *Byzantinische Forschungen* 10. (1985) 271–272.; Lásd még *Signes Codoñer, J.*: *Los eslavos* i. m. 127.; *Kaldellis, A.*: *Ethnography* i. m. 90.

⁴³ Az itt bemutatott felosztás *Howard-Johnston, J.*: *The De administrando imperio* i. m.-vet követi, aki a 27–46. fejezeteket a *DAI* „történeti-diplomáciai magjaként” határozta meg. A korábbi kutatók a 13₁₉₅–48_{21.} fejezetekből kirajzolódó „ethnográfiai körképet” inkább egységes egészként kezelték.

⁴⁴ *Sevčenko és Howard-Johnston* eddig idézett megállapításai mellett álljon itt még *Signes Codoñer, J.*: *Los eslavos* i. m. 118., *Cyril Mango*: *Introduction*. In: *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur*. *Kiad. és ford. Ihor Ševčenko* (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 42.) Berlin 2011. 13*.

északra fekvő Karoling Birodalmat és az Ottók államát – az összeállító(k) legfeljebb mellékesen említi(k) meg, úgy vélte, hogy az anyag összegyűjtése után a mű végül befejezetlen maradt.⁴⁵ Részben hasonlóképpen Sode is arra a következtetésre jutott, hogy az „alapvetően gyakran összefüggés nélküli hosszabb-rövidebb jegyzetekből áll[ó]”⁴⁶ *DAI*-n végzett munkálatok „sohasem jutottak túl az anyaggyűjtésen, egy »dosszié« összeállításán.”⁴⁷ A *DAI* szerkezetének e jellegzetességét egyébként már Moravcsik is hangsúlyozta,⁴⁸ s a szintén VII. Konstantin parancsára elkészített *Szertartáskönyvhöz* (*De ceremoniis*) és a *De thematibushoz* (ezekre lásd alább) hasonlóan a *DAI*-t ugyancsak „többé-kevésbé rendezett szövegek gyűjteményé”-nek, „alapvetően csak kivonatgyűjtemények”-nek látta a 20. század végi német bizantinológia kiemelkedő alakja, Peter Schreiner is.⁴⁹ A kortárs brit Bizánc-kutatás egyik legmeghatározóbb személyisége, a *DAI*-t egyébként „a teljes bizánci irodalom[...] egyik legenigmatikusabb művének”⁵⁰ tartó Paul Magdalino pedig – ugyan részletes és meggyőző indoklás nélkül – még azt is felvethetőnek vélte, hogy az összeszedett anyag esetleg jelentős további feldolgozásra várt, s jelen formájában talán inkább az előkészített alapanyagot tarthatjuk a kezünkben. Amint fogalmazott, „a fejezetcímek és az azok tartalma közötti esetenkénti eltérés és a munka egészének általánosan összefüggéstelen jellege talán magyarázatot nyerhet, ha a fejezetcímeket olyan akták címeiként olvassuk, amelyekbe Konstantin azzal a – sohasem megvalósított – szándékkal rendezte az anyagait, hogy egy összefüggő elbeszéléssé kapcsolja azokat össze.”⁵¹

Sode következtetése szerint ráadásul a jegyzeteket végül csak Konstantin halála után, Basileios Lekapénos *parakoimómenos*⁵² kezdeményezésére másolták össze egy kódexbe a 960-as években.⁵³ Egy ennél is későbbi végső összeállítás lehetőségével is számolt ugyanakkor a ma ismert legkorábbi kézirat (*Par. Gr. 2009*) részletes

⁴⁵ Bury, J. B.: The treatise i. m. 525., 575–576.

⁴⁶ Sode, C.: Untersuchungen i. m. 151.

⁴⁷ Sode, C.: Untersuchungen i. m. 153., 184.; E véleményét később is fenntartotta, vö. Claudia Sode: Sammeln und Exzerptieren in der Zeit Konstantins VII. Porphyrogenetos. Zu den Fragmenten des Petros Patrikios im sogenannten Zeremonienbuch. In: Encyclopedic Trends in Byzantium? i. m. 161–176., különösen 168.

⁴⁸ Moravcsik, Gy.: Byzantinoturcica i. m. 364., a *DAI*-t mint „nur eine Anhäufung von längeren und kürzeren Notizen [...], die meist zusammenhangslos aufeinanderfolgen” írta le.

⁴⁹ Schreiner, P.: Die enzyklopädische Idee i. m. 15.

⁵⁰ Paul Magdalino: Constantine VII and the Historical Geography of Empire. In: Imperial Geographies in Byzantine and Ottoman Space. Szerk. Sahar Bazzaz – Yota Batsaki – Dimitar Angelov. Washington 2013. 29.

⁵¹ Magdalino, P.: Constantine VII i. m. 30.

⁵² A VII. Konstantin-kori gyűjtemények összeállításában az újabb kutatások szerint jelentős szerepet játszó *parakoimómenos* személyére lásd Walter G. Brokaar: Basil Lecapenus. *Studia bizantina et neohellenica* Neerlandica 3. (1972) 199–234.; Steven H. Wander: The Joshua Roll. Wiesbaden 2012. 106–132.

⁵³ Sode, C.: Untersuchungen i. m. 153., 184. 93. jegyz.

paleográfiai és kodikológiai vizsgálatát újból elvégző Brigitte Mondrain. Felvázolta ugyanis annak a lehetőségét, hogy a VII. Konstantin korában összegyűjtött jegyzetanyagot végül csak a *Par. Gr. 2009*-ben a *DAI* szövegét tartalmazó kódex tulajdonosaként megjelölt Ióannés Dukas *caesar*⁵⁴ számára másolták volna össze a ma ismert formájában. Az általa a paleográfiai jellegzetességei alapján inkább a 12. századra keltezett kézirat pedig ennek a példánynak a másolata lehetne.⁵⁵ Bár Mondrain e felvetésére eddig inkább az azt valószínűtlennek tartó válaszok érkeztek,⁵⁶ az mindenesetre bizonyos, hogy a *Par. Gr. 2009*-ben néhány olyan elem is feltűnik, amelyek a 11. századi,⁵⁷ sőt, esetleg már a 12. századi⁵⁸ állapotokra vonatkozó információkat tartalmaznak. Ezek egy része azonban eredetileg a 10. századi szöveget tartalmazó kódexbe írott széljegyzet is lehetett, amelyek a későbbi másolás során beillesztésre kerülhettek a 10. században összeállított anyagba.

A VII. Konstantin-kori előszó megléte és annak a „jegyzet- vagy cédulagyűjtemény” tartalmához és elrendezéséhez igazodó volta annyit mindenképpen mutat, hogy a nagyjából a 952 előtti években összeállított anyagon a későbbiekben alapvető változásokat már nem eszközöltek (bár ennek ellenére elméletileg akár teljes fejezetek – például az első részből kilógó 9. fej. – is beillesztésre kerülhettek a szövegbe). A legelterjedtebb *feltételezés* szerint 952-ben a *DAI* – néhány később bekerült megjegyzést leszámítva – jelen formájában kerülhetett átadásra a 14. életévét betöltő trónörökösnek, a későbbi II. Rómanosnak, aki számára a gyűjtemény eredetileg egyfajta tankönyvként készült.⁵⁹ Habár az előszóban is kiemelt tény, miszerint a művet az előszó megírása idején az ifjú trónörökös okítására szánták, valamint a feltevés, hogy a benne található anyagot Rómanos közelgő 14. születésnapjára készülve nagyon sietősen állították össze,⁶⁰ részben magyarázatot kínálhatna a *DAI* bizonyos jellegzetességeire, a teljes munka azonban ennek ellenére is egy, a trónörökös tanításánál nagyobb szabású program keretei közé látszik illeszkedni. Ráadásul azok a feltételezések, amelyek a VII. Konstantin-kori

⁵⁴ A Ióannés Dukas könyvtárára utaló bejegyzésre (*Par. Gr. 2009* fol. 211v) és a másolóra lásd *Moravcsik Gy.*: Bevezetés. In: *Bíborbanszületett Konstantin* i. m. 16.

⁵⁵ *Brigitte Mondrain*: La lecture du De administrando imperio à Byzance au cours des siècles. *Travaux et Mémoires* 14. (2002) 485–498., különösen 490–491. Ezzel szemben *Moravcsik* a kéziratot a 11. század második felére keltezte, vö. *Moravcsik Gy.*: Bevezetés i. m. 16.

⁵⁶ Vö. pl. *Magdalino, P.*: Constantine VII i. m. 29–30.

⁵⁷ Vö. *Howard-Johnston, J.*: The *De administrando imperio* i. m. 305.

⁵⁸ *Mondrain, B.*: La lecture i. m. 491.

⁵⁹ *Jenkins, R. H.*: General Introduction i. m. 1., 5.; *Moravcsik, Gy.*: Byzantinoturcica i. m. 365.; *Howard-Johnston, J.*: The *De administrando imperio* i. m. 306. stb. Ezen értelmezés feltételes voltát hangsúlyozta *Farkas Z.*: A magyar őstörténet i. m. 131., illetve a teljes munkával kapcsolatban erős kételyének adott hangot *Kaldellis, A.*: Ethnography i. m. 88., 210. 34. vj.

⁶⁰ *Howard-Johnston, J.*: The *De administrando imperio* i. m. 309–310.

jegyzetanyag időközben félbehagyott állapotát (Sode, Kresten⁶¹), jóval későbbi összeszerkesztését (Mondrain), esetleg egy később összeállítandó munkához történő adatgyűjtés voltát (Magdalino) valószínűsítik, kimondva-kimondatlanul abból indulnak ki, hogy a *DAI* jelen (rendezetlennek tűnő) formájában nem, vagy nem teljesen tölthette be a neki szánt szerepet. Ám amint alább látni fogjuk, a könyvet a korabeli hasonló összeállításokkal együtt vizsgálva ez nem feltétlenül tűnik egyértelműnek.⁶² Ehhez azonban célszerűnek látszik itt egy közelebbi pillantást vetni a fent említett nagyobb programra.

VI. Leó, VII. Konstantin és az államrend működésének helyreállítása

A kérdéses program gyökerei a VII. Konstantin nagyapja, I. Basileios és apja, VI. (Bölcs) Leó uralkodása idején megkezdődött kodifikáló munkáig nyúlnak vissza. Az I. Basileios császár uralkodása alatt elindult jogi rendszerező tevékenység⁶³ betetőzéseként Leó alatt készült el a Justinianos idején összeállított törvénytár (a *Corpus Iuris Civilis*) a kor viszonyaihoz jobban illeszkedő változata, a *Basilika* néven ismert törvénygyűjtemény. Leó nevében saját törvénygyűjteményt eredményező jogalkotó munka is folyt (az eredetileg 113 rendeletet tartalmazó úgynevezett Leó-féle *Novellae* kiadása).⁶⁴ Szintén a jogalkotás tágabb keretei közé tartozik a Leó uralkodására keltezett *Eparkhos könyve* összeállítása, amely egy sor kereskedelmi egyesületre (*collegia*) vonatkozó szabályozás összefoglalását adta.⁶⁵ Amint arra Paul Magdalino rámutatott,⁶⁶ normatív jellegüket látva lényegé-

⁶¹ Otto Kresten felvetésére lásd alább, a 138. jegyzetben.

⁶² A 9–10. századi bizánci és a modern szemlélet különbözőségére rámutat *András Németh*: *Layers of Restorations: Vat. Gr. 73 Transformed in the Tenth, Fourteenth, and Nineteenth Centuries*. *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 21. (2015) 281–330.; *András Németh*: *Excerpts versus fragments: Deconstructions and reconstructions of the Excerpta Constantiniana*. In: *Canonical Texts and Scholarly Practices. A Global Comparative Approach*. Szerk. Anthony Grafton – Glenn W. Most. Cambridge 2016. 253–274.

⁶³ Vö. pl. *Andreas Schminck*: *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 13.)* Frankfurt 1986.; *Juan Signes Codoñer – Francisco Javier Andrés Santos*: *La Introducción al Derecho (Eisagoge) del Patriarca Focio*. Madrid 2007.

⁶⁴ Leó törvényeinek kiadásaira, a *Basilikával* való összefüggéseire, a *Novellae*-ben található törvények közzétételének idejére a korábbi irodalom ismertetésével együtt lásd *Juan Signes Codoñer*: *The Corpus of Leo's Novels*. *Subseciva Groningana* 8. (2009) 1–33.

⁶⁵ A görög szöveget német fordítással kiadta és a mű jellegét, illetve a kutatás történetét az előszóban röviden bemutatta *Johannes Koder*: *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 33.) Wien 1991.

⁶⁶ *Paul Magdalino*: *The Non-Judicial Legislation of Leo VI*. In: *Analecta Atheniensi ad ius Byzantium spectantia* I. Szerk. Spyros Troianos (*Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener*

ben ugyancsak egyfajta kodifikáló szándék húzódott meg a császár neve alatt fennmaradt katonai kézikönyv, a *Taktika*,⁶⁷ és a császári fogadások ülésrendjét szabályozó, Philotheos által írt *Klétorologion*⁶⁸ összeállítására mögött is. E munkák közös jellemzője, hogy az állam működésének szabályrendszerét kívánták a korábban létező szabályozások összegyűjtésével, rendszerezésével, megrostálásával és saját jelenük viszonyaihoz igazításával, valamint a felmerülő hiányok pótlásával és a látható ellentmondások feloldásával új, könnyebben átlátható és követhető alapokra helyezni. Az egyes művek elkészültét számos korábbi dokumentum összegyűjtése, áttekintése és kivonatolása előzte meg. E hatalmas léptékű vállalkozás hátterében, annak mintegy szellemi atyjaként a kutatás az I. Basileios által Leó tanítójaként fia mellé állított Phótiost, a kor egyik legműveltebb tudósát és egyházfőjét látja.⁶⁹

Ez a praktikus célokat kitűző, többé-kevésbé jól követhető szempontok szerint szerveződő gyűjtőmunka folytatódott azután a 10. század első felében, Konstantin uralkodása alatt – ám jelentősen kitérített keretek között. Miután a tényleges jogalkotó tevékenység legnagyobb része Leó uralkodása alatt zömmel lezárult,⁷⁰ a Konstantin udvarában folyó gyűjtés fókuszába inkább történeti és kulturális kérdések kerültek. Egy hatalmas vállalkozás keretében elkezdődött egy sor ókori, késő ókori és kora középkori bizánci szerző munkáinak előre meghatározott szempontok szerinti kivonatolása, majd 53 előre kijelölt téma köré csoportosuló gyűjteményekbe rendezése (az úgynevezett *Excerpta Constantiniana* vagy „történeti kivonatok” néven ismert vállalkozás).⁷¹ Részben

Reihe 10.) Athen–Komotini 1997. 169–182.; *Paul Magdalino*: Byzantine encyclopaedism of the ninth and tenth centuries. In: *Encyclopaedism from Antiquity to the Renaissance*. Szerk. Jason König – Greg Woolf. Cambridge 2013. 219–231., különösen 226.

⁶⁷ A görög szöveg új, kritikai kiadása és angol fordítása: *The Taktika of Leo VI*. Kiad. és ford. George T. Dennis (Dumbarton Oaks Texts 12.) Washington 2010.; valamint lásd a részletes kommentárokat *John Haldon*: *A Critical Commentary on The Taktika of Leo VI* (Dumbarton Oaks Studies 44.) Washington 2014.

⁶⁸ A görög szöveg kiadását francia fordítással lásd *Nicolas Oikonomidès*: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Introduction, texte et commentaire. Paris 1972.

⁶⁹ Vö. *Magdalino, P.*: *The Non-Judicial Legislation* i. m. 181; részletesebb indoklással *Magdalino, P.*: *Byzantine encyclopaedism* i. m. 228–229.; Phótiós szerepére az I. Basileios alatt folyó jogalkotó munkában lásd még *Signes Codóner, J. – Andrés Santos, F. J.*: *La Introducción* i. m.

⁷⁰ A Konstantin alatt folyó jogalkotásra röviden (a korábbi irodalommal) lásd *Paul Magdalino*: *Knowledge in Authority and Authorised History: The Imperial Intellectual Programme of Leo VI and Constantine VII*. In: *Authority in Byzantium*. Szerk. Pamela Armstrong. Farnham 2013. 191.

⁷¹ A kiadásokat és a kérdés irodalmát is bemutató, a konstantini vállalkozásból fennmaradt kötetek elemzésén alapuló új szintézis számos új eredménnyel, lásd *András Németh*: *Imperial Systematization of the Past. Emperor Constantine VII and His Historical Excerpts*. Doktori (PhD) értekezés. (CEU) Bp. 2010. Ennek jelentősen átdolgozott kiadása hamarosan nyomtatásban is megjelenik *András Németh*: *Emperors and Excerpts: The Byzantine Appropriation of the Past*. Cambridge (megjelenés alatt); Az eredmények előzetes közléséhez lásd még *András Németh*: *The Imperial Systematisation of the Past in Constantinople: Constantine VII and His Historical Excerpts*. In: *Encyclopaedism from Antiquity*

a *Klétorologion* által megkezdett utat folytatva, az ott megfogalmazott célt jelentősen kibővítve elkészítették az udvari szertartások gyűjteményét tartalmazó *Szertartáskönyvet* (*De ceremoniis*).⁷² Összeállítás készült a bizánci közigazgatási területek, a *themák* történetéről (*De thematibus*),⁷³ és amint láttuk, a Bizáncot körülvevő népek múltjáról és a Birodalom azokhoz való viszonyáról (*DAI*). Konstantin megrendelésére megírták nagyapja, I. Basileios életrajzát (*Vita Basilii*).⁷⁴ Szintén a császár utasítására elkészült két, a Birodalom történetét 813 és 867/886 között bemutató mű: egy Genesisos neve alatt fennmaradt összeállítás, valamint egy ismeretlen szerzőségű, Theophanés krónikáját folytató, az eseményeket a császárok uralkodása szerint tagolva 815-től 867-ig tárgyaló történeti narratíva (*Theophanes Continuatus* első négy könyve).⁷⁵ Az utóbbit később, minden bizonnyal VII. Konstantin halála után kiegészítették a 886-tól 961-ig tartó események feldolgozásával (mintegy az ugyancsak a *Theophanes Continuatus* név alatt fennmaradt gyűjtemény 5. könyveként hagyományozott *Vita Basilii* folytatásaként).⁷⁶ Szintén a császári udvar megrendeléseivel, illetve mecénási tevékenységével összefüggésben született meg egy kiterjedt egyházi

to the Renaissance i. m. 232–258.; *Németh, A.*: Layers of Restorations i. m.; *Németh, A.*: Excerpts versus fragments i. m.; Vö. még *Bernard Flusin*: Les Excerpta Constantiniens. Logique d'une anti-histoire. In: *Fragments d'historiens Grecs, Autour de Denys d'Halicarnasse*. Szerk. Sylvie Pittia. Roma 2002. 537–559.

⁷² A görög szöveget angol fordítással és a megértést segítő bő jegyzetanyaggal hozza *Constantine Porphyrogenetos*, *The Book of Ceremonies* (With the Greek edition of the *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* [Bonn 1829.] I–II. Ford. és jegyz. Ann Moffatt – Maxene Tall (Byzantina Australensia 18.) Canberra 2012.

⁷³ *Constantino Porfirogenito*, *De Thematibus*. Introdutione – Testo critico – Commento. Kiad. Agostino Pertusi. (Studi e Testi 160.) Città del Vaticano 1952. Vö. még *Magdalino, P.*: *Constantine VII* i. m. 26–29.

⁷⁴ A szöveg új kiadását és angol fordítását lásd *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur* i. m.

⁷⁵ *Iosephi Genesisii regum libri quattuor*. Kiad. Anni Lesmüller-Werner – Hans Thurn (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 14.) Berlin 1978.; *Genesisios: On the Reigns of the Emperors*. Ford. Anthony Kaldellis (*Byzantina Australiensia* 11.) Canberra 1998.; *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur Libri I–IV Recensuerunt anglice verterunt indicibus instruxerunt*. Kiad. és ford. Michael Featherstone – Juan Signes-Codoñer. (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 53.) Berlin 2015.; *Az utóbbi kiadás fontos problémáira világít rá Filippomaria Pontani: A New Edition of Theophanes Continuatus*. *Histos* 10. (2016) LXXXVIII–C.; A két történeti munkára, születésük háttérére és összefüggéseire lásd *Magdalino, P.*: *Knowledge in Authority* i. m. 200–206.; *Michael Featherstone: Theophanes Continuatus: A History for the Palace*. In: *La face cachée de la littérature byzantine. Le texte en tant que message immédiat. Actes du colloque international, Paris, 5–7 juin 2008*. Szerk. Paolo Odorico. (*Dossiers Byzantins* 11.) Paris 2012. 123–135.; *Jeffrey Michael Featherstone: Basileios Nothos as Compiler: The De Cerimoniis and Theophanes Continuatus*. In: *Textual Transmission in Byzantium: Between Textual Criticism and Quellenforschung*. Szerk. Inmaculada Pérez Martín – Juan Signes Codoñer. Turnhout 2014. 353–372., különösen 358–360.

⁷⁶ Vö. *Featherstone, J. M.*: *Basileios Nothos as Compiler* i. m.

naptár az ünnepelt szentek rövid életírásaival (a konstantinápolyi *Synaxarion*),⁷⁷ illetve egy-egy lógyógyászati (*Hippiatrika*)⁷⁸ és mezőgazdasági (*Geoponika*)⁷⁹ „kézikönyv”. A 10. századi irodalmi gyűjtőtevékenységhez kapcsolódóan – a császári udvar ilyen irányú működésétől nem függetlenül – készült el egy, számos korábbi szentéletrajz felhasználásával összeállított, stilisztikailag egységesített hagiográfiai gyűjtemény (Symeón Metaphrastés *Ménologionja*),⁸⁰ több epigrammagyűjtemény⁸¹ és egy sor katonai kézikönyv.⁸²

E munkák többsége főként korábbi, ókori és késő ókori szerzők írásaiból származó kivonatokon alapuló kompiláció,⁸³ amelyek fő célja a megelőző korokban felhalmozott tudás összegyűjtése, rendszerezése és a kortársak számára könnyen elérhetővé tétele, illetve lehetőség szerint többé-kevésbé naprakész szintre hozatala volt. A modern kutatás ezt az ókori és késő ókori szerzők iránti jelentős érdeklődést, és a műveikhez történő korábban nem tapasztalt mértékű visszanyúlást – amely az irodalom mellett a korabeli vizuális művészetben⁸⁴ is erőteljesen érzékelhető – többféle, főleg a nyugat-európai térség római kor utáni történetére jellemző fogalommal próbálta meg leírni az elmúlt több mint egy évszázad

⁷⁷ A Konstantin által megrendelt *Synaxarionra* lásd Ševčenko, I.: Bıborbanszületett Konstantin i. m. 258–259. 52. jegyz.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 188–189. 52. jegyz.; Paolo Odorico: Idéologie politique, production littéraire et patronage au Xe siècle: l’empereur Constantin VII et le synaxariste Évariste. *Medioevo Greco* 1. (2001) 199–219. ; A munka elérhető kiadásaira és a kutatás állására röviden lásd még *Andrea Luzzi*: Synaxaria and the Synaxarion of Constantinople. In: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography II.: Genres and Contexts*. Szerk. Stephanos Efthymiadis. Farnham 2014. 197–208., különösen 201–203.

⁷⁸ A *Hippiatrikára* lásd *Anne McCabe*: *A Byzantine Encyclopaedia of Horse Medicine. The Sources, Compilation, and Transmission of the Hippiatrica* (Oxford Studies in Byzantium) Oxford 2007.

⁷⁹ *Geoponika*: *Farm Work – A Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook*. Ford. Andrew Dalby. Totnes 2011.

⁸⁰ Symeón Metaphrastés *Ménologionjára* lásd *Christian Høgel*: *Symeon Metaphrastes: Rewriting and Canonization*. Copenhagen 2002., vö. *Claudia Rapp*: *Byzantine Hagiographers as Antiquarians, Seventh to Tenth Centuries*. *Byzantinische Forschungen* 21. (1995) 31–44.

⁸¹ Így többek között a 9. század végén Konstantin Kephala Antológiája, amely korábbi, ókori és késő ókori antológiákra támaszkodott, valamint a 10. század közepe táján keletkezett, Kephala antológiáját folytató és kiegészítő *Antologia Palatina* (minden bizonnyal Rhodosi Konstantin közreműködésével). A 9–10. századi gyűjteményeket áttekinti *Marc D. Lauxtermann*: *Byzantine Poetry from Pisides to Geometers: Texts and Contexts I.* (Wiener Byzantinistische Studien XXIV/1.) Wien 2003. 83–128.; Kephala összeállítására lásd külön *Marc D. Lauxtermann*: *The Anthology of Cephalas*. In: *Byzantinische Sprachkunst. Studien zur byzantinischen Literatur gewidmet Wolfram Hörandner zum 65. Geburtstag*. Szerk. Martin Hinterberger – Elisabeth Schiffer. Berlin–New York 2007. 194–208.

⁸² Pl. *Constantine Porphyrogenitus*, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Kiad. és ford. John Haldon (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 28.) Wien 1990.; *Dennis F. Sullivan*: *Siegecraft. Two Tenth-Century Instructional Manuals by “Heron of Byzantium”* (Dumbarton Oaks Studies 26.) Washington 2000.; *Eric McGeer*: *Sowing the Dragon’s Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century* (Dumbarton Oaks Studies 33.) Washington 2008.

⁸³ A bizánci kivonatolás típusaira lásd *Németh, A.*: *Excerpts versus fragments* i. m. 259–261.

⁸⁴ A kutatásról röviden lásd *Ádám Bollók*: *Rediscovering Antiquities and Reviving the Past. Byzantium during the 9th and 10th Centuries*. *Convivium* 3. (2016) 60–75.

során. Szűkebb értelemben VII. Konstantin korát – tágabban pedig a 9. század utolsó évtizedeitől a 10. század második feléig tartó időszakot – egyaránt neveztek az enciklopédizmus,⁸⁵ az első bizánci humanizmus⁸⁶ és a „Makedón reneszánsz”⁸⁷ időszakának. Később ugyanakkor az is egyre világosabbá vált, hogy bár e nyugat-európai jelenségek néhány vonása meglepő párhuzamosságokat mutat a 9–10. századi bizánci irodalmi és művészeti életben tapasztalható folyamatokkal, a fenti fogalmakkal valójában nem írhatók le a közép bizánci szerzők és patrónusaik célkitűzései. Az utóbbiak ugyanis saját gyűjtő, összeállító, szerkesztő és kodifikáló tevékenységük kapcsán általában ’rend’-ről (τάξις) és e rend megteremtéséről írtak.⁸⁸ Ezt a koncepciót tükrözik mind a Leó idején keletkezett, egyértelműen gyakorlati célokat szolgáló, mind pedig a Konstantin idején összeállított, praktikus és „antikvárius” szempontokat elegyítő művek is.⁸⁹ Maga az elképzelés – amint azt Magdalino hangsúlyozta⁹⁰ – Leó korából származott, és az államnak a korábbi évszázadok (a 7. századi összeomlás utáni időszak, az úgynevezett bizánci „sötét kor”, illetve a képvita kora) során szétzilálódott működési rendjének helyreállítását, a kor kulturális viszonyainak emelését célozta a késő ókori keletrómai államra és kultúrára tekintve követendő példaként. E jelentős erőforrásokat

⁸⁵ Lásd pl. *Karl Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453)*. München 1897. 258–264.; *Alphonse Dain: L’encyclopédisme de Constantin Porphyrogénète. Lettres d’humanité* 12. (1953) 64–81.; *Paul Lemerle: L’encyclopédisme a Byzance a l’apogée de l’empire, et particulièrement sous Constantin VII Porphyrogénète. Cahiers d’histoire mondiale* 9. (1966) 596–616.; A korábbi elképzelés modern kritikai áttekintését nyújtja *Schreiner, P.: Die enzyklopädische Idee* i. m. 3–25.; A jelenséget modern perspektívába helyezi *Magdalino, P.: Byzantine encyclopaedism* i. m.; *Paul Magdalino: Orthodoxy and History in Tenth-Century Byzantine ‘Encyclopedism’*. In: *Encyclopedic Trends in Byzantium?* i. m. 143–159.; A Konstantin-kori munkák enciklopédikus jellegét viszonylag korán vitatta *Beaud, B.: Le savoir et le monarque* i. m. 554., 556., 563.

⁸⁶ *Lemerle, P.: Le premier humanisme* i. m.; *Lemerle, P.: Byzantine Humanism* i. m.

⁸⁷ A művészetek területén e fogalom használatnak élharcosa Kurt Weitzmann volt. Egyik utolsó, összefoglaló írása korábbi nézeteinek bemutatásával *Kurt Weitzmann: The Character and Intellectual Origins of the Macedonian Renaissance*. In: *Kurt Weitzmann: Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*. Szerk. Herbert L. Kessler. Chicago 1970. 176–223.; A „Makedón reneszánsz” fogalmának előtörténetére lásd *Valentina Cantone: Echoes of Antiquity in Middle Byzantine Miniatures: A Matter of Style*. In: *The Antique Memory and the Middle Ages*. Szerk. Ivan Foletti – Zuzana Frantová. Rome 2015. 51–85., különösen 55–59. Vö. még *Bollók, Á.: Rediscovering* i. m. A reneszánsz fogalom bizánci környezetben való használatának problémáiról röviden lásd *Peter Schreiner: »Renaissance« in Byzanz?* In: *Kontinuität und Transformation der Antike im Mittelalter*. Szerk. Willi Erzgräber. Sigmaringen 1989. 389–390.; *Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin* i. m. 239. 19. jegyz.; *Ševčenko, I.: Re-reading* i. m. 176. 19. jegyz.; *Kazhdan, A.: A History ... (850–1000)* i. m. 320–322.; *Németh, Á.: Layers of Restorations* i. m. 285.

⁸⁸ A szövegekben visszatérő *taxis* és *eutaxia* fogalmak tágabb összefüggéseire lásd *Magdalino, P.: The Non-Judicial Legislation* i. m. 172.; *Magdalino, P.: Byzantine encyclopaedism* i. m. 227.; *Magdalino, P.: Orthodoxy and History* i. m. 152–153.

⁸⁹ A Leó és Konstantin idején folyó gyűjtőmunka különbségeire lásd *Magdalino, P.: The Non-Judicial Legislation* i. m. 178–179. megjegyzéseit.

⁹⁰ *Magdalino, P.: The Non-Judicial Legislation* i. m.; *Magdalino, P.: Byzantine encyclopaedism* i. m. 223–224.

igénylő program az államérend mellett ráadásul a dinasztia érdekét is szolgálta. A tudományos és a kulturális élet fejlődését előmozdító császári patronáció, illetve a közvetlen császári szerepvállalás ugyanis az uralkodó és a dinasztia legitimitációját is erősítette,⁹¹ amely I. Basileios, VI. Leó és VII. Konstantin uralmának nemritkán turbulens eseményeit látva egyáltalán nem számított lényegtelennek.

A politikai, katonai és gazdasági helyzet lassú stabilizálódásával a háttérben⁹² a 9. század második felétől kezdve lehetségesnek és szükségesnek látszott a bizánci állam válsága idején⁹³ kialakult viszonyok áttekintése, és az „elveszett rend” „helyreállítása”.⁹⁴ Ezt a célt szolgálta Leó idején a jogi (*Basilika, Novellae*), gazdasági (*Eparchos könyve*), katonai (*Taktika*) ügyeket,⁹⁵ a szerzetesi életet,⁹⁶ az udvartartás rendjét (*Klétorologion*) és a külkapcsolatokat (lásd alább) áttekintő és szabályozó gyűjtemények összeállítása a szükséges átalakítások véghezvitelével egyetemben. E „kézikönyvekről” ugyan a mai elképzelések szerint néha nehéz megérteni, hogyan tölthették be a nekik szánt szerepet – a kortársak szemében ugyanakkor nyilvánvalóan alkalmasak voltak erre. A késő ókori római múlt és a 9–10. századi jelen viszonyai között érzékelt szakadék⁹⁷ áthidalására tett kísérletek a kultúra területén sem maradtak el, sőt, kezdetei nem egy esetben I. Basileios és VI. Leó idejénél korábbra is visszanyúlnak⁹⁸ – s persze az utóbbi uralkodása alatt is folytatódtak (lásd például Konstantin Kephalas már hivatkozott epigrammagyűjteményét).

⁹¹ Vö. *Beaud, B.*: Le savoir et le monarque i. m., különösen 557., 559–562.

⁹² Vö. *Warren T. Treadgold*: The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries (East European Monographs.) New York 1982.; *Warren T. Treadgold*: The Byzantine Revival, 780–842. Stanford 1988.

⁹³ E meghatározásra lásd *Wolfgang Brandes*: Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. Jahrhundert. Frankfurt am Main 2002.

⁹⁴ A 7–9. századi, a késő ókori keletrómai államot a középkori Bizáncig eljuttató átalakulások eredményét nagyon frappánsan összefoglalja *Wolfgang Brandes*: Bilder und Synoden. Rechtsgeschichte 12. (2008) 177–178.

⁹⁵ A hadsereg ügyei iránti érdeklődés ennél az időnél korábbra datálódik, lásd a Syrianos magister által írott, de három különálló műként hagyományozódott katonai traktátust (*De Re Strategica, Rhetorica Militaris, Naumachia*). Erről összefoglalóan írt legutóbb (a kiadások és a korábbi irodalom felsorolásával) *Philip Rance*: The Date of the Military Compendium of Syrianus Magister (formerly the Sixth-Century Anonymus Byzantinus). Byzantinische Zeitschrift 100. (2007) 701–737.

⁹⁶ Vö. *Magdalino, P.*: Byzantine encyclopaedism i. m. 223., 227.

⁹⁷ Arra, hogy a késő ókor és a 9–10. század viszonyai közötti különbségek ellenére is az utóbbi korszak gondolkodói a római múlt és saját koruk között folytonosságot láttak, vö. *Németh, A.*: Excerpts versus fragments i. m. 254., 258–259.

⁹⁸ Vö. például *Ihor Ševčenko*: The search for the past in Byzantium around the year 800. *Dumbarton Oaks Papers* 46. (1992) 279–293.; *Cyril Mango*: The Revival of Learning. In: *The Oxford History of Byzantium*. Szerk. Cyril Mango. Oxford 2002. 214–221.; *Alexander Kazhdan*: A History of the Byzantine Literature (650–850). Athens 1999. 205–407.

Bizánc 9. századi – igen kis létszámú⁹⁹ – szellemi elitjének nem kevés oka volt arra, hogy saját jelenének politikai és műveltségi viszonyaira elégedetlenséggel tekintsen. A Birodalom jelentős balkáni és közel-keleti térségeinek 7. századi elvesztése Bizánc területi, gazdasági és katonai összezsugorodása mellett a kulturális viszonyok jelentős átalakulását is magával hozta. Az utolsó klasszikus stílusú történeti munka, Theophylaktos Simokattés *Világtörténete* a 7. század legelejének eseményeivel zárult. A nem sokkal később született *Húsvéti krónika* már egy más világ hangján szólalt meg.¹⁰⁰ A 7. század második felétől kezdve keletkezett írások között már ahhoz hasonló elbeszélőforrással sem találkozhattak a 9. században az államuk és kultúrájuk múltja után kutató bizánci írástudók.¹⁰¹ Az új korszak vezető műfajaként a szentéletrajz emelkedett ki.¹⁰² A 730-tól kibontakozó képvita (az úgynevezett képprombolás) több mint egy évszázadára az orthodoxia 843-as végső győzelmét követően a képtisztelő álláspont követői közé tartozó bizánci szellemi elit képviselői saját történetük legsötétebb, a kultúra hiányával jellemezhető periódusaként tekintettek. (Nem véletlen, hogy a képpromboló „rossz” császárok elítélése visszatérő motívuma a Makedón-dinasztia korabeli kompilációknak, így a *DAI*-nak is, például 13_{61–66}.¹⁰³) S habár az újabb kutatások fényében ma egyre tisztábban látszik, hogy a 8–9. század történetét a képvita lezárulta után a képtisztelő tábor által írt – illetve nem kis részben újra- és átírt – források sokkal sötétebb tónusokkal festik le, mint amilyen az a valóságban lehetett,¹⁰⁴ a 9. század derekán a Bizáncot körülvevő világra tekintő művelt konstantinápolyit mégsem tölthette el túlzott elégedettség.

Nyugaton a Karoling *renovatió*ként ismert mozgalom nemcsak kulturális téren tartott „tükröt” Bizánc urai elé, de Nagy Károly 800. évi császárra koronázása a

⁹⁹ *Mango, C.*: Revival i. m. 226. becslése szerint: „perhaps no more than a couple of hundred persons passing at a given time through the educational establishment, and that for the whole empire [...]”. A 9–10. századi bizánci literátusokra lásd még *Kazhdan, A.*: A History ... (850–1000) i. m. 316–320.; A helyzet a 10. század első felében sem volt teljesen rózsás: „[a]mikor [...] a patriarchai trón *pro tempore* birtokosát vád alá helyezték, [...] a saját nevét sem tudta papírra vetni”. *Ševčenko, I.*: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 267.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 194.

¹⁰⁰ Ennek hátterére (a korábbi irodalommal) lásd *Mischa Meier*: Ostrom–Byzanz, Spätantike–Mittelalter. Überlegungen zum „Ende“ der Antike im Osten des Römischen Reiches. Millennium 9. (2012) 229–249., különösen 233–236.

¹⁰¹ Vö. *Ralph-Johannes Lilie*: Wie dunkel sind die „Dunklen Jahrhunderte“? Zur Quellsituation in der mittelbyzantinischen Zeit und ihren Auswirkungen auf die Forschung. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 43. (1993) 37–44.

¹⁰² *Averil Cameron*: New Themes and Styles in Greek Literature, 7th and 8th Centuries. In: *The Byzantine and Early Islamic Near East I: Problems in the Literary Source Material*. Szerk. Averil Cameron – Lawrence I. Conrad. Princeton 1992. 81–105.

¹⁰³ Más kérdés, hogy a dörgedelem nem pontosan a célba vett személy ellen hangzik el. Lásd *Ševčenko, I.*: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 265–266.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 193.; *Sode, C.*: Untersuchungen i. m. 230.

¹⁰⁴ Vö. *Marie-France Auzépy*: L'iconoclasme. Paris 2006.; *Leslie Brubaker – John Haldon*: Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History. Cambridge 2011.

magát a keresztény *oikumené* egyedüli uraként meghatározó konstantinápolyi császár önképe szempontjából is alapvető kihívást jelentett.¹⁰⁵ Keletre tekintve azonban az ʿAbbāsida Kalifátus ennél sokkal reálisabb, nem pusztán a szimbolikus térben megjelenő veszélyt hordozott. A Közép-Anatólián keresztül húzódó bizánci-muszlim határvonalat érő rendszeres támadások¹⁰⁶ mellett elég itt Amorion 838-as ʿAbbāsida ostromára gondolnunk, amely a Birodalom egyik legfontosabb városi központjának, az uralkodó dinasztia névadó helyének elpusztításához vezetett.¹⁰⁷ Bagdad azonban ebben az időben nemcsak politikai, de kulturális értelemben is messze Konstantinápoly fölé tornyosult. Ezekben az évtizedekben zajlott a legkülönbözőbb tudományterületeket felölelő görög, szír és perzsa munkák arabra fordítását célul kitűző hatalmas vállalkozás megvalósítása,¹⁰⁸ amely évszázadokra megalapozta a muszlim tudományos élet fölényét Európával szemben. Mindezt egy olyan korban, amikor Bizáncban a könyvekhez való hozzáférés még Konstantinápolyban sem volt kielégítőnek nevezhető.¹⁰⁹ Ha politikai és katonai téren Bagdad sokáig halálos fenyegetést is jelentett Konstantinápoly számára, a 9. században az utóbbi szellemi elitje példaként tekinthetett az előbbi kulturális és műveltségi állapotaira.¹¹⁰ De inspiráló példaként tekinthettek a 7. század óta muszlim uralom alá került palesztinai szerzetesközösségek pezsgő kulturális világára is, amely Bizánc 8–9. századi válsága idején, az Omajjádok, illetve az ʿAbbāsidadak uralma alatt is megőrizte a korábbi virágzó szellemi életet.¹¹¹ Nem véletlen, hogy az e közösségekből

¹⁰⁵ *Michael McCormick*: Byzantium and the West, 700–900. In: *The New Cambridge Medieval History II. c. 700 – c. 900.* Szerk. Rosamund McKitterick. Cambridge 1995. 380.

¹⁰⁶ *John F. Haldon – Hugh Kennedy*: The Arab–Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military Organization and Society in the Borderlands. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 19. (1980) 79–116.

¹⁰⁷ *Alexander A. Vasiliev*: Byzance et les Arabes I. La dynastie d’Amorium. (*Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae* 1.) Bruxelles 1935. 144–177.; *Juan Signes Codoñer*: The Emperor Theophilus and the East, 829–842. Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm. (*Birmingham Byzantine and Ottoman Studies* 13.) Farnham 2014. 287–297.; Az elpusztított városa és az ostrom következményeire vö. *Amorium Reports 3: The Lower City Enclosure Finds. Reports and Technical Studies.* Szerk. Christopher E. Lightfoot – Eric A. Ivison. (*Amorium Monograph Series* 3.) İstanbul 2012.

¹⁰⁸ *Dimitri Gutas*: Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early Abbasid Society (2nd–4th/8th–10th Centuries). London–New York 1998.

¹⁰⁹ *Cyril Mango*: The Availability of Books in the Byzantine Empire, a.d. 750–850. In: *Byzantine Books and Bookmen: A Dumbarton Oaks Colloquium.* Szerk. Ihor Ševčenko – Cyril Mango. Washington 1975. 29–45.

¹¹⁰ *Paul Speck*: Ikonoklaszmus und die Anfänge der Makedonischen Renaissance. In: *Varia I.* Szerk. Paul Speck. (ΠΟΙΚΙΛΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 4.) Bonn 1984. 175–210.; *Paul Speck*: Weitere Überlegungen und Untersuchungen über die Ursprünge der byzantinischen Renaissance. In: *Varia II.* Szerk. Paul Speck. (ΠΟΙΚΙΛΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 6.) Bonn 1987. 253–283.; *Paul Magdalino*: The Road to Baghdad in the Thought-World of Ninth-Century Byzantium. In: *Dead or Alive? Byzantium in the Ninth Century. Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996.* Szerk. Leslie Brubaker. Aldershot 1998. 195–213.; *Mango, C.*: Revival of Learning i. m. 214–215.

¹¹¹ *Cyril Mango*: Greek Culture in Palestine after the Arab Conquest. In: *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del seminario di Erice (Tp) (18-25 settembre 1988).* Szerk. Guglielmo

Konstantinápolyba érkező szerzetesek szerepet játszottak a második képromboló időszak és az azt követő kulturális építkezés eseményeiben is.¹¹²

A Keletrómai Birodalom (a késő ókori Bizánc) összeomlása után az új hátrvédelmi rendszer kiépítése, a hadsereg újraszervezése, az ismétlődő (magát Konstantinápolyt is kétszer elérő) muszlim támadások feltartóztatása, a gazdaság új alapokra állítása, a közigazgatás újjászervezése, valamint az államigazgatási rendszernek és az állami ideológiának az új realitásokhoz történő igazítása mind a „sötét” vagy „átmeneti kor” uralkodóira – köztük az utódok által sokszor elátkozott „képromboló” császárokra – hárult. Habár ők mindezen feladatokat – persze hatalmas áldozatok árán – többé-kevésbé sikeresen oldották meg, mégis érthető, hogy az ő konszolidáló munkájuk eredményeire építő új uralkodók, a Makedón-dinasztia császárai és a mögöttük álló tanácsadók nem az ő uralmukat jelölték ki saját példaképükként. Az új urak erőfeszítései arra irányultak, hogy saját korukat a képvita előtti időszak közvetlen folytatásaként, Nagy Konstantin, Justinianos és Hérakleios dicsőséges és sikeres leszármazottaiként láthassák és láttassák.¹¹³ A jog, a gazdaság, a hadtudomány, a „közigazgatás-történet”, a történetírás, a bizánci *oikumenén* kívüli világ viszonyai, az udvari szertartások vagy az irodalom területén végzett gyűjtő, kivonatoló, szerkesztő, összeállító, megrostáló, megújító és kanonizáló munkák a mindennapi élet során felmerülő praktikus igények kiszolgálása mellett mind ennek a célnak az eléréséhez szolgáltatott alapanyagot és gyakorlati segítséget. A 7. századi múlt „folytatására” természetesen csak a 9–10. századi realitások között volt – illetve még inkább: nem volt – lehetőség.¹¹⁴ A létrehozott gyűjtemények anyagának vizsgálata nemegyszer mutatott rá arra, hogy a múlt írásaiból megismerhető tudás, szertartások vagy éppen művészeti kifejezőeszközök „átvételére” és felelevenítésére akkor került sor, ha az – vagy annak egy, az új viszonyoknak megfelelően átalakított változata – beilleszthető volt a 9–10. század realitásai közé.¹¹⁵ A válogatás során kiemelkedően fontos szem-

Cavallo – Giuseppe De Gregorio – Marilena Maniaci. Spoleto 1991. 149–160.

¹¹² Az előző jegyzetben idézett munka mellett lásd pl. a Theophanés *Chronographiájáról* mondottakat alább, az 1312. oldalon.

¹¹³ *Paul Magdalino: The Distance of the Past in Early Medieval Byzantium (7th–10th centuries)*. In: *Ideologie e pratiche del reimpiego nell'alto medioevo (XLVI Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo)*. Spoleto 1999. 115–146., vö. még *Németh, A.: Excerpts verus fragments* i. m. 256.

¹¹⁴ A késő ókori és a közép bizánci világot elválasztó, a szövegek és a művészeti alkotások múltra tekintő sajátosságai miatt sokszor nehezen észrevehető különbségekre lásd pl. *Cyril Mango: Discontinuity with the past in Byzantine literature*. In: *Byzantium and the Classical Tradition*. University of Birmingham 13th Spring Symposium of Byzantine Studies, 1979. Szerk. Margaret Mullett – Roger Scott. Birmingham 1981. 48–57.

¹¹⁵ Vö. pl. *Jeffrey Michael Featherstone: Der Grosse Palast von Konstantinopel: Tradition oder Erfindung?* *Byzantinische Zeitschrift* 106. (2013) 19–38., különösen 35.; *Bollók, Á.: Rediscovering* i. m. 73.

pont volt, hogy a (döntően pogány) ókori és a (pogány és keresztény elemeket egyaránt hordozó) késő ókori múlt elemei összeegyeztethetőek legyenek a 9–10. századra kialakult orthodox birodalmi kultúrával. Amint Magdalino hangsúlyozta, a Makedón-kori gyűjtő- és rendszerező munka alapvető céljai közé tartozott a felhalmozott anyagok megrostálása révén egy olyan új kánon felállítása, amely a szellemi élet területén is az orthodoxia kiteljesedését szolgálta, és amely így az új birodalmi kultúra alapjává válhatott.¹¹⁶

A múlt a jelen szolgálatában: lehetőségek és korlátok

A kitűzött célok megvalósítása persze nem volt mentes a nehézségektől. Habár a 9. századtól kezdve a konstantinápolyi írástudók egyre több és több ókori és kora középkori szerző munkájához fértek hozzá, a könyvek hiányának általános érzetét,¹¹⁷ és az emögött meghúzódó tényleges hiányosságokat ez csak részlegesen oldotta meg. A régi szerzők műveinek ritkává válása mellett a kortárs feljegyzések száma is minden bizonnyal jelentősen lecsökkent a 7. századdal kezdődő időszakban. A 8. század végi és 9. század eleji állapotokra jellemző volt, hogy a Theophanés neve alatt fennmaradt *Chronographia* szerzőjének – akármekkora részt is tulajdonítunk a szövegből Theophanésnak, illetve Geórgios *synkellos*nak¹¹⁸ –, amint Ševčenko fogalmaz: „gondot jelentett a keleti patriarchátusokra és néhány viszonylag újabb kori bizánci uralkodó, különösen Hérakleios és utódai időszakára vonatkozó forrásokot találni”.¹¹⁹ Így az, hogy a ma ismert műhöz jelentős forrásgyűjtést végző *synkellos* életének egy szakaszát az akkor már a Birodalom határain kívül fekvő Palesztinában töltötte, nem kis segítséget jelentett ahhoz, hogy e forráshiányt bizonyos mértékig orvosolni lehessen.¹²⁰

¹¹⁶ Magdalino, P.: *Orthodoxy and History* i. m., különösen 147. Részben hasonló álláspontot fogalmazott meg Beaud, B.: *Le savoir et le monarque* i. m. 560.

¹¹⁷ A *Kivonatok* (részben?) Konstantin által írott előszavában a császár valószínűleg nem pusztán retorikai eszközként hivatkozott visszatérően a hozzáférhető könyvek hiányára. A szövegrész kritikai kiadását lásd Németh, A.: *Imperial Systematization* i. m. 184–186.

¹¹⁸ Azt, hogy a bizánci történeti hagyományban Theophanés neve alatt fennmaradt *Chronographia* tényleges szerzője Tarasios konstantinápolyi pátriárka *synkellos*, Geórgios volt, míg Theophanés csak megörökölte elődje és barátja gyűjteményét, amelyen azután leginkább szerkesztési munkálatokat végzett Cyril Mango: *Who Wrote the Chronicle of Theophanes?* Zbornik radova Vizantológog instituta 18. (1978) 9–18. vetette fel és kísérelte meg bizonyítani. Mango téziséét főként Paul Speck munkái – így például: *Das geteilte Dossier. Beobachtungen zu den Nachrichten über die Regierung des Kaisers Herakleios und die seiner Söhne bei Theophanes und Nikephoros* (ΠΟΙΚΙΛΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 9.) Bonn 1988. – fejlesztették tovább.

¹¹⁹ Ševčenko, I.: *The Search for the Past* i. m. 288.

¹²⁰ A *synkellos* életrajzára lásd Cyril Mango – Roger Scott: *Introduction*. In: *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Ford. és jegyz. Cyril Mango – Roger Scott. Oxford 1997. xliii–xliv.; Kazhdan, A.: *A History ... (650–850)* i. m. 206.; A palesztinai

Az e forrásszegény állapot által okozott nehézségek a 9. századtól kezdve érzékelhetően mérséklődtek. A 7. század második felétől a 9. század első évtizedeiig tartó időszakra nézve visszamenőleg azonban már csak részben volt a helyzet javítható, s a 9. századra vonatkozóan is inkább csak egy viszonylag lassú ütemű helyreállítás következtethető ki. Nem véletlen ezért, hogy a császári könyvtár állapota¹²¹ mellett komoly kétségek merültek fel a birodalom kül- és belügyeivel kapcsolatos iratokat őrző császári hivatalok levéltárainak viszonyaival kapcsolatban is. A *De ceremoniis* összeállítása során felhasznált, jelentős részben a császári levéltárból származó iratanyag önmagában arra mutat, hogy a közvetlenül a császárt és a palotát érintő ügyekben keletkezett korábbi dokumentumok számos témában kellő felvilágosítással szolgáltak a múlt viszonyait illetően. A 10. század első felében Konstantinápoly fennhatósága alatt álló provinciák történetével kapcsolatos forrásanyagról azonban a *De thematibus* alapján már nem tudunk ilyen kedvező képet vázolni. A szöveg elemzése ugyanis arra utal, hogy az elsősorban a múlt iránt érdeklődő összeállító(k)nak¹²² a Birodalom területén a 7. század után lezajlott történésekről az adatgyűjtés során a legváltozatosabb és sokszor korántsem azonos forrásértékű dokumentumokra kellett támaszkodnia/uk.¹²³ Hasonló következtetésre jutott Ševčenko a *DAI* 47. és 48_{3–21}. fejezeteinek Ciprusról szóló adatait vizsgálva,¹²⁴ és csak bizonyos fokig látták jobbnak a helyzetet a *DAI*-nak és más korabeli forrásoknak a Peloponnészosz 9. század vége előtti viszonyaira vonatkozó leírásait elemező kutatók (49–50_{1–83}).¹²⁵ Azonban mint minden ilyen kérdés esetében, úgy a 9–10. századi munkák összeállítói számára elérhető források felbecslése kapcsán is sokszor áthidalhatatlan nehézséget jelent, hogy a kutató gyakran a modern szemléli szempontjai és kérdésfelvetései felől közelít (kritikával) a múltban összeállított szövegek felé, holott a közép bizánci megrendelők, szerzők/szerkesztők és olvasók érdeklődése, valamint igényei a maitól nem egy tekintetben jelentősen eltértek. Különösen nyilvánvaló ez, ha a 10. századi császári udvar megrendelésére készült gyűjteményekre tekintünk, amelyek egy

tartózkodását kétségbe vonó állásponttal szemben, illetve Theophanés munkájának forrásaira általában lásd Ševčenko, *I.*: The Search for the Past i. m. 288–289. 29. jegyz.

¹²¹ Vö. *Mango, C.*: The Availability of Books i. m.

¹²² Vö. *Khazdan, A.*: A History ... (850–1000) i. m. 135.

¹²³ Vö. *Thomas Pratsch*: Untersuchungen zu *De thematibus* Kaiser Konstantins VII. Porphyrogenetos. In: *Varia V. Szerk. Paul Speck.* (ΠΟΙΚΙΑΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 13.) Bonn 1994. 13–145.; *Magdalino, P.*: Constantine VII i. m. 27–29.

¹²⁴ Vö. *Ševčenko, I.*: Bıborbanszületett Konstantin i. m. 23.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 192.

¹²⁵ A 49. fejezetben idézett két – I. Niképhoros és VI. Leó által kiállított – *sigillion* eredetisége mellett érvelt *Otto Kresten*: Zur Echtheit des Συγγίλιον des Kaisers Nikephoros I. für Patras. *Römische Historische Mitteilungen* 19. (1977) 15–78.; Más álláspontot képvisel *Anthony Kaldellis – Ilias Anagnostakis*: The Textual Sources for the Peloponnese, A.D. 582–959: Their Creative Engagement with Ancient Literature. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 54. (2014) 105–135.

viszonylag jól körülhatárolható közösség sajátos érdeklődésének nyomait tükrözik.¹²⁶ Így egyáltalán nem törvényszerű, hogy éppen azokat az adatokat és eseményeket tartották feljegyzésre és fel/bedolgozásra érdemesnek, s így azokról őriztek meg tudósításokat, amelyekre a modern kutató kíváncsi lenne. Ennek értelmében a hiányokkal kapcsolatban megfogalmazható megállapításaink is sokszor csak igen viszonylagosak lehetnek.

Az előzőeket látva azt viszont nem tarthatjuk meglepőnek, hogy a *DAI* vizsgálata során Ševčenko¹²⁷ és az érveit elfogadók¹²⁸ inkább a konstantinápolyi levéltárak hiányosságaira helyezték a hangsúlyt. Az előbbi által felsorolt példák közül emeljünk itt ki két különösen sokatmondót. I. Basileios életírásának – császári megrendelésre, a császár égisze alatt dolgozó – készítője láthatólag a császár apjának a nevét sem ismerte, míg Amorion 838-as arab ostromának ismertetése során a *Theophanes Continuatus* néven említett összeállítás első négy könyvének készítője kénytelen volt a *Negyvenkét amorioni vértanú életéből* származó információkra támaszkodni.¹²⁹ Ševčenkóval szemben Howard-Johnston azonban úgy vélte, hogy a *DAI* (és más hasonló források) elemzése éppen azt mutatja, hogy a birodalom külügyeiért felelős hivatal (a *dromos*) levéltára számos fontos dokumentummal rendelkezett, amelyek rendezett állapotban voltak.¹³⁰ E két megközelítés valójában persze csak részben zárja ki egymást. A 9. század végi és a 10. századi helyzetről a *DAI* részben valóban igen kedvező képet fest a ruszok dnyeperi útjának etnográfiai részletességű leírásával, a besenyőkhöz küldött követjárásokról szóló (7_{3–17}; 8_{9–21}), illetve a Gabriél *klérikos*nak a magyarokhoz vezetett követtségét előadó (8_{23–33}) beszámolókkal, vagy éppen az Árpád-ház genealógiájának tüzetes bemutatásával (40_{53–61}). Akár az idegen népekhez küldött követek által visszaérkezésük után tett jelentésekről, akár a császárvárosba érkező követekkel közvetlen kapcsolatba kerülő hivatalnokok által folytatott információszerzés¹³¹

¹²⁶ Vö. Németh, A.: Excerptis versus fragments i. m.

¹²⁷ Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 259–266.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 189–193.

¹²⁸ Pl. Jonathan Shepard: Past and future in Middle Byzantine diplomacy: some preliminary observations. In: Byzance et le monde extérieur: contacts, relations, échanges. Actes de trois séances du XXe Congrès international des Études byzantines, Paris, 19-25 août 2001. (Byzantina Sorbonensis 21.) Szerk. Michel Balard – Elisabeth Malamut – Jean-Michel Spieser. Paris 2005. 175–176.

¹²⁹ Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 260–261., további példákra lásd 262–265.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 190., további példákra 190–193.

¹³⁰ Howard-Johnston, J.: The *De administrando imperio* i. m. 319. 55. jegyz.; Ha nem is szólt a jól rendezettségéről, de a forrásbázist mégiscsak inkább széleskörűnek látta Beaud, B.: Le savoir et le monarque i. m. 558.

¹³¹ Egy ilyen jegyzőkönyv részeként kerülhetek lejegyzésre az Árpád leszármazottait és a magyarok vezetőinek rangjait részletező listák (40_{51–68}), talán éppen Termacsu/Tormás és Bulcsú ugyanott említett követjárása (40_{63–64}) alkalmával. A követségek konstantinápolyi elszállásolásának és a követek bizánci hivatalnokokkal folytatott érintkezéseinek részleteire röviden lásd Douglas Lee – Jonathan Shepard: A Double Life: Placing the Peri Presbeon. Byzantinoslavica 52. (1991) 32–36.

eredményeiről volt is szó, a feljegyzések fellelhetőek voltak. A 9. század korábbi évtizedeire és az azt megelőző időszakra vonatkozó adatokban ellenben már jelentős hiányok mutatkoznak. VI. Leó korában mindenesetre a konstantinápolyi adminisztrációnak küldött jelentések megőrzésére már láthatólag számottevő gondot fordítottak, amint jelzi azt a 894–896-os bizánci–bolgár–magyar hadi események lefolyásáról a DAI 51_{112–120.} fejezetében megőrzött harctéri beszámoló kezelésmódja. Sőt, a DAI egy helyen (43_{35–40.}) maga is megemlékezik arról, hogy VI. Leó az arméniai Taron uralkodójához, Smbathoz és az ibériai Adarnaséhoz küldött követe egy bizonyos Sinuthés eunuch volt, aki akkoriban a „külsőügyi levéltáros”,¹³² azaz a *khartuolarios tou dromou* (43_{37.}) tisztségét töltötte be.¹³³

A szükséges forrásokhoz történő hozzáférés esetleges nehézségei mellett is a VI. Leó és VII. Konstantin udvarában született, a császárok és környezetük által megrendelt és támogatott gyűjtemények¹³⁴ fémjelezte kora Makedón-kori *renovatio*¹³⁵ kétségtelenül az ókori múlt visszahódítására és megélésére tett legimpozánsabb kora középkori európai vállalkozások sorába tartozik. E hatalmas erőfeszítések sikere azonban talán így sem volt teljes. Nem véletlen, hogy amint fentebb a DAI kapcsán is láttuk: a modern kutatásban újra és újra felmerül, hogy bizonyos munkák végül befejezetlenek maradtak, gyengén szerkesztettek, vagy egyáltalán nem estek át az utolsó szerkesztési fázison, sokszor egyenetlen forrásanyagra támaszkodnak, feltűnő hiányosságok mutatkoznak bennük és számos hibás adatot tartalmaznak. Egy-egy összeállítás befejezetlenségének megítélése persze erőteljesen szubjektív elemeket is hordoz, s jelentősen függ attól, hogy a modern kutató mit vár el vizsgálatának tárgyától, és mindez hogyan viszonyul az egykori összeállítók és használók elvárásaihoz.¹³⁶ Bizonyos mértékig vonatkozik ez a szerkesztettség, rosszul szerkesztettség, illetve szerkesztetlenség megítélésre is. Az mindenesetre feltűnő, hogy a VII. Konstantin közvetlen megrendelésére készült kompilációk jelentős részével kapcsolatban jó alappal merült fel, hogy jelen formájukban csak a császár halálát követő évtized során, egyiket-másikat részben kiegészítve Basileios Lekapénos *parakoimómenos* másoltatta össze ma ismert

¹³² *Bíborbanszületett Konstantin: A Birodalom kormányzása* i. m. 190–191.

¹³³ E tisztségre lásd *John Bagnell Bury: The Imperial Administrative System of the Ninth Century.* London 1911. 92.

¹³⁴ Vö. *Catherine Holmes: Byzantine Political Culture and Compilation Literature in the Tenth and Eleventh Centuries. Some Preliminary Inquiries.* *Dumbarton Oaks Papers* 64. (2010) 55–80.

¹³⁵ Vö. *Németh, A.: Layers of Restorations* i. m. 285.

¹³⁶ Arra, hogy a *De ceremoniis*, a *De thematibus* és a DAI sohasem kerültek teljesen befejezésre, vö. *Otto Kresten: „Staatsempfänge” im Kaiserpalast von Konstantinopel um die Mitte des 10. Jahrhunderts. Beobachtungen zu Kapitel II 15 des sogenannten „Zeremonienbuches”.* Wien 2000. 38–39. 102. jegyz.; A DAI kapcsán, mint fentebb láttuk, különböző formában, de erre gondolt Bury, Sode, Magdolino és Mondrain is.

formájukban a Konstantin-kori gyűjtések alapján (illetve azokat kiegészítve).¹³⁷ Azaz a VI. Leó által kitűzött célok Konstantin korában történő kibővítése anynyiban túlzott méretű vállalkozásnak bizonyult, hogy Konstantin életében nem sikerült az összes gyűjtemény eltervezett formájú befejezése – utódai alatt pedig a munkálatok egy részének folytatása bizonytalanná vált.¹³⁸

Az egyes gyűjtemények sorsa – amint az irántuk való későbbi érdeklődés mértéke is – minden bizonnyal némileg eltérhetett egymástól. A *De ceremoniis* esetében azonban mindenképpen figyelemreméltó, hogy az I. és a II. könyv eltérő szerkesztettségi fokon áll. Míg az I. könyv főbb vonalaiban jól szerkesztettek tűnik, a II. könyvről ugyanez nem mondható el. A 960-as években ráadásul nem egy olyan komplett korábbi írást is függelékként a könyvhöz illesztettek, amelyeket eredetileg feltehetőleg további feldolgozásra, kivonatolásra vagy átdolgozásra (azaz alapanyagként, forrásként) szántak.¹³⁹ Kiegészíthetjük ezt azzal, hogy Otto Kresten megfigyelése szerint a *De ceremoniis* Konstantin megrendelésére szerkesztett részeinek összeállításával 955 körül minden bizonnyal felhagytak (ebből az időből származik az utolsó, Konstantin 959-es halála előtről keltezhető információ), és majd csak a 960-as években, Basileios Lekapénos idején egészítették ki több helyen a szöveget.¹⁴⁰ Arra vonatkozó részletesebb információkat, hogy ebben az időben a *De ceremoniis* alkotó „jegyzetanyag” pontosan milyen állapotban volt, a további részletes kutatások szolgáltatnak majd. A művet teljesen megőrző, a 10. század harmadik negyedére keltezhető lipcsei kódexben található szöveget

¹³⁷ *De ceremoniis*ra lásd Kresten, O.: „Staatsempfänge” im Kaiserpalast i. m. 38. 102. jegyz.; Sode, C.: Sammeln i. m. 161–165.; Featherstone, J. M.: Der Große Palast i. m. 31.; DAI-ra lásd Sode, C.: Untersuchungen i. m. 153., 184. 93. jegyz.; *De thematibus*ra lásd Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 253.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 185.; *Excerpta Constantiniana*ra lásd Németh, A.: Imperial Systematisation i. m. 10., 95–101.; Németh, A.: Layers of Restorations i. m. 299.; A *Theophanes Continuatus* VI. könyveként fennmaradt összeállítás keletkezési korára és szerzőségére lásd Featherstone, J. M.: Basileos Nothos i. m. 359–361.

¹³⁸ Kresten, O.: „Staatsempfänge” im Kaiserpalast i. m. 38–39. 102. jegyz. a befejezetlenséget feltételelesen azzal magyarázta, hogy miután a *De ceremoniis*, a *De thematibus* és a DAI is az ifjú Rómanos oktatását elősegítendő készült munkák voltak, miután Rómanos megkísérelte atyját megmérgezni, Konstantin elvesztette érdeklődését a fia számára készülő gyűjtemények befejezésében. Az összes „államtani” munka kizárólag Rómanos számára készült „tankönyvként” történő értelmezése több mint kérdéses. A *De ceremoniis* összeállítása mögött meghúzódó célra lásd pl. Featherstone, J. M.: Der Große Palast i. m. 30–31.; Sode, C.: Sammeln i. m. 168. magyarázata szerint viszont „man der Fülle des angehäuften Materials nicht Herr werden konnte und die bereits teilweise zusammengestellten, mehr oder weniger fertigen Dossiers schließlich in dem Zustand beließ, in dem sie sich befanden”.

¹³⁹ Featherstone, J. M.: Der Große Palast i. m. 30–31.; Featherstone, J. M.: Basileos Nothos i. m. 355–358., 364. Fig. 3. (a két könyv Konstantin-kori részeinek [DCI.1–84, II.1–51] és a Basileios Lekapénos által eszközölt kiegészítések [DCI.85–97, II.52–53] bemutatásával); Vö. még Sode, C.: Sammeln i. m.

¹⁴⁰ Vö. Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 253.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 185.; Kresten, O.: „Staatsempfänge” im Kaiserpalast i. m. 38–39. 102. jegyz., lásd még Otto Kresten: Sprachliche und inhaltliche Beobachtungen zu Kapitel I 96 des des sogenannten „Zeremonienbuches”. Byzantinische Zeitschrift 93. (2000) 474–489.

két további, egykor ugyanazon, ugyancsak a 10. század harmadik negyedéből származó kódexhez tartozó palimpszeszt-töredékekkel aprólékosan összevető kutatók viszont az arra vonatkozó megfigyelésüket már közzétették, miszerint a két kódexet nem egymásról, hanem egy közös „ősről” (azaz az eredeti jegyzeteket tartalmazó gyűjteményről) másolták.¹⁴¹ A kutatócsoport egyik tagja kiegészítette ezt annak a feltételezésével is, hogy a két különböző, az eredeti anyaggyűjtést másoló kézirat egyike Basileios Lepakénos saját könyvtára, míg a másik (a lipcsei kódex) a császári palota könyvtára számára készülhetett.¹⁴²

Mindez a *DAI* vizsgálata szempontjából sem lényegtelen. A Howard-Johnston elemzése szerint arra utaló jelek egy része ugyanis, hogy VII. Konstantin fia közelgő 14. születésnapjára való tekintettel sietősen fejezte be a *DAI* összeállítását, más korabeli kompilációkban is fellelhetők. A *DAI* a mai kutatókat zömmel feldolgozatlan jegyzetanyagra emlékeztető szerkezete mutat párhuzamosságokat a *De ceremoniis* egyes részeivel, ahogyan a *De thematibus* első fejezeteit részletesen vizsgáló szakember is felvetette annak a lehetőségét, hogy az előzetesen összegyűjtött jegyzetanyagot ott sem dolgozták volna ténylegesen össze.¹⁴³ A forráshasználat szintén sok hasonlóságot mutat a VII. Konstantin udvarában dolgozó szerkesztők között. Amint fentebb láttuk, Ševčenkónak a *Vita Basiliire* és a *DAI*-ra összpontosító elemzése nemcsak arra mutatott rá, hogy a Konstantin-kori munkákban számos helyen hibás adatok szerepelnek,¹⁴⁴ de erőteljesen hangsúlyozta azt is, hogy az összeállítók minden bizonnyal nemegyszer számottevő forrás- és információhiánnyal küzdöttek. Mindez még akkor is feltűnő, ha számításba vesszük, hogy Német András meggyőzően mutatta ki: a ténybeli hibák és bizonyos múltbeli események helytelen keltezése minden valószínűség szerint az eredeti környezetükből kiszakított (az *excerptum*-gyűjtemény számára kivonatolt) adatok nem kellően gondos egymás mellé állítása révén keletkezett.¹⁴⁵ Ugyanez a kétarcúság – azaz az impozáns mennyiségű forrásanyag összeállítása és többé-kevésbé sikerült rendszerezése egyrészt, illetve az információ- és ismerethiány másrészt – ráadásul nem kizárólag a Birodalom és az azt körülvevő térségek történetét tárgyaló összeállítások jellemzője. Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet a kor nem egy irodalmi és művészeti alkotásának a behatóbb tanulmányozása is. A 10. század középső évtizedeinek egyik ismert költője, Ióánnés Geometrés

¹⁴¹ Michael Featherstone – Jana Grusková – Otto Kresten: Studien zu den Palimpsestfragmenten des sogenannten „Zeremonienbuches”. I. Prolegomena. Byzantinische Zeitschrift 98. (2005) 423–430., különösen 426. 14. jegyz.; Featherstone, J. M.: Basileos Nothos i. m. 357 (a kéziratok keltezésére).

¹⁴² Featherstone, J. M.: Basileos Nothos i. m. 257–258.

¹⁴³ Pratsch, T.: Untersuchungen i. m.

¹⁴⁴ Ševčenko, I.: Bíborbanszületett Konstantin i. m. 265–266.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 192–193.

¹⁴⁵ Németh, A.: Imperial Systematisation i. m. 59–61.

által az egyik Konstantinápolyban megőrződött késő ókori mozaikról adott leírás ugyanis valószínűvé teszi, hogy a szerzőnek a klasszikus művészetek ikonográfiájában való jártassága nem lehetett elég mély ahhoz, hogy a mozaikon feltűnő jelenetet pontosan értelmezni tudja. Más esetekben ugyanakkor az ókori múltból származó jelenségek felismerése és értő alkalmazása nem okozott ilyen jellegű problémát.¹⁴⁶

Jelen tanulmány több ponton érintette már, hogy a *DAI*-t, illetve a vele nagyjából egykorú, VII. Konstantin patronációjához kötődő gyűjtemények közül többet is az elemzések egy része az eredeti tervek szerint végül be nem fejezett munkáknak gyanítja.¹⁴⁷ A befejezetlenség mértékének, illetve a tervezett végcél pontos meghatározásának megítélésében azonban már aligha tartható egységesnek a kutatás – nem csekély mértékben azért sem, mert mindkét kérdés vizsgálata a 10. századi összeállításoknak a modern kutató elvárásaival való szembesítését jelenti. Mégis, a 9–10. századi gyűjtemények forráskezelési és szerkesztési sajátosságai iránt érdeklődve egyre gyakrabban találkozhatunk egy, a 20. század utolsó évtizedeitől kezdve elterjedő fogalommal, az úgynevezett „dosszié jellegű” munkák kategóriájával, amely az utóbbi időben a *DAI* által felvetett kérdésekkel összefüggésben is több alkalommal felmerült.

A „dosszié jellegű” írárok problémáját Theophanés *Chronographiájával* kapcsolatban Cyril Mango egy 1978-ban megjelent tanulmánya vázolta. A bizánci történeti irodalom e kiemelkedően fontos darabjával kapcsolatban Mango hangsúlyozta, hogy a *Chronographia* sok helyütt inkább hasonlít egy jegyzetgyűjteményre, mint kész, szerkesztett munkára. Úgy tűnt számára, hogy a különféle forrásokból kimásolt, illetve kivonatolt részletek pusztán kiírásra kerültek, s ezért a „*Krónika* stílusa az egyik oldalról a másikra változik”. A munkában szereplő adatok összehangolása és ellenőrzése sok esetben elmaradt, ugyanazon személy neve a felhasznált forrástól függően más és más alakban szerepelhet.¹⁴⁸ Ezekből és más adatokból arra következtetett, hogy az eredeti forrásanyag összegyűjtését, azaz a „dosszié” összeállítását Geórgios *synkellos* végezte, aki azonban halála miatt a munkát már nem tudta befejezni. A kéziratban az azt megöröklő Theophanés ezek után már csak viszonylag csekély változtatásokat hajtott végre a *Chronographia* végleges publikálása előtt – annyit és olyan jellegűeket azonban nem, amelyek a szerkesztési mód nyomait eltüntették volna.¹⁴⁹

¹⁴⁶ A művészeti emlékek elemzését lásd *Henry Maguire: Epigrams, Art, and the ‘Macedonian Renaissance’*. *Dumbarton Oaks Papers* 48. (1994) 105–115., különösen 111–112.

¹⁴⁷ Vö. a 137. jegyzetben idézett irodalommal.

¹⁴⁸ *Mango, C.: Who Wrote i. m. 12.*

¹⁴⁹ Uo.

Mango elméletét azután a mű valós szerzőségéről és a létrejött könyv jellegéről Paul Speck nemcsak elfogadta, de jelentős további kutatásokkal is megkísérelte alátámasztani.¹⁵⁰ A munkásságának nagy részét a 7–10. századi (és főként a kép-
vita korából származó) bizánci irodalom vizsgálatának szentelő Speck azonban nem csak Theophanés könyvében tartotta e „dosszié-technika” jeleit felfedezhetőnek, hanem a 9–10. századi bizánci irodalom más alkotásában is.¹⁵¹ E felismerést követve irányította tanítványait is a VII. Konstantin-kori szerkesztmények, a *DAI* és a *De thematibus* részletes elemzése felé.¹⁵² A „dosszié típusú” munkák elterjedtségének feltételezése mögött több megfontolás is állt. Egyrészt a német kutató általánosságban abból a feltevésből indult ki, hogy a késő ókorból származó kéziratok a 9. századra már sok esetben rossz, nehezen olvasható állapotban lehettek,¹⁵³ így a közép bizánci szerzők általi másolásuk, illetve a majuszkuláról a miniszkulára történő átírásuk során az átírók sok hibát ejtettek. Másrészt úgy vélte, hogy az orthodoxia 843-as győzelme után a győztes képtisztelő tábor szerzői teljesen átírták és a saját képükre formálták a kép-
vita korszakáról szóló források többségét. E hipotézisekre támaszkodva Speck előszeretettel kísérelte meg a feltételezett szövegromlások és -átírások menetét kimutatni, s így az eredeti forrásra és a szerző/másoló munkamódszerére következtetéseket levonni.¹⁵⁴ Ezek, a 8–10. századi szerzők által az előttük fekvő szövegeken ejtett változtatásokat visszakövetkeztetni és az eredeti forrást rekonstruálni igyekvő törekvések jelentek meg a saját és a tanítványai írásaiban is, amelyek a fent tárgyalt Makedón-kori összeállításokat vizsgálták.

Habár a kora középkori bizánci szövegek Speck által gyakorolt típusú vizsgálatát a legtöbbször erőltetettnek tartották és számos tézisének elutasították,¹⁵⁵ nem egy felvetése pozitív fogadtatásra talált, a „dosszié típusú” munkák

¹⁵⁰ A „dosszié technikáról” részletesebben írt *Paul Speck: Artabasdos. Der rechtläubige Vorkämpfer der göttlichen Lehren. Untersuchungen zur Revolte des Artabasdos und ihrer Darstellung in der byzantinischen Historiographie* (ΠΟΙΚΙΛΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 2.) Bonn 1981. 79–82.; Theophanést vizsgáló egyik korai meghatározó munkája *Speck, P.: Das geteilte Dossier i. m.*

¹⁵¹ Lásd például *Paul Speck: Über Dossiers in byzantinischer antiquarischer Arbeit, über Schulbücher für Prinzen, sowie zu einer Seite frisch edierten Porphyrogenetos*. In: *Varia III*. Szerk: Paul Speck. (ΠΟΙΚΙΛΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 11.) Bonn 1991. 269–292.

¹⁵² *Sode, C.: Untersuchungen i. m.; Pratsch, T.: Untersuchungen i. m.*

¹⁵³ Vö. többek között *Paul Speck: Interpretation of the Bellum Avaricum and the Tomcat Μεγλειμπέ*. In: *Paul Speck: Understanding Byzantium. Studies in Byzantine Historical Sources*. Szerk. Sarolta Takács. Aldershot 2003. 211–212.

¹⁵⁴ Módszerét gyakori kritika érte, amelynek lényegét tömören foglalja össze *Brandes, W.: Bilder und Synoden i. m.* 176–177.

¹⁵⁵ Az előző jegyzetben idézettek mellé lásd még pl. *Ševčenko, I.: The Search for the Past i. m.* 289–290. 31. jegyz.; *Mango, C. – Scott, R.: Introduction i. m.* lii. 33. jegyz.; *Ihor Ševčenko: The Title of and Preface to Theophanes Continuatus*. *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata n.s.* 52. (1998) 92–93. 21. és 24. jegyz.

elterjedtségéről általa képviselt véleményre pedig az utóbbi időben egyre többen utalnak egyetértőleg.¹⁵⁶ Hozzájárul ehhez az is, hogy – amint fentebb szó volt róla – a VII. Konstantin-kori „reneszánszról” és „enciklopédizmusról” ma jelentősen másként gondolkoznak, mint néhány évtizeddel korábban. A számos munkát – köztük különféle „enciklopédiákat” – maga író és szerkesztő tudós császár képének helyét átvették a császári udvar megrendelésére dolgozó névtelen „szellemírók”, a gondosan összeállított enciklopédiákat pedig a különféle szerkesztettségi fokú kompilációk és gyűjtemények (*syllogé*). A Paolo Odorico által leginkább csak a „*syllogé* kultúrájával” jellemezhetőnek tartott 9–10. századról alkotott elképzelésekbe¹⁵⁷ pedig már sokkal jobban illenek a kevésbé összedolgozott, sok helyütt az anyaggyűjtés forrásaiba és módszerébe is betekintést engedő különféle kompilációk. Mindez jól illeszkedik a késő ókori múltjával kapcsolatban kereső, a saját korának kultúráját annak szakadatlan folytatásaként látni és láttatni akaró, ám egyben számottevő forrás- és információhiánnyal küzdő Makedón-kori bizánci gondolkodók képéhez, akik részben e gyűjtemények segítségével igyekeztek a rendelkezésükre álló információkat megrostálni, rendszerezni és saját igényeiknek megfelelő módon kereshetővé és elérhetővé tenni.

A „dosszié-típusú” munkákon megfigyelhető anyaggyűjtési módszer, azaz a felhasználandó információk korábbi kész könyvekből és „levéltári” forrásokból történő összegyűjtése (kivonatolása, illetve kimásolása), majd összeállítása természetesen általánosan elterjedt gyakorlat volt a korábbi és a későbbi évszázadok szerzőinek esetében is. Annak konkrét részleteit, hogy e tevékenység a gyakorlatban hogyan is zajlott, részben modern analógiákkal próbálja megfejteni a kutatás.¹⁵⁸ Ha az anyaggyűjtés módja hasonlított is, a korábbi korszakokban azonban jóval kevésbé voltak gyakoriak az olyan művek, amelyek nem is nagyon törekedtek az összeállított gyűjtemény elemeinek finomabb összedolgozására, avagy éppen- séggel kifejezetten a kiválasztott idézetek szó szerinti megőrzésére és tematikus

¹⁵⁶ Vö. például legutóbb *Paolo Odorico*: Du recueil à l'invention du texte: le cas des *Parastaseis Syntomoi Chronika*. *Byzantinische Zeitschrift* 107. (2014) 755–784.; *Featherstone, J. M.*: Basileos Nothos i. m. 256.

¹⁵⁷ *Paolo Odorico*: La cultura della συλλογή. 1) Il cosiddetto enciclopedismo bizantino. 2) Le tavole del sapere di Giovanni Damasceno. *Byzantinische Zeitschrift* 83. (1990) 1–23. Hasonlóan látta ezt a kérdést már a Konstantin neve alatt fennmaradt munkák kapcsán *Beaud, B.*: Le savoir et le monarque i. m. 554., 556., 563.

¹⁵⁸ *Sode, C.*: Untersuchungen i. m. 153. 23. jegyz. például a „dosszié-típusú” munkák tartalmának bővítése kapcsán egyaránt lehetségesnek látta, hogy a később az alapszövegbe betoldásként jelentkező új információkat szövegszéli jegyzetként, azaz margináliákként, illetve önálló cédulákra (*Zettel*) készített jegyzetként fűzték az alapszöveghez. Mindkét módot lehetségesnek látta már *Speck, P.*: Artabasdos i. m. 79–81.; *Speck, P.*: Über Dossiers in byzantinischer antiquarischer Arbeit i. m. 170. 4. jegyz.; *Pratsch, T.*: Untersuchungen i. m. 59. 76. jegyz.; *Németh, A.*: Layers of restorations i. m. 304–307., viszont a *Kivonatok* vizsgálata során valószínűbbnek látja, hogy a kivonatolás és az új összeállítás végső formába öntése előtt elkészített köztes másolat, valamint annak bővítése is főként kódex formátumú hordozón és a margókra írt szövegek segítségével történhetett.

elrendezésére helyezték a hangsúlyt (amint az az *Excerpta Constantiniana* esetében történt).¹⁵⁹ Az utóbbi, azaz a 9–10. századi kompilációk kapcsán megfigyelhető eljárás így a *szerző helyett* sokkal inkább az *információra* helyezi a hangsúlyt; az elkészült összeállítás pedig kevésbé irodalmi munkaként, mint inkább *hasznos ismeretek és tudni érdemes adatok gyűjtőhelyeként, olvasnivaló szövegek antológiájaként* és a kiválasztott szempontok szerint *kereshető adatbázisként* fogható fel. Az *Excerpta Constantiniana* ilyen értelemben egyszerre a történeti események időbeli és ok-okozati összefüggéseit megszüntető anti-történetírás¹⁶⁰ és rendszerező adatbázis.¹⁶¹

Ez, a hangsúlyt az *egyediről* az általánosan érvényesre, a *történetről* a *normatívra* helyező adatkezelés- és szemléletmód nem elsősorban a történeti szövegek alkotóinak a sajátja, még ha a párhuzamokkal és allúziókkal történő „érvelés” közöttük is általános volt.¹⁶² Sokkal jellemzőbb volt azoknak a vallási kérdéseket tárgyaló szerzőknek a gyakorlatára, akik egy-egy teológiai pozíció orthodoxiájának eldöntéséhez a Szentírás mellett az Egyházatyák tanítását hívták segítségül. Az Atyák adott kérdésekben megfogalmazott álláspontjának megismeréséhez a késő ókor évszázadai óta rendszeresen állítottak össze különféle gyűjteményeket. Ezen, a gyűjtés fókuszában álló kérdésekre vonatkozó, az összeállító(k) által támogatott tanításokat alátámasztónak tartott idézetek gyűjteményét tartalmazó kötetek (*florilegiumok*) az Egyházban az 5. században már jelentős szerepet játszottak,¹⁶³ s lehetővé tették, hogy segítségükkel egy-egy vita alkalmával a résztvevők nagyobb könyvmennyiség megmozgatása nélkül is bemutathassák a nézeteiket igazoló szöveghelyeket. A *florilegiumok* jelentősége a késő ókor évszázadai után sem csökkent, így a kora középkori képviata idején is rendszeresen támaszkodtak azokra az egymással szembenálló felek. Így nem meglepő, hogy – amint Magdalino hangsúlyozta¹⁶⁴ – a birodalmi orthodox kultúra kialakítását célul kitűző Makedón-kori szerzők is esetenként példaként tekintettek a *florilegiumokból* jól ismert gyűjtési és kivonatolási módszerekre, mikor saját, szekuláris témájú kompilációikat összeállították. Ez, a hangsúlyt az általános érvényűre, a

¹⁵⁹ A *Kivonatoknál* látott szó szerinti idézetgyűjtemény előzményeit bemutatja *Németh, A.*: Imperial Systematisation i. m. 20–23.

¹⁶⁰ *Lemerle, P.*: Byzantine Humanism i. m. 331.; *Flusin, B.*: Les Excerpta Constantiniens i. m.; A gyűjteményt használó bizánci olvasók szempontjaira és igényeire, illetve a szövegek „egységével” kapcsolatos elképzeléseire lásd ugyanakkor *Németh, A.*: Excerpts versus fragments i. m. 258–261.

¹⁶¹ *Németh, A.*: Imperial Systematisation i. m.

¹⁶² Szemléletes példákat hoz erre a 9–10. századból *Kaldellis, A.* – *Anagnostakis, I.*: The Textual Sources i. m.

¹⁶³ Vö. *Daniel King*: New Evidence on the Philoxenian Versions of the New Testament and Nicene Creed. Hugoye 13. (2010) 9–10 (a korábbi irodalom említésével).

¹⁶⁴ *Magdalino, P.*: Orthodoxy and History i. m. 148–149.; *Magdalino, P.*: Byzantine encyclopedism i. m. 226.; Korábban részben hasonlóan vélekedett *Beaud, B.*: Le savoir et le monarque i. m. 560.

normatívra helyezõ gondolkodásmód alkalmas volt ugyanis a korszak *rendszer-zõ, rendteremtõ* és *kodifikáló* célkitûzéseinek a megvalósítására; a forma pedig jól szolgálta a korabeli használók igényeit az egy-egy témában kereshetõ adatbázisok megteremtésével.

A *DAI* és forrásai

A fenti kitérõ során látottak ismeretében talán érthetõbb a *DAI* szerkezete kapcsán megfigyelt, a végsõ szerkesztés és a hibás adatok kigyomlálásának elmaradására utaló jelenségek sora. Hogy a muszlim történelemmel kapcsolatban Theophanés *Chronographiájából* kijegyzetelt, illetve György barát krónikájából és más forrásokból származó elemekkel kiegészített részek (14–22) valóban VII. Konstantin saját olvasmányai során készített jegyzetanyagát tükrözik-e, amint Howard-Johnston vélte¹⁶⁵ – bár számomra kevésbé tűnik valószínűnek –, legfeljebb csak részletes nyelvi elemzéssel (a biztosan Konstantintól származó szövegekkel történõ összevetéssel) lenne eldönthetõ. Theophanés mûve mindenestre – György barát krónikájával ellentétben – a fennmaradt kötetek alapján nem szerepelt az *Excerpta Constantiniana* számára kivonatolásra kijelölt könyvek között,¹⁶⁶ azaz esetében olyan történetírói munkából készült jegyzetanyagról van szó, amelyeket nem a *Kivonatok* számára állítottak elõ, még ha a jegyzetkészítés módszere meg is egyezett mindkét esetben.

A *Kivonatok* összeállításához elõkészített anyagokat – a kivonatolás során használt kódexek, illetve valószínűbb, hogy már az azok alapján készített köztes másolatok formájában¹⁶⁷ – a *DAI* más részeinek összeállításához viszont biztosan használták,¹⁶⁸ még ha nehéz is azt pontosan meghatározni, hogy e jegyzetek valójában mekkora részt is tettek ki a *DAI* forrásai között. Ennek fő oka, hogy 1) a felhalmozott eredeti jegyzetanyag elpusztult, 2) az annak alapján elkészített 53 tematikus gyûjtemény közül pedig mindössze öt maradt ránk részlegesen vagy teljesen, illetve összesen 27 egységnek ismerjük legalább a címét biztosan,¹⁶⁹ míg az összeállított anyag másik felének nem lehet a tematikáját biztos érvek alapján

¹⁶⁵ Howard-Johnston, J.: *The De administrando imperio* i. m. 308–312.

¹⁶⁶ Theodor Büttner-Wobst: *Die Anlage der historischen Encyclopädie des Konstantinos Porphyrogenetos*. *Byzantinische Zeitschrift* 15. (1906) 96.; Németh, A.: *Imperial Systematisation* i. m. 3. Table 0. 1, 46.; Németh, A.: *Layers of Restorations* i. m. 302. Table 5.

¹⁶⁷ Vö. Németh, A.: *Layers of Restorations* i. m. 305–307.

¹⁶⁸ Németh, A.: *Imperial Systematisation* i. m. 55–65.

¹⁶⁹ Németh, A.: *Layers of Restorations* i. m. 301. Table 4.; Büttner-Wobst, T.: *Die Anlage* i. m. 108–119.; Dain, A.: *L'encyclopédie* i. m. 74–75.; Németh, A.: *Imperial Systematisation* i. m. passim.

megállapítani.¹⁷⁰ Az azonban így is látható, hogy a császári udvarban Konstantin megrendelésére dolgozó szerzők hozzáféréssel rendelkeztek a különféle célokból készített jegyzetekhez. A császári megrendelésre a Theophanés folytatásának szánt történeti összefoglalókat elkészítő Genesios és *Theophanes Continuatus* első négy könyvének szerzője¹⁷¹ egyaránt támaszkodhatott erre a gyűjteményre.¹⁷² Egyes, az *Excerpta Constantiniana* számára kijegyzetelt adatok és történetek felhasználását a *DAI* mellett a *De thematibus*, a *De ceremoniis*, a *Vita Basilii* és *Theophanes Continuatus* esetében is sikerült kimutatni.¹⁷³ Valószínű ezért, hogy a Hispániára vonatkozó, számos ókori szerzőt név szerint is említő két fejezet (23–24) a korabeli viszonyokkal semmilyen kapcsolatot nem mutató anyagát például éppen az *Excerpta Constantiniana* munkálatai során előkészített jegyzetek segítségével összeállított anyagok közül másolták be a *DAI*-ba.¹⁷⁴

A *DAI* elkészítéséhez természetesen nem csak és nem is elsősorban korábbi elbeszélőforrások alapján készítettek jegyzeteket és kivonatokat – az érintett témák és népek jelentékeny részéről ilyen nem is találhattak volna. A forrásgyűjtés e levéltári kutatásokra alapozó módja persze – amint szó volt róla – a korábbi időszakok és a 9–10. század szerzőinél is magától értetődő volt. A *DAI*-hoz összeállított források különféle eredetére utalnak a szerkesztmény egyes szakaszainak eltérő stílusrétegei is¹⁷⁵ – vagyis az összeállításnál hasonlóan jártak el, amint azt a *Chronographia* kapcsán Mango vázolta. Fentebb (lásd az 1299. oldalon) már arról is esett szó, hogy a *DAI* teljes 9. fejezete (az utolsó mondat kivételével) minden bizonnyal egy ilyen, a ruszok útjáról beszámoló leírás átirataként került a *DAI*-hoz gyűjtött jegyzetek közé. Azt pedig Sode vetette fel az ugyancsak a munka első, letisztázott részében található 7_{3–17},⁷ illetve a 8_{9–21} fejezetek vizsgálatakor, hogy azok egy-egy, a besenyőkhöz küldött bizánci követjelentés átdolgozása nyomán

¹⁷⁰ További témák meghatározására tett kísérletet *Peter Schreiner*: Die Historikerhandschrift Vaticanus Graecus 977: ein Handexemplar zur Vorbereitung des Konstantinischen Exzerptenwerkes? Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 37. (1987) 1–30., különösen 14–23. Eredményeit hipotetikusnak tekinti *Németh, A.*: Imperial Systematisation i. m. 72. 204. jegyz.

¹⁷¹ A két mű feltételezhető viszonyára vö. *Magdalino, P.*: Knowledge in Authority i. m. 200–206.; *Mango, C.*: Introduction i. m. 7.*; *Kazhdan, A.*: A History ... (850–1000) i. m. 144–152.; *Treadgold, W.*: The Middle Byzantine Historians i. m. 180., 188.; *Featherstone, J. M.*: Basileios Nothos i. m. 358–360.

¹⁷² *Featherstone, J. M.*: Basileios Nothos i. m. 359.

¹⁷³ Vö. *Németh, A.*: Imperial Systematisation i. m. 53–65., különösen Table 1.1 és 1.3.

¹⁷⁴ A 23. és 24. fejezetben olvasható leírások párhuzamos helyeinek listáját Moravcsik Gyula gondosan összeállította, lásd *Bíborbanszületett Konstantín*: A Birodalom kormányzása i. m. 338–339.; Lásd még Ševčenko megjegyzéseit *Ševčenko, I.*: Bíborbanszületett Konstantín i. m. 262.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 191.; *Németh, A.*: Imperial Systematisation i. m. 59–61.

¹⁷⁵ A *DAI* szövegeit uraló stílári sokszínűségről már Moravcsik is szólt (Előszó. In: *Bíborbanszületett Konstantín*: A Birodalom kormányzása i. m. 9–10.). A szöveg köznapiságára és „barbarizmusaira” lásd még *Beaud, B.*: Le savoir et le monarque i. m. 557–558.; *Ševčenko, I.*: Bíborbanszületett Konstantín i. m. 255.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 186.; *Belke, K. – Soustal, P.*: Einleitung i. m. 59–60.

keletkeztek. Elemzése szerint a konkrét követjelentésekben olvasható információkat a követség lefolyásáról a szerkesztő(k) általánosítva átformálta(ák), és a besenyőkkel folytatott diplomáciai érintkezések normatív leírásaként tárta(ák) az olvasó elé.¹⁷⁶ Nem lenne így teljesen elképzelhetetlen, hogy a magyarok 10. századi szállásterületének egyik, a *DAI*-ban (40_{36–40}.) olvasható meghatározása is egy efféle, eredetileg egy magyarokhoz küldött bizánci, vagy egy Konstantinápolyba látogató magyar követ beszámolója alapján készült, majd általános érvényűvé átformált szövegrész lenne, amint arra a korábbi szakirodalomban is gondoltak már.¹⁷⁷

Különbféle diplomáciai akciókhoz kapcsolódóan keletkezett követjelentést a *DAI* további, a kevésbé szerkesztett részekhez tartozó fejezeteiben is találunk. A korai magyar történelemmel foglalkozó szakemberek számára a legismertebb kétségtelenül a 42_{23–44}. fejezet, amely Petrónas *spatharokandidatos* küldetését és Šarkel erődjének a felépítését mondja el. A *DAI* forrása azonban ebben az esetben minden valószínűség szerint nem a követjelentés maga volt, hanem egy azt feldolgozó későbbi szöveg. A közvetlenül Petrónas misszióját bemutató rész utolsó mondata (42_{41–44}.) után ugyanis azonnal következik annak rövid leírása, hogyan jelölte ki Theophilos császár Petrónast Khersón *strategos*ává (42_{44–55}.) – azaz egy olyan részlet, amely nem származhatott közvetlenül a šarkeli misszióról szóló jelentésből. Erre utal Constantin Zuckerman megfigyelése is, aki a leírásban Khersón vezetőiként feltűnő „előljáró” és „városatyák” (42_{46–47}.) említése alapján a szöveg 10. századi megfogalmazása mellett érvelt, tekintve, hogy a helyi elit ilyen értelmű előtérbe kerülése csak ebben a korban következett be, s így a 9. századi helyzetet a szerző lényegében a 10. századi állapotok szemüvegén keresztül látva adta vissza.¹⁷⁸

A teljes Šarkelre és Khersónra vonatkozó történet ráadásul egy hosszú földrajzi leírás keretei közé ékelődik be, amely Thesszaloniki felől halad a Balkánon át a Kárpát-medencéig, majd a Fekete-tenger északi partvidékén át a Kaukázus előteréig (42_{15–23}, 42_{55–110}.). Ez az elhelyezkedés önmagában is mutatja, hogy a kérdéses részlet egy, a szöveggörnyezetétől nagyon elütő forrásból került a ma ismert helyére. Miután ugyanez a Šarkelről és a khersóni *strategos*ról szóló elbeszélés a VII. Konstantin-kori udvar megrendelésére készült munkák egy másik helyén, a *Theophanes Continuatus* néven ismert történeti munka III. könyvében is feltűnik,

¹⁷⁶ Részletesebben lásd Sode, C.: Untersuchungen i. m. 235–240.; elfogadólág Belke, K – Soustal, P.: Einleitung i. m. 57.

¹⁷⁷ Vö. Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 47.; Keszi Tamás: Hozzászólás a magyar fejedelmi központ kérdéséhez. Századok 135. (2001) 489–492.

¹⁷⁸ Constantin Zuckerman: On the Byzantine Dromon (With a Special Regard to *De cerim. II, 44–45*). Revue des Études Byzantines 73. (2015) 94.

joggal gondol régóta arra a kutatás, hogy a két szöveg valamelyike a másikat másolta, vagy egy közös forrásból merítettek.¹⁷⁹ A két részlet összehasonlítása nyomán a *DAI* időrendi elsőbbségét már Bury – majd nyomában Ševčenko és Zuckerman – is valószínűnek látta, utalva arra, hogy az előbbi mindennapi nyelvhasználatra jellemző szövegét a *Theophanes Continuatus* első négy könyvének szerzője az irodalmi nyelvnek jobban megfelelő szintre emelte.¹⁸⁰ Ugyancsak ebbe az irányba mutat Signes Codoñer megfigyelése, amely szerint a Šarkelről és Khersónról szóló részlet kiválóan illik a VII. Konstantin udvarában készült gyűjteményekhez (mint a *DAI* és a *De thematibus*) összeállított, történeti és etimológiai érdeklődésű jegyzetanyagok típusába.¹⁸¹ Valószínű tehát, hogy a Konstantin vállalkozásai (talán éppen a *DAI*) számára dolgozó egyik jegyzetkészítő állíthatta össze részben Petrónas jelentése, részben a khersóni *strategos* kinevezésére vonatkozó információk alapján a *DAI* 42_{23–44}. alatt fennmaradt iratot a 10. század középső évtizedeiben. Ez végül egyrészt bemásolásra került a *DAI* egyik nem túl szerencsésen megválasztott helyére, másrészt pedig eljutott a *Theophanes Continuatus* III. könyvét készítő szerzőhöz, aki nyelvi javítások után beemelte azt saját művébe.

A császári udvarban a különféle tematikájú összeállításokhoz készült kivonatok és jegyzetek minden bizonnyal elég sokféle utat járhattak be. A *DAI* 41_{3–19}. fejezeteként korunkra marad, Szvatopluk fiainak esetét és Morávia bukását (41_{19–25}.) elbeszélő tudósítás például egy ismert Aesopus-mese parafrázisaként¹⁸² adja elő a morva uralkodó halála után az országában kialakult ellenségeskedést. A *DAI*-val ellentétben ráadásul a Morávia történetét közelebbről figyelő nyugat-európai források Szvatopluknak csak két fiáról tudnak,¹⁸³ így egyáltalán nem lehetetlen, hogy a harmadik fiú az oktató célzatú történet kedvéért került az egyébként valós események visszhangjaként előadott Aesopus-parafrázisba. A fejezetet lezáró mondatok a magyarok támadásáról és Morávia végéről viszont egy olyan adatsort – s valószínűleg egy amögött álló feljegyzést – tükröznek, amelynek részleteit a 38_{57–60}. és a 40_{32–34}. fejezetbe is beszúrták a magyarok történetéről és területük leírásról szóló mondatokat kiegészítő magyarázó megjegyzésekként.

¹⁷⁹ A két párhuzamos görög szöveget angol fordítással és magyarázattal hozza, valamint a korábbi véleményeket részletesen ismerteti Signes Codoñer, J.: *The Emperor Theophilus* i. m. 337–343.; Zuckerman, C.: *On the Byzantine Dromon* i. m. 92–97.

¹⁸⁰ Bury, J. B.: *The treatise* i. m. 569–573.; Ševčenko, I.: *Bíborbanszületett Konstantin* i. m. 261.; Ševčenko, I.: *Re-reading* i. m. 190.; Zuckerman, C.: *On the Byzantine Dromon* i. m. 94.

¹⁸¹ Signes Codoñer, J.: *The Emperor Theophilus* i. m. 342.

¹⁸² *Bíborbanszületett Konstantin*: A birodalom kormányzása i. m. 338.; Gyula Moravcsik: *Commentary to Cc. 37–42*. In: *Constantine Porphyrogenitus, De Adminstrando Imperio. A Commentary* i. m. 153.

¹⁸³ Vö. pl. Lubomír E. Havlík: *Svatopluk, Fürst des Großmährischen Reiches. Lexikon des Mittelalters VIII. München–Zürich 1997. 341.*; Josef Žemlicka: *Mojmír II., letzter Herrscher des Großmährischen Reiches. Lexikon des Mittelalters VI. München–Zürich 1993. 721.*

A Szvatopluk-fiak esete mögé kerekített oktató célzatú történet nem áll egyedül a *DAI*-ban, illetve tágabb értelemben a VII. Konstantin-kori munkákban feltűnő, történeti szereplők kapcsán előadott, de antik topikus elbeszélések mintáira gyártott elemek között. Példaként említhetjük itt a Soldanus (a Barit elfoglaló Sawdán emír) nevéhez kötve előadott, a szerencse forgandóságát illusztráló kerékről szóló történetet (28_{119–127}), amely az antik irodalomban számos műben megjelenik. A *DAI* verzióját Menandrosz Prótektor egy helye ihlette, amely egyedül a Konstantin udvara számára összeállított *Excerpta de legationibus* egyik kivonataként maradt korunkra. Az alaptörténetet egyébként a *Vita Basiliūben* is felhasználta a Konstantin számára dolgozó szerzők egyike, ám ott az *Excerpta de legationibus*-ban ugyancsak feldolgozott Theophylaktos Simokattés-féle verzió szolgált alapul.¹⁸⁴

A Petrónas karrierjének állomásait, illetve Szvatopluk fainak és Soldanusnak a történetét bemutató elbeszélések keletkezésük idejét és körülményeit tekintve egyértelműen árulkodnak arról a *DAI*-n végzett szerkesztési munkáról, amely VII. Konstantin udvarában folyt. Az utóbbiak egyben jól illeszkednek ahhoz a célkitűzéshez is – az ifjú trónörökös számára összeállítandó oktatóanyag készítéséhez –, amelyet a *DAI* bevezetője és közties átvezető részei megjelölnek. Nemkülönben ehhez a körhöz tartozik a 13_{24–146},⁶ valamint az ahhoz utólag hozzáfűzött, Rómanos Lekapénost a legrosszabb színben ábrázoló 13_{146–194} rész, amelyek létrejöttét Sode kísérelte meg az eredeti, Nagy Konstantinhoz kötött legendás történetek, illetve azok oktató célzatú átdolgozásának¹⁸⁵ és a Makedón-dinasztia legitimáló elbeszéléseinek felderítése révén tisztázni.¹⁸⁶

A kutatás korai fázisától kezdve azonban a legtöbbek számára az is nyilvánvaló volt, hogy az e 10. század közepi szerkesztési fázis(ok) lehamozása után fennmaradó részek egy korábbi műhöz és időbeli réteghez tartoznak. Mint fentebb röviden szó volt róla, Jenkins egy etnográfiai jellegű írásra gondolt, amelyre *Peri ethnón* címen hivatkozott.¹⁸⁷ E hipotézist már Lemerle, Sode, Signes Codoñer

¹⁸⁴ A kérdéses helyeket összeállította Ševčenko, I.: Bīborbanszületett Konstantin i. m. 262–263.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 191.; Németh, A.: Imperial Systematisation i. m. 57–59.

¹⁸⁵ Bár az oktató célzat feltevése megalapozott, az idegen népeknek juttatott inszigniakra és a görög-tűz titkának kiadására vonatkozó tiltások kérdése nem kezelhető azonos szinten. Míg az utóbbira érthető okokból valóban szigorú és ténylegesen érvényesített tiltás vonatkozott, addig az inszigniak és a házasságok tilalma nem volt betartható, vö. Panayotis A. Yannopoulos: Historie et légende chez Constantin VII. Byzantion 53. (1987) 158–166.; Panayotis A. Yannopoulos: Vérité et diplomatie chez Constantin Porphyrogénète À propos d'un passage du chapitre 13 du 'De Administrando Imperio'. Le Muséon 100. (1987) 397–406.

¹⁸⁶ Sode, C.: Untersuchungen i. m. 189–234.; Nagy Konstantin alakja körül a korban számos egyéb legendás történet is közkézen forgott, vö. Alexander Kazhdan: Constantine imaginaire: Byzantine Legends of the Ninth Century about Constantine the Great. Byzantion 57. (1987) 196–250.

¹⁸⁷ Jenkins, R. H.: General Introduction i. m. 2–5.

és Ševčenko is tarthatatlannak látta.¹⁸⁸ Az 1990-es évek elején Sode vetette fel annak a lehetőségét, hogy a későbbi *DAI*-t alkotó szövegek egy részének első szerkesztési fázisa valójában VI. Leó uralkodásának idejére tehető,¹⁸⁹ úgy vélve, hogy az eredeti tervek szerint minden valószínűség szerint két kompilációt – egyet a birodalom idegen népekkel ápolts kapcsolatairól, míg egy másikat a birodalom területében bekövetkezett változásokról – kívántak összeállítani. Az ezekhez gyűjtött alapanyagokat végül a *DAI*-t alkotó jegyzetgyűjteményben egyesítették és dolgozták többé-kevésbé egybe.¹⁹⁰ Tézisének megfogalmazását jelentős mértékben segítette (és inspirálta) témavezetőjének, Specknek a fentebb röviden érintett munkamódszere és a 8–10. századi bizánci irodalom szerzői által alkalmazott úgynevezett „dosszié technikáról” vallott elképzelései. Ugyancsak részben a VI. Leó és VII. Konstantin udvarában készült munkák némelyikét kifejezetten az ifjú trónörökösök oktatásának céljait szolgáló összeállításoknak tartó Speck¹⁹¹ hatásának tudható be, hogy – a *DAI* többször idézett bevezetőivel és a korábbi szakirodalom megállapításával összhangban – Sode is nagy hangsúlyt helyezett a *DAI* oktató célzatú részleteinek vizsgálatára.¹⁹²

Bár az eredeti gyűjtemény összeállításának VI. Leó korára történő meghatározásával, és az egymástól függetlenül szerkesztett „külpolitikai”, illetve a birodalom területi változásait összefoglaló anyagok feltevésével Sode fontos megfigyeléseket tett, vizsgálatainak iránya és témavezetőjétől „örökölt” módszertana nem ösztönözte őt arra, hogy az ezekben rejlő lehetőségeket mélységében kiaknázza.¹⁹³ Tanulmányának bonyolult, számos (segéd)hipotézisre alapozó fejtegetései láthatólag az őt követő kutatás számára sem tűntek kellően biztos alapnak. Így a *DAI* összeállítása kezdeteinek VI. Leó korára történő helyezéséből adódó távlati következtetések levonására csak Howard-Johnston 2000-ben megjelent – Sodétól függetlennek tűnő, fentebb rendszeresen hivatkozott – hosszú írása vállalkozott, amely szisztematikusan – bár néhány ponton vitathatóan – elválasztotta egymástól a VI. Leó korában megkezdett és nagyjából 900–910 körül megszakadt, illetve a VII. Konstantin-kori adatgyűjtés és szerkesztés fázisait

¹⁸⁸ Lemerle, P.: Le premier humanisme i. m. 277–278.; Lemerle, P.: Byzantine Humanism i. m. 320–321.; Sode, C.: Untersuchungen i. m.; Ševčenko, I.: Bírorbanszületett Konstantin i. m. 235. 14. jegyz.; Ševčenko, I.: Re-reading i. m. 173. 14. jegyz.; Signes Codoñer 1989-ben spanyolul írott, kiadatlanul maradt szakdolgozatához nem jutottam hozzá, véleményét idézi Belke, K. – Soustal, P.: Einleitung i. m. 55., vö. továbbá Kaldellis, A.: Ethnography i. m. 88.

¹⁸⁹ Sode, C.: Untersuchungen i. m. 183–184., 187., 253.

¹⁹⁰ Sode, C.: Untersuchungen i. m. 161–163., 176–177.

¹⁹¹ Speck, P.: Über Dossiers in byzantinischer antiquarischer Arbeit i. m.

¹⁹² Vö. Sode, C.: Untersuchungen i. m. 203–205., 221–222., 224., 254.

¹⁹³ Tanulmányuk írása idején egyébként a *DAI* befejezetlenségére és a VI. Leó alatti kezdetekre vonatkozó tézisért Belke, K. – Soustal, P.: Einleitung i. m. 54–56. 33. és 38. jegyz. még inkább radikálisnak és (az utóbbi esetében) valószínűtlennek látták.

és eredményeit.¹⁹⁴ Elemzésének értelmében a ma ismert *DAI* előzményét egy VI. Leó parancsára összeállított, a 9. század utolsó évtizedében Bizánc számára fontos szomszédokra kiterjedő áttekintés jelentette (ezt, azaz a 27–46. fejezetek megfelelő részeit nevezi a *DAI* történeti-diplomáciai magjának). Ez négy nagyobb területet fedett le: 1) Itáliát (27–28., ill. 29_{98–216}), 2) a Balkánt (29–36.), 3) a kelet-európai sztyeppét (37–42.) és 4) a Kaukázust (43–46.).¹⁹⁵ Azaz az eredeti koncepció szerint kimaradtak mind az állandó közvetlen katonai konfliktusokat jelentő szomszédok – így a közel-keleti és észak-afrikai muszlim hatalmak és a bolgárok. Róluk és az ellenük folytatandó hadviselésről a *Taktika* megfelelő részeiben esett szó. Ugyancsak nagyrészt említetlenül maradtak a korban nagyon is távolinak tűnő nyugat-európai hatalmak, akikről szintén található adatok a *Taktikában*, másrészt viszont a velük való közvetlen és rendszeres kapcsolatok a 9. század végén viszonylag korlátozottak voltak tekinthetők. Részletesebb tárgyalásra kerültek ezzel szemben a bizánci diplomácia közvetlen hatókörében élő népek és politikai alakulatok, amelyek a Birodalom dél-itáliai, dél-balkáni, Krím-félszigeti és dél-kaukázusi területeinek közvetlen vagy kissé távolabbi szomszédjaiként diplomáciai eszközökkel a Birodalom érdekében könnyebben manipulálhatók, illetve egymás ellen felhasználhatók voltak.¹⁹⁶ Ma úgy fogalmaznánk: e nem egy esetben „korlátozott szuverenitású” politikai alakulatok a Birodalom közvetlen érdekszféráját jelentették – s mint ilyenek –, esélyt kínáltak Bizánc urainak, hogy e hatalmak Bizánc érdekeinek megfelelő irányításával a Birodalom korlátozott katonai erőforrásait oda – egyebek mellett a keleti, muszlim hadszíntérre – összpontosítsák, ahol elsősorban a katonai megoldás jöhetett szóba.¹⁹⁷

A Howard-Johnston által vázolt VI. Leó-kori „történeti-diplomáciai mag” koncepciója így nem kis részben magyarázattal szolgálhat arra, a kutatást legkésőbb Bury óta foglalkoztató kérdésre, hogy a *DAI*-ban miért nem olvashatók a magyarokról, a besenyőkről, vagy éppen a balkáni szlávokról szólókhöz hasonló részletes beszámolók a muszlim világról, a kazárokról és a nyugat-európai nagyhatalmokról. Egy ilyen, kifejezetten praktikus célokot szolgáló, viszonylag jól belátható, szűk fókuszú „kézikönyv” koncepciója emellett jól illik a fentebb látott, előbb I. Basileios, majd VI. Leó és Phótios együttműködéseként meginduló (jogi és nem jogi jellegű) kodifikációs anyagok: a joggyűjtemények, a *Taktika*, Philotheos *Klétorologionja* stb. sorába (lásd fentebb, az 1303-1304.

¹⁹⁴ Howard-Johnston, J.: *The De administrando imperio* i. m.

¹⁹⁵ Uo. 314.

¹⁹⁶ Howard-Johnston, J.: *The De administrando imperio* i. m.; Howard-Johnston magyarázatát lehetségesnek, de további kutatást és bizonyítást igénylőnek látja Kaldellis, A.: *Ethnography* i. m. 89.

¹⁹⁷ Vö. Shepard, J.: *Information* i. m. 269–270.

oldalón). Ahogyan jól illeszkedett a VII. Konstantin alatti gyűjtő- és szerkesztőtevékenységek közé egy ilyen összeállítás kibővítése és több irányba történő „továbbfejlesztése” is. Amint a bonni szövegkiadásban 97 oldalnyi szöveget kitevő *Klétorologion*, és az ugyanott több mint 700 oldalnyi anyagot jelentő *De ceremoniis* viszonya jelzi, ez a koncepcióváltásból adódó „kiegészítés”¹⁹⁸ néha egészen elképesztő mértéket öltött. De nem volt idegen Konstantin udvarától a Leó korában megkezdett, de végső formájában nem publikált gyűjtésekhez való visszanyúlás sem. A császári részvétellel zajló hadjáratokra történő felkészülés teendőit összefoglaló, ugyancsak VII. Konstantin nevében fia számára írott kis traktátus bevezetésében például a szerző hangsúlyozza, hogy művének elkészítése csak azután vált lehetségessé, hogy a Sigriane-hegyi Megas Agros monostorban fellelték a VI. Leó hivatalnok, Katakylas Leó által, Konstantin apjának parancsára összeállított hasonló tartalmú könyvet, amely a 10. század közepi kompilációk alapjául szolgált.¹⁹⁹

A *DAI* esetében persze a kiegészítések mértéke nem érte el a *De ceremoniis*-nál látott szintet. A császári megbízásból dolgozó szerkesztő(k) egyrészt a muszlim világról és a Nyugat-Mediterráneumról szóló, nem különösebben informatív fejezetekkel (14–24.) toldotta/toldották meg a meglévő anyagot. Másrészt a Birodalom egyes területeinek, Ciprusnak (47–48.), a Peloponnészosznak (49–50., 52.) és Khersónnak (53.) a történetéről szóló hosszabb-rövidebb elbeszéléseket iktatott/iktattak hozzá.²⁰⁰ Elkészültek továbbá a 10. század első felének – a 940–950-es éveknek – a viszonyait tükröző, a kelet-európai steppei népek egymáshoz és Bizánchoz fűződő viszonyát tömören összegző 1₁₆–13_{1–11} fejezetek, a különféle népek császárhoz intézett kéréseit és az arra adandó válaszokat (13_{12–194}) ismertető, továbbá az egész munkát és a kisebb szakaszokat bevezető rövid szövegek (P, 1_{4–15}, 13_{12–23}, 13_{195–200}, 30_{2–5}, 43_{2–6}, 46_{166–169}, 48_{22–27}). Nem maradtak ezek mellett érintetlenül a „történeti-diplomáciai magot” alkotó részek sem. A Konstantin-kori szerkesztés során a szöveget igyekeztek bizonyos mértékben aktuális információkkal frissíteni. Így a horvátokról szóló elbeszélésbe beiktatásra került az I. Ottó uralma alá tartozó északi fehér horvátok jó

¹⁹⁸ *Magdalino, P.*: The Non-Judicial Legislation i. m. 178.; *Featherstone, J. M.*: Der Große Palast i. m. 32.

¹⁹⁹ *Constantine Porphyrogenitus*, Three Treatises i. m. 94–97., „C” szöveg, 19–39. sorok.

²⁰⁰ Ezt a 47–53. fejezetek alkotta szakaszt, amely Sode elképzelése szerint eredetileg egy, a *DAI*-tól különböző munka tervezése során keletkezett, mások is leginkább egy, a *DAI*-hoz hozzácsapott, „rendezetlen függeléknek” („einen ungeordneten Anhang”) tartják. Lásd *Johannes Koder*: Die räumlichen Vorstellungen der Byzantiner von der Ökumene (4. bis 12. Jahrhundert). Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der ÖAW 137. (2002) 29. 58. jegyz.; Az eredeti koncepcióhoz jobban illeszkedő értelmezést javasol *Howard-Johnston, J.*: The *De administrando imperio* i. m. 302–303.; A helyzetet Howard-Johnstonhoz hasonlóan látta *Beaud, B.*: Le savoir et le monarque i. m. 559.

kapcsolata a magyarokkal (30₇₁₋₇₅), a szerb fejezetbe a szerb-bolgár viszony rövid áttekintése a 10. század első három évtizedében (32₈₀₋₁₃₂), a magyar történeti részekbe a magyarok vezetőiről és az Árpád-ház genealógiájáról szóló hosszú leírás (40₅₁₋₆₈), valamint a kaukázusi események ismertetését is kibővítették a 10. század középső évtizedeiig (lásd a Rómanos Lekapénos uralmára vonatkozó szakaszokat: 43₈₈₋₁₈₈ stb.).²⁰¹ E történeti jellegű kiegészítésekhez adódtak azután az olyan történeti maggal rendelkező, de pszeudo-történeti keretbe ágyazott leírások, mint amit Szvatopluk fiainak estében láttunk (41₃₋₁₉). Ugyancsak a Konstantin-kori szerkesztő(k) tevékenységének bizonyítékai az olyan földrajzi glosszák, mint a magyarokkal foglalkozó 38. fejezet 27–32., illetve 32–34. sorai. Az előbbi a távoli, ám egykor római uralom alatt álló térségeket hozta az olvasó számára közel a római emlékek felsorolásával,²⁰² míg az utóbbi a könyv más helyein is megtalálható ismeretekkel alkot mintegy keresztthivatkozásokat, összekötve a különböző fejezetekben előadott információkat, illetve átelve az adott helyre az ott elmondott néhány fontosabb adatot, értelmezve ezzel a 10. századi olvasónak idegen neveket és helymeghatározásokat. Az utóbbiak keletkezését a legkönnyebben egyébként egykor a korábban összeállt szövegek mellé írott széljegyzeteknek a végső változatba történő beiktatásával (bemásolásával) képzelhetjük el. Részben tehát hasonlóan ahhoz, ahogy a kutatás egy része a fejezetek élén álló címek mai helyükre kerülésével számol.²⁰³

A 10. században a VI. Leó-kori összeállításba bedolgozott kiegészítések forrásainak egy részéről fentebb már volt szó. Elég azért itt erről csak annyit megjegyezni, hogy a bolgár-szerb összecsapásokról, vagy éppen a magyarok vezetőinek címeiről és az Árpád-ház genealógiájáról a *DAI*-ban olvasható leírások nyilvánvalóan éppen úgy a különféle diplomáciai érintkezések során szerzett adatokból származhattak, mint ahogyan a Petrónas kazár-misszióját leíró rész, vagy a besenyő követségekről a *DAI* első szakaszában mondtak. Az antik földrajzi irodalomból származó glosszák készítője/készítői pedig éppen úgy az *Excerpta Constantiniana*, illetve más, hasonló gyűjtemények anyagaiból meríthettek, mint az antik toposzokkal dolgozó oktató célzatú történetek írója/írói. Az előbbi típusba tartozó, azaz jelentős részben különféle levéltári források állhattak a

²⁰¹ Howard-Johnston, J.: *The De administrando imperio* i. m. 321–327.

²⁰² Vö. Magdalino, P.: *Constantine VII* i. m. 37.

²⁰³ Egy, a szövegek margóin megjelenő, hierarchizált indexálási rendszer működését ismerte fel Németh, A.: *Imperial Systematisation* i. m.; Németh, A.: *Layers of Restorations* i. m. 300–308., a *Kivonatok* fennmaradt kódexeinek elemzése során. E szisztéma a gyűjteményben való eligazodást, keresést könnyítette meg, s minden bizonnyal ilyen útbaigazító széljegyzetek szerepét töltötte be eredetileg a jelenleg felejtezcímekként a *DAI*-t 53 részre osztó témamegjelölések egy része is.

Konstantin szerkesztői által aktualizált VI. Leó-kori fejezetek szövegei mögött is. Erről tanúskodik a besenyő törzsek és vezetőik, valamint a területükön található erődök neveit részletesen bemutató 37. fejezet, de erre utal a kaukázusi fejedelemségek történetének ismertetése során feltűnően gyakran hivatkozott császári pecsétes iratok (*khrysobullon*) említése is.²⁰⁴

Az a tény, hogy mind a 10. századi glosszák és a hosszabb kiegészítések lehántása után fennmaradó, a 9. század végéről származó részek, mind pedig a 10. század első felében keletkezett és a törzsszöveghez hozzáillesztett dokumentumok viszonylag gyakran csoportosulnak mintegy „tömbszerűen” a *DAI*-n belül, joggal veti fel, hogy az eredeti, VI. Leó-kori „történeti-diplomáciai magra” és a VII. Konstantin-kori kibővítésen átesett *DAI*-ra – Sode és mások nyomán – egyaránt úgynevezett „dosszié jellegű” munkaként tekintsünk.²⁰⁵ A 10. századi kiegészítések vizsgálata egyben arra is utal, hogy az előző fejezet végén az e forrástípus alkotói által sokszor a hangsúlyt az általános érvényűre, a normatívra helyező jellegről mondtak bizonyos mértékig a *DAI* összeállítójától/iól sem volt(ak) idegen(ek). Az egyedít általánosító (például a besenyő követségekről szóló követjelentések), illetve a történeti eseményeket egykori kontextusukból kiragadó, az állítást igazoló példaként tárgyaló (például Gabriél *klérikos* követsége), vagy éppen azt exemplumként használva topikus történettel házasítva átdolgozó (Szvatoopluk fiainak és Soldanusnak a történetei) szerkesztési gyakorlat nyomai mindenesetre nem egy alkalommal jól nyomon követhetők. A fejezetcímekkel, a kézirat margóin jelzett rövid tartalmi összefoglalókkal, illetve az ugyancsak ott elhelyezett kiegészítő információkkal ellátott szöveg végül ugyanolyan jól kereshető adatbázisként szolgált a császár, az ifjú trónörökös, valamint az udvarnak a kéziratához hozzáféréssel rendelkező döntéshozói számára, mint a történeti kivonatok és a *Szertartáskönyv*.²⁰⁶

Bár számos kérdésre még nem ismerjük a kielégítő választ, sok esetben pedig a viták nem tekinthetők lezártak, a 9–10. századi bizánci irodalmat, illetve szűkebb értelemben a *DAI*-t vizsgáló európai és észak-amerikai kutatás az elmúlt évszázad, s különösen is az utóbbi néhány évtized során jelentős lépéseket tett a

²⁰⁴ A *DAI*-ban ezek a peloponnészoszi és a kaukázusi események leírásai kapcsán kerülnek említésre. Az adatokat összeállította *Belke, K.* – *Soustal, P.*: Einleitung i. m. 58. 46. jegyz. Említésük kapcsán szkeptikusabb *Ševčenko, I.*: Bıborbanszületett Konstantin i. m. 263.; *Ševčenko, I.*: Re-reading i. m. 191.

²⁰⁵ *Sode, C.*: Untersuchungen i. m. passim; *Howard-Johnston, J.*: The *De administrando imperio* i. m. az itáliai, a balkáni, a kelet-európai steppei és a kaukázusi gyűjteményrészekre hivatkozott az „itáliai dosszié”, „balkáni dosszié” stb. megnevezésekkel. A magyar szakirodalomban e lehetőségre röviden utalt már *Farkas Z.*: A magyar őstörténet i. m. 138., illetve a *DAI*-t „cédulagyűjtemény”-ként írta le *Ungváry J.*: Verdamp land her. i. m. 34.; *Ungváry Jenő*: Απούτυκα(ς). In: *Ungváry J.*: Magyar őstörténet, magyar középkor i. m. 64.

²⁰⁶ *Vö. Németh, A.*: Excerpts versus fragments i. m. 257–259., 261–265.

Bury által – e tanulmány elején idézett szavakkal – több mint egy évszázada kijelölt, s részben általa meg is kezdett feladatok elvégzése terén. A VII. Konstantin-kori szerkesztmény VI. Leó-kori „történeti-diplomáciai magjáról”, illetve annak forrásairól eddig vázolt eredményekhez pedig kiválóan illeszkedik a Kapitánffy István által feltételezett, az ukrajnai steppén a magyarok Kárpát-medencei megtelepedését követően kialakult besenyő dominancia *előtti* időből, azaz a 9. századból származó bizánci feljegyzés lehetősége.²⁰⁷

THE *DE ADMINISTRANDO IMPERIO* AND ITS AGE OF COMPILATION IN THE LIGHT OF CURRENT RESEARCH

by Ádám Bollók

SUMMARY

This article aims to give an overview of the current state of research into the mid-tenth-century Byzantine treatise known as the *De administrando imperio* (*DAI*), compiled at the command of the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenetos (r. 913–959). On the strength of new findings from international research that investigated the *DAI* and further products of the ninth–tenth-century Byzantine “compilation movement”, the present article argues that the overwhelming majority of Hungarian researchers who have analyzed the “Hungarian chapters” (ch. 8, 28–40) of the *DAI* have based their conclusions on false premises and outdated results and, consequently, their understanding of Hungarian history as represented by the *DAI* is often built on sand.

²⁰⁷ Amint arra már Farkas Zoltán is utalt, Kristó Gyula e tanulmány elején látott, Kapitánffy elképzelése ellen felhozott érvei nem zárják ki szükségszerűen ezt a lehetőséget, vö. Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának i. m. 268.; Mindennek tanulságait részletesebben vizsgálja B. Szabó János – Bollók Ádám: A „szavart–türk dosszié” i. m. E tanulmány kéziratának lezárása után került a kezembe Darkó Jenő egy korábbi cikke (Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio” című munkája újabb kutatások tükrében. In: *Az érett kor ítélete. IX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia. Összeáll. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely 2012. 11–47.*), amelyben – jelen íráshoz hasonlóan – a *DAI*-val kapcsolatos újabb szakirodalom néhány eredményének áttekintésére tett kísérletet. A tanulmány azonban elsősorban a K. Belke- és P. Soustal-féle 1995-ös német fordítás bevezetőjére és jegyzetanyagára támaszkodik, a 29–41. oldalakon felsorolt szakirodalom is az e kötet jegyzeteiben megadott tételek rendszerezését adja. Emellett és néhány alapvető referenciamunka mellett elsősorban *Beaud, B.: Le savoir et le monarque* i. m. tanulmányának eredményeit vázolja fel, így a jelen írásban foglaltak ismeretét nem teszi feleslegessé. Ehelyütt is szeretnék külön köszönetet mondani Németh Andrásnak, aki az elmúlt évek során számos beszélgetéssel, a tanulmány első változatának olvasása után pedig sok értékes javaslattal, meglátással és pontosítással segítette jelen szöveg jobbá tételét.

AZ IGAZOLÁSI ELJÁRÁSTÓL A NYUGDÍJAZÁSIG

Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924)

Marczali Henrik (Marczali, 1856 – Budapest, 1940) budapesti, berlini, párizsi, londoni és oxfordi történelmi iskolázottság után az 1880-as évektől az 1910-es évekig, huszonöt és ötvennégy éves kora között korának legnagyobb és legkiválóbb teljesítményű magyar történetírója volt. Úttörő monográfiákat írt *Mária Teréziáról, II. Józsefről* és a korabeli Magyarország politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési viszonyairól, valamint az *1790–91-es országgyűlésről*.¹ Ő volt a szerzője a Ribáry Ferenc által kezdeményezett nyolc kötetes *Világtörténelem a művelt magyar közönség számára* című sorozat újkori és legújabbkori négy – Európa és Magyarország történetét egyaránt feldolgozó – kötetének.² Feldolgozta és megírta a millenniumi tíz kötetes nagy szintézis, *A magyar nemzet története* csaknem három (két és háromnegyednyi) vaskos kötetét, a magyar államalapítás, az Árpádok kora és a hosszú 18. század (1711–1815) történetét.³ Szerkesztette a tizenkét kötetes *Nagy képes világtörténetet*, a reformációtól a jelenkorig ívelő hat kötet szerzője volt, amelyben feldolgozta az újkori magyar történelmet is.⁴ Magyarországon megjelent könyvei, szerkesztései, forráskiadásai, tankönyvei, így 1911-ben megjelent *Magyarország története* itthon, a Cambridge University Press által – az első nem-cambridge-i szerzőtől – publikált *Hungary in the Eighteenth Century* (1910), és a Tübingenben megjelentetett *Ungarische Verfassungsgeschichte* (1910), illetve az *Ungarisches Verfassungsrecht* (1911) Európa és Amerika szerte ismertté és elismertté tették a nevét.⁵ Angolul és németül megjelent műveit újból kiadták vagy digitalizálták, magyarul publikált szintéziseinek többsége digitálisan hozzáférhető, könyvei a nemzetközi és hazai könyvpiacra kelendők. 1893-ban a Magyar Tudományos Akadémia – Majláth Béla és Szécsen Antal ajánlására – levelező tagjának választotta. Ugyanabban az évben megnősült:

¹ *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában I–III. Bp. 1881., 1885., 1888.; *Uő*: Mária Terézia 1717–1780. Bp. 1891.; *Uő*: Az 1790/1-diki országgyűlés I–II. Bp. 1907.

² *Marczali Henrik*: Az újkor története I–III. Bp. 1883–1884.; *Uő*: A legújabb kor története, 1825–1880. Bp. 1892.

³ *A magyar nemzet története* I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1894–1898. 2. kiadás. I., II., VIII.

⁴ *Nagy képes világtörténet* I–XII. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1898–1905.

⁵ *Marczali Henrik*: Magyarország története. Bp. 1911.; *Henry Marczali*: *Hungary in the Eighteenth Century*. Cambridge 1910.; *Heinrich Marczali*: *Ungarische Verfassungsgeschichte*. Tübingen 1910.; *Uő*: *Ungarisches Verfassungsrecht*. Tübingen 1911.

felesége Schmidl Laura (1866–1920), Schmidl Sándor (1839–1899) gyarmatáru nagykereskedő és Schmidl Sándorné, Holländer Róza gyermeke, akinek három testvére volt (László, Miklós és Margit). A házaspárnak két lánya született: Erzsébet és Paula.⁶ A Marczali-család a József körút 59–61. számú ház második emeletén lakott, ami évtizedekig szellemi szalonként működött.

1895-ben Marczali Henriket I. Ferenc József a budapesti tudományegyetem tanárának nevezte ki.

Az egyetem történelemtanárai között ő volt az első – és jó ideig az egyetlen – ki nem tért – neológ és szekuláris – zsidó. Kinevezésére – édesapja, Marcali rabbija, Morgenstern/Marczali Mihály (Szalónak, 1827 – Marcali, 1889) és édesanyja, a híres győri, majd újvidéki rabbi, Freyer Salamon lánya, Freyer Róza Sára (Győr, 1831 – Marcali, 1906) – rabbi felmenői vallása melletti kitartása miatt tizenöt évet kellett várnia.

Mintaadó tudós tanárként és magyar patriótaként állta a sarat akkor is, amikor 1910-től 1914-ig – ötvennégytől ötvennyolc éves koráig – antiszemita hecc-kampány folyt ellene, amelynek kezdeményezői az *Alkotmány* című lap újságírói, a Katolikus Néppárt és a Szent Imre Kör tagjai közül kerültek ki. A sajtóvadászat és az egyetemi tumultuózus jeleneteket férfiasan, méltósággal viselte, önmaga ellen fegyelmi vizsgálatot kért, s a vádakra becsületsértési perrel felelt. Minden jogi fórum és minden színvonalas újság neki adott igazat. 1914-ben meghívták Oxfordba vendégtanárnak, amit a világháború kitörése akadályozott meg. Komoly összegű hadikölcsönt jegyzett, hogy támogassa a Monarchiát. Igazságkereső szenvedélye, elmélyültsége és szorgalma, empatikus és kritikai beállítottsága, tárgyilagosságra törekvése, tanári erudíciója perfekcionista elhivatottsággal társult. Domanovszky Sándortól Hóman Bálinton és Szekfű Gyulán át Hajnal Istvánig a következő nemzedék szinte valamennyi komoly történésze tanítványa volt.⁷

⁶ Geburts-Protokoll. Schmidl Laura születési anyakönyvi bejegyzése. 1866. július 14. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (a továbbiakban: MZSML); Marczali Henrik és Schmidl Laura házassági szerződése. Közjegyzői okirat. Bp. 1883. december 20. 1–4. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Weinmann Fülöp közjegyző iratai. Okiratok. VII. 184 a.-1883-1303.

⁷ *Kemény József: Vázlatok a győri zsidóság történetéből.* Győr 1930. 111–118.; *Marczali Henrik: Hogy lettem én egyetemi tanár?* In: Zsidó évkönyv az 5689. bibliai évre. Szerk. Kecskeméti Vilmos. Bp. 1928–1929. 129–130.; *Uő: Emlékeim.* Bp. 2000. 5–46., 144–149., 176., 187–194., 242–257., 270–285., 286–308., 315–316.; *Marczali Póli: Apám pályája, barátai. Emlékeim Marczali Henrikről.* München 1973. 6–7., 17–56., 57–73.; *Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok.* Bp. 1989.; *Uő: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918).* Bp. 2003. 154–342.; *Bíró Judit: A Singer-Marczali-ügy. Botrány három felvonásban.* In: Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991. Összeállította: Gerő András. Bp. 1993. 117–136.; *Káplár András: Marczali Henrik nagy pere. A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum Évkönyve.* Marcali 2010. 5–50.; *Trencsényi Balázs – Antóbi Sorin: A kelet-közép-európai antimodernista politikai diskurzus sajtóosságai.* In: A magyar történetírás kánonjai. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp. 2015. 285–317.

Az ellenforradalom berendezkedése Alexander Bernát filozófus, Asbóth Oszkár nyelvész, Babits Mihály költő, Beke Manó matematikus, Éber László művészettörténész, Ferenczi Sándor pszichoanalitikus, Fülep Lajos művészetfilozófus, Kármán Tódor fizikus, Kövesligethy Radó csillagász, Lendl Adolf zoológus, Révész Géza pszichológus, Schmidt József nyelvész és Simonyi Zsigmond nyelvész mellett Marczali Henrik életére is nagy és súlyos hatást gyakorolt. A történetírót a Magyar Tudományos Akadémia 1919 októberében a Tanácsköztársaság idején vállalt szerepe miatt igazolási eljárásnak vetette alá, a Budapesti Tudományegyetem pedig 1920 januárjában ugyanezt tette.⁸ Ezek eredményeként mindkét intézmény igazolta, tehát jogilag felmentette. 1921 januárjában a rendőrség a fehérterror elleni nyilatkozata miatt hűtlenség gyanújával nyomozást folytatott ellene és – feltehetően – ez ügyben ki is hallgatta. A nyomozást azonban a főügyész márciusban leállította, ám minderről értesítették az egyetemet.

1920. október 20-án elvesztette szeretett feleségét, Marczali Henrikné Schmidl Laurát.⁹ Egyetemi katedrójától, a tanítás lehetőségétől 1919 és 1924 között fosztották meg.

1928-ban így emlékezett vissza a Tanácsköztársaság és az ellenforradalom idejére: „1919-ben a kommün biztosa tett ki, mert valamennyiünk nevében kijelenttem előtte, hogy ezentúl is hazafias irányban akarunk oktatni. Az egyetemi tanács előbb felfüggesztett, aztán igazolt, majd ismét felfüggesztett, a miniszter pedig 1924-ben nyugdíjba küldött”.¹⁰ Az első mondat további kutatást feltételez. A második mondatnak az alábbiakban járok utána.¹¹

A Budapesti Tudományegyetem az 1919/20-as tanév II. felétől (ekkor Marczali hatvanhárom éves volt) – időről időre meghosszabbítva – az 1923/24-es tanév első félévéig félévenként szabadságot, 1924 végén – a bölcsészkar és a kultuszminiszter kezdeményezésére – pedig az államfő, Horthy Miklós engedélyével nyugdíjazta. A Magyar Tudományos Akadémia sohasem választotta rendes tagjai közé.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy kik, hogyan és miért fosztották meg a világhírű professzort attól, hogy tudását továbbadhassa. Bár mindkét igazolási eljárást és az ügyési vizsgálatot is bemutatom, mégis tüzetesen az egyetemi

⁸ Vö. *Ormos Mária*: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. Múltunk 55. (2010) 3. sz. 46–71.

⁹ Marczali Henrikné meghalt. Világ, 1920. október 22. 5.; Marczali Henrik gyásza. Budapesti Hírlap, 1920. október 22. 3.; Marczali Henrik gyásza. Az Est, 1920. október 22. 4.; Marczali Henrik közönete. Az Est, 1920. november 4. 5. (Valamennyi napilap-cikket Turbucz Péter szívességéből ismerem.)

¹⁰ *Marczali Henrik*: Ki volt, mi volt? In: 99 önéletrajz. Magyar selfmademanek. Bp. 1928. 79. (Az írásra Huszár Mihály hívta fel a figyelmemet.) A tanulmányban szereplő idézeteket betűhíven közöljük.

¹¹ Az értelmezési keretre vö. Bevezetés. In: A magyar történetírás kánonjai i. m. 9–15., *Rácz Sándor*: A nemzeti történelem dekanonizációja és a politikai közösség rekonstrukciója. 66–84., *Trencsényi B. – Sorin, A.*: A kelet-közép-európai i. m. 285–317.

igazolási eljárást és az azt követő újabb és újabb eltávolítási kísérleteket veszem szemügyre. Ennek során rekonstruálom a vádakát, az egyetemi eljárás szakaszait és mechanizmusát, Marczali Henrik védekezését és mindezek kontextusát. Valamennyit közéleti tettnek, *'speech-act'*-nek tekintem, s ekként közelítem meg, elemzem és értelmezem. Abban a reményben, hogy el lehet dönteni: valóban „gyanús homály” vette körül Marczali Henrik Tanácsköztársaság idején vállalt szerepeit, ahogy vádlói állították, s amelyet nem sikerült teljesen eloszlatnia, avagy „felesleges brutalitás” volt szabadságolása és nyugdíjazása, kizorítása az egyetemről.¹²

Az akadémiai igazolási eljárás (1919. október)

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának igazoló bizottsága 1919. október 17-én kivizsgálta Marczali Henrik Tanácsköztársaság alatti tevékenységét, október 25-én pedig határozati javaslatot tett úgy ebben az ügyben, ahogy valamennyi igazolás alá vont tag ügyében, amelyet a közgyűlés jóvá is hagyott.¹³

Az MTA igazoló bizottságának elnöke Concha Győző, jegyzője Pintér Jenő volt. A bizottság tagjai az I. osztály részéről Némethy Géza, Császár Elemér, Gyomlay Gyula és Pintér Jenő, a II. osztály részéről Angyal Dávid, Ballagi Aladár, Concha Győző, Fináczy Ernő, Áldásy Antal, Bernáth István és Reiner János, a III. osztály részéről pedig Horváth Géza, Ilosvay Lajos, Méhelgy Lajos, Schafarzik Ferenc, Szily Kálmán, Bugarszky István, Istvánffy Gyula és Tuzson János voltak. Vizsgálat alá vonták Asbóth Oszkárt, Simonyi Zsigmondot és Schmidt Józsefet az I. osztály tagjai közül, Alexander Bernátot, Éber Lászlót és Marczali Henriket a II. osztály tagjai közül, és Kövesligethy Radót, Beke Manót, Lendl Adolfot, Lenhossék Mihályt, Dégen Árpádot, valamint Báró Harkányi Bélát a III. osztály tagjai közül. Asbóth Oszkár és Simonyi Zsigmond, Alexander Bernát és Éber László, Kövesligethy Radó, Beke Manó és Lendl Adolf akadémiai tagságának

¹² Kutatásaimban segítségemre volt Varga Júlia (Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, a továbbiakban: ELTE EL), Csonka Laura (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a továbbiakban: MNL OL), Horányi Károly, Mázi Béla és Tóth Gábor (MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár, a továbbiakban: MTA KIK Kt.), Földesi Ferenc (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, a továbbiakban: OSZK Kt.), Lugosi András (BFL), Toronyi Zsuzsanna és Udvarhelyi Anikó (MZS-ML), Huszár Mihály (Marczali Múzeum), Turbucz Péter (Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc), Karika Judit (Kozma utcai temető), Zimmermann Zita (Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, Budapesti Zsidó Hitközség, Chevra Kadisa), E. Csorba Csilla, Varga Katalin, Borbás Andrea és Komáromi Csaba (Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, a továbbiakban: PIM Kt.), Mátrai Györgyi (MTA KIK Könyvtár), Balogh Katalin (Budapest) és Kecskeméti Károly (Antony). Mindannyiuk segítségét nagyon köszönöm.

¹³ MTA KIK Kt. RAL MTA igazoló bizottság jegyzőkönyvei 1919. aug. 25., szept. 17., okt. 13., 14., 17., 25., 1920. febr. 21.

törlését javasolták. Schmidt Józsefet rosszállással, Marczali Henriket, Lenhossék Mihályt, Dégen Árpádot és Báró Harkányi Bélát sajnálkozással igazolták.¹⁴

A jegyzőkönyv tanúsága szerint Concha az alábbi kérdéseket tette fel neki:

„1. Vállalta-e a tanácsköztársaság által felállítani szándékolt országos levéltári tanács elnökségét, és ha igen, kinek a felkérésére?

2. Részt vett-e a levéltári tanács szervezésében? Szólított-e fel egyeseket, hogy a tanácsnál állásokat vállaljanak?

3. Minő összeköttetésben állott a közoktatásügyi népbiztossággal, jelesül Kármán Tivadarral?

4. Minő hivatalt viselt leánya a közoktatásügyi népbiztosságnál?

5. Minő összeköttetésben állott Kun Bélával és igaz-e, hogy tolmácsa volt az angolokkal szemben?

6. Tartott-e a kommunizmusról előadást?”¹⁵

Marczali jegyzőkönyvben rögzített válaszai a következők voltak:

Az első kérdésre „Marczali Henrik előadja, hogy őt dr. Tóth-Szabó Pál és Niklai Péter felkeresték közölvén vele, hogy a tanácsköztársaság egy országos levéltári tanács felállítását határozván el, a direktórium megbízásából kérdést intéztek hozzá, hajlandó-e annak elnökségét elvállalni? Az elnökséget nem vállalta, illetve hajlandónak nyilatkozott annak elvállalására két feltétel alatt: ha hatáskörét ő maga állapíthatja meg, és ha Fraknói Vilmos püspök is tagja lesz a tanácsnak. E két feltételt azért szabta, mert tudta, hogy azokat nem fogják elfogadni. Tóth Szabó Pál meg is jegyezte, hogy Fraknói Vilmos kinevezéséhez a tanácsköztársaság aligha fog hozzájárulni. Azóta az egész ügyről nem hallott semmit, amit a leghatározottabban kijelent.”¹⁶

A második kérdésre válaszolva „megjegyzí, hogy egy irányban volt befolyása a tanács szervezési munkájára, abban t.i. hogy felszólították őt nem ajánlhatna-e fiatalabb erőket, akik a tanácsnál alkalmazást nyerhetnének? Erre ő Fejérpataky László egyetemi tanárhoz fordult információkért, és ezek alapján négyet ajánlott, akik közül háromnak nevére emlékszik: ezek Gróza Margit, Mályusz Elemér és báró Kohner Lujza”.¹⁷

A harmadik kérdésre „előadja, hogy Kármán Tivadarral illetve a közoktatásügyi népbiztossággal felfüggesztett tanártársai ügyében többször állott összeköttetésben, így Révész Géza felszólítására levelet intézett Heinlein István érdekében Lukács György népbiztoshoz, melyet Révész maga vitt el a címzett-hez. Tanártársai ügyében Kármán felkereste őt Mártonffi titkárával együtt. Érintkezésben állott még Kármánnal tanártársai, Angyal Dávid, Áldásy Antal,

¹⁴ MTA KIK Kt. RAL Jegyzőkönyv a M. T. Akadémia II. osztályának igazoló ötös bizottságának 1919. október 17-én tartott üléséről.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

Heinlein István érdekében, azon kívül részt vett azon az értekezleten, mely Kármán elnöklete alatt Varjas Sándor közbenjöttével az egyetemi történeti tanítás ügyében tartatott, és amelyen ismételve sürgette az egyetemi oktatás és tanárképzés érdekében a felfüggesztett tanárok visszahelyezését, valamint sürgette, hogy a jövőben az eredeti kútforrások tárgyalására nagyobb súlyt helyezzenek”.¹⁸

Marczali Heinlein melletti kiállítását tanúsítja Lukács György népbiztoshoz 1919. április 3-án írt levele: „Tisztelettel kérem, az egyetem és a tudomány érdekében Heinlein István visszahelyezését egyetemi ókori történeti tanszékére. Heinlein igazi tudós, a mellett szerény, becsületes ember, aki a politikától mindig távol tartotta magát. Annyira szerény, hogy meg volt elégedve kis állásával a M. T. Akadémia könyvtárában és nekem kellett az oktatás érdekében mindent megtennem, hogy az egyetemre kerüljön. Okaim erre következők voltak. Egyike volt legkitűnőbb tanítványaimnak, aki egész vagyonát görögországi tartózkodására és tanulmányára költötte. Onnét a német archeológiai bizottság vezetőjének kitűnő bizonyítványával jött vissza. Irodalmi munkássága nem nagy terjedelmű, de a mit Peisistratosról, Herodotosról és a perzsa háborúkról írt, teljesen önálló, értékes munka, mit Németországban is kedvezően fogadtak. Német tudományos folyóiratba is írt. A bölcsészeti karnál ügyét azon kijelentéssel döntöttem el, hogy senki nálunk annyira és oly behatóan nem ismeri a görög történetírókat és a görög műveltséget.”¹⁹

Az igazoló bizottság negyedik kérdésére, hogy lánya milyen hivatalt viselt a közoktatásügyi népbiztosságnál „Marczali megjegyzi, hogy e kérdést illetően tévedés forog fenn, mert leánya nem a közoktatásügyi népbiztosságnál, hanem az igazságügyiben Kármán Elemér oldala mellett működött a kiskorúak patronagea körül, amely hivatalt különben már néhány éve látta el”.²⁰

Arra a kérdésre, hogy „minő összeköttetésben állott Kun Bélával és igaz-e, hogy tolmácsa volt-e az angolokkal szemben?” „Marczali Henrik előadja, hogy Kun Bélát felkereste a Hungáriában báró Fejérváry Imre beteg zoológus fia és annak felesége svájci útlevele ügyében. Kun Béla az útlevél ügyében tett kérelmet teljesítette, miután, mint megjegyezte, ez ügyben politikáról nincsen szó. Az amerikai misszió egyik tagjával, Braun Márkussal előzőleg összejövén kérdezte őt, nem tudna-e neki valami kellemes hírt mondani, amit Kun Bélával ez alkalommal közölhetne, mire Braun Márkus megjegyezte, megmondhatja Kun Bélának, hogy Fiuméba nagy mennyiségű zsír érkezett Budapest részére.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Marczali Henrik levele Lukács Györgynek. 1919. ápr. 3. OSZK Kt. Levelestár. 1942/7.

²⁰ MTA KIK Kt. RAL Jegyzőkönyv a M. T. Akadémia II. osztályának igazoló ötös bizottságának 1919. október 17-én tartott üléséről.

Kun Béla felkérésére elkísérte őt az amerikai misszióhoz ahol a tolmács beszédét végighallgatva közbe maga is tett egyes megjegyzéseket.”²¹

Arra a kérdésre pedig, hogy tartott-e a kommunizmusról előadást, „Marczali Henrik e kérdésre nemmel válaszol, megjegyzi azonban, hogy felszólították őt az amerikai szabadságharc objektív történetének megírására, Ballagi Aladár biz. tag erre megjegyzi, hogy tudomása szerint Marczali Henrik ezért a dolgozatáért 1500 kor/ona/ tiszteletdíjat kapott”.²²

A meghallgatás végeredménye: „A bizottság Marczali Henrik nyilatkozattételeinek meghallgatása után mérlegelve az általa elmondottakat, rövid tanácskozás után szó-többséggel kimondja, hogy kifogásolni valót talál ugyan a tanácsköztársaság tagjaival és megbízottaival való érintkezésben és hogy részükre propaganda céljaira dolgozatot is készített, de nem lát benne rosszindulatot és a kommunista irányzat támogatását és ezért Marczali Henrik ellen további eljárásnak szükségét nem látja fennforogni.”²³

Míg Alexander Bernát filozófust és Marczali Henrik barátját, Simonyi Zsigmond nyelvészt törölték az MTA tagjai sorából, Marczali Henriket a Magyar Tudományos Akadémia igazoló bizottsága – igaz, sajnálkozását kifejezve, de – igazolta.²⁴ Alexander Bernát ezidőtájt feleségét gyógykezellette Svájcban, emiatt

²¹ Uo.

²² Uo. Ballagi Aladár 1919-es kiadási próbálkozásairól lásd Mészáros Károly, a közoktatásügyi népbiztosság ügyosztályvezetőjének levelét Dr. Trócsányi Zoltánnak, amelyben Mészáros Károly Trócsányi 360/1919. szám alatti felterjesztésére engedélyezi Ballagi Aladár: XII. Károly svéd király és a svédek Magyarországon című műve kiadását és kijelenti, hogy a tiszteletdíj és utalványozása iránt a tudományos művek írói tiszteletdíját megállapító rendelet megjelenése után fog intézkedni. Bp., 1919. jún. 30. MTA KIK Kt. RAL 382/1919.; Dr. Szántó értesíti az MTA Könyvkiadó Vállalatát, hogy papírhány miatt a közoktatásügyi népbiztosság szellemi termékek országos tanácsa a mű kiadását egyelőre függőben tartja. Amint a papírhány enyhül, a mű kiadása iránt intézkedni fognak. 1919. júl. 23. MTA KIK Kt. RAL 420/1919.

²³ MTA KIK Kt. RAL Jegyzőkönyv a M. T. Akadémia II. osztályának igazoló ötös bizottságának 1919. október 17-én tartott üléséről.

²⁴ MTA KIK Kt. RAL MTA II. osztálya igazoló bizottsága II, III. ülésének jegyzőkönyve. 1919. okt. 14., 17.; MTA igazoló bizottsága együttes ülés jegyzőkönyve. 1919. okt. 25., 1920. febr. 21.; Alexander Bernát tanácsköztársaság alatti publikációi: Luftspieltheater. Pester Lloyd, 1919. április 20. (Barta Lajos „A sötét ház” című drámájának és Csokonai Vitéz Mihály „Az özvegy Karnyóné” című vígjátékának ismertetése); Napoleon. Pester Lloyd, 1919. május 17. (Pogány József drámája); Nem lesz bankett. Pester Lloyd, 1919. június 1. (Mikes Lajos satirikus vígjátéka). Publikációi mellett őt tették felelőssé egykori tanítványa, Varjas Sándor írása publikálásáért is. *Varjas Sándor: Marx mint filozófus*. Athenaeum 28. (1919) 120–127. A Magyar Tudományos Akadémia és a Budapesti Tudományegyetem igazolási eljárásait érdemes összevetni a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság igazolási eljárásaival. A Kisfaludy Társaság vonatkozó iratait az MTA KIK Kt.-ban Ms 5779 jelzet alatt találjuk meg, a Petőfi Társaság igazolási dokumentumait, azok felülvizsgálati kérelmét, s elutasítását pedig a PIM Kt.-ban 4559/336/1–37. szám alatt. Lásd még *Babits Mihály: Magyar költő ezerkilencszáztizenkilencben*. Vita és vallomás. Nyugat 12. (1919) 911–929. Továbbá vö. *Erős Ferenc: Pszichoanalízis és forradalom*. Ferenczi Sándor és a budapesti egyetem 1918/19-ben. Bp. 2011. 69–100; *Uő: Psziché és hatalom*. Tanulmányok, esszék. Pozsony 2016. 39–64.; *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye*. Szekfű Gyula a történetíró és ideológus. Pozsony 2015. 195–199., 207–208.

(és mivel nem volt tudomása az ellene folytatott eljárásról) maradt távol, majd felesége meghalt, s így kisebb gondja is nagyobb volt, mint az ellene folytatott akadémiai, egyetemi és Kisfaludy társaságbeli eljárás. Simonyi Zsigmond (1853–1919) meghurcoltatása miatt tiltakozó levelet írt Berzeviczy Albertnek, az MTA elnökének. Nem sokkal később meghalt.²⁵

Az első egyetemi igazolási eljárás (1919–1920)

Négy nappal Horthy Miklós bevonulása után, 1919. november 20-án a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülésén Tuzson János botanikus, egyetemi tanár, fajvédő politikus azt a javaslatot tette, hogy a különítményesek igazolják az egyetemi hallgatókat. Ezzel Marczali Henrik teljes határozottsággal szembeszegült.

„Tuzson ny. r. tanár [...] felhívja a Kar figyelmét az ifjúság igazolásának a fontosságára. Az ez irányban történt intézkedéseket, melyek szerint az ifjúságnak módjában van a fekete táblán kifüggesztett jelöltek ellen kifogást emelni, nem tartja kielégítőnek. Javaslatoat terjeszt elő, mely szerint a vizsgázók a karhatalom 5 tagjával kötelesek magukat igazolni. A karhatalmi alakulat kb. 1500 embert foglal magában s ezek között bizonyára akad 5, aki a jelöltet közelebbről ismeri és így igazolni hajlandó. Kéri, hogy írásban is benyújtott javaslatát a Kar terjessze a Tanács elé. Marczali ny. r. tanár: Aki bűnt követett el, annak lakolnia kell, de hogy ártatlanok lakoljanak, nem fér a fejembe. A Tuzson által javasolt igazolás ugyanis azt jelentené, hogy az ifjúság egyik részét kiszolgáltatjuk az ifjúság másik részének. Félős, hogy az igazolásoknál majd a kiélesedett vallási ellentétek is belejátszanak. Beöthy ny. r. tanár: Nem bízok a karhatalmi alakulatok elfogulatlanságában.”²⁶

Két hónappal később, 1920. január 14-én került sor Marczali Henrik egyetemi igazolása kari megszavazására. A kar meghallgatta a bizottság jelentését, Marczali véleményét, a bizottság határozatát, azt nagy többséggel megszavazta és ezzel igazolta Marczalit. Tuzson János viszont külön javaslatban fegyelmi eljárást kezdeményezett, s különvéleményét felterjesztette a rektornak.

²⁵ *Szemere Samu*: Alexander Bernát emlékezete. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság évkönyve. Bp. 1929. 25–50. Turbucz Péter hívta fel figyelmemet Alexander Bernát Pester Lloydbeli írásaira, Varjas Sándor Athenaeum-tanulmányára, Szemere Samu megemlékezésére és elküldte Szemere Samu írásának szkennelt változatát. Simonyi Zsigmond utolsó írása: Simonyi Zsigmond A M. T. Akadémia elnökéhez intézett előterjesztés. Bp. 1919. nov. 1. Nyugat 12. (1919) 1104–1105.

²⁶ ELTE EL 8/a. 25. Bölcsészettudományi kari tanácsülési jegyzőkönyvek, 1919–20. VI. rendkívüli ülés. 1919. nov. 20. 102–104. Vö. *Komoróczy Géza*: Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe. Bp. 2016. 249–254. Köszönöm Spiró Györgynek, hogy felhívta figyelmemet a könyvrre.

A kari ülési jegyzőkönyv tanúsága szerint a kari ülésen jelen volt: „Frölich /Izidor/, Ballagi /Aladár/, Asbóth /Oszkár/, Szinnyei /József/, Marczali /Henrik/, Fejérpataky /László/, Goldziher /Ignác/, Haraszthi /Gyula/, Winkler /Lajos/, Czirbusz /Géza/, Négyesy /László/, Siegescu /József/, Fejér /Lipót/, Kuzsinszky /Bálint/, Suták /József/, Áldásy /Antal/, Némethy /Géza/, Bugarszky /István/, Mahler /Ede/, Domanovszky /Sándor/, Buchböck /Gusztáv/, Szegedy /?/, Méhelj /Lajos/, Tuzson /János/, Papp /Károly/, Heinlein /István/, Németh Gy/ula/. ny. r. tanárok, Rybár /István/ h. tanár, Weszelszky /Gyula/ és Hóman /Bálint/ magántanári képviselők. Távolaradásukat kimentették: Beöthy /Zsolt/, Petz Gedeon és Mauritz /Béla/ ny. r. tanárok. [...] Elnök: Bemutatja a 2213/1920. sz. tanácsi határozatot, mely szerint az egyetem tanácsa mint fegyelmi bíróság V. folytatólagos rendes ülésén dr. Marczali Henrik ny. r. tanár ellen a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot elrendelte. Vizsgáló biztosul dr. Preysz Hugó ny. r. tanárt rendelte ki. Tudomásul szolgál. [...] A kihallgatási jegyzőkönyv és a bizottsági jelentés felolvasása után Tuzson előadó külön javaslatot terjeszt a kar elé, melyben a bizottság javaslatával szemben Marczali ny. r. tanár ügyének a Fegyelmi Tanács elé való utalását javasolja. Marczali ny. r. tanár: Kérem a tek. Kart, hallgassa meg figyelemmel, amit mondani fogok, mert tán utoljára szólalok fel e helyen. Kihallgatásom alkalmával nem hallgattam el semmit. Mindig jó magyar voltam. A nemzetellenesség vádjá ellen tiltakozom. Nem tettem egyebet, mint segítettem azokat, akiket lehetett. Deákjaim meg voltak arról győződve, hogy engem le fognak csukni. Kun Béla volt nálam, de én nem hívtam. Megkérdezte tőlem, mi a horoszkópom az ő törekvései számára és én leplezetlen nyíltsággal mondtam szemébe, hogy világhorradalomra nem számíthatnak. Ehhez bátorság kellett. Mikor szó volt arról, hogy kommunista szellemben rendezik be a tanítást az egyetemen, én voltam az, aki felszólaltam, hogy mi a történelmet továbbra is nemzeti szellemben fogjuk tanítani, a nemzeti irányt el nem hagyjuk. A házam valóságos menedék volt az üldözöttek számára. A Thán-üggyel kapcsolatban megemlítem, hogy május elején beszélgettem Jancsó Benedekkel, kinek hazafias érzését senki sem vonja kétségbe, s megegyeztünk abban, hogy arra kell törekedni, hogy minél több jó tiszt legyen a vörös hadseregben. Tehát lehetséges, hogy másoknak is mondtam ilyesmit. Az ellen azonban, hogy nemzetellenes lettem volna, határozottan tiltakozom. Ha azok után, amiket tettem, valaki hazafias érzésemet kétségbe vonja, ezt – enyhén szólva – a belátás teljes hiányának kell mondanom. Nem tettem semmi olyant, ami elítélésre alapot nyújtana, így hát még azt is lesújtónak tartanám, ha a kar csak azt mondaná ki, hogy eljárásomat nem helyesli. Kérem a Kart, Méltóztassanak arra gondolni, hogy Kollegák vagyunk, s hogy ítéletükkel olyan embert bélyegeznek meg, aki egész életében dolgozott. Méltóztassanak úgy határozni, hogy abból semmi gáncs ne származzék. Elnök: Először Tuzson előadó indítványára nézve rendeli

el a szavazást, melynek eredményeképpen a Kar 14 szóval 11 ellenében az indítványt elveti. Ezután elrendeli az elnök a szavazást a bizottság javaslatára, melynek eredményeképpen a Kar 15 szóval 9 nem és 1 üres szavazólap ellenében elfogadja a bizottság javaslatát s ennek értelmében a következő határozatot hozza: A kar elismeri, hogy Marczali Henrik ny. r. tanárt a legújabb kor szereplő személyei iránti hivatásszerű érdeklődése is vezette, azonban sajnálattal állapítja meg, hogy ismerve Kun Béla szereplését, nem került eléggé a vele való érintkezést. A Kar beéri azzal, hogy Marczali Henrik ny. r. tanárnak e magatartása felett sajnálkozását fejezi ki.²⁷

Marczali védekezését támasztja alá az Egyesült Államok budapesti megbízottjának 1919. augusztus 17-i igazolása, miszerint Marczali 1919. április 20-án Herczeg Ferenc, gróf Festetich Pál, báró Fejérváry Imre, gróf Apponyi Albert, 1919. április végén Nyikhegyi Ferenc vezérőrnagy és dr. Ilyefalvi, 1919. június végén pedig báró Szurmay tábornok, Gulyácsy kormányzó és Weiss Bernáth érdekében közbenjárt nála.²⁸

A Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara tehát elfogadta az Egyetemi Igazoló Bizottság döntését és igazolta Marczali Henriket. Ezzel az ügy jogilag lezárult, s ennek folyományaként a professzor az 1920/21-es tanév első félévétől teljes jogú tanárként óráit meg kellett volna, hogy hirdesse és meg kellett volna, hogy tarthassa. Ám nem ez történt.

A második egyetemi igazolási eljárás (1920)

Angyal Dávid dékán 1920. március 31-i hirdetménye arról tudósít, hogy Marczali Henrik nevét is azon tanárok nevei között találjuk, akik az 1919/1920-as tanév második felében nem tartották meg óráikat. „Mihez tartás céljából közlöm a hallgatósággal, hogy dr. Asbóth Oszkár, dr. Alexander Bernát, dr. Marczali Henrik, dr. Beke Manó, dr. Kövesligethy Radó, dr. Schmidt József és dr. Révész Géza ny. r. tanár urak a folyó tanévre hirdetett előadásait nem tartják meg. Azok a hallgatók, kik a felsorolt ny. r. tanárok előadásait felvették, ezen előadások helyett kollegiumaik kiegészítésére a rokon szaknak ny. r. és magántanárainak előadásait minden kérvényezés nélkül utólag felvehetik, csak az utólagos collegium felvételt a questúránál április 15-éig be kell jelenteniük.”²⁹

A *8 Órai Ujság* 1920. április 7-i számában pedig arról adott hírt, hogy: „Marczali Henrik kérte szabadságolását. Az egyetemen nemsokára megkezdődő

²⁷ ELTE EL 8/a. 25. Bölcsészettudományi kari tanácsülési jegyzőkönyvek, VIII. rendkívüli ülés. 1920. jan. 14. 143–145.

²⁸ MTA KIK Kt. Ms 5041/73. Capt. M. E, az Egyesült Államok budapesti megbízottjának igazolása. Bp., 1919. aug. 17.

²⁹ ELTE EL 8/b. Bölcsészettudományi Kar, Iktatott iratok. 35. d- 839/1919–20. D. sz. Érkezett: 1920. márc. 31. Angyal Dávid dékán. Bp., 1920. márc. 31.

előadások rendjének fenntartása végett az egyetem rektora felszólította dr. Marczali Henriket, a történelem tanárát, hogy nyújtsa be kérvényét szabadságolása végett. Alexander Bernát tanár, aki jelenleg Svájcban tartózkodik, nem szabadságolását, hanem nyugdíjaztatását kérte.³⁰

A hirdetmény és a hír jelzi, hogy Tuzson felterjesztésével újabb támadás indult Marczali ellen. Ezt támasztja alá két kari ülési jegyzőkönyv is. Azzal, hogy Pauler Ákos, Tuzson János és Méhely Lajos (zoológus, fajvédő) kimondják, hogy a szabadságolás a felfüggesztés kifejezése, jogfosztással jár. Hozzászólásukból nyilvánvaló, hogy az egyetemi igazoló bizottság határozatával, s annak kari elfogadásával szemben többen vagy csatlakoztak Tuzson János különvéleményéhez, vagy újabb különvéleménnyel erősítették meg azt. Minthogy a rektori iratok és az Egyetemi Tanács iratai között egyiket sem találtam, mindkét lehetőséggel számot kell vetnünk a kari ülési jegyzőkönyvek alapján.

„Elnök: bemutatja az 53470/920. sz. min. leiratot, mely szerint a vk. miniszter dr. Asbóth Oszkár, dr. Beke Manó, dr. Marczali Henrik, dr. Kövesligethy Radó, és dr. Schmidt József ny. r. tanárok szabadságát f. évi július 15-éig meghosszabbítja. Pauler ny. r. tanár: A fegyelmi vizsgálat alatt álló, szabadságolt tanároknak a kari ülésekre való meghívása tárgyában intéz kérdést a dékánhoz. A szabadságolás ez esetben nem más, mint enyhe formában való kifejezése annak a kívánságnak, hogy az illetők, míg ügyük tisztázva nincs, az egyetemen semmiféle funkciót ne teljesítsenek. A kar a felszólalás értelmében Pauler ny. r. tanár javaslatára egyhangú határozattal kimondja, hogy a szabadságolt tanárok vizsgákon és szigorlatokon részt nem vehetnek s kari ülésre meg nem hívhatók.”³¹

„Beöthy ny. r. tanár: A különvélemény egy pontjához kíván szólni. 43 éve vesz részt a kari tanácskozásokon, ez idő alatt személyével sohasem foglalkoztak. Most erre kér alkalmat. Többek kívánságára Dékán közbevetőleg fölolvassa a különvéleményt, melyre: Beöthy ny. r. tanár: (folytatólag) Tiltakozik a különvéleményben szereplő »erkölcs és hazafiasság paródiája« kifejezés ellen, mellyel a különvélemény aláírói a múltkori kari határozatot megbélyegzik. Sajnálja, hogy a kor könnyen sértő láza karunkban is elharapódzott. A határozat csak Kövesligethy jogi állapotára és vizsgálati jogára vonatkozott. Tuzson ny. r. tanár: Nem bízik Beöthy judíciumban. Elnök: Tiltakozik az ilyen kijelentés ellen. Tuzson ny. r. tanár: A judíciumban bizalmatlanságot az igazolási kérdésekre vonatkoztatja, mert Beöthy Alexandert és Révész is védelmezte. Más téren megnyilatkozó erős nemzeti érzésének kari szereplésével sajnos nem adta tanujelét. Méhely ny. r. tanár: Nézete szerint a helyzet

³⁰ Marczali Henrik kérte szabadságolását. 8 Órai Ujság, 1920. április 7. 5.

³¹ ELTE EL 8/a. 25. Bölcsészettudományi kari tanácsülési jegyzőkönyvek, XIV. rendkívüli ülés. 1920. júl. 27. 262. Vö. Marczali Henrik kérte szabadságolását. 8 Órai Ujság, 1920. április 7. 5.

teljesen világos. A szabadságolt tanárok az új hivatali esküt nem tették le, ők még ma is a Károlyi kormány idején letett eskü alapján állnak. Ily körülmények között sem a tiszta erkölccsel, sem a joggal, sem a józan ésszel nem egyeztethető össze, hogy tanári funkciókat gyakorolhassanak. Az ügy revízióját kéri, új döntést óhajt, vajon a Kar fenntartja-e múltkori határozatát vagy sem? Elnök: Revíziónak nincs helye, res judicata-val, tanácsi határozattal állunk szemben. Pauler ny. r. tanár: Kifejti, hogy a különvélemény aláírói beadványukban nem személyeket bélyegeztek meg, hanem csupán felfogást; sajnálja a szóban forgó beadványban, melyet ő is aláírt, a Beöthy ny. r. tanár által nehezményezett kifejezéseket. Jogilag az ügy el lehet intézve, de erkölcsileg nincs elintézve. Erkölcsi lehetetlenség, hogy vizsgálaton együttműködjünk valakivel, akit a Szent István Akadémia tagjaiból kizárt. Tuzson ny. r. tanár: Miután a történeteken változtatni nem lehet, a vizsgálatok megtörténtek, így legalább azt mondja ki a Kar, hogy a jövőben nem veszi igénybe a szabadságolt tanárok közreműködését.”³²

Holott a rektor 1920. november 23-án arról értesítette a Bölcsészettudományi Kart, hogy az Egyetemi Tanács 1920. április 7-én tartott ülésében azt a határozatot hozta, hogy az elrendelt fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot megszünteti: „A budapesti magyar tudományegyetem Tanácsa az 1920. április 7-én tartott V. f. rendes ülésében 2213/1919-20. szám alatt Dr. Marczali Henrik ny. r. tanár ellen elrendelt fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot megszünteti, s felügyeleti hatáskörében miután kifejezi, hogy Dr. Marczali Henriknek a tanácsköztársaság vezetőivel, jellegzetesen Kun Bélával való összekötését, továbbá szándékát a levéltári tanács elnökségének elfoglalására, végül az amerikai függetlenségi harc történetének megrendelésre történt megírását és a vörös hadseregére vonatkozó félreérthető nyilatkozatait nem helyesli, őt igazolja. Miről a bölcsészettudományi Kar tudomásul vétel végett átíratilag és Dr. Marczali Henrik ny. r. tanár jelen határozat kiadványának közlése mellett értesíttetni rendeltetnek. [...] A bölcsészettudományi Kar kebelében lefolytatott igazoló eljárás során főképpen Dr. Marczali kihallgatásával, megállapítást nyert, hogy Dr. Marczali a tanácsköztársaság vezetőivel, jellegzetesen Kun Bélával összekötést tartott fenn, – leánya Kármán Elemér mellett, mint a patronage-ügyek felügyelője hivataloskodott, – a közoktatásügyi népbiztos felhívására a Levéltári Tanács elnökségét – habár bizonyos feltételek mellett – vállalta, – felszólításra megírta az amerikai függetlenségi harc történetét s azért a honoráriumot a

³² ELTE EL 8/a. 25. Bölcsészettudományi kari tanácsülési jegyzőkönyvek, XIV. rendkívüli ülés. 1920. júl. 27. 304–305. Vö. „Felkerestük dr. Ballagi Aladárt, az egyetem múlt évi rektorát, ki munkatársunk kérdésére kijelentette, hogy a minisztertanács végleges határozata előtt a nyilvánosság számára semmit sem mondhat. Az eredmény nyilvánosságra hozatala körülbelül két hét múlva várható. [...] A bölcsészeti karon mindenesetre még az előadások megkezdése előtt rendezik a hivatalból szabadságolt tanárok: Alexander Bernát, Kövesligethy Radó, Marczali Henrik és Schmidt József ügyét.” Minisztertanács elé kerül a felfüggesztett egyetemi tanárok ügye. Az Est, 1920. szeptember 5. 7. Lásd még Komoróczy G.: Holocaust i. m. 249–254.

tanácsköztársaságtól fel is vette, végül, hogy a vörös hadseregére vonatkozólag úgy jóhiszeműségét mint nemzeti érzését illetőleg gyanút keltő nyilatkozatot tett. E tárgyi tényálladékon kívül, figyelemmel a terhelő és mentő, valamint a súlyosító és enyhítő körülményekre több kérdés merült fel, olyan, mik felderítésre és bizonyításra vártak. – Mindezek alapján ellene a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat rendeltetett el. A megejtett vizsgálat után azonban, jóllehet az a gyanús homály, mely Dr. Marczali tanárnak a proletárdiktatúra alatt tanúsított összes ténykedéseit körülveszi, nem oszlott el teljesen, mindazonáltal a vizsgálat lefolytatása után eléggé igazolhatónak látszik, hogy Dr. Marczali Henrik a kommunisztikus iránynak nem tett olyan szolgálatokat, amelyek ez irányt elősegítették, vagy támogatták volna. Ezek alapján a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat elrendelését megszüntetni s őt igazolni kellett.”³³

1920. november 23-án az Egyetemi Tanács Marczali Henrik újabb igazolási jelentését vitatta meg, majd szavazott róla. Ezúttal a bizottság előadója nem Preisz Hugó jogász, mint az első alkalommal, hanem Wolkenberg Alajos teológus, a Hittudományi Kar dékánja. A végeredmény viszont ugyanaz lett, mint az első alkalommal: az Egyetemi Tanács igazolta Marczali Henriket. „Előadó az ügyállás részletes ismertetése után úgy véli, hogy bár nem is oszlott el teljesen az a gyanús homály, amely Dr. Marczali tanárnak a proletárdiktatúra alatt tanúsított összes ténykedéseit –: Kun Bélával való összekötését, a Pálffy-féle és az ujkori tört. szeminárium könyvtárának ügyét, a levéltári tanács elnökségét, és a vörös hadseregről való gondolkodását és megnyilatkozásait, veszi körül, – mindazonáltal a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat lefolytatása után igazoltnak látszik, hogy dr. Marczali Henrik a kommunisztikus iránynak nem tett olyan szolgálatokat, amelyek ez irányt elősegítették, vagy támogatták volna. --- Javasolja ennél fogva, »mondja ki a Tanács, hogy a dr. Marczali Henrik ny. r. tanár ellen elrendelt vizsgálatot megszünteti s miután kifejezi, hogy dr. Marczali Henriknek a Tanácsköztársaság vezetőivel, jellegzetesen Kun Bélával való összekötését, továbbá szándékát a levéltári tanács elnökségének elfoglalására, végül az amerikai függetlenségi harc történetének megrendelésre történt megírását és a vörös hadseregére vonatkozó félreérthető nyilatkozatait nem helyesli, őt igazolja.«”³⁴

A beszámolólt vita követte, amelynek során Ballagi Aladár – Marczali teljesítményére és hírnevére féltékeny, sértett és intrikus régi haragosa, akinek érdemi

³³ ELTE EL 1/c. Rectori Hivatal iratai, 7. d. 5521/1919–20. Hanuy Ferencz rektor. 1920. nov. 23. Az Egyetemi Tanács döntése Marczali Henrik ügyében.

³⁴ A nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz Budapesten a budapesti kir. m. tudományegyetem bölcsészettudományi karának felterjesztése Marczali Henrik nyilv. r. tanár igazolása ügyében. Bp., 1920. nov. 23. Kivonat és összefoglaló az egyetemi tanács 1920. november 23-én tartott V. rendes üléséről. Dr. Marczali Henrik ny. r. tanár igazolási ügye. Kézirat és gépelnt másolat a bölcsészkar dékánjának hitelesítésével. MNL OL K szekció, Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, (K 636), Egyetemekre, főiskolákra, tudományos intézetekre vonatkozó iratok. Budapesti Tudományegyetem, Rectori iratok. 168. d. 5. t. 2372/1920–21. R. sz.

szakmai teljesítménye egyáltalán nem volt, s aki már 1898-ban megakadályozta, hogy Marczali megírhatta Budapest történetét – fejtette ki álláspontját: „A megindult vita során dr. Ballagi Aladár prodékán hangsúlyozza, hogy igazolási ügyekkel a tanács éppen eleget foglalkozott, módját kell ejteni annak, hogy végre megszabaduljunk az efféle ügyektől. Megjegyzi, hogy azt hogy a fegyelmi vizsgálatot dr. Preisz tanár folytassa le, ő indítványozta. Szóló előtt azonban tiszta a helyzet. Hogy Marczali tanár Kun Bélánál annyiszor megjelent, mutatja, hogy neki ott befolyása volt. Érintkezett Varjassal; megírta rendelésre az amerikai függetlenségi harc történetét; kérdi, miért nem szólót bízták meg ezzel a munkával, vagy más olyan historikust, akit a kommunista rendszer állásából eltávolított? Mindez, valamint a Than-féle ügy, szemináriumi könyvtár elvitele eléggé igazolják a kommunisztikus rendszerrel való kapcsolatot, sőt az is, hogy a historikusoknak több mint fele elbocsájtott, mutatja, hogy a mondott rendszernek egyszerűsmind bizalmi embere is volt.” Dr. Angyal Dávid bölcsészettudományi prodékán szerint is a szóban forgó dolgok igen dubiosusak; jelen volt azonban például a Than-vallomás tételénél és Than nem nyilatkozott határozottan. Vita után Rector Magnificus előadó javaslata felett titkos szavazást rendelt el. Beérkezett 8 jelenlevő szavazatképes tanácstag részéről 8 szavazólap 7 igen és 1 nem szavazattal, mihez képest az egyetemi Tanács előadó javaslatát általános szótöbbséggel elfogadta. Végül Rector Magnificus indítványára az egyetemi Tanács dr. Preisz Hugó ny. r. tanár vizsgálóbiztosnak nagy részletességgel s körültekintéssel végzett, fáradságot nem kímélő munkálatáért jegyzőkönyvi köszönetét nyilvánította.³⁵

Preisz Hugó jogász, igazolóbizottsági előadó beszámolóját a Bölcsészettudományi Kar 1920. január 14-én, az Egyetemi Tanács pedig április 7-én fogadta el. Wolkenberg Alajos teológus, a Hittudományi Kar dékánja újból megvizsgálta az ügyet és 1920. november 23-án ismét beszámolt az Egyetemi Tanácsnak, amely azt elfogadta. Az Egyetemi Tanács 1920. november 23-i döntése tehát immár másodszor zárta le Marczali Henrik igazolásának az ügyét, s igazolta őt.

Időközben Marczali Henriket olyan vesztesség érte, amelyhez képest minden más elhalványult: felesége 1920. október 20-án hosszú betegség után meghalt.³⁶

³⁵ Uo. Vö. Dr. Ballagi Aladár egyetemi tanárnak polgármester úrhoz intézett beadványa a székes főváros történetének megírása tárgyában. BFL IV.1407.b. 2858/1874-I. Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsí Ügyosztályok Központi Irattára (1873–1930). Budapest székes főváros tanácsa, 1898 évi 23337. számú eln. üo, 1898. június 30. Ballagi Aladár tudományos teljesítménye hiányáról, döbbenetes félrefordításáról és erre épülő félreértéséről lásd *Szekfü Gyula*: Mit vétettem én? Ki gyalázta Rákóczit? Bp. 1916. 13–33.; Ballagi Aladár 1919-es kiadási próbálkozásaira lásd 22. jegyz. Ballagi könyve 1922-ben svédül megjelent. Vö. Balogh Jenő levele Leffler Bélának. Bp., 1922. jan. 12.; Leffler Béla Balogh Jenőnek. Stockholm, 1922. febr. 21. MTA KIK Kt. 113/1922.

³⁶ Marczali Henrikné meghalt. Világ, 1920. október 22. 5.; Marczali Henrik feleségét – akinek a szülei a Lajta Béla tervezte Kozma utcai Schmidl családi sírboltban nyugodtak – a Kerepesi úti nemzeti panteonba, a lakásához legközelebbi temetőbe, kitért unokatestvére, Kőnig Gyula sírja közelébe

Ügyészi vizsgálat (1921)

A királyi főügyész 1921. február 8-án magához kérette az államrendőrség főkapitánysága bűnügyi osztályának a Marczali Henrik egyetemi tanár elleni eljárás budapesti ügyész számára megküldött iratait.³⁷ A nyomozás iratait február 14-i dátummal terjesztették fel hozzá azzal a megjegyzéssel, hogy a nyomozást meg kell szüntetni.³⁸ A főügyész március 5-én arról tájékoztatta kollégáját, hogy egyetért azzal, hogy az igazságügy miniszter vonatkozó rendelete szerint a nyomozást meg kell szüntetni, s az iránt, hogy az iratokat megküldjék a fegyelmi hatóságnak, nincs észrevétele.³⁹ Az ügyészség március 18-án szüntette meg a nyomozást és küldte el a határozatot Marczalinak, valamint a nyomozati iratokat és a határozatot az egyetemnek, mint fegyelmi hatóságnak.⁴⁰

A határozatból az derül ki, hogy Marczali ellen hűtlenség büntette miatt folyt nyomozás. Azért, mivel a fehérterror atrocitásairól beszélt az azok kivizsgálására Magyarországra érkezett brit diplomáciai kiküldöttek. „A m. kir. katonai városparancsnokság védelmi osztályának jelentése szerint dr. Farkas Lászlónak, a »Táltos« könyvkiadó vállalat tulajdonosának tévedésből kezébe került egy angol nyelvű levél, mely Marczali Henrik Poly nevű leányának volt címezve, s melyről később megtudta, hogy a levél az angol kormánytól kiküldött Hooler diplomáciai követtől származik, aki az itteni állítólagos »fehér terror« megállapítására volt ideküldve. A levél tartalma szerint a nevezett kiküldött a vele közölt adatokat köszönte meg és kérte a címzettet, hogyha a fehér terrorra vonatkozólag adatok volnának a birtokában, azokat vele közölje. Ennek a levélnek alapján Marczali Henrik ellen az a gyanú merült fel, hogy a magyarországi fehér terrorról adatokat küld külföldre, s hogy Angol ország kormányával illetve annak kiküldöttével közvetlenül a végett lépett összeköttetésbe, hogy Angol országot a magyar állam elleni ellenséges cselekményre bírja, mely gyanú annál alaposabbnak látszott, mert dr. Melich János nemzeti múzeumi könyvtárigazgató előtt ennek hivatali szobájában, a bécsi magyar újságokban szellőztetett »fehérterrorral« és annak állítólagos áldozataival

temettette. Oda, ahová halála után feltehetően ő is kerülni akart. A Salgótarjáni úti temetőben ugyanis akkor már csak azokat temették, akiknek családi sírboltja volt, a Kozma utcai temető pedig – feltehetően – messze volt neki, ezért kieshetett a látóköréből. Marczali Henrik felesége temetésének időpontja és helye a temető nyilvántartásában szerepel: 10. parcella, 3. sor, 33A sírhely. Nemzeti Örökség Intézete, Radnainé dr. Fogarasi Katalin levele. Bp., 2017. márc. 31. NÖRI/295-2 (2017). Sírkőnek nincs nyoma, s annak sem, hogy maradványait exhumálták volna.

³⁷ Communista ügy. BFL VII. 18. d. 13/0041-1921

³⁸ Uo. 263/1921

³⁹ Uo. 2176/1921.

⁴⁰ Uo. 31010/1921.

kapcsolatban azt a kijelentést tette »4000 embert öltek meg ezek a banditák«. A nyomozás adatai szerint Marczali Henrik, ennek Poly nevű leánya és dr. Vámbéry Ruzstem az angol követség jogtanácsosa gyakori, úgyszólván nap nap utáni vendégei voltak Nagybritannia Magyarországra kiküldött Holler nevű megbízottjának, mely látogatások alkalmával, amint ezt a bizalmas úton történt nyomozás kiderítette, beszéd tárgyát képezték, az annak idején tendenciózan korpoltált atrocitások is, de hogy ezek a közlések Marczali Henrik vagy leánya részéről a magyar állam elleni rossz indulatból történtek volna, arra nézve bizonyíték nem merült fel. Gyanúsítottnak dr. Melich János előtt tett [...] kijelentése, melyből tagadása folytán nem állapítható meg, hogy az kire vagy kikre vonatkozik, vádemelés alapjául nem szolgálhat, ezért a nyomozás a 101 § 1 és 3 p. alapján megszüntetendő.»⁴¹

Marczali Henrik levelei között találunk olyant, amely tanúsítja, hogy kapcsolatban volt C. Hohler brit kiküldötttel.⁴² Marczali Póli visszaemlékezéseiből valószínűsíthetjük, hogy az atrocitásra vonatkozó megjegyzés a Prónay-különítményre vonatkozhatott: „Herczeg akkor sem tagadta meg a barátságot, amikor apámat megfosztották tanszékétől. Továbbra is meghívott bennünket hűvösvölgyi villájába, de sajnos már anyám nélkül mentünk, aki pedig jóban volt Herczeg végtelenül kedves, öreg anyjával. Herczeg jóindulatát reám is kiterjesztette: cikkeit közölte és tőle tudtam meg, hogy apámat egyszer behívták a rendőrségre a Prónayék viselt dolgairól nyíltan hangoztatott véleménye miatt.»⁴³ S ha azt is hozzátesszük, hogy Marczali földijei közül a Prónay-különítmény 6 zsidót kivégzett, jobban értjük Marczali tehetetlenségét és felháborodását.⁴⁴

A rendőrségi vizsgálatot a főügyész nyilván diplomáciai megfontolásból állította le. Az, hogy Nagy-Britannia megbízottat küldött a fehérterror atrocitásainak kivizsgálására, s hogy magánúton tájékozódott és magánúton tájékoztatást kapott, csak akkor lett volna kriminalizálható, ha a magyar hatóságok vállalják,

⁴¹ Uo.

⁴² Hohler brit kiküldött levele Marczali Henriknek. É. n. (1920) máj. 13. MTA KIK Kt. Ms 5041/28. C.

⁴³ *Marczali P.*: Apám pályája, barátai i. m. 59.

⁴⁴ *Komoróczy Géza*: A zsidók története Magyarországon I–II. Pozsony 2012. II. 377–389., 386. A Prónay-különítmény augusztus 28–29-én Marcaliban és az inkei erdőben 24 embert végzett ki. Az áldozatok közül hatan voltak zsidók: Gold Ferenc (35 éves) bádogosmester; édesapja, Gold Vilmos (61 éves); Löbl Lipót (53 éves) tanító és fia Löbl Jenő (23 éves) kereskedelmi könyvelő; Dénes Izidor (28 éves) magánhivatalnok és Mayer István (23 éves) joghallgató. Marczali Henrik közülük biztosan jól ismerte Löbl Lipót tanítót, hiszen ő 1888-ban, még Marczali Mihály főrabbi életében kezdett dolgozni a zsidó elemi iskolában, és ugyancsak ismerte a korosztályához tartozó, 1858-as születésű Gold Vilmost. Jól ismerhette Mayer István édesanyjának a családját (Lengyel) is, amely több generáció óta meghatározó szerepet játszott Marcali zsidó közösségében. A vérengzésről Berger László (1878–1934) marcali kereskedő, Marczali Henrik unokaöccse számolt be a pesti zsidó hitközség panaszirodájában felvett jegyzőkönyvben. Huszár Mihály közlése. Lásd erről Egyenlőség, 1919. szeptember 18. 3.

hogy elidegenítik a megbízottat és a megbízóját, Nagy-Britanniát a magyar államtól. Ezt láthatólag sem az igazságügy miniszter, sem az általa képviselt kormány nem akarta. Feltehetően ezért avatkozott be a főügyész a rendőrségi nyomozásba és záratta azt le.

A nyugdíjazás kísérlete (1921)

A Bölcsészettudományi Kar 1920. december hó 10 és 11-én tartott II. rendes ülésének jegyzőkönyve tanúsága szerint többen nem fogadták el az Egyetemi Tanács 1920. november 23-i határozatát. Tuzson János javaslatára, amelyet Fejérpataky László is támogatott, az Egyetemi Tanács döntése ellenében a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordultak, hogy a miniszter saját hatáskörében nyugdíjazza Marczali Henriket. Ez viszont azt feltételezte, amit egyik igazolási eljárás sem támasztott alá. Azt, hogy Marczali a Tanácsköztársaság alatt kompromittálta magát, nemzetellenes szellemben cselekedett és így is tanítana.

„Elnök bemutatja a Marczali Henrik ny. r. tanár igazolási ügyében kelt tanácsi határozatot, mely szerint »jöllehet a gyanús homály, mely dr. Marczali tanárnak a proletárdiktatúra alatt tanúsított összes ténykedéseit körülveszi, nem oszlott el teljesen, a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat elrendelését megszüntetni és őt igazolni kellett.« Tuzson ny. r. tanár: Lehetetlennek tartja, hogy nemzeti történetünket egyetemünkön olyasvalaki tanítsa, akinek a proletárdiktatúra alatti összes tevékenységeit gyanús homály takarja. Ez a legélesebb ellentmondás volna. Éppen ezért javasolja, hogy a Marczali ügyre vonatkozó összes iratokat a Kar terjessze fel a miniszterhez. Fejérpataky ny. r. tanár: Az 1920. évi XVI. t.c. 4. §-a fölhatalmazza a m. kir. minisztériumot, hogy tényleges szolgálati kötelékéből eltávolíthassa azokat az állami, államvasúti és vármegyei tisztviselőket és egyéb alkalmazottakat, akik 1918. október 31-étől a jelen törvény hatálybalépéséig terjedő időben beigazoltan hazafiatlan, társadalomellenes, vagy a közkerkölsbe ütköző magatartást tanúsítottak, akiknek ez a magatartása azonban nem esett olyan súlyos megítélés alá, mely az illetőnek a szolgálatból való elbocsáttatását vonta volna maga után. Javasolja, hogy a Kar a jelen esetben a törvény ezen intézkedésének igénybevételét kérje a tanács útján a vk. minisztertől. Petz G. és Tuzson ny. r. tanár támogatják az indítványt. Tuzson szerint az indokolásban különös súlyt kellene vetni arra, hogy nemzeti történetünk tanításáról van szó. Fejérpataky ny. r. tanár indítványa értelmében a Kar, miután lehetetlennek tartja, hogy nemzeti történetünket egyetemünkön olyasvalaki tanítsa, akinek a proletárdiktatúra alatti működését gyanús homály takarja, – 24 szóval 10 ellenében elhatározza, hogy megkeresést intéz a Vk. Minisztériumhoz a tanács által, melyben felkéri a Vk. Minisztériumot, hogy Marczali Henrik ny. r.

tanár igazolása ügyében az 1920. évi XVI. t.c. fent idézett 4. §-a idevágó intézkedéseinek végrehajtásában Marczali ny. r. tanárt nyugdíjazza.”⁴⁵

A *Budapesti Hirlap* a kari ülés határozatáról így számolt be: „Azok között az egyetemi professzorok között, akikkel szemben az egyetem a kommün bukása után igazoló eljárást folytatott, volt *Marczali* Henrik történettudós is. Az igazoló bizottság *Marczalit* igazolta, de ezzel az ügy nem nyert végleges elintéztést. A bölcsészkar többsége ugyanis nem volt megelégedve az igazoló bizottság döntésével és kari ülést hívott össze a Marczali-ügy megvitatására. A kari ülésen a többség titkos szavazással úgy határozott, hogy *az igazoló bizottság döntését nem tartja kielégítőnek*, *Marczali* *Henrikkel* *nem kíván együttműködni és felszólítja őt, hogy kérje a nyugdíjaztatását*. A kar határozata most az egyetemi tanács, majd ennek döntése után a kultuszminiszter elé kerül.”⁴⁶

A 8 *Órai Ujság* aznap első oldalán tudósított erről: „A proletárdiktatúra bukása után, mint ismeretes, az Egyetemen is igazoltató bizottság alakult, mely megvizsgálta az egyetemi tanároknak a diktatúra alatt való magatartását. A bizottság elé került *Marczali* Henrik, a kiváló történelemtudós ügye is, aki ellen azt a vádat kovácsolták, hogy a diktatúra alatt nem tanúsított megfelelő magatartást. Az igazoltató bizottság megvizsgálta a vádakát és *Marczalit teljes mértékben rehabilitálta*. A bölcsészeti kar tanárainak többségét nem elégitette ki az igazoló bizottság döntése s ezért most kari gyűlést hívtak össze, melyen titkos szavazás után azt határozták, hogy *az igazoltató bizottság döntését nem tartják kielégítőnek, Marczalival nem hajlandók együtt dolgozni és felszólítják őt, hogy adja be nyugdíjaztatás iránt való kérelmét*. A kari határozattal szemben néhány professzor különvéleményt adott be. A bölcsészeti kar ezt a határozatot eljuttatta az Egyetemi Tanácshoz, melyet szintén foglalkoztatni fog *Marczali* ügye.”⁴⁷

„Az Egyetemi Tanács Dr. Marczali Henrik nyilvános egyetemi tanár nyugdíjaztatása ügyében múlt évi december hó 21-én III. rendes ülésén tárgyalta és határozott, mihez képest a bölcsészettudománykari javaslatot a tárgyiratok s a tanácsvégezésről szóló jegyzőkönyvi kivonat kapcsán / alatt azzal terjesztem fel, hogy az Egyetemi tanács, 1920. évi november hó 23-án tartott II-ik rendes ülésében hozott 2./ határozata után, melyben magáévá tette előadónak azt a nézetét, hogy az a gyanús homály, mely Marczali tanárnak a proletárdiktatúra alatt tanúsított összes ténykedéseit körülveszi, nem oszlott el teljesen, a tanártestület javaslatát természetesnek találja.”⁴⁸

⁴⁵ ELTE EL 8/a. 26. Bölcsészettudományi kari tanácsülési jegyzőkönyvek, 1184/1920-21. 1920. dec.10. 72., 78. Vö. *Frank Tibor*: A budapesti Kir. M. Tudományegyetem a két világháború között. In: *Bevételt nevek*. Bp. 2015. 92–106.

⁴⁶ „A bölcsészeti kar Marczali Henrik ellen.” *Budapesti Hirlap*, 1920. december 15. 4.

⁴⁷ Marczali Henriket az egyetem bölcsészeti kara nyugdíjaztatni akarja. Titkos szavazással hoztak határozatot. Saját tudósítónktól. 8 *Órai Ujság*, 1920. december 15. 1.

⁴⁸ A *Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem Rectori Hivatala*. Nagyméltóságú és főtisztelendő Dr. Vass József magyar kir. vallás- és közoktatásügyi Miniszter úrnak. Bp., 1921. jan. 8. MNL OL K

Az Egyetemi Tanács 1921. január 8-án ült össze, tagjai a Bölcsészettudományi Kar döntését ekkor vitatták meg. A nyugdíjazást kezdeményező kari kérvény támogatását a Tanács orvos és természettudós tagjai ellenezték, a hittudós és a bölcsész tagok viszont támogatták. A kari kérvény kommentár nélküli továbbküldése és támogatása között szavazategyenlőség alakult ki, amit Hanuy Ferenc rektor, teológus szavazata változtatott a kari nyugdíjazási kérvény egyetemi tanácsi támogatásává. Ezt küldték el a miniszternek és – valószínűleg – erről adott hírt a *8 Órai Ujság* 1921. május 8-i, vasárnapi számában. „A Magyar Királyi Tudományegyetem tanácsa döntést hozott, melyben Kövesligethy Radó egyetemi tanárt a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartásáért rosszállásra ítélte, Schmidt József egyetemi tanárt ellenben az ellene emelt kifogások és vádak alól felmentette. A tudományegyetem bölcsészeti fakultása azonban nem nyugodott meg az egyetemi tanács döntésében, hanem az ügyben összehívott értekezletén *szótöbbséggel kimondotta, hogy Kövesligethy Radó és Schmidt József tanárokkal, valamint Marczali Henrikkel nem hajlandó együtt működni*. A kar állásfoglalását írásba foglalta, kérve, hogy a nevezett egyetemi tanárokat haladéktalanul nyugdíjazza. A kultuszminiszter még nem foglalkozott az ügygel és végleges döntés csak később várható.”⁴⁹

Vass József miniszter azonban 1921. február 9-én arra hivatkozva, hogy az ügy Marczali igazolásával jogilag lezárult, visszautasította a javaslatot: „Folyó évi január hó 8-án 2372. sz. a. kelt felterjesztésére tudomás és további eljárás végett értesítem a tek. Tanácsot, hogy dr. Marczali Henrik ny. r. tanárnak az 1920 évi XI. tc. 4 §-a alapján leendő nyugdíjazását teljesíthetőnek nem találom. Nevezett ellen ugyanis annak idején a szabályszerű igazolási eljárás lefolytattott, melynek során a tek. Tanács az 1920 évi április hó 7-én tartott V. rendes ülésében 2213/1919-920 szám alatt hozott határozatával nevezettet igazolta, amivel dr. Marczali Henrik ny. r. tanár igazolási ügye végérvényes befejezést nyert. Nevezett tanárnak a tényleges szolgálat kötelékéből való elbocsátása csak akkor volna eszközölhető, ha esetleges újabb vizsgálat útján újabb terhelő adatok merülnének fel, melyek által beigazolatnák, hogy 1918 évi október hó 31-től az 1920 évi XI. tc. életbelépéséig terjedő időpontban hazafiatlan társadalomellenes vagy a közerkölcsbe ütköző magatartást tanúsított. Egyelőre Marczali tanárnak a f. tanév 2-ik felére is szabadságot engedélyezek.”⁵⁰

Abban, hogy a miniszter egy évi tanulmányi szabadságot adott Marczalinak – feltehetően – legalább részben szerepe volt Marczali felesége halálának, Marczali

636 168. d. 5. t. 2372/1920/21.

⁴⁹ A bölcsészeti kar bojkottja Marczali, Kövesligethy és Schmidt ellen. Az egyetemi tanács újabb ítéletei. Felirat a kultuszminiszterhez. 8 Órai Ujság, 1921. május 8. 7.

⁵⁰ Dr. Vass József m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztertől a budapesti kir. m. tud. egyetem tek. tanácsának. Bp., 1921. febr. 9. MNL OL K 636 168. d. 5. t. 57262/921.sz. IV.a.

gyászának is. „Megírtuk, hogy *Marczali* Henrik, akit az egyetemi tanács már igazolt, ebben a félévben újra előadásokat hirdetett. Tegnap a bölcsészeti kar dékánjának aláírásával hirdetés jelent meg az egyetemen, amely szerint Marczali Henrik hirdetett előadásait ebben a félévben nem tartja meg. Fölkerestük Marczali tanárt, aki erről az elhatározásáról a következőket mondta: Engem az egyetemi tanács igazolt, de mivel egyesek azt tartják, hogy ügyem még nincs befejezve, erre a félévre még szabadságot kértem a miniszter úrtól. Erre a lépésre indított az a körülmény is, hogy feleségem halála óta egészségem nagyon megrendült, úgyhogy előadásaimat nem bírnám rendesen megtartani.”⁵¹

Ezt követően Marczalit továbbra is félévente szabadságolták, amit neki kellett kérnie: A kari ülésen pedig immár egyre többször hivatkoztak arra – az ő esetében éppúgy, mint a többi kényszerszabadságolt tanár esetében –, hogy végre be kellene tölteni a tanszékeket, hogy a tanítás rendben folyhasson. Holott épp a szabadságolásnak álcázott kizorítás – Marczali esetében bizonyosan – immár nyilvánvalóvá tette, hogy jogtalanság történt.⁵² Ugyanis éppen ez az *ex lex* állapot akadályozta meg a törvényes állapot helyreállítását, Marczali tanári tevékenységének visszaállítását, a tanszék működését, s a tanítás folytonosságát.

A nyilvánvaló jogtalanságot Vass József miniszter nem vállalta fel, annak következményét, a professzor visszahelyezését tanszékeire viszont Tuzson János kezdeményezésére, immár Fejérpataky László támogatásával a Bölcsészettudományi Kar nem fogadta el. Így maradt az újra és újra meghosszabbított szabadságolás, s annak oka és következménye: Marczali Henrik nem tarthatta meg óráit, ám nyugdíjba se küldték. A következő lépés az lehetett volna, hogy a kar belátja a jogtalanságot és – akár a kar, akár a rektor, akár a miniszter – kezdeményezi Marczali visszahelyezését tanári jogaiba. Nem ez történt.

Marczali Henriket immár fél évtizede eltiltották és távol tartották tanszékétől, a tanítástól, egykori és potenciális tanítványaitól. Iskolája emiatt és a numerus clausus következtében intézményes bázisát veszítette. A *manuductor* nem vezethette tanítványok kezét. Az utánpótlás kiválasztásába már régóta semmi beleszólása sem volt. Helyzetének újabb és újabb elbizonytalanítása óhatatlanul hatott rá. Feleségének elvesztése pedig a veszteségeket elviselhetetlenné fokozta.

⁵¹ Nyolcszáz folyamodó közül 143 új hallgatót vettek fel az egyetemre. Marczali Henrik nem tartja meg előadásait. Az Est, 1921. február 10. 3.

⁵² Vö. A kultuszminiszter nem fogadta el sem az egyetemi karok, sem a tanács döntését Marczali Henrik, Kövesligethy Radó, Schmidt József és Beke Manó tanárok ügyében. 8 Órai Ujság, 1921. szeptember 23. 7. Továbbá: Nincs változás a numerus clausus számárányában. 8 Órai Ujság, 1922. január 15. 5

Szabadságolás alatt, nyugdíjazás előtt (1922–1923)

Az I. számú (középkori) magyar történeti tanszék tanára Marczali Henrik volt, a II. számú (újkori) magyar történeti tanszék tanára pedig Angyal Dávid, az újkori egyetemes történeti tanszéké viszont Ballagi Aladár. Marczalit 1919 vége, első igazolása óta nem hívták vissza a szabadságból. 1922-ben pedig nyilvánvaló lett, hogy a kar Fejérpataky László elnökletével bizottságot küldött ki azzal a feladattal, hogy helyette mást keressen. 1922. június 20-án Fejérpataky László pedig azt javasolta a Karnak, hogy Marczali helyettesítésével Hóman Bálint magántanárt bízzák meg: „mint a kiküldött bizottság elnöke jelenti, hogy a bizottság, miután a tanszak másik ny. rendes tanára, valamint a rokonszakok nyíl. rendes tanárai kijelentették, hogy a tanszék helyettesítését nem vállalják, a bizottság egyhangúlag azt javasolja, hogy a tanszék helyettesítésével Hóman Bálint magántanár bizassék meg azzal, hogy a jövő félévben a középkori magyar történelemből heti 5 órában tartson előadásokat, illetve gyakorlatokat. Elfogadtatik.”⁵³

A *8 Órai Ujság* 1923. április 1-jei tárcájának – feltehetően a kultuszminisztérium sajtóosztályának sugalmazását követő – értelmezése szerint a minisztérium kívárt: „A proletárdiktatúra bukása után tudvalévően fegyelmi eljárás indult meg Marczali Henrik egyetemi tanár ellen, akinek az ügye még máig sem tisztázódott. A bölcsészeti fakultás tanárai a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat lefolytatásakor kijelentették, hogy nem hajlandók Marczalival együtt dolgozni. Az ügy a kultuszminisztériumba került, itt azonban még nem történt döntés. Mint értesülünk, a kultuszkormány nem akar az előrehaladott korú professzor ügyében ítéletet hozni, hanem egyelőre függőben hagyják a fegyelmi ügyet s amidőn Marczali eléri hetvenedik életévét, nyugdíjazni fogják.”⁵⁴

A Bölcsészettudományi Kar ülési jegyzőkönyve viszont az azonnali nyugdíjazás erőltetését tanúsítja. 1923. július 18-án a Bölcsészettudományi Kar ugyanis újból kérte Marczali és két másik tanár, Kövesligethy Radó csillagász és Schmidt József nyelvész nyugdíjazását. Azzal az indokkal, hogy mindaddig, amíg ez nem történik meg, az érintettek helyzete bizonytalan marad és a tanszékeken nem folyhat intenzív munka és tanítás. A címzett ismét a miniszter, aki ekkor már nem Vass József, hanem Klebelsberg Kuno volt.

Marczali kiszorításában kezdeményező szerepet játszott Ballagi Aladár, Tuzson János és Méhelý Lajos.⁵⁵ Tuzson János botanikus és Méhelý Lajos zoológus fajvédők

⁵³ ELTE EL 8/a. 27. Bölcsészettudományi kari tanácsülési jegyzőkönyvek. 1922. jún. 20. 176.

⁵⁴ Marczali Henrik fegyelmi ügye. *8 Órai Ujság*, 1923. április 1. 16.

⁵⁵ Ballagi Aladáról és Méhelý Lajosról lásd *Komlós Aladár: A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Bp.–Jeruzsálem 2008. 85–86., 289.; *Gyurgyák János: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Bp. 2012. 17–50., 87–102., 185–227., 229–260.; *Konrád Miklós: Zsidóságon innen és*

voltak. Ballagi Aladár történész 1919/1920-ban – tekintettel a Tanácsköztársaság alatti mellözöttségére – rektor, 1920/21-ben pedig prorektor volt, aki a háttérből sokat tehetett Marczali ellen és – úgy tűnik – meg is tett mindent, ami módjában állt. Ebben feltehetően nagyon befolyásolta szakmai és emberi féltékenysége, a számára nyomasztoán kimagasló teljesítményű tudóssal és népszerű tanárral szembeni leküzdhetetlen – kisebbségi érzésből fakadó – ellenérzése, és – második generációs kitért zsidóként – kivételesen erős antiszemitizmusa.⁵⁶ Nem kevésbé az ő tevékenységének lehetett az eredménye, hogy Marczalit nem engedték tanítani. Ám míg Marczali esetében csak hivatkoztak arra, hogy rendezetlen helyzete akadályozza a tanítást, Ballagi valóban gátolta tanszéke működését azzal, hogy 1923 őszétől szabotálta tanítási kötelezettségeit.⁵⁷

A nyugdíjazás (1923–1924)

„A bölcsészettudományi kar folyó tanévi V. rendes ülésének határozatából mély tisztelettel bátorkodom nagyméltóságod figyelmébe ajánlani azt a körülményt, hogy dr. Marczali Henrik, dr. Kövesligethy Radó és dr. Schmidt József nyilvános tanárok ellen az egyetemi tanács által lefolytatott fegyelmi vizsgálat nyomán a bölcsészeti karnak nevezett tanárok nyugdíjazása iránt előterjesztett kérelme ügyében Nagyméltóságod döntését a mai napig sajnálattal nélkülöznünk kell. Karunk fenti ülésének határozatából mély tisztelettel és ismételten kérem nagyméltóságodat, hogy a nevezett tanár urak ügyében felterjesztett kérelmünkre vonatkozólag kegyeskedjék véglegesen határozni és elhatározásáról egyetemünket értesíteni. Engedje meg Nagyméltóságod, hogy rámutassak azon visszás állapotra, mely az említett három tanár ügyének elintézetlen volta miatt állott elő. Nevezett tanárok az 1919–20 tanév kezdete óta, tehát már négy tanéven keresztül nem tartottak előadást. Ügyüknek elintézése egyrészt az ő személyes érdekük, másrészt pedig egyetemünk érdeke is,

túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. Bp. 2014. 21–181., 322., 324–325., 360., 523–526., 544–545., 578.; *Komoróczy Géza*: Holocaust i. m. 229–254., Tuzson Jánosról 252–253.

⁵⁶ Ballagi szerepét és magatartását 1914-ig a hozzá túlzottan is alkalmazkodó, és az 1910 és 1914 között meghurcolt Marczalival korántsem szolidáris Szekfű A száműzött Rákóczi-botrány második szakaszában, habilitálása védelmében leplezte le. *Szekfű Gy.*: Mit vétettem i. m. 13–33. Szekfű doktorálásában és habilitálásában Marczali Henrik meghatározó szerepet játszott. Nála doktorált, és ő volt habilitálásának egyik előzetes referálója és érdemleges bírálója (a másik Angyal Dávid), így ebben is komoly ellentétbe került Ballagi Aladárral. Marczali Henrik nyilvános rendes tanár érdemleges jelentése Szekfű Gyula magántanári képzéséről. Bp., 1915. ápr. 14. ELTE EL 8/b. Bölcsészettudományi Kar, Iktatott iratok. 16. d. 1774/1913–1914. Vö. *Dénes I. Z.*: A történelmi Magyarország i. m. 20., 22–23., 26., 39., 41., 87–88., 110–112., 122–128., 149–152., 242–246., 274–275., 358–362.

⁵⁷ ELTE EL 8/a. 29. Bölcsészettudományi kari tanácsülési jegyzőkönyvek, 1114 /923–24. 1923. nov. 12. 72–74. A dékán beszámolója. Vö. Angyal Dávid levele Szekfű Gyulának. Bp., 1924. júl. 19. ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban: EK Kt.) G 628/184.; Ballagi Aladár nyugalomba vonult. 8 Órai Ujság, 1924. november 26. 8.

mert az általuk elfoglalt tanszékeken természetszerűleg nem folyhat intenzív oktatás és tudományos munkásság. Mindezek alapján mély tisztelettel és újból arra kérem nagyméltóságodat, hogy nevezett tanárok ügyében a döntést sürgősen meghozni kegyeskedjék.”⁵⁸

Az Est 1923. szeptember 8-i számában tudósította olvasóit, hogy „A történeti szak előadói között hiába keressük Marczali Henrik nevét. Az ő tanszékét Hóman Bálinttal, az Egyetemi Könyvtár igazgatójával töltötték be tavaly, aki az idén is mint helyettes tanár szerepel a tanrendben”.⁵⁹

Az új miniszter láthatólag mielőbb dűlőre akarta vinni a dolgot. A miniszteriumi iratokból láthatjuk, hogy eldöntötte: nyugdíjazza Marczali Henriket, Kövesligethy Radót és Schmidt Józsefet. Az iratokból Marczali és Schmidt nyugdíjazását követhetjük nyomon. A rektor 1923. augusztus 4-én Klebelsberg miniszter kérésére megküldte a kari iratokat.⁶⁰ A miniszter pedig helyt adott a kari kezdeményezésnek és 1923–1924-ben beosztottaival előkészítette, majd végrehajtatta Marczali nyugdíjazását. Úgy, hogy azt összekapcsolta és részévé tette az intézmény antimodernista, antiliberalis irányú hatékonyra formálásának, racionalizálásának, korszerűsítésének. Azzal, amit ő és hívei korszerűnek tartottak, és amelynek jegyében kiépítették a neonacionalista kulturális és oktatási intézményrendszert, azzal a lehetőséggel élve, hogy a győztes hatalmak és a békeszerződés által megtiltott magyar hadügyi költségvetést a kultuszárca kapta meg.

„Egyetemi körökben nagy feltűnést kelt, hogy a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán a megüresedett tanszékek betöltése ügyében semmi sem történik. Ezen a karon nagyon *sok az üres tanszék*, úgyhogy ez már-már a tanítás rovására megy. Négy ilyen tanár van: *Marczali* Henrik, a magyar történelem tanára, *Kövesligethy* Radó, a csillagászat tudósa, *Beke* Manó a matematikus és *Schmidt* József, aki indogermán nyelvészetet adott elő. Marczali, Kövesligethy és Beke Manó helyett a rokon tanszékek tanárai hirdettek valamivel több előadást, Schmidt József azonban egyáltalán nincs pótolva. Ezeken kívül az elmúlt évben súlyos veszteségek érték a bölcsészeti kart. Meghalt *Riedl* Frigyes, *Haraszthy* Gyula és *Goldziher* Ignác. Mindez ideig egyikük helyét sem töltötték be. A napokban nyilvánosságra került az a hír, hogy a kultuszminisztérium *Riedl* Frigyes tanszékét nem is kívánja betölteni. Kérdést intéztünk erre vonatkozólag *Tóth* Lajos államtitkárhoz, az egyetemi ügyek intézőjéhez, aki a következőket mondotta munkatársunknak: – *A hír megfelel a*

⁵⁸ A bölcsészkar dékán levele Klebelsberg Kuno miniszternek. Bp., 1923. júl. 18. MNL OL K 636 168. d. 5. t. 2514/1922-23. D. sz. A bölcsészkar dékán levele Klebelsberg Kuno miniszternek. Bp., 1923. júl. 18.

⁵⁹ Megkezdődtek az egyetemi beiratások. *Az Est*, 1923. szeptember 8. 5.

⁶⁰ A Budapesti Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Rectori Hivatala a miniszternek. Bp., 1923. aug. 4. MNL OL K 636 168. d. 5. t. 8134/1922/23.

valóságnak. Riedl Frigyes tanszékét takarékosági szempontból nem fogjuk betölteni. Általában ez a szempont azoknál a tanszékeknél, amelyeket egy-egy kiváló tudós részére létesítettek annak idején. Nem indokolt ma ezeket az »ad personam« felállított tanszékeket továbbra is fenntartani. Megkérdeztük az államtitkár urat, hogy a felfüggesztett tanárok ügyében a sok különböző állásfoglalás után mikorra várható végleges döntés. – A négy tanár ügyének aktái – mondta – most éppen nálam vannak. Rövidesen beterjesztem a miniszterhez, aki most véglegesen fog dönteni. Ez a döntés néhány héten belül megtörténik. A karon valószínűleg meglepetésként fog hatni az ad personam tanszékekre vonatkozó döntés, mert a kar megtette a szükséges lépéseket a tanszékek betöltése irányában. Kiküldött egy bizottságot, ez már döntött is arról, hogy a tanszéket nem meghívás, hanem pályázat útján kell betölteni. Az új helyzettel valószínűleg a legközelebbi kari ülésen fognak foglalkozni.»⁶¹

Kleblsberg a nyugdíjazás kezdeményezése végett a dékán útján tette meg az első lépést. Intenciójára a dékán magához kérte a professzorokat azzal a javaslattal, hogy ők kérjék nyugdíjazásukat. Ez azonban nem vezetett eredményre. „Hivatkozással a Nagyméltóságodtól élszóban nyert megbizatasra, tisztelettel jelentem a következőket: Dr. Marczali Henrik és dr. Schmidt József nyilv. r. tanárokat hivatalomba kértem s itt tudomásukra adtam, hogy felsőbb helyen módot kívánnak nyújtani nekik arra, hogy nyugdíjaztatásuk saját kérelmükre történhessék. Felhívtam a nevezett tanárokat, hogy nyugdíjaztatásuk iránti kérelmüket adják be hozzám s egyben tudomásukra adtam azt is, hogy ellenkező esetben a létszámcsökkentés során hivatalból fognak nyugdíjaztatni. Marczali és Schmidt professzorok ezen személyes, élszóval tett közléseimet tudomásul vették. Dr. Schmidt József nyilv. r. tanár a hozzám intézett levelében kijelentette, hogy a felsőbb helyről néki felajánlott kegyel nem kíván élni. Marczali Henrik ny. r. tanár a vele ez ügyben folytatott hivatalos tárgyalás alkalmával hajlandóságot mutatott arra, hogy eleget tesz a felszólításnak, azonban máig semmiféle írásbeli nyilatkozatot nem adott át nekem. A fentiek szerint a nagyméltóságodtól kapott hivatalos megbizatasban eljárván, tisztelettel kérem nagyméltóságodat, hogy ezen jelentésemet tudomásul venni és a bölcsészettudományi kar ismételt sürgető határozataira való tekintettel is a szünetelő tanszékek ügyében a végleges döntést mielőbb meghozni kegyeskedjék.»⁶²

Ez után a Bölcsészettudományi Kar újabb felterjesztésben kezdeményezte a két professzor nyugdíjazását. A felterjesztés másnapján a miniszter elindította a minisztériumi osztályokkal Marczali Henrik és Schmidt József nyugdíjazásának ügyintézését. Az illetékes osztályokon számba vették adataikat, családi

⁶¹ Nem töltik be az egyetemen az »ad personam« létesített tanszékeket. A Kultuszminiszter rövidesen dönt a felfüggesztett egyetemi tanárok ügyében. Az Est, 1922. március 10. 4.

⁶² A Budapesti Kir. Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Dékáni Hivatala a miniszternek. Budapest, 1924. február 20. MNL OL K 636 168. d. 5. t. 1425/1923-24.

állapotukat, jövedelmüket, hogy kiszámolják a nyugdíj összegét.⁶³ Az illetékes miniszteri tisztviselő 1924. június 14-én a minisztériumi aktára óvatosságra intő figyelmeztetést jegyzett fel, amelyet hivatali előjárói gondosan és egyetértően látamoztak. Arra hívta fel közvetlen főnökei, s minisztere figyelmét, hogy az angliai sajtó foglalkozik az ügygel, ezért különös gonddal kell vigyázni annak formájára és időzítésére: „A londoni *New Statesman* c. folyóiratban támadó cikk jelent meg a numerus claususról és az »elüldözött zsidó tanárokról«. A miniszterelnökség a válaszcikkre adatokat kért a IV. ü.o.-tól, melyben Marczali és Schmidt tanárok mint szabadságoltak és nem nyugdíjazottak szerepelnek. Megfontolandó, hogy nevezettek nyugdíjazása a válaszcikk megjelenése előtt publikálandó-e? A keb. IX. ügyosztályhoz oly felkéréssel teszem át, hogy dr. Marczali Henrik és dr. Schmidt József egyetemi ny. r. tanároknak a f. tanév végével nyugdíjazása iránt intézkedni szíveskedjék, azonban a Pázmány egyetemhez /intézendő/ kíséző iratot a IV. ü.o. fogja elkészíteni, e végből tehát kérem a kiadvány tervezeteket kiadás előtt ide visszaküldeni.”⁶⁴

Az ügyintézés ment a maga útján. Határideje az akta szerint 1924. december 1-je volt. 1924. június 26, 27 és 28-án a nyugdíjazási ügyirat egyik osztálytól átkerült a másikhoz, majd visszaérkezett. Közben el kellett dönteni, hogy mikor kell kormányzói hozzájárulást kérni a nyugdíjazáshoz, előre vagy utólag, hogy mikor kell bekérni a nyugdíjazandók okmányait, hogy vonatkozik-e rájuk a B-lista vagy sem. Nagy Árpád helyettes államtitkár javasolt, egyeztetett, a miniszter pedig döntött. Az érintetteket és az egyetemet június végéig értesítették, Horthy Miklós hozzájárulását utólag kérték. 1924 végére Marczali Henrik és Schmidt József nyugdíjazása lezárult.⁶⁵

Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről nem egy egyén akciója volt. Annak felelőssége a kart, az egyetemet, az új minisztert és az egész berendezkedő és megszilárduló ellenforradalmi rendszert terheli. A hatékony, eredményes minisztériumi ügyintézés arra volt hivatott, hogy az ügy eredendő jogtalanságát, Marczali Henrik esetében a kétszer is igazolt egyetemi tanár kényszernyugdíjazását, mint szabályos nyugdíjazási eljárást vezényelje le, aminek sikerrel eleget is tett. Aki a

⁶³ Pázmány egyetem bölcs. tud. kara Marczali és Schmidt tanárok nyugdíjazása tárgyában. Bp., 1924. febr. 23., 29. MNL OL K 636 168. d. 5. t. 20062/1924.

⁶⁴ MNL OL K 636 168. d. 5. t. 20062/1924. Bp., 924. VI. 11. Jeszenszky. L. Dr. Nagy VI. 12. Olvashatatlan szignó 924. VI. 18.; Vö. *Robert Bell: The Kingdom without a King. The New Statesman*, 10 May 1924. 114–120. A *New Statesman* a budapesti közgyűjteményekben nem találtam, ezért megkértem Kecskeméti Károlyt, hogy keresse meg, olvassa el és küldje el nekem a párizsi Nemzeti Könyvtárban fellelhető példány másolatát. Baráti segítségét köszönöm.

⁶⁵ Pázmány egyetem bölcs. tud. kara Marczali és Schmidt tanárok nyugdíjazása tárgyában. 1924. febr. 20. MNL OL K 636 168. d. 5. t. 20062/1924. 1–4.

jogszerűséggel szemben a hatékonyságot részesítette előnyben, meg lehetett elégedve: az ügy lezárult, a tanszékek tanári állásait be lehetett tölteni.⁶⁶

Marczali Henrik középkori magyar történeti és Angyal Dávid újkori magyar történeti tanszéke 1925-től új tanárt kapott. A középkori tanszékre Hóman Bálint, az újkori magyar történeti tanszékre Szekfű Gyula került. Angyal 1925-től ugyanis az egyetemes történeti tanszék tanára lett, így korábbi tanszéke, az újkori magyar történeti tanszék megürült. Ide Klebelsberg Kuno Szekfű Gyulát nevezte ki, akinek *venia legendijét* – Bleyer Jakab közbenjárására és Angyal Dávid dékáni támogatására (Hóman Bálintéhoz hasonlóan) – a politikai igazolások során az egyetem megerősítette.⁶⁷ Marczali korábbi tanszékére pedig Hóman Bálint kapott kinevezést, aki az 1922–23-as tanév második fele óta magántanárként – mint helyettes – tartott ott órákat.

Angyal Dávid – aki 1919 őszétől dékán, majd prodeán volt – így írt Szekfű Gyulának Marczalinak az egyetem kötelékéből való elbocsátásáról és a bölcsészkar helyzetéről: „Tökéletesen igaza van Marczalira nézve. Felesleges brutalitás volt. Ugyanez áll Schmidt Józsefre nézve is. De most bolond világ van itt a nagy takarékoságban. Egy pénzügyminiszteri államtitkár az egész bölcsészeti kart el akarta törölni. Nem elméleti tudomány kell itt, hanem sanálás, mondotta az érdemes férfiú. – Marczali és Schmidt tanszékei nem kerültek a B. listára. A jövő félévben tehát betöltésükről kell gondoskodni. Azért kérem önöket, Eckhartot és Kegyedet, gondolkozzanak e kérdésről. Mert ha Önök nem akarnak lejönni, Márkíra vagy Szádeczkyre kerül a sor. A dolog megfontolandó.”⁶⁸

Rupert Rezső ellenzéki képviselő 1926. április 28-án a Nemzetgyűlésben a következőképpen értékelte az ellenforradalmi szellemi tisztogatásokat: „úgy hiszem, hogy az illetékesek valamennyien érzik, hogy abban a fellángolásban és túlbuzgalomban, amelyet az ellenforradalmi kormányzatok első idején főleg a rendszernek mellék- vagy alvezérei és kisdud oldalpillérei szolgáltak, igenis nagy igazságtalanságok történtek értékes és kifogástalan gondolkodású emberekkel szemben is. Hadd mutassak rá arra a tényre, hogy olyan emberekre nem volt szüksége az elmúlt esztendőnek rendszereinek, mint például – hogy először az egyetemi tanárokról szóljak – Simonyi Zsigmondra, a magyar nyelvtudománynak Révay Miklós és Szarvas Gábor mellett legkiválóbb művelőire, vagy Asbóth Oszkára, a szláv filológia kiváló tudósára, de nem kellett

⁶⁶ Vö. *Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás*. Bp. 1942.; *Szontagh Vilmos: Magyary Zoltán: Magyar közigazgatás*. Magyar Jogi Szemle 24. (1943) július. 422–429.; *Magyary Zoltán: Válasz a „Magyar közigazgatás” bírálóinak*. Magyar Jogi Szemle 24. (1943) szeptember. 459–468.; *Szontagh Vilmos: Eredményesség és jogszerűség a közigazgatásban*. Magyar Jogi Szemle 25. (1944) február. 72–81.; *Magyary Zoltán: Zárzó a „Magyar közigazgatás” vitájához*. Magyar Jogi Szemle 25. (1944) február. 81.; *Bibó István: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*. Társadalomtudomány 24. (1944) 1–3. sz. 36–56.

⁶⁷ *Dénes I. Z.: A történelmi Magyarország i. m. 192–199.*, 207–208.

⁶⁸ Angyal Dávid Szekfű Gyulának. Bp., 1924. júl. 19. EK Kt. G 628/184.

nekik Schmidt József, az indogermanista, nem kellett Alexander Bernát, a kiváló filozófus és esztétikus, Marczali Henrikre sem volt szükség, a magyar történelemnek és a világtörténelemnek egész Európában ismert kiválóságára, Beke Manóra sem volt szükségük, az Európa szerte ismert matematikusra. És ahogy ezeket az embereket a hivatalos szellemi élet terén egyetemekről, középiskolákról vészbírói ítéletekkel kiüldözték állásukból, természetesen a nem hivatalos szellemi élet területeire, akadémiára és irodalmi társaságokra is átterjedt a ragály és így történhetett meg, hogy a fajvédő irányzat alatt a legmagyarabb író, a magyar fajnak legkiválóbb reprezentánsát, Móricz Zsigmondot kizárták a Petőfi-társaságból”.⁶⁹

Veszteségek hálójában

Közkeletű vélekedés, hogy Marczali Henrik csak az 1910-es évekig írt komoly tudományos műveket. Ám ezt művei nem támasztják alá. Kétségtelen, hogy a tízes években számos politikai tanulmányt és esszét jelentetett meg, s a húszas években is írt politikai röpiratokat és esszéket.⁷⁰ A publikációk tanúsága szerint nyolcvan éves koráig nem szűnt meg tudományát művelni. 1931-ben szimbolikus politikai szerepet is vállalt: nevével az Egyesült Szabadelvű és Demokratikus Ellenzék pótképviselői között találjuk.⁷¹

A demokratikus forradalom idején – Bánóczy József, Mahler Ede és Mohácsi Jenő társaságában – azok között találjuk a nevét, akik Vázsonyi Vilmos kezdeményezésére, és az Egyenlőség felhívására 1918. november 6-án a Vigadóba szervezett zsidó nagygyűlésen megválasztott neológ hitközségi szervezet új vezetőit: Székely Ferencet, Mezey Ferencet, Kohner Adolfot és Vadász Lipótot támogatták. Azokat, akik Hevesi Simon, Fischer Gyula és Adler Illés rabbik szentesítésével kinyilvánították, hogy „a magyar nemzethez való szent, elszakíthatatlan kötelékének tudata” vezérli őket, s hogy lojálisak a mindenkori magyar kormányhoz. A zsidó nemzethez tartozást meg hirdető cionistákkal és a távolmaradásukkal tüntető ortodoxokkal szemben.⁷²

A Tanácsköztársaság idején az őt felkereső Kun Bélát – a magyar történészek közül először általa használt *oral history* módszerrel – meginterjúvolta (ahogy

⁶⁹ Rupert Rezső felszólalása. Nemzetgyűlési napló. Bp. 1926. 102. (Turbucz Péter szívességéből.)

⁷⁰ A társadalmi fejlődés történelmi alapjai. Magyar Társadalomtudományi Szemle 1. (1908) 645–650.; Társadalmunk történelmi fejlődése gazdasági alapon I–III. Budapesti Szemle 185. kötet (1914) 448 sz. 1–23., 449. sz. 181–192., 450. sz. 343–354.; A világháború történeti megvilágításban. Budapesti Szemle 160. kötet (1914) 456. sz. 379–396.; Italica Res. Budapesti Szemle 163. kötet (1915) 463. sz. 1–20.; Világpolitika és világgazdaság. Bp. 1918.; A béke könyve. A mult tanulsága. Bp. 1920.; (Németül, angolul és franciául is.) Hogyan készült a nagy háború? Bp. É. n. [1923.]; Papers of Count Tisza 1914–1918. American Historical Review 29. (1924) 301–315.

⁷¹ Országgyűlési Almanach 1931–1936. évi országgyűlés. Szerk. Haeffler István. Bp. 1931. 489.

⁷² Komoróczy G.: A zsidók története i. m. 351–353. Vö. A magyar zsidóság nem akar másodrangú polgárság lenni. Nem keres külföldi szövetségest, nem akar genfi „kisebbség” lenni, hanem jó magyarként akar dolgozni. Vázsonyi felszólalása a zsidók nagygyűlésén. Az Est, 1924. október 28. 2.

Vay Miklóstól Tisza Istvánig annyi mindenkit).⁷³ Elvileg és feltételekkel vállalta a korszerű, jó kezdeményezést képviselő Országos Levéltári Tanács elnökségét. Tanítási segédanyagként rezsimtől függetlenül vállalhatóan megírta az amerikai forradalom történetét. Buzdította tanítványait, hogy katonatiszteként harcoljanak a Magyarországra törő megszálló csapatok ellen. Ismeretségeit felhasználva bátran és magától értetődően mentesítette és mentette a Tanácsköztársaság által üldözött ismerőseit. Nem láttuk jelét el nem oszlatható „gyanús homálynak”, a Tanácsköztársaság elnyomó rendszere támogatásának, a diktatúrával és a vörös terrorral való kollaborálásnak. Annál inkább „felesleges brutalitásnak”.

Bár – közletről nézve – a „brutalítás” nem volt „felesleges”. Azzal ugyanis a berendezkedő keresztény kurzus jelezte: a zsidó vallású vagy/és származású magyarokat nem tekinti egyenjogú, ugyanolyan magyaroknak, mint a nem-zsidókat. Az egyetemen a fajvédők, a helyezkedők és a konformisták antimodernista újraelosztási koalíciója magyarság-vizsgává alakította a politikai igazolásokat. S ha a jogszerűség akadályt jelentett, annak ellenében kereste a tisztogatás, a szelekció, a térfoglalás lehetőségét. Marczali esetében – mint annyi más esetben is – bizonyosan egy igaz magyar hazafival szemben.

Marczali 1918 és 1924 között szinte mindent elvesztett, amiben addig hitt. Súlyosan sérült a magyar birodalomba, s annak balkáni kultúrmissziójába, civilizációs küldetésébe vetett hite, miután annak valóságalapja, a történelmi Magyarország, s az azt szerinte garantáló Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott. Az uralkodó személye iránti hűsége tárgyát veszítette azzal, hogy a király lemondott. Súlyosan sérült a rendezett állapotok kiszámíthatóságába, a törvényesség, az igazságosság, az intézmények alkotmányos működése magától értetődőségébe vetett bizalma. Azt az önképét, hogy mások is úgy tekintsenek rá, ahogy ő tekintett önmagára – zsidó vallású magyar hazafiként és magyar tudósként – tapasztalatai nagyon rombolták és kikezdték. Azt a meggyőződését, szerepfelfogását pedig, miszerint szenvedélyes igazságkeresése, szorgalma, kemény munkája, tárgyilagosságra törekvése mások, nemzete és az emberiség javára válik a *Tikkun Olam* (תיקון עולם), a világ jobbá tétele jegyében, komoly megpróbáltatások kérdőjelezték meg. Az, hogy feleségét elvesztette, nagyon fájt neki, annyira, hogy belebetegedett. Mindez együttesen magyarázza, hogy nyugdíját végkielégítésre kérte változtatni. Annak ellenére, hogy többé-kevésbé nyilván tisztában volt azzal, hogy annak értékét az infláció kikezdi, hiszen hadikölcsön-kötvényei is egyre kevesebbet értek. Feltehetően abban a tudatban, hogy nincs már sok neki hátra, s azt, amije volt, gyerekeinek és unokáinak szeretne volna hátrahagyni.

⁷³ Vö. Papers of Count Tisza i. m.; *Marczali H.: Emlékeim* i. m. 156–159.

Tévedett. Nyugdíjazása után még tizenhat évig élt.⁷⁴ Ép ésszel már nem élte át a második zsidótörvényt. Akkor pedig, amikor a vidéki zsidókat gázkamrákba szállították, s a budapestiek ellen hajtóvadászatot tartottak, már nem élt.

1920-ban Apponyi Albert felkérésére a trianoni békeszerződés ellen írt röpiratát a magyar kultúrnationalizmus, a kultúrmisszió jegyében zárta.⁷⁵ Önmagáról alkotott képe nem állhatott távol az ebben megfogalmazott mintaadó szerepétől: „mindig voltak és vannak köztünk, kik a szellem és az igazság becsületes kutatása terén nem maradtak el bármely nemzet fiai mögött”.⁷⁶

Marczali Henrik 1927-ben a *Revue Historique* nagy, kétkötetes historiográfiai összefoglalásában így összegezte a magyar történetírás korabeli teljesítményéről alkotott véleményét: „A nagy háború sehol sem volt kegyes a történetíráshoz. Az igazság iránti érzék csaknem minden országban kihunyott. Hazánkon 1920-tól szinte felfokozott tettvágy lett úrrá. Mindenki tudta, hogy mit jelent Magyarország számára a történelem. Mivel az állam és az akadémia egyaránt megfosztatott a szükséges forrásoktól, ezért maga a társadalom gyürkőzött neki a munkának. Az uralkodó felfogás mindazonáltal már nem

⁷⁴ A Kozma utcai temetői katon: „Név: Marczali Henrik. Foglalkozás, életkor: egyetemi tanár 84 éves. Lakása: V. Arany János u. 16. Hol halt meg: XIV. Amerikai út 57. A haláleset ideje: 1940 év július hó 21 nap. A temetés ideje: 1940 év július hó 23 nap. Sírhely: 5B sor 10 szám 1.” A beszkenelt kartont Karika Juditnak (Kozma utcai temető) és Lédermann Zitának (Magyarországi Zsidó Hitközség, Budapesti Zsidó Hitközség, Chevra Kadisa) köszönöm.

⁷⁵ „a magyar átment a nyugati népek valamennyi stádiumán. Későbbben nálunk, sokat átvéve tőlük, de nem viszontszolgálat nélkül. Volt lovagkora, renaissance-a, reformációja, ellenreformációja, átment a felvilágosodás korán és kivette becsületesen részét a XIX. század eszméinek megvalósításából. Kultúrája tehát összehasonlíthatatlanul szilárdabb alapon nyugodott azokénál, kik úgy szólva a XIII. századból egyszerre jutottak be a huszadikba. Kimondhatjuk azt is, hogy az igazi magyar tradíciónak, a Széchenyi, Deák és Eötvös valódi szabadelvűségének megfelelt a nemzetiségeknek is lehető magas művelése. Megfelelt volna magának a magyarság érdekének is. Egy feltétel alatt: ha a magyar épp oly arányban halad előre, mint tanítványai. Mihelyt bármi okból, nevezül akár kenyélemnek akár reakciónak, nálunk túlterhelésről panaszkodtak; nálunk, hol bizony még kevesebbet tanultak mint nyugaton – az aránynak kárunkra fel kellett billenni és a magyar szupremácia alól lassankint kisiklik az erkölcsei alap. Pedig az a törekvésünk, hogy itt egészen magyar államot alkossunk, nemcsak természetes volt, hanem még a kultúra emelését is elősegítette volna. Az a külföldi író, ki tán legbehatóbban és legkevesebb elfogultsággal ír rólunk, ez annyira vitatott kérdésben így nyilatkozik: »A magyarok nem urai ambíciójuknak: azt a természet parancsolja. Hogy létezhesenek, uralkodniok kell az egész magyar területen. Ha tekintetüket az Alföldre és a Dunántúlra szorítanak, egy darabig még tengődhetnek mint népcsoport, de nemzeti életüknek vége volna. Parancsoló szükség tehát, hogy »történeti« államukat »nemzeti« állammá alakítsák át.” (*Louis Eisenmann: Le Compromis Austro-Hongrois.* 555.); „A baj csak az volt, hogy a nemzeti-ségi éppúgy, mint a vele oly szoros összeköttetésben álló társadalmi és gazdasági kérdésekben nem az igazi nemzeti gondolkodás, hanem a pártérdek és gyakran az egyéni önzés döntött. Ismerjük el ezt, de viszont el kell ismerni mindenkinek, hogy a magyar nemcsak átvette a műveltséget, mint egy divatos köntöst, hanem mindig voltak és vannak köztünk, kik a szellem és az igazság becsületes kutatása terén nem maradtak el bármely nemzet fiai mögött. Nem magyar, hanem Roosevelt Tivadar mondta, hogy nemcsak tiszteli, hanem bámulja is Magyarországot, mert története számos oly példát és elvet mutat, melyet más nemzeteknek is érdemes követni. »Magyarországtól tanulhatunk bátorságot, vaselhatározást és kitaratást. Az egész művelt világ adósa Magyarország multjának. Nem is tartaná magát művelt embernek, ha nem ismerné.« Rajtunk múlik, hogy ez ne csak multunkra álljon, hanem jövőnkre is. Ne tarthassa magát művelt embernek, ki nem tudja, mivel járul a magyar szellem az emberiség lelki javainak gyarapításához.” In: *Marczali H.: A béke könyve* i. m. 193–195.

⁷⁶ Uo. 195. Vö. *Uő:* Cím nélküli bevezető. In: *J. A. Hobson: Egy új világ problémái.* Bp. 1923. 6–7.

az volt, mint Salamon [Ferenc] vagy akár Fraknoi [Vilmos] idején. Ezen a területen is a reakció diadalmaskodott. /.../ Adná az ég, hogy a fiatal történésznemzedék – amelyet e szerény sorok szerzője volt szerencsés kiművelni – visszaállítaná a szigorúan pártatlan és tudományos kutatás becsületét, azt a hagyományt, amely az idő tájt jelent meg, amikor mestereim egyike, Gabriel Monod megalapította a *Revue Historique*-ot, és amely hagyományt tanárként, történészként és hazafiként soha meg nem tagadtam.”⁷⁷

Ő, aki magyar történelmet tanított, egyetemes és magyar történelmet írt, halálában identitásának mindkét elemét megjeleníti. Sírján, az egyik oldalon, Telcs Ede reliefjén Marczali Henrik neve fölött világító olajlámpás, fóliánsok, homokóra, egy nyitott könyv és egy olajág jelképezi a történetírói szerepét, neve alatt pedig hivatása, az „egyetemi tanár, történetíró”, azalatt pedig születésének és halálának éve „1856–1940” olvasható. A sírkő másik oldalán Marczali Henrik héber nevét betűzhetjük ki: Cvi ben Szará. A héber név előtt pedig ez áll: מררנו הרב. Ez inkább a rá büszke, 1943-ban már a jogfosztást, kiszorítást elszenvető zsidó közösség hozzá való viszonyulását jeleníti meg, mint az ő önképét. Együtt, magyarra fordítva: a mi nagy tanítómesterünk, Szará fia, Cvi.⁷⁸

FROM PROSECUTION TO RETIREMENT

The Dismissal of Professor Henrik Marczali from the University of Budapest (1919–1924)

by Iván Zoltán Dénes

SUMMARY

Henrik Marczali, professor of history of the University of Budapest, was put on leave by his employer from 1919 to 1924, and finally pensioned off in 1924 by Count Kuno Klebelsberg, Minister of Religion and Public Education. Marczali was one of those university professors against whom a political inquiry was launched on account of their activities during the democratic revolution of October 1918 and the Communist regime of 1919. Although he was eventually cleared by both the faculty and the university, and acquitted of the charges, his university career came to an end. Why and how? It is these questions to which the article seeks an answer.

⁷⁷ *Henri Marczali*: Hongrie. In: *Histoire et historiens depuis cinquante ans. Méthodes, organisations et résultats du travail historique de 1876 à 1926.* (Bibliothèque de la *Revue Historique* I.) Paris 1927. 209–218, idézet: 217–218. Az idézetet Lajtai L. László fordította magyarra. A magyarországi közgyűjteményekben hozzáférhetetlen kiadványt Kecskeméti Károly kereste meg a párizsi Nemzeti Könyvtárban, vonatkozó részét kimásolta és elküldte. Vö. *Neville Masterman*: Henrik Marczali, Historian. *New Hungarian Quarterly* 14. (1973) 49. sz. 150–157.

⁷⁸ Köszönöm Balogh Katalinnak, hogy segítségemre volt a sírfeliratok kiolvasásában és magyarra fordításában.

László Andor

A KIEGYEZÉS TÖRTÉNETI PÁRHUZAMAI A KORTÁRS HISTORIOGRÁFIÁBAN

A kiegyezés történeti mintázata

A *Történelmi Szemle*ben Pálffy Géza – új megközelítésként – a szakítások és kiegyezések korszakaként állítja elénk a 17. századot.¹ A koncepció azonban csak részben új, mintegy száz évvel ezelőtt a *Bocskaytól Deák Ferencig* című tanulmányában Halász Imre tekintette át a magyar történelem utolsó néhány évszázadát. Gondolatmenete jelentős részben fedi Pálffy eszmefuttatását, ezért érdemes hosszabb részletet idézni az összegzéséből:

„Minden nagy erőmérkőzésnek *compromissum* volt az eredménye. Az 1606 és 1867 közti hosszú idő egész sorát mutatja a kiegyezéseknek.

Első nagy támadás a nemzet ellen Rudolf alatt. Bocskay szabadságharca. Bécsi békekötés. (1606.) Első kiegyezés.

Bethlen Gábor szabadságháborúja. Nikolsburgi béke. (1622.) Második kiegyezés.

Rákóczy György szabadságharcai. Linzi békekötés. (1645.) Harmadik kiegyezés.

Wesselényi, Zrínyi Péter, Nádasdy, Frangepán forradalmi kísérlete. Kivégzések. Vagyonelkobzások. Az alkotmány felfüggesztése. Thököly szabadságharcai. Az alkotmány helyreállítása. (1681.) Negyedik kiegyezés.

Újabb, még erősebb reakció. Rákóczy szabadságharcai, Sztatmári béke. (1711.) Ennek folyományaként a *pragmatica sanctio* becikkelyezése. Ötödik kiegyezés.

Mária Terézia és József uralkodása. A császári politika egyik programpontját, a protestánsok üldözését elejti, de a másik kettőt fenntartja. Germanizáció és az alkotmány felfüggesztése. E felfüggesztésnek a külpolitikai helyzet nyomása alatt bekövetkezett visszavonása. 1790-iki országgyűlés. Az alkotmány ünnepélyes elismertetése. Hatodik kiegyezés.

Ferenc reakciója. Tömeges kivégzések. Az alkotmány újabb tényleges beszüntetése. Ferenc megbánó leirata. (1825.) Hetedik kiegyezés.

Újabb reakció bebörtönzésekkel. A szólásszabadság elkobzása. Reformirány felülkerekedése. Az 1848-iki törvények szentesítése. Nyolcadik kiegyezés.

A kamarilla Magyarországra uszítja a nemzetiségeket. Háborút indít az 1848-iki törvények visszavétele végett. Orosz invázió. Világos. Az alkotmánynak

¹ *Pálffy Géza*: A szakítások és kiegyezések évszázada: a Magyar Királyság 17. századi története új megvilágításban. *Történelmi Szemle* 57. (2015) 51–65.

18 évig szünetelése. Nemzetközi kényszerhelyzet s a nemzet passzív ellent állása miatt 1867-ben az alkotmány helyreállítása. Kilencedik kiegyezés.

Szegezzük le a tényt, hogy sem Bocskay, sem Bethlen, sem Rákóczy György, sem Thököly, sem II. Rákóczy Ferenc nem akart elszakadni. Az 1790., 1825., 1848. országgyűléseknek sem volt ily szándékuk. A nemzet nem elszakadni, csupán élni akart. Az 1849. április 14. nem volt más, mint tüntetés az 1849. márciusban kihirdetett alkotmányelkobzás ellen.”²

A szerző nem történész, írása nem történelmi szakfolyóiratban jelent meg, ugyanakkor a 17. században azt az öt kiegyezést sorolja fel, melyekről Pálffy szól (némi különbség, hogy az 1608-as, 1622-es és 1647-es országgyűlések helyett azok előzményeit, az 1606-os bécsi, az 1622-es nikolsburgi és az 1645-ös linzi megállapodásokat választja). Mindez jól jelzi, hogy a dualista korszak végén létezett a kiegyezés történeti előzménykeresésének hasonló értelmezése. Az alábbiakban elsősorban a bécsi béke és Bocskai István szerepének megítélése kapcsán igyekszem bemutatni mindezt.

Bocskai és a kiegyezés

A békeszerző fejedelem képe Bocskai kapcsán nem új, saját maga ezt tartotta fő céljának,³ a kortársak gyakran ezt emelik ki,⁴ az utókor emlékezetében gyakran így él.⁵ Cserei Mihály például II. Rákóczi Ferenc sikertelen béketárgyalásai kapcsán úgy hivatkozik rá, mint aki – Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel együtt – képes volt „megbékélni” a császárral.⁶

² *Halász Imre*: Bocskaytól Deák Ferencig (1606–1867). Nyugat 3. (1910) 793–813.

³ Pl. „gyakorta az hadak azért indíttatnak és viseltetnek, hogy magoknak az emberek avval az elviselhetetlen ínség alól szabadulást szerezvén állandó békességre juthassanak.” Bocskai előterjesztése a kassai gyűlésen, 1606. dec. 13. Magyar országgyűlési emlékek: történeti bevezetésekkel 12. (1606) (a továbbiakban MOE 12.) Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1917. 733.

⁴ Pl. „Hadat szállítani, törökkel alkudni,/ Némettel traktálni, erős frigyét kötni,/ Népet gubernálni, megtelepíteni,/ Megválik hordozni, ki lesz jobb viselni?!” Bocskay Istvánnak szomorú haláláról. In: Erdélyi Történelmi Adatok III. Szerk. Gróf Mikó Imre. Kolozsvár 1858. 108.

⁵ „Noha azelőtt sok bolondoskodási lönek, de végre annyi nyavalyái után észére jött vala, és interponálnván magát török császár és német császár között, Erdély között is, békességet akara szerezni.” Borsos Tamás önéletrésze (1614). *Borsos Tamás*: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek. Bukarest 1972. 55.; „A jámbor és istenfélő fejedelem azon igyekezett, hogy minden oldalról békét és nyugalmat biztosítson a megszorodott Magyarországnak és Erdélynek.” *Knaus György*: Leírása mind a hadi dolgoknak, mind az egyebeknek, amelyek 1599-től 1606-ig Erdélyben történtek. In: Erdély öröksége. Erdélyi emlékiratok Erdélyről III. Tűzpróba 1603–1613. Szerk. Makkai László. Bp. 1993. 95.; „a császárt kénytelenségből való vélek megbékélésre kényszeríték.” *Pápai Páriz Ferenc*: Rudus redividum. Szeben 1684.; *Üő*: Békességet magamnak, másoknak. Bukarest 1977. 296.

⁶ „Bethlen Gábor, Bocskai s az öreg Rákóczi nem úgy cselekedének, hanem megbékéllének a császárral, s jó nyereséggel is járanak.” Később a szatmári békével szemben hozza példaként: „Bezzeg nem

A 19. századi magyar történettudomány kiemelkedő alakja, Horváth Mihály összefoglaló munkájának első, 1844-es kiadásában a korszakhatárt 1604-re, Bocskai mozgalmának kezdetére tette, és meghatározta azokat a kereteket, amelyek visszaköszönnek majd a következő nemzedékek értékelésében. Számára az 1604–1711 közötti időszak „a nemzeti visszahatásból származott forradalmak-, nemzeti s vallási szabadságért vívott harcok” kora.⁷ A Habsburgok központosító és ellenreformációs kísérleteivel szembeni reakció, a jogos önvédelem vezetett a harc kirobbanásához. Bocskai fellépése a nyitány.

A katolikus Lányi Károly egyháztörténetében „világtörténeti tünemény”-ként tartja számon a bécsi békét,⁸ amelynek vizsgálata a későbbiekben előtérbe kerül; a század második felében önálló kötetek és tanulmányok sora születik ezzel kapcsolatosan Horváth Mihály, Fraknoi Vilmos, Ráth Károly, Nemes Elek, Károlyi Árpád és Pokoly József tollából.⁹

A következő évtizedben Pálkövi Antal számára „következményeiben fontos és nagyszerű a bécsi béke”, Szalay László részletesen beszámol a tárgyalásokról, Irinyi József 1856-ban rövid ismeretterjesztő írásban „higgadt, szenvedélytelen, mérsékelt természet”-ként mutatja be Bocskait, aki „a magyar közjog történelmében egyike legelső rangú legnevezetesebb embereinknek”, ugyanis az ő nevéhez fűződik a bécsi béke, „a régi Magyarország egyik alaptörvénye”, amelyet felfogása szerint két korábbi, a „pusztaszeri kötés” és az Aranybulla előz meg.¹⁰

A kor jeles történészei tehát tisztában vannak az ellentétekkel, ám nem tartják azokat kibékíthetetleneknek, tárgyilagos megközelítésre törekednek. „Az újabb

ilyen a Bocskai, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György pacificatioi a némettel.” *Cserei Mihály*: Erdély története (1661–1711). Bp. 1983. 354., 456.

⁷ *Horváth Mihály*: A magyarok története III. Református Főiskola Pápa 1844. 156.; *Uő*: A magyarok története III. A mohácsi ütközettől a linzi békekötésig. Pest 1861. 390.; *Uő*: A magyarok története rövid előadásban. Pest 1868. 300., 346. Műve harmadik kiadásában hasonlóképpen fogalmaz. *Uő*: Magyarország történelme V. 2. bővített kiadás. Pest 1872. XVI. 1.

⁸ *Lányi Károly*: Magyarföld egyháztörténetei. Ausztria-házi korszak II. Pest 1844. 39.

⁹ *Pálkövi Antal*: Bocskay és a bécsi békekötés. Sárospataki füzetek 1. (1857–58) 63–78., 262–284.; *Horváth Mihály*: Adalékok a bécsi békekötés és az azt követett trónváltás történelméhez. In: *Uő*: Történelmi zsebkönyv: Rajzok a Magyar történelemből. Pest 1859. 512–588.; *Fraknoi [Frankl] Vilmos*: A bécsi békekötés 1606-ban. Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3. (1864) 158–175. és 245–262., 4. (1865) 33–52. és 193–217. (különnyomatként: Győr 1865.); *Ráth Károly*: Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánnal az 1605-ik év nyarán. Századok 1. (1867) 317–335.; *Nemes Elek*: Az 1606-ki bécsi békekötés létrejöttének története I–II–III. Erdélyi Múzeum 6. (1879) 1–23., 33–56., 82–88.; *Károlyi Árpád*: A korponai országgyűlés 1605-ben. Köz- és alkotmány-történeti tanulmány. Bp. 1895.; *Uő*: A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán. Bp. 1899.; *Pokoly József*: Bocskay és a bécsi béke. A magyarországi evangélium szerint reformált egyház konventje. Bp. 1906.; *Károlyi Árpád*: Bocskay és a bécsi béke. Századok 41. (1907) 1–19.; *Károlyi Árpád*: A bécsi béke és a három kassai országgyűlés 1606. június-december. MOE 12. 105–407.

¹⁰ *Pálkövi Antal*: Magyarország története II. Sárospatak 1854. 367.; *Szalay László*: Magyarország története IV. A mohácsi véstől a linzi békekötésig 1526–1645. Lipcse 1854. 445–460.; *Irinyi József*: Bocskai István. In: Müller Gyula és Vahot Imre egyesült 1857-iki magyar- és erdélyországi nagy képes naptára. Pest 1856. 174–179.

magyar történetírás megalapítója”,¹¹ Horváth Mihály dicséri a fejedelemséget, a nemzeti jogok támaszát, ám a korszak „hősi karakterei” közt többségben vannak nála a Szekfű által nagymagyaroknak mondott nyugatiak. Az időszak az „erkölcsi elaljasodásnak” is számos példáját felvonultatja: „telhetetlen, a hon legszentebb érdekeit gázoló önzés, honárulás, a szó- és eskütörő oszmánnali egyetértés, mi elégszer iszonyú büntetést vont magára”, ugyancsak előfordul – cseppet sem idealizált kép ez a 16–17. századról.¹² A következő évtizedben az Erdélyi Történelmi Adatok forráskiadását elindító székely gróf Mikó Imre leszögezi: „nekem nincs szándékomban sem magyar sem német vagy szász, sem ellenzéki vagy konzervatív, sem végre katolikus vagy protestáns szempontból fogni vagy fogatni fel és kibányászni történelmi kútfőinket. Én egyedül a történelmi igazságot keresem, ez előtt hajlok meg, annak kívánok némi szolgálatot lenni”. Egyformán közli a Bocskaira terhelő és a Bastának igazat adó forrásokat, hiszen, ha nem így lenne, „a történet nem lenne a múlt rajza, az élet tanítója, hanem megmérgezője, elrontója; nem lenne egyéb, mint igazolója a jelennek, legyen az jó vagy gonosz”.¹³

Salamon Ferenc, a korszak egyik kiemelkedő munkájában a 17. század első felének mozgalmairól szólva elveti a közhelyet, miszerint „a pártoskodás volt a fő és másoktól szomorúan megkülönböztető jellemvonása a magyar nemzetnek”. Harcias, egymással élesen szembenálló felek helyett mérsékelt, tárgyalásra kész államférfiakat lát. Így Bethlen Gábor és Eszterházy Miklós, akiknél „minden erős meggyőződések s erős párt tartásuk mellett a számító ész a túluralkodó, – s maguk mérsékeltőbbek pártjuknál”. A Deák köréhez tartozó történész számára mindkét irányzat „hazafiakat” tömörít, „*határozott* pártállás mellett sem szűnt meg egyik párt is magyar, mégpedig alkotmányos magyar lenni [...]. Nálunk ezért a 17. évszázad első felében folyt harcok nem is öltik magukra a polgárháborúk jellemét, mint külföldön. A főnemesek és megyék nem látnak Bethlenben és Rákócziiban politikai ellenséget”. A két fél egyaránt „nagy szolgálatokat tőn a nemzeti élet fenntartása és fejlesztése ügyében”. Azok az erők, melyek a 17. század első felében fontos szerepet játszottak, „bár határozottan ellenkeznek természetüknél fogva, élethalál harcra nem engedik menni a dolgot, s ha volt sok harc és háború, a kornak nincs egyetlen katasztrófája is. Mind a római császár, mind a szultán, mind az erdélyi fejedelmek könnyen békülnek”.¹⁴

¹¹ *Fraknói Vilmos*: Horváth Mihály emlékezete. Bp. 1879. 3.

¹² Horváthnál Bocskai, Bethlen Gábor, a Báthoryak mellett többségben vannak a szerinte „nyugatiak”: Jurisics, Losonczy, Dobó, Mecsey, Szondy, a Nádasdyak, Zrínyiek, Pálfiak. *Horváth Mihály: Vázzolatok a magyar népiség történetéből a török uraság korszakában*. Athenaeum, 1839. március 31. 401–406., illetve 1839. április 4. 417–421.

¹³ *Mikó Imre*: Előszó. In: Erdélyi Történelmi Adatok I. Szerk. Uő. Kolozsvár 1855. III–IV.; *Mikó Imre*: Előszó. In: Erdélyi Történelmi Adatok II. Szerk. Uő. Kolozsvár 1856. I–III.

¹⁴ *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Pest 1864. 349., 353–356., 371.

1864–65-ben, a *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek*ben, az első magyar történelmi szakfolyóiratban, a majdani jeles történész, a pályája kezdetén járó Fraknói Vilmos alapos, négyrészes tanulmányban tárgyalja a bécsi megbékélés létrejöttét. Az írás valószínűleg kapcsolatban állhat a közelgő kiegyezéssel,¹⁵ abban az évben, amikor Deák nevezetes Húsvéti cikke megjelenik (különnyomatban Győrben), a folyóirat hasábjain közlik az 1606-os kassai gyűlés naplóját is, mely a békealkudozások nehézségeibe enged bepillantást.¹⁶

A bécsi megállapodást előzményként állítja be: az „hazánk újabb történetének egyik legfontosabb, korszakot képező momentuma. Hivatva a politikai pártoskodások által szétszaggatott, vallási villongások által emésztett országnak, állami és vallási viszonyainak végleges rendezésével visszaadni a békét és nyugalmat”. Míg Horváthnál a szabadságért vívott küzdelmek sorozatának első állomásáról van szó, Fraknóinál egészen más folyamatok előzményeként jelenik meg: a Bocskai által elért béke „legelőször kísérté meg a protestantizmusnak elterjedése és a Habsburg dinasztíának trónra jutása óta hazánkban jelentkező különféle pártoknak kibékítését; nem elnyomásuk, hanem igényeik elismerése és lehető kielégítése által; miután alapjául szolgált a 17. és 18. század utóbbi egyezkedéseinek, alapjául a régibb közjognak; nyitányául politikai és vallási történetünkben egy új időszaknak: többszörös fontossággal és érdekléssel bír reánk nézve”. Fraknói a szabadságért vívott harcok mellett – és nem azok helyett! – megteremti az kiegyezések korszakát.¹⁷

Fraknói összehangoltan dolgozhatott a győri Ráth Károllyal, akinek a béketárgyalások korábbi, 1605. júliusi szakaszáról szóló tanulmánya a *Századok* első évfolyamában lát napvilágot. Számára a fejedelem „egyike volt a leglojálisabb alattvalóknak”, kétszeresen hangoztatja tehát: alattvaló és hűséges – ezzel egyértelműen kijelölve az utat, amelyet utódainak többsége követ majd. „Iszonyú lehetett a vész, mely a hazát fenyegeté, hogy egy ily hű kormányember, mint Bocskai István, fegyvert emelt annak elhárítására.” Eddig általában nem emelték ki annyira ezt a szempontot, elsősorban szabadságharcosként vagy rebellisként, hősként vagy áruulóként tekintettek rá, ettől kezdve fontossá vált hűségének, lojalitásának hangoztatása.¹⁸

¹⁵ Ugyanebben az időszakban írja meg a Deák Ferenc köréhez tartozó Salamon Ferenc – Várkonyi Ágnes szerint „bizalmas megbízatásból” – a Pragmatica Sanctio történetét, amely szintén fontos előzménynek számít. *R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása.* (Tudománytörténeti Tanulmányok I.) Bp. 1961. 96–97.; *Salamon Ferenc: A magyar királyi szék betöltése és a Pragmatica Sanctio története.* Pest 1866.

¹⁶ *Fraknói [Frankl] Vilmos: A bécsi békekötés 1606-ban.* Győr 1865.; *Az 1606-diki kassai országgyűlés naplója.* Közli Csery József. *Győri Történelmi és Régészeti Füzetek* 3. (1865) 125–134.

¹⁷ *Fraknói [Frankl] Vilmos: A bécsi békekötés 1606-ban.* Győri Történelmi és Régészeti Füzetek 3. (1864) 158., 4. (1865) 216–217.; *Uő: A magyar nemzet története* III. (1526–1825) Bp. 1873. 139., 146.

¹⁸ *Ráth Károly: Az alkudozások kezdete Bocskay Istvánnal az 1605-ik év nyarán.* *Századok* 1. (1867) 317–318. A tanulmányt 1867 őszén a Századokat szerkesztő ifjú Thaly Kálmán olvassa fel az akadémián. Lásd *R. Várkonyi Á.: Thaly i. m.* 115.

Tanárky Gedeon abszolutizmusellenessége miatt „alkotmányos szempontból konzervatív jellemű”-nek minősíti Bocskai mozgalmát, melynek „célja nem felforgatás, hanem fenntartás”, a Rudolf királysága alatt „feltornyosult vészfelhők nyomása” idején a „nemzeti visszahatás öntudatos de kellőleg mérsékelt bátorsága” nyilvánul meg benne. „Nevezetes”-nek tartja ezt a kort, hiszen a bécsi megbékélés, majd az 1608. évi törvények által „egy időre ismét biztosítva lőn az alkotmányos és vallási szabadság”. Bocskai úttörő kezdeményezésére első ízben került sor „a perszonális unió kötelékével fűzött nemzetek törvényszerű szövetkezésére”. Sajnálatosnak tartja, hogy a későbbiekben ez a szövetség nem erősödött meg, s egyértelműen a küszöbön álló kiegyezésre, és annak ellenzőire utalva szögezi le: „a kölcsönös túlhajtások és félreértések miatt korunk sem képes felfogni ilyenmű szövetkezés előnyeinek horderejét”.

A fentebb idézett munkák mind a kiegyezés egyfajta történeti előkészítését jelentik, ebben az összefüggésben a fejedelem utóda sokkal inkább Deák, mint a „függetlenségi harcok” vezetői: vérbeli egyensúlyozó alkat, sikerét „nyugat és kelet közti súlyegyen fenntartásának politikája biztosította”. Tanárky összefoglalásként, történelmi tanulságul a „megalkuvó ősoket” állítja példaként kortársai elé, akik kitartottak a Habsburg-ház mellett, biztosítva „önállásunk, alkotmányunk és nemzetiségünk”, akik „soha nem feledték el, hogy noha elfogadtuk nyugat vallását és kultúráját, de érdekeink kelet által is érintve vannak, s a kettő közti egyensúly mérlegét, az adott viszonyokhoz képest többnyire helyesen eltalálták”.¹⁹

Az 1867 után hamarosan felcsapó közéleti vitákban az ellenzék gyakran hivatkozott történelmi példákra, személyiségekre – így például Bocskaira –, amikor Deák politikáját bírálta, akinek a politikája az ellenzék szemében hazaárulással ért fel. A publicista kókai Kun Béla ezzel szemben azért dicséri a fejedelmet, mert „diadalmas fegyverrel a kezében” „gyönyörű mérséklet, ildomos eszély, óvatosság” jellemzi, nem akarta megbuktatni a dinasztíát, sem elszakítani az országot Ausztriától, tisztában volt e kapcsolat előnyeivel, amit „egyetlen egy józan hazafi sem vonakodott belátni”. Ugyanis „őseink higgadt eszüket nem hagyták szívük kesergő érzelmeitől elragadtatni”, kivívott jogaik biztosítékát a bécsi „kényuralmi” törekvések ellen nem az elszakadásban, hanem éppen a lajtántúli népekkel való „bensőbb” szövetkezésben keresték. Nem elégedtek meg az uralkodó azonosságán alapuló perszonálunióval, hanem a magyar állam érdekében, azon túlmenően, „minden erejük megfeszítésével”, a lajtántúli népekkel való szorosabb viszony kialakítására, „közös érdekek, közös ügyek által összefűzött benső, szoros népszövetségre” törekedtek. „Közép-Európa organizmusa [...] a különböző népfajok békés egyensúlyában

¹⁹ *Tanárky Gedeon: Magyarország helyzete az európai államrendszerben. Történeti és politikai tanulmány. Pest 1866. 74–77., 203.*

fekszik”, ezért Bocskai mérsékelt politikát követ a dinasztiaival szemben, a „magyar–osztrák szövetséget fenn akarja tartani”. A Deák-párt ezért „a legdicsőbb ősök nyomdokain haladt”, amikor létrehozta a kiegyezést, vagyis „a magyar–osztrák népszövetséget”. Általánosan azt a következtetést vonja le, hogy „államügyekben a fegyverek fizikai s az államférfiak morális bátorsága csupán tapintatos eszéllyel párosulva vezethet jóra biztosan”. A 17. század legdicsőbb államférfiai „a népszövetségben, miként ma sok tévedt politikus hirdeti, nem állami függetlenségünk s alkotmányunk, hanem éppen az ezeket fenyegető kényuralom s erőszakos német befolyásnak bukását látták, célozták”.²⁰

A történészek ekkor már Fraknoi és Tanárky nyomdokain haladnak. Salamon *úgy látja*, „valamint Ausztriának tudnia kell vala a történelemből, hogy képtelen állandóan leigázni Magyarországot, úgy nekünk is szint onnan tudnunk kell vala több nevezetes példából, hogy minden összeütközés vége csak békés kiegyezés lehet, nagyjából a régi alapon”.²¹ Maga Thaly Kálmán, akit az úgynevezett kurucos, függetlenségi szemlélet vezéralakjaként tartanak számon, és nemzeti elfogultságáért szoktak bírálni, a kiegyezést vetítette vissza az 1711-es szatmári békére. Bocskait az alkotmány és a törvények védelmezőjeként állította példaként a fiatalok elé: „Én magyar hazafiakat, nem pedig kozmopolitikus világifjakat akarok az iskolában nevelni, azt óhajtom, hogy tanulják meg ott a Bocskayak, Rákócziak példából, hogy az alkotmány és a törvények védelmére lesznek ők is a jövőben hivatva”.²²

Szabadságharc és kiegyezés

A bevezetőben idézett Halász Imre soraiban feltűnő az úgynevezett „függetlenségi” és „aulikus” szemlélet egyidejű jelenléte. Szekfű Gyula óta nem egyszerű értelmezni ezt, ő ugyanis egymással szembenálló irányzatokként tartotta őket számon, nagy hatású életműve máig elfogadottá tette a „szabadságharcos”–„kuruc” és Habsburg-párti–„labanc” történetírás leegyszerűsítő megkülönböztetését. Ezt a kettősséget sokan elfogadják, köztük Szekfű kritikusi: Bibó István úgy látja, a korszakban az „egymással összeegyeztethetetlenek összeegyeztetésére” tettek kísérletet, „nagy közösségi szkizofréniáról” beszél, hiszen egyszerre válnak példaképekké II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és

²⁰ [Kókai Kun Béla]: Az 1867-iki kiegyezés és Bocskay, Illésházy, Bethlen, Rákóczy népszövetségi politikája. Pest 1869. 4., 11., 13–15., 18–22.; *Uő*: A magyar nemzet politikája. Bp. 1873. 98., 104., 106., 110–118.

²¹ *Salamon Ferenc*: Emlékbeszéd Horváth Mihály felett. In: A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve. Bp. 1880. 20.

²² Idézi *R. Várkonyi Á.*: Thaly i. m. 257–258.; *Uő*: A szatmári béke a történetírásban. Századok 146. (2012) 777.

Ferenc József, Deák és Kossuth, végeredményben pedig az egyaránt hangoztatott nemzeti függetlenség és kiegyezés. Bibó gondolatmenetét követi Dénes Iván Zoltán, aki a 20. század elején mindent elborító magyar közösségi skizofréniáról beszél, ami személyek, események és értékek összeegyeztetésének következményeként alakulhatott ki. Ugyanígy fogalmaz Romsics Ignác, aki szerint Thaly Kálmán pályája „a dualizmus időszakának közéleti skizofréniáját is tükrözte”.²³ Hasonlóan vélekedett korábban R. Várkonyi Ágnes is: „a közvélemény a valóságot torzítottan látja [...], mindehhez készségesen szállította a hivatalos történetírás mindkét változata – a magyar történelem ún. kuruc–függetlenségi–48-as és a labanc–aulikus–67-es politikai elvek szerint szerkesztett rajza – a romantika elköptatott, de újraaranyozott fegyvereit. A magyar múlt romantikus felfogásának e két ágazata a századfordulóra megerősödött és kiterelbényesedett. Társadalmi hatóereje, éppen egymással vívott látványos párharcainak következtében megnőtt, és mindenütt jelenlévővé vált. Nyomasztó árnyékot vetett az egész országra. A kor történeti gondolkodását a tudathasadás láncreakciója szaggatta szét”.²⁴

Az ellentmondásokra természetesen felfigyeltek a kortársak is. Pauler Gyula, az Országos Levéltár első főigazgatója, sokat idézett pozitívizmusról tartott akadémiai székfoglalójában éppen a 17. század kapcsán értekezik arról, miként lehet ugyanazon kiindulási pontból „a legellenkezőbb állításokat bebizonyítani”. Thaly egyik első bírálója számára a szélsőséges álláspontok elfogadhatatlanok: egyesek szerint „e boldogtalan korszaknak minden baját, egy majd nyilván, majd titokban működő, sohasem nyugvó nemzetellenes politikának köszönhetjük, mely fedelmeink szívét a nemzettől elfogta s őket ellenségeinkké vagy legalább elleneink szövetségeseivé tevő”. Velük szemben egy másik felfogás a bajokért „a nemzetet, annak makacs, izgága természetét, lázadó hajlamait okolja, önzést, hazaárulást lát oly tettekben, melyek az ellenkező felfogás szemében a legtisztább hazafiság cselekedetei”. Thökölyről például „a legkülönbözőbb dolgokat fogjuk találni, anélkül, hogy az egyik vagy a másikat szándékos hazugsággal kellene vádolni, mert a hiba az alacsony, egyoldalú szempontnak következménye”. Előre kialakított állásponttal közelítve a forrásokhoz kétségtelenül sok „döntő tény” lehet felhozni mindkét álláspont mellett, ám az ellentét feloldható, „magasabb, tisztább, több oldalúbb

²³ *Bibó István*: Németh László Kelet-Európa koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája. In: *Üő*: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. (Bibó István munkái. Centenárium sorozat 7.) Bp. 2012. 187.; *Dénes Iván Zoltán*: Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon. Bp. 2001. 160.; *Romsics Ignác*: Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 130.

²⁴ *R. Várkonyi Ágnes*: Historiográfiai törekvések Magyarországon a 19. században. Századok 103. (1969) 984–986.; *Üő*: A pozitívista történetészlelet a magyar történetírásban I. A pozitívista történetészlelet Európában és hazai értékelése 1830–1945. (Tudománytörténeti tanulmányok 6.) Bp. 1973. 214.

kiindulási pontot” javasol. A történeeszt „történelmi felfogása” teszi azzá, ami: a „kiindulási pontoknak megválasztása az események vizsgálása végett, nem pedig – mint közönségesen venni szokták – ítélet az események felett”.²⁵

Nem csupán elméletben beszélnek minderről: Fraknoi, akit a legújabb historiográfiai összefoglaló az „aulikus és markánsan katolikus” szemlélet legjellegzetesebb képviselőjeként mutat be,²⁶ egyszerre dicséri a Habsburgok abszolutisztikus kísérleteivel szembeforduló „visszahatás” képviselőit, amiért meghíúsították, hogy az ország pusztá tartománnyá váljon a birodalomban, és az udvarhoz hű főnemeseket, akik időnként fegyverrel a kézben harcoltak a felkelők ellen.²⁷

Pulszky Ferenc visszaemlékezéseiben eleveníti fel a török időket, amikor „Erdélyben s az ország nagy részében a nemzeti élet, minden egyes szenvedések mellett is, melegebben lüktetett, s egészségesebben fejlődött ki, mint a későbbi korszakokban”. Akkoriban „a magyar Bethlen Gábor és Rákóczi György idejében, tudományosság tekintetében is az európai műveltség színvonalán maradt”. Elismeréssel szól „az ellenreformáció bajnokairól” is, akik „Pázmánytól s körétől kezdve Zrínyi Miklósig, a költőig, nem voltak rosszabb magyarok, mint protestáns elleneik”.²⁸

A mára történeesztként elfeledett Szécsen Antal, a Történelmi Társulat elnöke hangoztatja: „a jelenkor komoly és tárgyilagos történelmi szelleme mindazonáltal nem helyeselheti azon, nálunk elterjedt felfogást, mely egyrészt egész Magyarországot mint Európának a török elleni védbástyáját akarja előállítani, míg másrészt azon irányok emlékein csügg, melyeknek egyik politikai fővonása a törökre való támaszkodás volt”. Kétszínűséggel vádolja a magyar történettudományt, amely „természetes” módon „az újonnan keletkezett európai keresztyén szolidaritás eszméjének befolyása alatt [...] inkább kiemelte hazánknak az ozmánok ellen a 15. században vívott fényes harcait, mint, hazánk egy részének, a 16. és 17. századbeli török rokonszenvét és szövetségi kísérleteit”. Ő sem ítél: „Volt egy magyar párt, mely az új uralkodó házzal és annak örökös tartományaival szövetkezve, a török-ellenes régi magyar és keresztyén hagyományokat fényesen megőrizte; volt egy másik, melynek hazafisága éppen ellenkező irányban működött”. Míg tehát egyfelől a hagyományok „fényes” megőrzéséről beszél, a másik oldalon elismeri: ott a „hazafiság” így „működött” – nem szól keleti árulásról, vagy felsőbbrendű nyugati, „nagy magyar”-koncepcióról. Figyelmeztet: „félszeg és felületes felfogás” a Habsburgokkal való ellentétet „egyedül önkényre, vallási és politikai elnyomatási

²⁵ *Pauler Gyula*: A positivizmus hatásáról a történetírásra. Századok 5. (1871) 537–539.

²⁶ *Romsics I.*: Clio bűvöletében i. m. 130.; Korábban Kosárynál „ultramontán felfogású.” *Kosáry Domokos*: Társadalomtudományok. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1975. 201.

²⁷ *Fraknoi Vilmos*: A magyar nemzet története III. Bp. 1873. 264–265.

²⁸ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom I. (Magyar Századok) Bp. 1958. 226–227.

szándékokra és nemzeti ellentétekre vezetni vissza”, ám éppen „oly helytelen, a majdnem másfél századon át ismétlődött magyar mozgalmakat, egyedül lázongó nyugtalankodásnak és zabolátlanságnak, vagy a keresztyénség érdekei iránti közönyösségnek és ellenségeskedésnek tulajdonítani”.²⁹ Hozzá hasonlóan vélekedik az ifjú Angyal Dávid, első történelmi témájú munkájában Thaly Kálmán Ocskay-ját bírálja: „mintha a százados tusát egy külső ellenség az összes Magyarországgal s nem két magyar párt külső segítségére támaszkodva vívta volna”.³⁰

A korszakban egyetlen jelentős munka született a magyar történetírás múltjáról, német szerzője, Alexander Flegler – Szalay László barátságának köszönhetően – került közelebbi kapcsolatba a hazai tudományos élettel, és világosan látta, milyen jelentős hatást kell gyakorolnia a kiegyezésnek a historikusok látásmódjára. Véleménye szerint „lehetetlen, hogy a nép képviselői és a korona közt létrejött, s az ünnepélyes koronázással megpecsételt kiegyezés ne hatna vissza határozottan a történelmi tanulmányok szellemére és irányára. Keresni kell a fonalakat, melyek régtől fogva elkészítették ezen eredményt, és a történelem tényeitől és tanulságaitól várhatni a jelen megerősítését”. Flegler tisztában van a „függetlenségi” szemlélet meglétével, amit aktuálpolitikai irányzatnak tart: „Nagyon jól tudom, hogy Magyarországon még mindig van egy párt, mely az abszolút függetlenség ábrándképére kacsintgat; de a történelmi fejlemények pusztá tagadása általában kevés, a jelen esetben pedig annyi, mint semmi. A történetbúvárlatnak ki kell mutatnia, hogy az abszolutisták minden kísérlete, mely a magyar alkotmány történelmi továbbképződését meg akarta akadályozni, mint egy sziklán hajótörést szenvedett, de hogy viszont a külföldi befolyásoktól való eszményített függetlenségre irányzott minden törekvés semmis ábrándokban végződött”.³¹

A Habsburg-ellenes harcok és a korábbi kiegyezések bemutatása jelentős aktuálpolitikai mondanivalóval bírt. A „dicső ősök” sikerei a nemzeti nagyság érzetét erősítették, a dualista államszövetségben az osztrákokkal szemben vívott közjogi harcra utaltak egy olyan időszakban, amikor a nacionalista lelkesültség egyre inkább áthatotta a közvéleményt. Kétségtelenül megnőtt az érdeklődés a múlt „szabadságküzdelmei” iránt, miközben megjelent az igény a korabeli rendszer előzményeinek bemutatására, arra, miként követte a 17. században a küzdelmeket a kiegyezés, hogyan sikerült újra és újra megtalálni a közös nevezőt, az egyező érdekeket.

²⁹ *Szécsen Antal*: Tanulmányok. (A Kisfaludy Társaság Pártolói Könyvtára) Bp. 1881. 15.

³⁰ *Angyal Dávid*: Ócskay László. Budapesti Szemle 30. kötet (1882) 197.

³¹ *Flegler Sándor*: A magyar történetírás történelme. Bp. 1877. 264–265. Ugyanebben a kötetben látott napvilágot Eduard Sayous munkája A magyar történelem kútforrásai címmel. Flegler írása németül a legjelentősebb német történeti folyóiratban, a *Historische Zeitschrift*ben látott először napvilágot három közleményben 1867 és 1868 között. *Alexander Flegler*: Beiträge zur Würdigung der ungarischen Geschichtschreibung I–III. *Historische Zeitschrift* Bd. 17. (1867) 318–395., Bd. 18. (1867) 235–282., Bd. 19. (1868) 264–346.

Így az együttműködés, a kompromisszum keresése, a „megalkuvás”, a bölcs belátás ugyancsak követendő példaként jelenik meg. A két feltételezett szemléletmód egyaránt alkalmas a kiegyezés létjogosultságának igazolására: „egymásra talált” a nemzet és az uralkodó, jelentős mértékben megvalósult az ország függetlensége, s mindez a magyar elit hathatós közreműködésével jött létre. A történész hozhatott érveket a Habsburg-uralom, illetve a magyar nemesség politikai jogai mellett. Fordítva hasonlóképpen fennáll a kapcsolat: a dualizmus létrejötte „utólag” igazolta az egykori kiegyezőket, csakúgy, mint a „függetlenségért” harcolókat. Az „idegen” dinasztia alatt helyreállt magyar „önállóság”, egyszerre „bizonyította” az uralkodóház érdemeit és a múltbeli „szabadságharcok” fontosságát. A kiegyezés a történetiszemléletben is bekövetkezett: egyaránt hangoztatták a felkelők és a dinasztia érdemeit, ami egyfajta „történelmi dualizmust”, „történelmi kiegyezést” jelent, a kétfajta irányzat ütközése helyett azok többé-kevésbé békés egymás mellett élése valósult meg, sőt azok mintha egyenesen kiegészítenék egymást. Thaly a „népjog diadalünnepé”-nek nevezi a kiegyezést, a ’48 utáni időszak mérlegét tömören vonja meg: „harcoltunk: veszítettünk, túrtünk: győztünk”. Szerinte „a szabadság és nemzeti önállóság régi bajnokai” azok, „kik ádáz harcok után a körülményekkel kibékülve, szívós küzdelmük béréül biztosíták a haza igazát”. Számára a korszak végén, a Függetlenségi Párt vezető politikusaként is „összefonódik 1711–1848–1867”, eljut az uralkodóval történő megbékéléshez: „Éljen a király, éljen Rákóczi szelleme”.³²

Halász Imre idézett tanulmánya jól jellemzi, hogy a kor embere számára nem okozott gondot összeegyeztetni az utókor által egymásnak ellentmondónak vélt szabadságharcos és kiegyező szemléletet. A Bocskai nevével fémjelzett mozgalom mindkét megközelítés számára megfelelő jelkép, vezetője egyszerre „nemzeti függetlenségért” küzdő szabadságharcos és bölcs mérsékletről tanúságot tevő realpolitikus, akár Kossuth vagy éppen Deák megfelelője, ahogyan egy korabeli mű címében szerepel: *A szabadsághős és békeszerző fejedelem*.³³ Harca az erőszakos központosítás, a törvénytelen lépésekkel szembeni jogos fellépés, a tárgyalások és a bécsi béke viszont a kiegyezés előzménye. Megítélésében folyamatosan jelen van a kettősség: ki az „igazi” Bocskai? Aki helyreállította a „magyarok szabadságát”, vagy aki kiegyezett a Habsburgokkal? Amikor erre a kérdésre keresik a választ történészek, politikusok, újságírók, kétségtelenül nehéz megfedkezniük saját koruk viszonyairól, 1848 – még inkább 1849 – és 1867 ellentéte ott kísért a különböző értelmezésekben.

Mint oly gyakran az elmúlt másfél évszázadban, a politikai-ideológiai harc a történelemért is folyt: a 16–17. századi rendi küzdelmek a dualizmus közjogi

³² R. Várkonyi Á.: Thaly i. m. 99., 252., 285. Thaly lelkesen számol be a koronázásról. *Thaly Kálmán: Még egyszer a koronázásról*. Fővárosi Lapok, 1867. augusztus 9.; *Thaly Kálmán: Titkári jelentés a Magyar Történelmi Társulat 1869-ik évi május 30-án tartott nagy-gyűlésén*. Századok 3. (1869) 353.

³³ Kovács Sándor: Bocskay István. A szabadsághős és békeszerző fejedelem. (Egyházunk nagyjai) Bp. 1906.

csetepatéinak historizált előképeivé válnak.³⁴ Kitűnő tudósítónk van, a történelem iránt élénken érdeklődő Mikszáth Kálmán figyeli az eseményeket az országházban, ahol egy kormánypárti felszólaló szerint, „Bocskai, Bethlen azért voltak nagy emberek, mert megverve a németet, meg tudtak alkudni a körülményekkel”.³⁵ A vitriolos tollú szerző hozzáfűzi a magáét: „Amiről jó is volt fölvilágosítani a házat, mert úgy tapasztaltuk, hogy itt még sokan vannak olyanok, akik Bocskai és Bethlen nagyságát abban keresik, hogy *harcolni mertek és győzni tudtak*, ahelyett, hogy megalkudtak volna a körülményekkel, amit bizony megtehettek volna korábban is, kisebb fáradsággal”.³⁶ Mikszáth a közvélemény jelentős részének álláspontját fejezi ki, frappánsan összefoglalja Bocskai történelmi szerepét, hangsúlyozva: a harc vállalása nélkül nem jöhetett volna létre kiegyezés a dinasztival.

Bocskai mint Deák elődje

A dualizmus időszakának második felére kétségtelenül felerősödött a romantikus irányzat, az idealizált múltkép, melynek legfőbb terjesztője a történészek közt – amennyiben történetírónak lehet őt tartani – Thaly Kálmán.³⁷ Elsősorban az

³⁴ *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. (Társadalomtudományi Könyvtár) Bp. 1974. 33.

³⁵ Lásd Móricz Pál felszólalását: „Bocskay és Bethlen azért voltak nagy emberek, mert dicső csaták után is megbékültek Ausztriával. (Élénk tetszésnyilatkozatok a jobboldalon. Nyugtalanság a szélső balon.) Igenis megbékültek dicső csaták után. S ezen békekötések épen ezért voltak maradandó becsüek a nemzet szabadságára nézve. (Úgy van! a jobboldalon.)” Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdett országgyűlés képviselőházának naplója III. Bp. 1882. 55. ülés (1882. febr. 14.) 32.

³⁶ *Mikszáth Kálmán*: Apróságok a házból 1882. február 14. In: *Üő*: Összes művei 63. Cikkek és karcolatok XIII. 1882. január-május. Kiad. Bisztray Gyula. Bp. 1972. 206.

³⁷ Angyal Dávid szerint, akinek javaslatára 1909-ben megkapta az Akadémia nagydíját, „nem Thalynek a történetírónak, hanem a történetkutatónak szántam a jutalmat. Thaly inkább költő és rétor volt, mint történetíró. De az ő párját ritkító kutatási szenvedélyének köszönhetjük, hogy II. Rákóczi Ferenc korának történetét elég világosan látjuk és e kor jelentőségét is kellően méltányoljuk”. Lásd *Angyal Dávid*: Emlékezések. (Szepsi Csombor Kör Kiadványai) London 1971. 70–71. Másutt ugyanó: „Thalyt a magyar történetírók nem felfogása, hanem másnemű érdemei miatt becsülték. Thaly nem történetet írt, hanem lelkesedett Rákócziért és híveiért [...] A magyar történetírás a múlt század utolsó harmada óta általában véve nem a Thaly nyomdokain járt, mint Szekfű hiszi, csak némi concessiókat tett szenvedélyesen parancsoló meggyőződésének, ami nem ártott a közszellemnek és a magyar történeti felfogást nem zavarta meg.” *Dénes Iván Zoltán*: Szekfű Gyula magántanári képzésének ügye. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 2.) Bp. 1976. 54.; Marczali Henrik áttekintésében nem említi a történészek között. Lásd *Marczali Henrik*: A magyar történetírás fejlődése a XIX. században. In: A magyar irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt. Bp. 1900. 552–569.; Szabad György szerint „Thaly Kálmán tulajdonképpen nem tudós a mai értelemben, sőt a századforduló polgári értelmében sem”. Várkonyi Thalyról szóló monográfiájának vitáján: „Szabad e megállapításához a felszólalók közül többen csatlakoztak. Esze Tamás szerint Thaly Kálmán minden volt a történetíró jogcímén, csak éppen történetíró nem. Perjés Géza közepszerű elmének nevezte őt s rámutatott pszichológiai és szociológiai műveletlenségére. Különösen Thaly munkásságának egyik fontos területén, a hadtörténetírásban vizsgálta működését és mutatta ki dilettantizmusát”. *Benczédi László*: Vita R. Várkonyi Ágnes: „Thaly Kálmán” című tanulmányáról. *Történelmi Szemle* 1. (1958) 244.; Gunst Péter elsősorban forráskiadóként tartja számon. Lásd *Gunst Péter*: A magyar történetírás története. (Csokonai História Könyvek) Debrecen. 1995. 154.

általára felélesztett Rákóczi-hagyomány vált jelentőssé, de szintén neki köszönheti népszerűségét például Ocskay László, sokan a magyar történelmet a nagy hősök, „a dicső Árpádok, Hunyadyak, Bocskayak, Bethlenek, Rákócziak, Kossuthok”³⁸ tettein keresztül mutatják be. A szemléletváltás jelképes mozzanata Szécsen lemondása a Történelmi Társulat elnökségéről és akadémiai tagságáról, amikor 1894 elején az Akadémia koszorút helyez Kossuth koporsójára. A zajos ünneplés mellett a tudomány legfőbb szervének tisztelgése elfogadhatatlan számára, félreállása tiltakozás a felfokozott nemzeti érzelmeknek a közbeszédben és a tudományban való térnyerése ellen. Pauler megőrzi higgadságát: „nem szabad valami tettet a szerint ítélni meg, amint mi most látjuk a dolgokat, teljes összefüggésükben, minden következményükkel”. Mintha Szekfű későbbi kismagyar-nagymagyar ellentétéről olvasnánk: a jelenből visszapillantva a 16–17. századra, „szerencsétlen opportunismusként kell tartanunk a protestáns erdélyiek politikáját, mely szultánnak, vezérnek kezét-lábat csókolta, csak hogy megmaradhasson; s az elvhűséget, az igazi magyarságot a dunai magyarokban Esterházy Miklósban, néhány Zrínyiben kell találnunk, kik fenntarták a független Magyarország tradícióit, meghaltak várak falán, ha kellett, de Magyarország szabadsága fölött alkuba nem bocsátkoztak”. A meglepő folytatásban a katolikus szerző leszögezi, hogy az adott körülmények között Bocskai realpolitikát folytatott, lépései a magyarság megmaradását szolgálták, nem hibáztathatjuk, amiért a törökre támaszkodott, „mert akkor és azon viszonyok közt, csak így tudott abból a rongyból, amit akkor oszt-rák közben Magyarországnak neveztek, ismét országot csinálni [...] a bécsi béke örök dicsősége marad ez opportunismusként és a protestantizmusnak, s ez maga kiérdemelte e politikának, a protestantizmusnak a magyar nemzet örök háláját”.³⁹

A szakma jelesei a közvélemény nyomása ellenére sem vették át az egyoldalú szemléletet, amely elsősorban a publicisztikában terjedt el, ahol például a függetlenségi író-politikus, Eötvös Károly nem érti, Bocskai „miért nem vitte tökéletességre dicső vállalatát? Miért kötött félszakos békét ő is, mint fonszéges utódja, Bethlen Gábor?”⁴⁰

A történészek viszont megértették. Károlyi Árpád számára a bécsi béke „az első osztrák–magyar kiegyezés”,⁴¹ rendszeresen használja a „kiegyezés (a »bécsi béke«)” alakot, az „államjogunk fejlődésének egyik fordulópontja”, a szomszéd Habsburg tartományok jóállása, a velük kötött szövetség, a Pragmatica Sanctio előzménye.

³⁸ *Thaly Kálmán*: Ocskay László II. Bp. 1905. 387.

³⁹ *P. Gy. [Pauler Gyula]*: Villányi Szaniszló: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Századok 26. (1892) 65.

⁴⁰ *Eötvös Károly*: Bocskay István. Egyetértés, 1907. június 2.

⁴¹ *Károlyi Árpád*: A vallásszabadság ügye a korponai országgyűlésen. 1605. Bp. 1894.; Budapesti Szemle 80. kötet (1894) 1.; *Uő*: A korponai országgyűlés 1605. november–december. In: Magyar Országgyűlési Emlékek 11. (1605–1606) (a továbbiakban MOE 11.) Szerk. Károlyi Árpád. Bp. 1899. 392.

Szekfű ezért így dicséri: „az alkotmányos fejlődés dolgában igen kiművelt érzékkel jegyzi meg, hogy a bécsi béke az első kompromisszum az uralkodóház magánjogi s a rendek közjogi felfogása között”.⁴² Károlyi számára Bocskai harca „küszködés az államot szabályozó erők egyensúlyáért, tehát az államszervezet javáért végzett *mun-ka* [...] támadásának nem a lázadás viszketegének kielégítése, hanem a vallásszabadságra s az ország jogainak helyreállítására alapítandó béke volt a célja”. A bihari nagyúr, akit „jogosult ambíciója és nemzeti politikája csupán Erdély fejedelmi trónja birtokára utalt [...] magyarországi vezérszerepét csak ideig-óráig tartónak nézte”. A fejedelem „lojális magatartásának” nyomait „még föltételei stylizálásában” is felfedezi, hiszen „a törvényes király előtt mindig kész visszalépni”.⁴³ Benne mindenekelőtt a kiegyező fejedelem alakját mutatja be, aki „a politika zseniális művésze, a jövőbe tekintő nagy látnok”, „reális politikája” kényszerítette a koronát a törökkel való békekötésre. A fejedelem a Habsburg-dinasztia magyar nemzeti politikájának és a kiegyezésnek az előfutára egy olyan korban, amikor „betölté a fölkelte magyarság lelkét a béke vágya, a királyával való kiegyezés gondolata”.⁴⁴

Acsády Ignác igyekszik a nagyközönség számára érthetővé tenni Károlyi hosszú tanulmányait: egy könyvismertetésben méltatja eredményeit, és az általa nyújtott Bocskai-képet. Sorait érdemes részletesebben idézni, mert érthetővé tesz Halász írását, és kétségtelenül a Pálffy által ajánlott szemléletet sugározzák. „Az utóbbi négyszáz év során több ízben megtörtént, hogy a király és nemzet közt félreértések, érdekellentétek támadtak, melyek végül fegyveres összeütközésre, belháborúra vezettek. Történelmünk emlékezetes episodjai ezek a küzdelmek, nemcsak azért, mert a magyar vitézség és katonai dicsőség lélekemelő emlékei fűződnek hozzájuk. Emlékezetesek azért is, mert a magyarság politikai józansága, helyes érzéke, mérséklete éppen ezekben a küzdelmekben, melyeket a szélsőségekre hajlás könnyen végzetesekké tehetett volna, nyilatkozik meg a legszembetűnőbben. Akárhogy döntött a kard [...] a kedélyekben végül felülkerekedett a bölcs mérséklet s a hosszú küzdelemnek kibékülés, a korona és nemzet békés megegyezése vetett véget.” Kiegyezés a szatmári béke, ám „az első nemzeti kiegyezés” a bécsi béke, melyet Bocskai, „korának Deák Ferencé, hozott létre s mely annál figyelemre méltóbb, mert a hadak istene Bocskay mellett döntött”. Párhuzamba állítja az 1867-es kiegyezéssel, és miután felsorolja a szembetűnő különbségeket, hangsúlyozza, „a dolog veleje ugyanaz maradt s mindegyik

⁴² *Hóman Bálint – Szekfű Gyula*: Magyar történet III. 2. kiadás. Bp. 1935. 610.

⁴³ *Glatz Ferenc*: A „bécsi” magyar nacionalizmus a történetírásban. *Historiográfiai megjegyzések*. Magyar Tudomány 86. (1979) 42.; *Károlyi Árpád*: Bocskay és a bécsi béke. In: *Uő*: Néhány történelmi tanulmány. Bp. 1930. 262.; *Uő*: A korponai országgyűlés 1605. november–december. In: *MOE* 11. 198., 207.; *Uő*: A szerencsi gyűlés 1605 április havában. *MOE* 11. 125., 127.

⁴⁴ *Károlyi Árpád*: A kiegyezés ügye a kassai országgyűlésen 1606 tavaszán. Bp. 1899. 3.

kiegyezés megalkotója mellett, hogy a maga idejének legtűrhetlenebb visszaéléseit és apró bajait igyekszik orvosolni, pillanatnyi szükségletek kielégítéséről is kíván gondoskodni, egyaránt megvédi a magyarság nagy és maradandó nemzeti és politikai érdekeit. A kiegyezésben mindegyikük azon alkotmányszerű és közjogi alapokat igyekezett megteremteni, melyeken a magyar nemzet a Habsburgok uralma alatt szabadságát, közjogi önállóságát, belügyi függetlenségét és a szükséglethez mért önrendelkezési jogot visszanyerheti és sértetlenül megtartathatja. Tulajdonképpen csak a szavak mások, a formák különbözők Bocskay István és Deák Ferenc kiegyezésében, de a maga korához képest és annak viszonyaihoz, szükségleteihez mérten, mindegyik ugyanazt a fennkölt államférfíui eszmét akarja megvalósítani, mindegyik egyformán az önálló és alkotmányos Magyarországot, a nemzet szabadságát és önrendelkezési jogát igyekszik a törvényes királyi hatalommal egyetértésben szabályozni”.⁴⁵

A korszak reprezentatív munkája a millenniumi tízkötetes Magyarország története: a magyarság dicső múltját, nagyszerű tetteit, példamutató hőseit mutatja be – ez volt az az elvárás, amely alól a legkiválóbb történészek sem vonhatták ki magukat. A Bocskai fejedelemségével kapcsolatos részt Acsády írta, aki kemény szavakkal kárhoztatja a központi hatalmat, a császári rendszert, amely „idegen hódítóként lépett föl, egyenesen nemzeti létéből akarta kivetköztetni, politikailag hódított tartománnyá, gazdaságilag Ausztria gyarmatává igyekezett lesüllyeszteni az országot”. Az „idegen kényuralom” ellen „az önállósághoz szívósan ragaszkodó magyar nép folytonosan tiltakozott [...] s nem egyszer karddal próbálta az idegen uralom béklyóit széttörni”. A nemzeti célokért harcoló „szabadsághős” fejedelem portréjának megrajzolása után annak lojalitását hangsúlyozza: „igen erős érzeke volt a törvényesség iránt s bármi veszélyek fenyegették, nem akart a fegyver útjára lépni [...] védelemre készült”. Már a rákosi találkozó leírásánál megtudjuk, „nem arra a fényes, drágaköves ékszerre, mellyel a szultán és az erdélyiek megtisztelték, hanem arra az erkölcsi koronára áhítozott, hogy királya és nemzete viszonyát ismét törvényes, ismét egészséges alapokra fektesse”. A fejedelmet, „a törvényesség emberét” „az erőszak és önkény hajtotta forradalomba”, de „soha sem téveszté szem elől a koronával való méltányos, békés megegyezés lehetőségét [...] tevékenységében mindig világosan kidomborodik a kiegyezés reménye és óhaja. Sőt egyenesen csak azért harcolt, hogy a királlyal megbéküljön nem csupán a maga, hanem egész nemzete számára biztosítva a politikai és vallásszabadságot”. Deák portréja rajzolódik ki előttünk, tervei közt „az elszakadás eszméje soha nem szerepelt”, meg kell győznie a dacos szembenállókat, a további harc mellett kardoskodókat: törvényes

⁴⁵ *Acsády Ignác*: Károlyi Árpád: A korponai országgyűlés 1605-ben. Köz- és alkotmány-történeti tanulmány. Bp. 1896. Ismertetés. Budapesti Szemle 85. kötet (1896) 484–486.

megoldáshoz ragaszkodik, amit nem erőszakkal akar elérni, nem használja ki a Habsburgok szorult helyzetét, 1605-ös sikerei után feladja hódításai túlnyomó részét, békepontjait „a bölcs mérséklet sugallta”. A különböző erők közti „politikai egyensúly” megteremtése a feladata, a bécsi béke, „az uralkodóház és a magyarság közötti első kiegyezés [...] a magyar politikai szellem egyik legnevezetesebb alkotása, [...] egy szerződés, amely vissza igyekezett adni Magyarországnak régi kormányzatát, s új alapokra fektette Habsburg- királyaink viszonyát a nemzet uralkodó rétegeihez”. A fejedelem érdeme, hogy „kibékítette nemzetét a koronával”.⁴⁶

Andrássy Gyula szintén Deák előfutárát festi meg Bocskaiában: mértéktartó, „pártja többségénél is békülékenyebb, »németebb«. Csak azt követeli, amit elkerülhetetlenül szükségesnek tart a nemzeti nagy érdekek megvédésére. S azért el is éri célját”. A felkelés kirobbanásának elkerülhetetlensége mellett a másik fél szempontjait hangoztatja, sorai jól jelzik a dualista korszak igényeit: „szükségünk van a nyugattal való szövetségre”, a fejedelem „a nemzet jövőjét a Nyugattal való szövetségben” keresi, „amelyet az adott körülmények között csak a Habsburg-dinasztia biztosíthat”. A mozgalom legitimitása fontos szempont, hiszen „ha van jogosult forradalom, a Bocskaié az”, hangsúlyos a fejedelem lojalitása: „Nem akarja a Habsburgokat a trónról megfosztani. Olyan új politikára akarja őket kényszeríteni, amellyel a magyar megbékülhet. A Habsburgok országainak segítségével részesülő, de különben tőlük minden szervében független magyar állam létrehozásán fáradozik”. A kiegyezés miniszterelnökének fia könnyen megérti Bocskait, aki „a nemzet együttes működését akkor is biztosítani akarta, a mikor a kényszeresség a kettéválás hívévé teszi”, a bécsi béke és az 1608-as törvények az 1867-os kiegyezésre emlékeztetik.⁴⁷

Hasonló szellemben ír az inkább politikusként ismert Beöthy Ákos, amikor az alkut kötő, hűséges fejedelem alakját mutatja be: „egy pillanatra sem hagyja el a mérséklet”, nem válik a hatalom rabjává, képes visszalépni akkor, amikor az ország érdeke azt kívánja, „a haza és az alkotmány követelményei mindig uralkodnak” rajta, tudni sem akar a királyságról. „Tapintat és erős ítélő tehetség vezérli lépteit”, amikor „a kiegyenlítés, a békés alkotás terére lép, a végleges szakítás és törés helyett”. Számára „a kiegyezés, az úgynevezett bécsi béke”, még abban is hasonlóságot lát, hogy Illésházyt és Andrássyt egyaránt halálra ítélték!⁴⁸

⁴⁶ *Acsády Ignác*: Magyarország három részre oszlásának története (1526–1608). A magyar nemzet története V. Főszerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1897. 99–146.

⁴⁷ *Andrássy Gyula*: A magyar állam fönntmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Bp. 1905. 210–212., 222., 241.

⁴⁸ „Azon kiegyezés között, melyet Illésházy létesített, és az 1867-iki között van egy bizonyos analógia Andrássy Gyula és Illésházy István egyaránt halálra volt ítélve.” *Beöthy Ákos*: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. Politikai tanulmány I. A régi Magyarország a honfoglalástól az 1825-iki országgyűlésig. Bp. É. n. [1900] 393–394.

A korszak kiemelkedő történésze, Marczali Henrik a lehető legtömörebben összegezte: „a bécsi béke kiegyezés”, amely „első Magyarország nagy forradalmi gyűlései közül”. Felhívja a figyelmet, miként kapcsolódnak össze ebben a történelmi pillanatban a felkelő magyarság és a Habsburgok érdekei: „Bocskai támasza Mátyás főherceg [...] aki saját jogait és a dinasztia jövőjét féltette bátyjának az eszelősségig menő makacsságától”. A fejedelem „államférfiúi belátásának legfőbb emléke, hogy a magyar szabadság biztosításában az örökös tartományok rendjeiről sem feledkezik meg”. A központosítás, az érdekeiket veszélyeztető udvari politika ellenében való összefogás jegyében a bécsi béke „szövetséget is jelentett az örökös tartományok rendjeivel a császár ellen” – „ez teszi Bocskay művét az első kiegyezéssé”. Összegezve, úgy méltatja őt, mint aki egyike „Magyarország története legkiválóbb alakjainak [...] egy nagy nemzeti, alkotmányos és vallásos párt győztes vezére [...] aki szabadságot akart kivívni, nem elszakadást”.⁴⁹ Pauler és Szécsen nyomdokain haladva tisztában van a kétfajta irányzat meglétével, ám – ugyancsak hozzájuk hasonlóan – nem állítja őket egymással szembe. „Egy hatalmas magyar pártnak szövetsége a törökkel abból magyarázható, hogy a nemzeti hagyományban is dualizmus állott be. A még mindig erős ösztön mellett, hogy az örökös ellenségnek elszántan ellentálljanak, fellép az a lelkes törekvés is, hogy a nemzeti királyságot a német túlhatalom ellen fenntartsák.” Igyekszik megértetni, hogy a Mohács után megváltozott helyzetben, két világbirodalom közé ékelődve, „ingadozó politikát kellett folytatnia, hogy az egyik, vagy a másik egészen el ne nyelje. A gyöngeségnek, a keserű kényszernek volt ez politikája. Mi haszna az ellenállásnak a török ellen, ha német elnyomás következik belőle?” Éppen ezért Bocskai harca, „törvényes felkelés”, ő pedig „mindig híve volt a Habsburg háznak”. Tudja, az erdélyi fejedelmek török hűbéresek, ám az oszmán „már nem oly veszedelmes, hogy szükség esetén fel ne lehetett volna használni”. A magyarság az ősellenség ellen vívja igazi harcát, „a német ellen csak akkor harcol, ha nemzete vagy vallása forog veszélyben; ha tűrhetetlen zsarolás arra készíti, hogy ne az örökös ellenség ellen fordítsa fegyverét. És még a háború alatt is a béke a cél”.⁵⁰

A korszak jelentős történészei – véleményem szerint – nem sorolhatók két utólag megalkotott, szemben álló „táborba”, a különbségeket elsősorban abban látom, milyen mértékben törekedtek a megértésre, illetve a lelkesítésre.⁵¹ A Pauler és Szécsen

⁴⁹ *Marczali Henrik*: Az ellenreformáció kora. (Nagy Képes Világtörténet VIII.) Bp. É. n. 395–397.; *Uő*: A magyar történet kútforrások kézikönyve. Bp. 1901. 481.; *Marczali Henrik*: Magyarország története II. Bp. 1911. 460.; *Uő*: A béke könyve. A múlt tanulságai. Bp. 1920. 54.; *Uő*: Erdély története. Bp. 1935. 104., 106.

⁵⁰ *Uő*: Történelemhamisítás? Budapesti Szemle 128. kötet (1906) 478., 483–484., érdemes az alábbiakat is idézni: „A háborút Ausztria ellen mindig reakényszerítették.” Uo. 486.

⁵¹ Sokkal szerencsésebb pl. a realista és romantikus irányzatok R. Várkonyi által használt megkülönböztetése, ami igazából a historikus munka komolyságát minősíti. R. *Várkonyi Ágnes*: Historiográfiai törek-

által ajánlott mérsékelt irányzat visszaköszön kortársaik jeles munkáiban: számukra nem okozott gondot az utókor által függetlenségiként és aulikusként azonosított, egymással ellentétesként bemutatott megközelítés összeegyeztetése. Egy induló tudomány kezdeti lépéseinek nehézségei, a szakszerűség hiánya nem homályosíthatja el a kor historikusainak erőfeszítéseit a források feltárására, azok feldolgozására, és a kiegyensúlyozott szemlélet megvalósítására. Bármennyire csábítóak e kategóriák, elhomályosítják látásunkat, és tévútra visznek, pusztán címkékről van szó, amelyek elsősorban a politikai ellenfél, a másik oldal megbélyegzésére alkalmasak és használatosak napjainkban csakúgy, mint a 19. század második felében.

E kettősség felszínes voltát többen kifogásolták, ezúttal csak R. Várkonyi Ágnes idézem, aki évtizedekkel legjelentősebb historiográfiai munkáinak megjelenése után, önkritikusan mutat rá a leegyszerűsítő szembeállítás természetlenségére, amikor a 20. század elején Bécsben működő magyar történészekről ír: „Sémákkal intéztük el: aulikus, Habsburg-barát, vagy Habsburg-ellenes, esetleg apolitikus. Ezek nem ismeretelméleti fogalmak.”⁵² Tiszta beszéd: az elcsépelet jelzők használata nem segít jobban bemutatni e korszak történetírását, úgy állítja be, mintha annak központi kérdése a Habsburg-uralkodókhoz való viszony lenne; ezzel elfedi annak eredményeit, sokszínűségét – legfeljebb bizonyos politikai hatásokra, felekezeti elfogultságokra, romantikus túlzásokra világíthat rá.

HISTORICAL PARALLELS TO THE 1867 COMPROMISE IN CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY

by Andor László

SUMMARY

Hungarian historians of the post-1867 period have consciously searched for historical analogies of the 1867 Austro–Hungarian Compromise, and turned to the preceding centuries for parallels. The “long” seventeenth century offers several examples of known compromises. The present article examines these, mainly with regard to the principality of István Bocskai. As most of the leading historians of the late nineteenth century took a balanced approach, the harmonization of the so-called “independentist” and “aulic” approaches presents no real problem.

vések Magyarországon a 19. században. Századok 103. (1969) 957–963.; *Uő*: A pozitivisták I. i. m. 274.

⁵² *Uő*: Századfordulóink. In: *Uő*: Századfordulóink. Esszék, tanulmányok. (Liget Könyvek) Bp. 1999. 32.

MEGOSZTÓ KOMPROMISSZUM – AZ 1867. ÉVI KIEGYEZÉS 150 ÉV TÁVLATÁBÓL

Nemzetközi konferencia. Budapest, 2017. szeptember 26.

Százötven év telt el az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés óta. Érdekes még vitákat folytatni és értelmezni a 21. században e kompromisszumot? Hogyan értékelték a megállapodást a kortársak, és milyen tartalmat hordoz napjainkban? Mik a vitás kérdések, és melyek az ellentétes vélemények? A történettudomány elismert hazai és nemzetközi kutatói gyűltek össze 2017. szeptember 26-án az Országház Felsőházi termében, hogy megvitassák, válaszokat keresenek a kiegyezés körüli történelmi kérdésekre. A tudományos konferenciát a Magyar Történelmi Társulat, az Országgyűlés Hivatalának Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága, valamint a Veritas Történetkutató Intézet szervezte.

A nyitóbeszédet Hermann Róbert, a Magyar Történelmi Társulat elnöke tartotta, aki az 1867. évet a magyar történelem, illetve történetírás egyik legfontosabb dátumaként tartja számon. Nem csupán a kiegyezés éve miatt, hanem a Magyar Történelmi Társulat alapításának okán is. A Társulat a szakszerű történettudomány megeremtését, az ismeretek terjesztését tűzte ki célul, s ekkor indul útjára az idén 151. évfolyamát megjelentető *Századok* folyóirat is. Hermann szerint a kiegyezés körüli politikai és történetírói viták, amelyek bizonyos történelmi periódusokban (például az 1920-as éveket követően) fellángoltak, nem a megállapodás létrejötte és tartalma, hanem annak végeredménye miatt bontakoztak ki. Számos hasonló „békekötésre” került sor a magyar történelem során, mégsem volt akkora visszhangjuk és vitatottságuk, mint az 1867. évi kiegyezésnek. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a békekötésre a legtöbb esetben a konfliktusok vége után közvetlenül került sor, míg az 1867-es kompromisszum egy tizennyolc évvel korábbi esemény, az 1848–49-es szabadságharc elhúzódott rendezéseként értelmezhető, amely rendkívüli társadalmi, politikai feszültséget generált. A megnyitó beszéd egyik legfontosabb üzenete, hogy egy folyamatnak a kezdőpontjából nem feltétlenül következik annak végeredménye. Hermann Róbert úgy vélte, „a későbbi nemzedékek felelőssége az, hogy mit tud kezdeni azzal a helyzettel vagy állapottal, amit az elődei ráhagynak”.

Ifj. Bertényi Iván, a bécsi Collegium Hungaricum tudományos igazgatóhelyettese az előadásában két kérdést járt körül: Van-e okunk ünnepelni a kiegyezést? Vannak-e máig érvényben lévő, jelenlegi életünket pozitív

értelemben meghatározó rendelkezései, mint 1848 esetében az állampolgárok jogegyenlőségén alapuló „modern” és szabad nemzeti közösség? Véleménye szerint nincsenek, mert az 1867-es politikai kompromisszum olyan államjogi alkuként értelmezhető, amely a Magyar Királyság helyét egy ma már nem létező államalakulat, a Habsburg Birodalom keretei között jelölte ki. Ezt követően taglalta, hogy a Monarchia 1918-ban bekövetkezett bukása mennyiben kötődött a kiegyezéshez, és egyenesen következett-e az 1867-es kompromisszumból? Lehetett-e sejteni már akkor is, hogy a Habsburgokkal kötött alku rosszul ér véget? A 20. századi magyar történelem egyik legfontosabb eseményével (tudniillik az első világháborút lezáró békével) számos történész és politikai gondolkodó foglalkozott, akik más-más módon ítélték meg azt. Az előadó a kiegyezésről való gondolkodásunkban három meghatározó szerepet játszó személyiség – Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István – elméletének komparatív összevetése mellett döntött. Bertényi Kossuth Lajos meghatározó nézeteit is ismertette a kiegyezésről. Kiemelte az 1867 májusában írt úgynevezett Cassandra-levél jelentőségét, mely szerint a Habsburgok birodalma halálra van ítéelve, és ha a magyarok velük szövetkeznek, akkor egy elnyomó rendszer működéséhez járulnak hozzá.

Lothar Höbelt, a Bécsi Egyetem professzora az osztrák–magyar kiegyezés kérdésköreit Lajtán túli szemszögből vizsgálta. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kiegyezés alapjain már a königgrätzi csatát megelőzően is dolgoztak. Ennek eredményeként pedig – az örökös tartományoktól némiképp eltérően – az abszolutizmus kevésbé juthatott érvényre a Magyar Királyságban. Ausztriából nézve a magyarországi megyerendszer és az országgyűlés lehetővé tette, hogy a magyarok kontrollt gyakoroljanak az adók és a hadsereg ügyében. Beszélt az úgynevezett közös ügyekről (hadügy, külügy, pénzügy), illetve arról, hogy ezekkel kapcsolatban Ferenc József ragaszkodott egyes döntési jogkörökhöz, amelyeket magának kívánt fenntartani. Fontos jelenséggént ragadta meg a felek közötti kölcsönös bizalmatlanságot, és az ambivalenciát a nemzetiségeken belül. Höbelt szerint az első világháborúig nem voltak egységesek a nemzeti autonómiával kapcsolatos elszakadási törekvések, és magukon a nemzetiségeken belül is ellentétek húzódtak, amelyek megosztották ezeket a mozgalmakat.

Željko Holjevac történész, a Zágrábi Egyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja a horvát elképzeléseket ismertette, egyfajta birodalmi modernizációként értelmezve a kiegyezést. Hangsúlyozta, hogy a kiegyezés fogalmát Horvátországban az 1867. évi osztrák–magyar szerződés megkötésére alkalmazták, az 1868. évi magyar–horvát szerződéssel kapcsolatban inkább a megegyezés, a kiegyenlítés és a kompromisszum definíciókkal találkozhatunk.

A magyar–horvát megállapodás egy sokszorosan összetett állam létrejöttét eredményezte, amelynek akadtak heves bírálói mind az osztrák, mind a horvát és magyar oldalról egyaránt. Elmondható azonban, hogy a horvátokkal ellentétben más nemzetiségekkel nem került sor ilyenfajta megállapodásra, és az előadó szerint ebben kiemelt szerepe volt Ferenc Józsefnek.

Dobszay Tamás, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense az 1861-es elképzelések és az 1867-es kiegyezés viszonyát vizsgálta előadásában. Egy olyan részkérdést, amely ez idáig elkerülte a figyelmet, vagyis a „meg nem valósult kiegyezéseket” ismertette. 1861-ben egy kiegyezési kísérletre került sor, amely azonban nem a kölcsönösség elvén alapult. Dobszay Tamás szerint az uralkodó minél kevesebb alkotmányos engedménnyel, az osztrák politika pedig a birodalmi egység kikényszerítésével akarta a rendezést. A hazai törekvések alapját az 1848-ban létrejött alkotmányos rendszer képezte, de a magyar közvélemény megosztott volt a tekintetben, hogy mit értsen a helyreállítandó 48' programja alatt. 1861-es álláspontjában Deák Ferenc már kitért néhány engedményre, ugyanis tudta, hogy a megállapodás segítheti Magyarország alkotmányossági küzdelmeit. 1865-re a magyar és az osztrák politikai körök, valamint Ferenc József egyaránt eljutott a kiegyezés gondolatáig, s ekkor már nem a megegyezés volt a viták tárgya, hanem a kiegyezés pontos feltételei és formája.

Hermann Róbert a magyar emigráció 1850–1867 közötti terveit ismertette Magyarország és szomszédainak jövőjére vonatkozóan. Előadásában a Kossuth-emigráció által kidolgozott alternatívák tervezeteit vette górcső alá a nemzeti-ségeket és a szomszédos országokat érintően, valamint az 1867-es országgyűlés ellenajánlataként értelmezte a kossuthi lehetőségeket. Az előadás egyik alapvető kérdése az volt, hogy mennyire lehetnek elfogadhatóak és működőképesek ezek az alternatívák? Emigrációs levelezésének fontos momentumait bemutatva végül arra a következtetésre jutott, hogy Kossuth külpolitikai paradigmaváltáson ment át (Gergely András megállapítására utalva), mert a politikus gondolkodásában egyre érezhetőbbé vált a gondolat, hogy Magyarország jövője a szomszéd nemzetekkel, illetve a nemzetiségekkel való megállapodás mellett képzelhető el. Kossuth alternatívája azonban Hermann szerint nem volt a nagyhatalmi érdekekkel összeegyeztethető, ráadásul a szomszédos nemzetek nem kívántak együttműködni vele. Ezen felül a belső feltételek sem voltak adottak egy újabb forradalomhoz. Kossuth Lajos (fentebb már említett) tragikus jóslatával kapcsolatban szerinte sem lehet analógiát vonni a 20. századi viszonyokkal, de véleménye szerint a kiegyezést követő Kossuth-féle kritikák – amelyek a rendszerfeszítő ellentétekre vonatkoztak – megfontolandóak.

A szekció utolsó előadója Ligeti Dávid, a Veritas Történetkutató Intézet tudományos munkatársa volt, aki a kiegyezéshez vezető utat hadtörténeti

szempontból elemezte, és ismertette azokat az emberi, morális és anyagi veszteségeket, amelyek a Magyar Királyságot érték a Habsburg Birodalom részeként az 1859–1866 közötti években. A kiegyezés erőszakos, vérveszteségekkel járó áráként értelmezte az addigi háborús eseményeket, amelyekben magyar származású katonák is harcoltak. Beszélt a Habsburg Birodalom sikertelen háborúinak adatairól, és elemezte e háborúk számadásait. Konkrét példaként az 1853-as krími háborút említette, amelyben Ausztria hivatalosan semleges maradt, mégis megszállta Moldvát és Havasalföldet, ami jelentős költségvetési kiadásokat igényelt, és lebonyolításához csaknem 300 000 katonát mozgósítottak a birodalomból, de a solferinói és königgrätzi csata véres összecsapásaiban is harcoltak magyar katonák Ferenc Józsefért. Az előadó arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy paradox módon a kompromisszum létrejöttéhez a háborúk során küzdő magyar katonák áldozatvállalása is hozzájárult.

A következő szekció előadásai immár az Osztrák–Magyar Monarchia szervezetről és a közös ügyekről szóló kérdéseket vizsgálták.

Cieger András, az MTA Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa a kiegyezés lényegét, vagyis a közös ügyek bonyolult rendszerét ismertette. Hangsúlyozta, hogy az első lépés 1867-ben nem a kiegyezési törvény elfogadtatása volt, hanem az 1848-as állapotoknak egyfajta visszaállítására való törekvés, tehát az Andrássy Gyula vezette felelős kormány kinevezése. Ezt követte a közjogi törvény parlamenti vitája és megszavazása, majd egy szimbolikus esemény, a koronázás 1867. június 8-án. Ezzel az aktussal vált világossá a társadalom számára, hogy politikai rendszerváltás következett be. Decemberben pedig Ferenc József szentesítette a kiegyezés által létrejött államjogi struktúrát magában foglaló új osztrák alkotmánytörvényeket, amelyek eredményeként Ausztriában is egyfajta rendszerváltás ment végbe. A gazdasági kiegyezést tartalmazó törvénycikkekről szóló szavazásra és azok szentesítésére ugyancsak 1867 legvégén került sor. Cieger András felhívta a figyelmet az 1723-ban becikkelyezett *Pragmatica Sanctio* szövegére, amelyhez maga Deák Ferenc is visszanyúlt. E dokumentum jó alapot szolgáltatott számára, hogy levezesse belőle a közös védelem és a hozzá kapcsolódó közös külpolitika alapelveit. Az uralkodói felségjogok azonban kiszélesedtek a kompromisszum nyomán. Zárásként a történész napjaink kiegyezéséről való közgondolkodásáról szólt. Megítélése szerint a dualista rendszer népszerűtlenségéből fakadó legitimációs problémája kihat a kiegyezés utókori megítélésének megosztottságára. Szociológiai felmérésekre hivatkozva megállapította, hogy az 1867-es kompromisszum mind a mai napig nem vált a nemzeti emlékezet szerves részévé, annak ellenére, hogy politikai sikerként értelmezhető.

Kedves Gyula, az Országgyűlési Múzeum szakmai vezetőjének véleménye szerint a magyar fél a legtöbbet a honvédség ügyében engedett a kiegyezéskor. Előadásában összevetette a szabadságharc honvédségét a kiegyezést követően létrejött magyar hadseregszervezettel, amelynek a kérdésköre komoly problémákat és vitákat eredményezett, valamint nagyban hozzájárult a kialakult bizalmatlansághoz a megállapodások során. A vita lényege nem abban állt, hogy lesz-e magyar honvédség, hanem, hogy milyen honvédség jöhet létre, és a koncepciók összeegyeztethetők-e. A kiegyezés honvédségét az 1848–49-es katonai vezetők szervezték meg, azok a honvédtisztek, akiket az uralkodó halálra ítélt, de később kegyelmet kaptak. A konkrét hadseregszervezést társadalmi kezdeményezés indította el a honvédegyletek nyomásgyakorlásával. „Kis hadsereg ruházkodik, a nagy hadsereg fegyverkezik” mondással utalt az előadó arra, hogy bár küllemében kielégítővé vált a honvédség, tartalmát tekintve elmaradt a várakozásoktól. Kedves Gyula a honvédségi számadatok vizsgálatával megállapította, hogy sokkal több magyar katona szolgált a közös hadseregben, mint a honvédségben a dualizmus ideje alatt, ráadásul a magyar haderő csupán a Nagy Háború előestéjén vált önállóan is ütközésképesé.

A következő előadásban a gazdasági kérdésekre tért át Nagy Mariann a Károli Gáspár Református Egyetem docense, aki először az 1867. augusztus-szeptemberben lezajlott törvényelőkészítő tárgyalások néhány háttérmozzanatát ismertette, majd magukat a törvényeket mutatta be a kortársak és az utókor megítélésében. Az 1867-es kiegyezés magyar változata világosan megkülönböztette az úgynevezett közös ügyeket a közös érdekű ügyektől. 1866. május-júniusában, amikor az országgyűlés által megválasztott 67 tagú bizottságból létrejött 15 tagú albizottság elkészült a közös érdekű ügyekre vonatkozó javaslatokkal. Ezek tartalmazták a közös költségekhez való hozzájárulásra (a kvótára), az államadóság kezelésére és a vám-, illetve kereskedelmi szövetség majdani törvénybe foglalására vonatkozó elképzeléseket. Felhívta a figyelmet, hogy a kiegyezés után lényegesen megváltozott Magyarország helyzete az osztrák–magyar gazdasági közösségben, mivel a korábban alárendelt, függő helyzetéből kiemelkedve egyenjogú és egyenlő partnerré vált. 1867-ben a központosított birodalom egységes vámterülete két gazdaságilag önálló és autonóm ország meghatározott időre kötött, önkéntes és felmondható vámuniójává vált. Nagy Mariann szerint a kiegyezés nemcsak a leghosszabban fennálló alkotmányos rendet eredményezte Magyarország számára, hanem a magyar történelem legtovább, legeredményesebben működő gazdasági korszaka is volt.

Hermann Róbert záró összegzésében fontosnak tartotta kiemelni, hogy a kompromisszumkészség nemcsak a rendszer születésénél, de működésénél is

folyamatosan jelen volt. Megjegyezte, fontos, hogy a kiegyezés és annak történelmi jelentősége még érezhetőbben bekerüljön a köztudatba. Felhívta a figyelmet azokra a személyekre, akik a kiegyezés megalkotásában részt vettek, mert életrajzaikkal sok esetben még adós a magyar történetírás, ahogy a témát érintő forráskiadványokkal is.

Balogh Ádám

KONFERENCIA FÜGEDI ERIK (1916–1992) SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁN

Fügedi Erik a 20. századi Magyarország egyik leginkább újító szellemű középkortudósa volt, aki Bak János szavai szerint: „ahhoz a generációhoz tartozott, amely a történelmi Magyarországnak mind az értékeit, mind a problémáit örökölte, és igyekezett megmenteni annak intellektuális eredményeit, miközben felülemelkedett a nemzeti és társadalmi előítéleteken”. A sokrétű, mind a magyar, mind a környező országok történetírására jelentős hatást gyakorló életpályáról emlékeztek meg 2016. szeptember 22-én, Fügedi Erik születésének 100. évfordulóján egykori munkatársai, pályatársai és tanítványai. Az emlékkonferencia a Közép-európai Egyetem (CEU) Középkortudományi Tanszéke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Történelemtudományi Doktori Iskolája, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár, a Magyar Történelmi Társulat, valamint a MECERN (Medieval Central Europe Research Network) szervezésében került sor. A program során tizennégy előadás hangzott el, két helyszínen: délelőtt az ELTE BTK Tanácstermében, délután pedig a Közép-európai Egyetemen.

A konferencia Csukovits Enikőnek (MTA BTK TTI), a Magyar Történelmi Társulat főtítkárának a köszöntőjével indult. Ebben ő a „Fügedi-jelenségről” beszélt, amely mintegy ablaknyitásként friss irányzatot vitt a 1980-as évek magyar medievisztikai kutatásába. Előadásában kiemelte, hogy Fügedi számos munkája már a megjelenése után hamar alapművé vált (így *Az Elefánthyak: a középkori magyar nemes és klánja, A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása*), és ezeknek szinte minden mondata valami újat tartalmazott. Műveinek sikere főleg abban állt, hogy Fügedi mesterien tudta ötvözni a magyar források adta lehetőségeket a legfrissebb külföldi szakirodalom eredményeivel, és kutatásaiba számos tudományágat bevonva szépírói vénájának köszönhetően mindezt olvasmányos formában tudta közzétenni. Munkáiból teljesen hiányoztak a korszak ideológiai töltetű „műszavai”, aminek köszönhetően Fügedi írásait külföldön bárhol könnyűszerrel meg lehetett jelentetni.

Draskóczy István (ELTE) Fügedit mint gazdaságtörténészt mutatta be az érdeklődő közönség számára. Fügedi a korai impulzusokat ezen a téren kiváló tanáraitól: Mályusz Elemértől, Domanovszky Sándortól, Szentpétery Imrétől és Hajnal Istvántól kaphatta, habár kezdeti munkáiban nem szentelt túl nagy figyelmet e terület kutatásának. Az 1950-es évektől fordult igazán a gazdaságtörténet felé. Ebből a szempontból hasznosnak bizonyult az 1953-tól 1961-ig tartó kényeszerű száműzetése, amikor politikai okokból állásától megfosztva a Gyümölcs- és Főzelékkonzervgyár irodáján dolgozott. Itt számviteli ismeretekre tett szert,

amelyeket később történeti-statisztikai munkáiban is kamatoztatni tudott, valamint szabadidejében külföldi szakirodalmat olvasott. Az 1957-es év áttörést jelentett, ugyanis több gazdaságtörténeti munkáját sikerült megjelentetnie, amelyeken már hosszú ideje dolgozott. Draskóczy szerint Fügedi a gazdaságtörténeti jelenségeket differenciáltabban látta, mint a kor marxista történetírása, bátran fogalmazott meg hipotéziseket, és több kutatási módszert alkalmazott sikerrel. Gazdasági érdeklődése nagyon sokrétű volt, és a magyar gazdaságtörténet olyan vitatott kérdéséhez is hozzászólt, mint például a középkori külkereskedelmi mérleg ügye.

A gazdaságtörténész után a levéltáros Fügedivel ismertette meg a közönséget előadásában Rácz György (MNL/PPKE). Véleménye szerint nem eléggé közismert, hogy milyen erősen rányomta bélyegét Fügedi a magyar levéltárügyre az 1938-tól 1952-ig tartó, mintegy tizennégy év alatt. Előbb az Országos Levéltár, később a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja alkalmazásában dolgozó Fügedi nevéhez olyan eredmények fűződnek, mint mikrofilmfelvételek készítése a Felvidéken őrzött Csáky család szepesmindszenti és a Pálffy család vöröskői levéltárának anyagairól. Összeállította a családi levéltárak jegyzékét, továbbá 1946 és 1949 között a veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosaként többezer folyóméter levéltári anyag biztonságba helyezését szervezte meg. Ebbéli tevékenységének köszönhetően menekült meg a Festetics, Eszterházy, Nádasdy családok iratanyaga. 1950 ősztől egészen elbocsájtásáig a Levéltárak Országos Központjának osztályvezetőjeként tevékenykedett, itt az új közlevéltári hálózat megszervezése, az alapleltárak elkészítése, valamint a vidéken megmaradt levéltári anyagok feltárása terén alkotott maradandót.

Tringli István (MTA BTK TTI), ahogy azt már előadása címében is jelezte, Fügedit a kortársain keresztül és velük kapcsolatban igyekezett bemutatni. Annyiban látta Fügedit hasonlatosnak kortársaihoz, hogy ő sem írt történelemelméleti munkát, ami főleg annak tulajdonítható, hogy aktív kutatói tevékenysége nagy részében, egészen az 1980-as évekig az uralkodó történelemszemlélet a materialista ideológia maradt. Később viszont ő inkább magával a történelemkutatással, és nem a történelem elméleti kérdéseivel foglalkozott. Tringli meglátása szerint annyiban különbözött Fügedi a kortárs kutatók nagy részétől, hogy nemcsak egy korszakkal foglalkozott behatóan, hanem érdeklődése a középkortól egészen a 18. századig kiterjedt. Tringli úgy vélte, hogy Fügedi újító munkássága nagyon jól kitapintható a magyar kultúrtörténet kutatása terén, ahol sikerrel alkalmazta a mikrotörténeti megközelítést.

A gazdaságtörténész és a levéltáros után a demográfus Fügedit mutatta be Faragó Tamás (Corvinus). Előadásából kiderült, hogy Fügedi tömeges adatokkal szeretett dolgozni, szívesen fordult mintavételekhez, amelyekből országos jelentőségű jelenségeket kívánt tanulmányozni. Fontos módszertani útmutatókat hagyott

hátra a történeti statisztika kutatásában, de sajnos e munkái a történészek között visszhang nélkül maradtak, mivel sokak számára ez ismeretlen terület volt. A tudományszervezés terén is tehetséges volt, a Központi Statisztikai Hivatalban autonóm egyénekből sikerült közösséget kovácsolnia, amikor létrehozta a Történeti-Statisztikai Kutatócsoportot. Faragó szerint Fügedi meghatározó kutatói nézete az ismertből az ismeretlen felé haladás „ars poeticája”: társadmunknak ki kell békülnie múltjával, amelyet ő maga a tudomány módszereivel kívánt elősegíteni.

Nagy Balázs (ELTE/CEU) a tanácskozás során két előadással is jelentkezett. Az első beszámolója a kiváló tudós könyvtárával foglalkozott. Szerinte a könyvtára alapján egy széleskörű tájékozottsággal rendelkező kutató képe körvonalazódik, aki mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban igen jártas volt. A több ezer kötetet és több mint 700 különnyomatot tartalmazó könyvtári anyagból nagyon jól kitapintható Fügedi kapcsolatrendszere, személyes, illetve szakmai összeköttetése pályatársaival, volt tanáraival, valamint külföldi kollégáival.

A konferencia második része angol és német nyelvű előadásokkal folytatódott. Bak János (CEU) kezdte a sort, aki saját bevallása szerint leginkább Fügedihez fűződő személyes emlékeiről kívánt beszélni, amelyeken keresztül a kolléga és barát alakja egyaránt kirajzolódik. Ő maga sokat tanult Fügeditől a magyar történelemről, módszertanról, a források kezeléséről; Fügedit nemcsak szakmai precizitással és magas felkészültséggel rendelkező kutatóként, hanem kiváló barátként is jellemezte, akivel Vancouver és Budapest távolsága ellenére is tartották a kapcsolatot. Bak János jelentette meg Fügedi Erik idegen nyelvű tanulmányainak válogatott kötetét is a *Variorum* sorozatban 1986-ban.

Nagy Balázs második előadásában Fügedi doktori értekezését, az 1938-ban a *Századok* hasábjain két részben megjelenő és önálló kötetben is közreadott (Bp. 1938) *Nyitra megye betelepülése* című munkát elemezte. Mályusz Elemér, az általa meghirdetett népiségtörténeti kutatások részeként egy sor tanítványának adta feladatul a saját, Turóc megye kialakulásáról szóló doktori disszertációjához hasonló, ám más megyékkel foglalkozó művek megírását. Fügedi Nyitra megyét kapta feladatul, és a mindössze 22 éves korában megírt disszertáció a korai történelmi tevékenységének a legfontosabb művévé vált. A munka már megjelenésekor fontos multidiszciplináris település- és társadalomtörténeti munka volt, amelyen keresztül egyenesen vezetett az út Fügedi olyan munkáinak a megírásához, mint a hatvan évvel később megjelent *Elefánthyak*.

Fügedi Erik szerteágazó történelmi tevékenysége természetesen a környező országok történetírására is kihatással volt; a szlovák, illetve a horvát történetírásban betöltött szerepéről Juraj Šedivý, a pozsonyi Comenius Egyetem docense, illetve Damir Karbić, a Horvát Tudományos Akadémia Történeti- és társadalomtudományi Osztályának vezetője értekezett. Fügedi már doktori dolgozatában

foglalkozott a mai Szlovákia területével, ahonnan családja is származott, de későbbi művei is behatóan érintették egyes felvidéki városok, például Kassa és Bártfa, vagy nemesi családok, mint az Elefánthyak történetét. Ilyen irányú érdeklődését számára megkönnyítette a szlovák nyelv ismerete, valamint kiterjedt kapcsolata a szlovák történészekkel. Šedivý véleménye szerint azért is tudott a szlovák történetírás számára is maradandót alkotni, mivel munkáiban a régió történetét nemcsak magyar szempontból tárgyalta, hanem ezekben helyet kapott a szlovák és a német népesség története is.

Karbić kifejtette, hogy a külföldi olvasók számára nagy jelentőséggel bírt Fügedi egyes fontos munkáinak angol nyelvű kiadása. Ezáltal a horvátországi kutatás olyan módszerekkel gazdagodott az egyházi és világi arisztokrácia történetének a vizsgálata terén, amelyek még ma is mérvadóak. Mindkét előadó beszámolójában kitért arra is, hogy országuk történetírására milyen kiemelt hatást gyakorolt Fügedi. Šedivý szerint Fügedi a két utolsó nagy szlovák történész-generációt befolyásolta leginkább, legidézettebb művei közé tartoznak a városok kialakulásával, a várral és társadalommal, egyháztopográfiával, valamint a nemesség mobilitásával foglalkozó írásai. A Fügedi által megállapított törésvonal a magyar királyság középkori városainak korai és kései szakasza között még ma is talál támogatókat és ellenzőket egyaránt a szlovák történészek körében. A szlovák történetírásra gyakorolt szerepét jól mutatja, hogy a szlovák életrajzi enciklopédia önálló címszóban foglalkozik vele. Hasonlóan jelentősnek vélte Fügedi hatását Karbić is, aki hangsúlyozta, hogy Fügedi a nemességgel kapcsolatos, illetve társadalomtörténeti munkái még most is modellértékűek a horvát történetírásban.

Fügedi Erik a francia *Annales* szellemi műhely módszereinek egyik legjobb magyarországi ismerője volt. Az iskolához fűződő viszonyáról a konferencián Klaniczay Gábor (CEU) beszélt. Nézete szerint Fügedi akkor kezdett az *Annales* irányzattal részletesebben foglalkozni, amikor a Központi Statisztikai Hivatalhoz kerülve figyelme a várostörténetre összpontosult, pontosabban, amikor a városfejlődés és a koldulórendek kapcsolatát kezdte vizsgálni. Fügedi személyes kapcsolatban volt a műhely egyik legnevesebb képviselőjével, Jacques Le Goffal, továbbá előadást is tartott a francia és magyar történészek által az 1970-es években közösen szervezett négy konferencia egyikén, ahol sikerült tovább mélyíteni a kapcsolatát a külföldi szakemberekkel. Ennek következtében három hónapot tölthetett Franciaországban egy ösztöndíj segítségével, amikor figyelme a csodák tanulmányozására terelődött, és ebből az érdeklődésből született a Kapisztrán János csodáival foglalkozó tanulmánya. Az 1980-as években újabb impulzusokat kapott az *Annales*-től, ekkor ezek a történeti antropológia irányába terelték figyelmét. Ennek hatása alatt kezdte tanulmányozni a magyar nemzetségeket, és így született meg az utolsó nagy műve, az Elefánthyak.

F. Romhányi Beatrix (KRE) és Szakács Béla Zsolt (PPKE/CEU) közös előadása is érintette az *Annales* irányvonalat Fügedi életművében. Előbb Szakács körüljárta, hogy Fügedinek mekkora szerepe volt az úgynevezett nemzetségi monostorok kutatásában. Maga a kifejezés Karácsonyi János tollából származik, aki a magyar nemzetségekről szóló könyvében használta ezt először. Fügedi több munkájában is foglalkozott a nemzetségi monostorok problémájával, és a *Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio: a nemzetiségi monostor* című cikkében bebizonyította, hogy nemzetségi monostor sem egyház-, sem társadalomtörténeti szempontból nem létezett, ezeket nem a nemzetség, mint társadalmi csoport alapította, hanem a nemzetségeknek egyes tagjai, következképp maga a fogalom használata nem megalapozott. Romhányi Beatrix – kapcsolódva Klaniczay Gábor előadásához – hangsúlyozta, hogy Fügedi volt az első a régióból, aki Jacques Le Goff híres, a koldulórendek és a városok kapcsolatának tételét sikeresen alkalmazta a helyi viszonyok vizsgálatára, amelyet a mintaadó tanulmány megjelenése után mindössze két évvel, a *Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon* című tanulmányában adott közre. Habár Le Goff tézisét Fügedi helyén kezelte, időnként némi kritikával fogadta. Az akkor jóval kevesebb rendelkezésre álló adatból olyan eredményekre jutott, melyek ma, a gazdagabb adatmennyiség mellett is megállják a helyüket.

A konferencia során többször volt röviden szó Fügedi várostörténeti kutatásairól, ezekre részletesebben Szende Katalin (CEU) tért ki. Kifejtette, hogy Fügedi elsősorban az 1950-es évek végétől az 1970-es évek kezdetéig foglalkozott várostörténettel. Korai településtörténeti írásaiban megfogalmazott tételeihez gyakran fordult kutatói pályája végén is. Fügedire általánosan jellemző volt, hogy nem elégedett meg a tények bemutatásával, hanem mindig meg akarta válaszolni a miérteket is, és rendszerint a különböző jelenségek mögött mintákat, szabályszerűségeket keresett. A középkori magyarországi várostörténethez kapcsolódó számos eredmény az ő nevéhez fűződik. Például Fügedi több várostörténeti tanulmányában – többek között a Kassáról szóló 1956-ban megjelent cikkében – kimutatta, hogy mintegy kelet-európai sajátosságként a városok rendszerint tőkehiánnyal küszködtek, valamint nagy egyenlőtlenségek mutatkoztak a tőkebirtoklás terén, sok esetben a városlakók vagyonának nagy része a városiak 10%-ának a kezében összpontosult. Fügedi igyekezett meghatározni a középkori város fogalmát is, véleménye szerint a várost, sőt még a városi kiváltságleveleket is leginkább funkcionális és nem jogi szempontból lehet legjobban megközelíteni. Továbbá az előadó rámutatott arra, hogy Fügedi az országba betelepülők történetét a már ottlakók szempontjából tárgyalta, úgy mint egy közeget, amely kész volt a befogadásra. Várostörténeti kutatásaiban gyakran fordult helyrajzhoz és topográfiai kutatásokhoz is, eredményeit rendszerint szélesebb, közép-, illetve nyugat-európai kontextusban fogalmazta meg.

A konferencia utolsó előadásában Fügedi Eriknek a magyarországi várkutatás terén elért fontos eredményeit idézte fel Laszlovszky József (CEU). Ebből kiderült, hogy Fügedi akkor kapcsolódott be a középkori várak történetének a kutatásába, amikor külföldi várkutatásokról szóló könyvekről írt ismertetőket. Fügedi e területet illetően is előfutárnak számított, hiszen ő kezdte először a várakat a korabeli hatalmi kapcsolatok összefüggésében tárgyalni, a társadalmat mintegy a várakon keresztül kutatni. Az ő értelmezésében a vár egy társadalmi csoport indikátora volt. A magyar történészek közül Fügedi ismerte fel legkorábban és hívta fel a figyelmet az úgynevezett „történelem nélküli várak” fontosságára, azokra a régészek által már jól ismert várakra, amelyekre vonatkozóan egyáltalán nem maradtak fent írásos emlékek.

Az emlékkonferencia könyvismertetéssel zárult: Julia Burkhardt (Heidelberg), Zoë Opačić (London), Novák Veronika (Budapest) és Martyn Rady (London) részvételével tartott kerekasztal-beszélgetés keretében mutatták be a 2016-ban a Brill kiadónál megjelent *Medieval Buda in Context* című angol nyelvű kötetet.

Incze János

EMLÉKKONFERENCIA BORSA IVÁN (1917–2006) SZÜLETÉSÉNEK CENTENÁRIUMÁN

„Elmaradt levéltárügy körülményei között hiú ábrándozás azt remélni, hogy a história lépést tarthat a tudomány fejlődésével. Korábbi időkől sok olyan név lenne idézhető, melynek viselője levéltárosként járult hozzá jelentősen országának történetkutatásának előrehaladásához. Napjainkra azonban nagyon megritkult az olyan szakemberek száma, akiknek az életműve, a maga korában és saját országában, a levéltárügy és a történetkutatás terén egyaránt meghatározó fontosságúnak tekinthető. Ilyen, manapság ritka személy volt Borsa Iván. Munkásságának legfőbb haszonélvezője a magyar levéltárügy és a medievisztika. Úgy is mondhatnók, hogy a határok nélküli, egységes magyar tudomány.”¹

E Jakó Zsigmondtól származó szavakkal invitálták az érdeklődőket a szervezők, a Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Nemzeti Levéltár 2017. szeptember 8-án az Országos Levéltár konferenciatermébe a Borsa Iván születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferenciára. A teltházas rendezvény célja a 20. század egyik legmeghatározóbb levéltáros-történésze előtti tisztelgés, a rá való emlékezés, sokrétű munkásságának értékelése volt. Az előadásokat Borsa Iván egykori kollégái, tanítványai, munkásságának örökösei tartották.

A hallgatóságot Szabó Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) főigazgatója köszöntötte kijelentve, hogy Borsa neve fogalom kortársai és az utókor számára egyaránt, s kiemelte, hozzá hasonló kiváló szakemberekre lenne szüksége ma is a magyar levéltáros szakmának.

Az első előadást Ráczy György (MNL, főigazgató-helyettes), a konferencia főszervezője tartotta *A Levéltárok Országos Központja élén: 1950–1957* címmel. Előadása megkezdése előtt a résztvevők egyperces néma tiszteletadással emlékeztek a nemrég elhunyt Lakos Jánosra, aki Borsa Iván kollégájaként részt vett volna a délutáni kerekasztal-beszélgetésen. Ráczy előadásban ismertette Borsa Iván levéltáros pályafutásának indulását, valamint tevékenységét a Levéltárok Országos Központja (LOK) élén, mely többek között magába foglalta az intézmény felállítását, a törvényhatósági levéltárok, feloszlott szerzetesrendek levéltárainak állami kezelésbe vételét éppúgy, mint egy szakmai periodika létrehozását, vagy a külföldi levéltárakkal ápolt kapcsolatok fejlesztését. Elemezte Borsa kiváló „káderpolitikáját” és a LOK éléről történő leváltásának (1957) okait. Mondandóját összegezve arra a megállapításra jutott, hogy az ötvenes években – az adott

¹ *Jakó Zsigmond*: In memoriam Dr. Borsa Iván (1917–2006). Erdélyi Múzeum 67. (2006) 3–4. sz. 157.

viszonyok között – a LOK minőségi munkát folytatott, s jól szervezte meg a magyar levéltárügyet.

Cseh Gergő Bendegúz (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, főigazgató) *Levéltárügy és állambiztonság az ötvenes, hatvanas években* című előadásában a Borsa Ivánra vonatkozó csekély számú állambiztonsági iratot mutatta be. E dokumentumok közös jellemzője a Borsával szembeni semleges hangvétel, mely az előadó szerint annak bizonyítéka, hogy Borsa Ivánt nem tartották állambiztonsági szempontból fontos embernek, ritkán került a szervek látókörébe, és 1962 után már nem lelhető fel vele kapcsolatos irat az államszolgálati iratanyagban.

Harmadikként Reisz T. Csaba (MNL OL, c. főigazgató) az anyakönyvek mikrofilmezésében kiemelkedő jelentőséggel bíró mormon projektet, valamint Borsa ebben játszott szerepét ismertette. Kiemelte, hogy a projekt (egyházi anyakönyvek mormonok által vásárolt és később a levéltárban maradó gépekkel történő mikrofilmezése, cserébe a negatívokért) Borsa ötlete volt, és az '50-60-as évek légkörében milyen nagy teljesítménynek számított a megvalósulása. Bemutatta a mikrofilmezés elvégzésének bonyolult jellegét (a géppark, az anyagi háttér és a humánerőforrás biztosítása, az egyházi levéltárakkal való kapcsolattartás, az anyakönyvek szállítása során keletkezett nehézségek stb.). Az egykori levéltárost ma is követendő mintaként, példaképként állította a hallgatóság elé, s előadása zárásaként javaslatot tett egy Borsa Iván-díj létrehozására, melyet elképzelése szerint háromévente ítélnének oda a hazai levéltárügyben innovatív tevékenységet végzők részére. A délelőtti szekció zárásaként Koltai András (Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára, levéltáros) *Egy volt piarista diák és az egyházi levéltárak* című előadásában Borsa Iván és az egyházi levéltárak viszonyát, kapcsolatát mutatta be. A hallgatóság bepillantást nyerhetett Borsa Budapesti Piarista Gimnáziumban töltött éveibe, tanárainak, diáktársainak meghatározó szerepébe, és a cserkészmozgalomban való aktív részvételében egyaránt, amely később nem kis szerepet játszott kivételes szervezőképességének kibontakozásában. Végezetül Koltai külön foglalkozott azzal, hogy Borsa a LOK vezetőjeként hogyan próbálta megszervezni a feloszlatott szerzetesrendek levéltárának megmentését.

A délutáni szekció előadóinak sorát Albrechtné Kunszeri Gabriella (MNL OL, ny. restaurátor) kezdte, aki a korszerű állományvédelem és iratrestaurálás megszervezéséről tartott előadásában elmondta, hogy 1950 előtt gyakorlatilag levéltári restaurálás nem folyt Magyarországon, ám a világháború és az 1956-os forradalom alatt elszenvedett károk feltétlenül szükségessé tették egy modern restaurálóműhely felállítását és működtetését. Az előadó ismertette ennek a megszervezését, működését, valamint Borsának az ebben játszott múlthatatlan szerepvállalását, amely során nemcsak pénzt szerzett az egyre fejlődő műhely számára, hanem a megfelelő szakemberek kiválasztása is az ő érdeme volt.

A következő előadó, Körmeny Lajos (MNL OL, fősztályvezető) Borsa nemzetközi szervezetekben való működését ismertette kiemelve, hogy e téren is milyen sokoldalú tevékenységet folytatott: tagja volt több nemzetközi delegációnak, részt vett UNESCO-bizottságok működésében, rengeteg előadást tartott külföldön, valamint számos elismert nemzetközi folyóiratban publikált. Megbecsültségét jól jelzi, hogy az indiai levéltáros társadalommal is igen jó viszonyt ápolt.

Ezt követően Kohút Sára (MNL OL, fősztályvezető-helyettes), mint a mikrofilmtár referense annak kezdeteit, kialakulását és jelenlegi struktúráját ismertette számszerűsített adatokkal. Végül a mikrofilmgyűjtemény kapcsán felmerülő kérdések, így például a mikrofilmek törzsszám szerinti nyilvántartását, a másolatgyűjtemény kialakítása és az eredeti irat őrzési helye szerinti nyilvántartás körüli kérdéseket, problémákat összegezte.

C. Tóth Norbert (MTA-HIM-SZTE-MNL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport, tudományos főmunkatárs) előadásában olyan kérdésekre kereste a választ, hogy miért köti a regesztázást a szakma máig Borsa nevéhez, forrásfeltáróként vagy történészként definiálhatjuk-e őt, valamint hogyan folytatná jelenleg az évtizedekkel korábban elkezdett munkát. E kérdésköröket végigjárva megállapította, hogy bár Borsa egész életében inkább levéltáros volt, és idejének nagy részét a hivatali munka tette ki, „kikapcsolódásként” több mint 19 000 regesztát készített el. Borsa Iván ez irányú munkája pedig jelenleg is folytatódik, a fő cél a Zsigmondkori Oklevéltár és az egyéb félbemaradt forráskiadványok feldolgozásának befejezése, valamint a regesztázás folytatása fiatal pályakezdő kollégák bevonásával.

Borsa tanári attitűdjére Csukovits Enikő (MTA Történettudományi Intézet, tudományos főmunkatárs) emlékezett vissza, bemutatva, hogy bár rövid ideig tanított az ELTE-n és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen is, oktatói tevékenysége mégsem teljesedhetett ki. Csukovits személyesen 1986 és 1988 között dolgozott vele a datálatlan oklevelek feldolgozásában. Ennek kapcsán osztotta meg élményeit, észrevételeit, felhívva a figyelmet arra, hogy mennyire segítőkész és önzetlen kolléga volt Borsa.

Ezt követően Tringli István (MTA Történettudományi Intézet, tudományos főmunkatárs) Borsának mint Szentpétery- és Mályusz-tanítványnak a történeti-történetírói munkásságát helyezte el abban a közegben, amiből indult: a két világháború közti magyar tudományos közéletben. Külön kitért Borsa egyik fő – élete végéig megmaradt – témájára, a magyarországi hiteleshelyek ügyintézési módszerére, amely történeti munkásságának legidőállóbb kezdeményezése volt.

A záró előadásban Rácz György Borsa Iván és a középkori gyűjtemény kapcsolatát mutatta be, leszögezve, hogy a Diplomatikai Levéltárban való tevékenkedése élete legmaradandóbb munkája volt, s máig modellértékű minden medievista számára. A Pauler Gyula által létrehozott levéltári rendszerbe beépítette

az időközben a Magyar Nemzeti Múzeumból átkerült múzeumi törzsanyagot, emellett elkészítette a Diplomatikai Levéltár repertóriumát, valamint neki köszönhető a nagy jelentőségű forrásanyag mikrofilmjezése és – korát meghaladó előrelátásának köszönhetően – adatbázisba való rendezése.

Az előadások után Gecsényi Lajos (MNL OL, ny. főigazgató), Ress Imre (MTA Történettudományi Intézet, tudományos főmunkatárs) és Soós László (MNL OL, ny. főosztályvezető) részvételével kerekasztal-beszélgetésre került sor, melynek során számos anekdotán és személyes visszaemlékezésen keresztül szó esett az 1970-80-as évek levéltári légköréről, a Borsa Iván és Ember Győző között húzódó szakmai ellentétekről, és a mára már fogalomká vált projektek – például a már említett mikrofilmjezés – megszervezéséről.

A konferenciát könyvbemutató zárta, amely során három Borsához szorosan kötődő témájú munkát ismertettek. Először Arany Krisztina (MNL OL, főlevéltáros) mutatta be a Zsigmondkori Oklevéltár idén megjelent, az 1426-os évet tárgyaló XIII. kötetét.² Ezt követően Körmendi Tamás (ELTE BTK, egyetemi docens) méltatta Szöcs Tibor *damus pro memoria* okleveleket összegyűjtő és kiadó forráskötetét,³ végül pedig Fedeles Tamás (PTE BTK, egyetemi docens) ismertette C. Tóth Norbertnek a késő középkori magyar főpapok archontológiáját tartalmazó opusát.⁴

Az egynapos konferencia során a levéltári forrásokat és személyes történeteket is felvonultató előadások és a kerekasztal-beszélgetés jóvoltából a résztvevők alapos betekintést nyerhettek Borsa Iván tudományos, a levéltárügy és a történetírás számára is meghatározó munkásságába. A rendezvény felhívta a figyelmet korát megelőző éles előrelátására – melynek köszönhetően már a '70-es években javasolta a számítógép használatát a levéltárban, valamint tudományszervező tevékenységére. Külön érdemes megemlíteni, hogy a visszaemlékezők nemcsak az egyént, hanem korának tudományos légkörét is bemutatták, s ezáltal elevenítették meg egy korszakos tudós portréját.

Horváth Terézia – Kanász Viktor

² Zsigmondkori Oklevéltár XIII. (1426). Közzéteszi: C. Tóth Norbert – Mikó Gábor. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 55.) Bp. 2017.

³ *Szöcs Tibor: Damus pro memoria-oklevelek.* (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 54.) Bp. 2017.

⁴ *C. Tóth Norbert: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelmezőik az 1440-es évektől 1526-ig.* (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 27.) Győr 2017.

Christian Steppan

AKTEURE AM FREMDEN HOF

Herrscherrepräsentation und politische Kommunikation kaiserlicher
Gesandter am russischen Hof (1720–1730)

(Schriften zur politischen Kommunikation Band 22.)

V & R Unipress, Göttingen 2016. 492 oldal

Ceremónia, intrika és nagyhatalmi érdekek kulcsszavai jellemzik talán a legjobban Christian Steppan önálló kötetét, azonban ezek mellett nyugodtan választhattam volna a reprezentáció, diplomáciai nyilvánosság, politikai játéktér vagy az informális érdekvégyezés fogalmait is, amelyek szintén érzékletes képet festenek a recenzált könyv témájáról. A szerző első önálló monográfiája a jelen mű, amelynek alapjául Christian Steppannak az Innsbrucki Egyetemen 2014-ben megvédett doktori disszertációja szolgált.

A történettudományi kutatási irányok közül a diplomáciatörténet különösen nehéz területnek tekinthető, ugyanis művelőjének legalább két ország vagy udvar hatalmi berendezkedését, belső kormányzati struktúráját és politikai döntéshozási mechanizmusait kell behatóan ismernie. Sőt, ha a kutató nemcsak a két ország politikatörténete szempontjából releváns megállapításokat kíván tenni, hanem a vizsgált témát az adott korszak tágabb diplomáciatörténeti kontextusában szeretné értelmezni, akkor a nemzetközi (vagy kora újkor esetén inkább dinasztiai közeli) kapcsolatoknak az esemény- és kultúrtörténetét is alaposan fel kell térképeznie. Christian Steppant egyértelműen az utóbbi igény vezette, amikor nekilátott könyve elkészítéséhez. Első látásra szűknek tűnhet az egy évtizedet átfogó vizsgálati időkeret, amelyet a szerző kijelölt, azonban az olvasó hamar szembesül vele, hogy Steppan választása valóban indokolt. Egyfelől Oroszország 1720 és 1730 közötti története bel- és külpolitikai szinten is igen mozgalmas időszak volt, gondoljunk csak arra, hogy rövid idő alatt ekkor három, sőt inkább négy cár váltotta egymást a trónon: I. (Nagy) Péter (1682–1725), I. Katalin (1725–1727) és II. Péter (1727–1730), valamint 1730. januárjától I. Anna (1730–1740). A kötet fontos érdeme a korszakválasztás, ugyanis az orosz és a nemzetközi historiográfiában is kevésbé kedvelt témakörnek számít a két „Nagy” uralkodó, I. Péter és II. Katalin közötti időszak vizsgálata. Másfelől pedig Steppan aprólékos, a politika kultúrtörténetén alapuló kutatási módszertana is indokoltá teszi a minél szűkebb vizsgálati időhatár kijelölését.

Ennél a két szempontnál még érdemes egy kicsit elidőznünk. A vizsgált évtizedben Oroszország, illetve Oroszország és a Habsburg Monarchia közötti diplomácia történetét nemcsak a gyakori uralkodóváltások színesítették, hanem jelentős külpolitikai fordulópontok is. 1700 és 1721 között zajlott a (nagy) északi háború, amelyben a két államkonglomerátum még egymással ellentétes tábor tagja volt, bár a bécsi udvar aktívan nem kapcsolódott be a Balti-térségben vívott háborúba. Az északi háború annál nagyobb jelentőséggel bírt Oroszország számára, ugyanis az orosz csapatok 1709-ben Polatvánál vereséget mértek XII. Károly svéd király seregeire, s ezáltal I. (Nagy) Péter birodalma az európai nagyhatalmak sorába emelkedett. Az 1721. évi nystadi békét követően Oroszország egyre fontosabb szereplője lett az európai nagypolitikának és diplomáciának, amely a Habsburg–orosz kapcsolatok megélénkülésén is tetten érhető.

Az eseménytörténet változékonysága mellett fontos kitérni Christian Steppan kutatási és forrásértelmezési módszertanára is. „[...] a jelen munka egy kísérletet jelent arra vonatkozóan, hogy az orosz udvarban jelenlévő császári követek kommunikációját a maga sokszínűségében világítsa meg” (22.). Művének főszereplői – miként az már könyvének címéből is kiderül – nem a Habsburg és Romanov uralkodók, esetleg a legbefolyásosabb tanácsadók, hanem az orosz uralkodói udvarban jelenlévő császári követek. A szerző az ő szempontjukból igyekszik bemutatni a két dinasztia kapcsolatát, különösképpen a cári udvar belső működését.

Steppant első sorban a követek kommunikációjának minél szélesebb körű értelmezési lehetőségei érdeklik. A monográfia megközelítésmódja tehát alapvetően különbözik a klasszikus diplomáciatörténeti művek módszertanától, amelyek célja a diplomáciai események politikatörténeti kontextusának a feltárása.

A könyv figyelemremélően széles forrásbázison nyugszik, a szerző nemcsak bécsi (Österreichische Staatsarchiv) és moszkvai levéltárak (Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv Drevnich Aktov) fondjait tanulmányozta, hanem londoni (National State Archives), porosz (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz) és schleswig-holsteini (Landesarchiv Schleswig-Holstein) archívumokban is végzett kutatásokat. A levéltárakban elsősorban a követutasításokat és követjelentéseket, a különféle konferenciák anyagát és a ceremóniális iratokat tanulmányozta. Ezen források mellett Steppan nagy figyelmet fordított a kortárs ceremónia- és jogtörténeti értekezésekre (mint Hugo Grotius, Christian Lünig vagy Abraham de Wicquefort művei), a 18. századi sajtóhíreknek (kiváltképp az *Europäische Fama* és a *Wienerisches Diarium* kapcsolódó bejegyzéseinek) a feltárására, valamint nem feledkezett meg a téma angol, német és orosz nyelvű forráskiadványairól sem.

Christian Steppan monográfiája jól tagolt, átlátható módon oszlik részekre, fejezetekre és alfejezetekre. A könyv három fő részből áll: az első rész igen részletes elméleti-módszertani bevezetés, a másik két fejezet pedig kronologikus bontás szerint különül el egymástól, míg az előbbi az 1720 és 1725 közötti történéseket, addig az utóbbi az 1725 és 1730 közötti történetet tárja az olvasó elé. Valószínű, hogy a kronologikus feldolgozás jobban lehetővé teszi az egymással polemizáló források összeolvasását, értelmezését.

Az első rész címe: *Der Handlungsspielraum der Akteure: Kommunikative, normative, institutionelle und begriffliche Rahmenbedingungen des frühneuzeitlichen Diplomatieparketts* [A szereplők játéktere: a kora újkori diplomáciai parkett kommunikációs, normatív, intézményi és fogalmi keretfeltételei]. A szerző alaposan bemutatja (120 oldal terjedelemben) a kora újkori diplomácia elméleti és gyakorlati vonatkozásait, aprólékos részletességgel kitérve a forrásértelmezés módszertani lehetőségeire. Megközelítésmódjába igyekszik integrálni a legfontosabb eszme- és kultúrtörténeti irányzatokat, mint (többek között) a (John Pocock és Quentin Skinner nevével fémjelzett) cambridge-i eszmetörténeti iskola, a Reinhart Kosselleck-féle fogalomtörténet, vagy a német politika kultúrtörténeti irányzat eredményeit, sőt a szerző figyelme olyan módszertani megközelítésekre is kiterjed, mint az Erving Goffman-féle interakcióértelmezés, vagy a Niklas Luhmann-féle kommunikációelmélet.

A második rész, amely körülbelül 150 oldal és a *Vom zwischenstaatlichen Tauwetter in die diplomatische Eiszeit – Wiederbelebung und Einfrieren der bilateralen Kommunikation in den Jahren 1720–1725* [Az államközi enyhüléstől a diplomáciai jégkorszakig – A bilaterális kommunikáció felélesztése és befagyasztása az 1720 és 1725 közötti években] címet viseli. A vizsgált fél évtized igen izgalmas periódus a Habsburg–orosz kapcsolatok történetében, ekkor válik Oroszország nagyhatalommá, folytatódik az új orosz rezidenciaváros, Szentpétervárra kiépülése, ahol 1721-től császári követ is működött. Fontos fordulópont a két udvar közötti diplomácia történetében VI. Károly követének, gróf Wilhelm Stephan von Kinskynek (1679–1749) és követségi titkárának, Sebastian Hochholzernak (?–?) Pétervárra való megérkezése (korábban nem volt a császárnak állandó követe jelen az orosz udvarban). Kinsky és Hochholzer a főszereplői a monográfia második részének, Steppan érzékletesen ábrázolja integrációjukat az orosz udvarba, kapcsolatfelvételüket a kormányzati elittel, közvetítő szerepüket és személyes mozgásterüket a nagyhatalmi érdekek között. Kinskynek és titkárának pedig igen kényes külpolitikai helyzetben kellett helytállnia, ugyanis a Bécs és Szentpétervár közötti kapcsolat elhidegülését eredményezte, hogy I. (Nagy) Péter 1721-ben felvette a cári címet és császári jogkörét igyekezett az európai udvarokkal is elfogadtatni, amely szemben állt VI. Károly érdekeivel.

I. (Nagy) Péter 1725-ben bekövetkezett halála új fejezetet nyitott a Habsburg–orosz kapcsolatok történetében. A következő félévtizedes időszakot hivatott bemutatni a monográfia harmadik és egyben utolsó egysége: *Aufblühen und Kultivierung der diplomatischen Beziehungen – Kommunikation zur Erlangung und Erhaltung zwischenstaatlichen Freundschaft in den Jahren der schnellen Herrscherwechsel (1725–1730)* [A diplomáciai kapcsolatok felvirágzása és ápolása – Kommunikáció az államközi barátság elérésére és megtartására a gyors uralkodóváltások éveiben (1725–1730)]. A könyv legtekintélyesebb (közel 200 oldal terjedelmű) része belpolitikailag igen változékony és keveset kutatott időszakokkal foglalkozik. Ekkor a bécsi és a szentpétervári udvar közötti kapcsolatok lassú javulásnak indultak, amelynek kiemelt állomása volt VI. Károly és I. Katalin között 1726-ban formálisan is megkötött védelmi szövetség. Előzményként fontos megemlíteni, hogy 1722 és 1725 között magasabb rangú császári követ (*Botschafter*) nem tartózkodott az orosz udvarban, így fontos diplomáciai fordulópont volt 1725-ben gróf Amadeus von Rabutin (?–1727) császári követ megérkezése. Steppan igen szemléletesen mutatja be Rabutin kapcsolatfelvételi kísérleteit és politikai tőkéjének fokról fokra történő kiépülését. Az új császári követ jól kiigazodott I. Katalin udvarában és eredménnyel képviselte Bécs érdekeit, azonban váratlanul 1727-ben elhunyt. Rabutin helyét gróf Franz Carl von Wratislaw (?–1750) vette át, akit igen komoly kihívás elé állított tehetséges és az udvari körök által elfogadott elődjének helyettesítése. A szerző ezen résznél is meggyőző módon hangsúlyozza a sok esetben a nagypolitikai érdekek árnyékába kerülő követek személyének a jelentőségét.

A recenziens nem húzhatja ki magát azon feladat alól, hogy a bemutatott könyv esetleges negatívumairól is beszámoljon. Először is formai szempontból fontos megjegyezni, hogy jól szerkesztett, képi illusztrációkkal is ellátott kötetről van szó, azonban a mű felhasználhatóságát még tovább növelné, ha személynévmutatóval is ki lenne egészítve. A szöveg megértését segíti, hogy a fejezetek végén összegzés található, azonban hiányzik egy általános végösszegzés. Elismerően kell nyilatkoznom a szerző narratív stílusáról, azonban néhány szöveghelyen (kiváltképp az első részben) célszerű lett volna a szorosabb kohézió érdekében tömörebb megfogalmazásokra szorítkozni.

Hasonló terjedelmű és hasonlóan széles forrásbázison nyugvó műnél szükségszerű, hogy a kritikus olvasó néhány apróbb hibával és következetlenséggel is találkozjon, azonban ezeknél jelen esetben jóval fontosabbak és szembeütőbbek a monográfia érdemei. Christian Steppan kiváló érzékkel és aprólékosággal mutatta be a császári diplomaták 1720 és 1730 közötti szentpétervári komplex tevékenységét. Az olvasó átfogó képet kap a diplomácia világának politikai és ceremoniális vonatkozásairól, a követek mozgásteréről, informális lehetőségeiről, valamint a cári udvar működéséről, benne a hatalmi elit (Gavriil Ivanovič Golovkin, Andrej Ivanovič Ostermann és más tanácsadók befolyásának) állandó formálódásáról. Elismerésre méltóak Steppan részletesen kidolgozott lábjegyzetei is, amelyekben az először említett személyekről fontos (önálló kutatásokat is tartalmazó) biográfiai leírásokat közöl. A szerző nagy gondal elemezte és vetette össze a különféle forrásokat a követutasításoktól, a ceremónialeírásokon és levelezéseken át az újsághírekig, sőt a császári követek tevékenységét még más (angol, francia, porosz) szentpétervári diplomaták jelentéseiben is nyomon követte. Érdemes kiemelni, hogy Steppan sok helyen már-már filológiai részletességgel próbálja elemezni a vizsgált forrásokat, különösen érdekes, hogy a „barátság” fogalmának használatát milyen körülmények figyelemmel kíséri végig a diplomáciai forrásokban.

A könyvet bátran ajánlom mindenkinek, akit a 18. századi orosz udvar vagy a korabeli Habsburg külpolitika érdekel, és a monográfiát egyaránt haszonnal forgathatja az is, aki általánosan a kora újkori diplomáciatörténet után érdeklődik.

Kökényesi Zsolt

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867.

III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 7.

(4. Mai 1858 – 12. Mai 1859.)

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2015. LIV+408 oldal

A nagy vállalkozás, az 1849 és 1867 közötti bécsi minisztertanács jegyzőkönyveinek közreadása e kötettel lezárult, negyvenöt év alatt huszonhét kötet jelent meg. Kezdetről nagy lendületet adott ez e korszak kutatásának, és stimuláló hatása egészen biztosan még sokáig érezhető lesz. Az utolsó darab is felvonultatja a sorozat erényeit: a pontos szövegközlést, informatív jegyzeteket, hasznos segédleteket (irodalomjegyzék, rövidítésjegyzék, régies kifejezések jegyzéke, a miniszteri konferencia résztvevőinek névsora, személy- és helységnév mutató) s nem utolsósorban tömör, a kötetben tárgyalt legfontosabb tárgyakban biztos kézzel eligazító bevezetőt a dokumentumokat sajtó alá rendező Stefan Malfèr tollából.

Lassú folyású, mondhatnánk, kormányzati szempontból unalmas korszakként kezdődik 1858 késő tavaszán a kötetben foglalt periódus. A korlátlan uralkodói szuverenitás kormányzatának fogaskerekei kijelölt pályájukon mozogtak – úgy tűnhetett, jó ideig így is marad ez. Az 1852 késő tavaszán az uralkodó tanácsadó testületévé degradált miniszteri konferencia végezte rutin teendőit: tárgyalt elsőrendű fontosságú politikai kérdésekről, mint például Miksa főherceg lombardia-velencei főkormányzó javaslatairól az észak-itáliai tartományok intézményeinek részbeni átszervezésére, az adórendszer reformjáról, a magyarországi politikai közhangulatot alapvetően meghatározó pénzügyi panaszokról, a magyarországi protestáns egyházak viszonyainak tervezett szabályozásáról; s rendre megvitattak a miniszterek harmadrendűnek is csak nehezen minősíthető ügyeket (mint például a volt zágrábi polgármester nyugdíjügyét vagy az eperjesi görög katolikus püspök egyszeri szubvenció igényét veteményeskert vásárlása céljából), melyek leginkább csak miniszterek közötti nézeteltérés vagy hatásköri villongások nyomán kerültek a minisztertársak szeme elé. Ezen időszak utolsó hónapjainak legfontosabb kérdése azonban: lesz-e háború a Piemonti Királyság, illetve szövetségese, Franciaország ellen, vagy sem – egyáltalán nem került e „testület” elé. A háborús készülődés döntéseit – és ezzel e kötetben foglalt legizgalmasabb dokumentumokat – ugyanis nem a miniszteri konferencia jegyzőkönyvsorozata, hanem az uralkodó által elnökölt szűkebb tanácskozó konferenciákról készült feljegyzések tárják elének 1859. január eleje és április vége között nyolc alkalommal, melyek összessége függelékként szintén e kötetben látott először napvilágot.

Az 1852-től kiépült kormányzati szerkezet gyenge pontjai világosan kirajzolódnak: a miniszterek előterjesztéseiket közvetlenül az uralkodóhoz juttatták el, jelentéktelen ügyekben is uralkodói döntésre várva. A miniszteri konferencia elé csak akkor került egy kérdés, ha az uralkodó úgy rendelte, így sok esetben érezhették azt a miniszterek, hogy egy-egy társuk az ő hátuk mögött győzködi az uralkodót olyan kérdésekben, amelyek az általános politikai irányvonalat is érintik. Ezekben a hónapokban leggyakrabban Karl Ludwig Bruck báró pénzügyminisztert érte a vád, hogy a miniszterek csak egyes gazdaságpolitikai kérdésekben nyilváníthatnak véleményt, miközben a gazdaságpolitika általános elvei nem kerülnek megvitatásra, ráadásul alkalmanként nagyjelentőségű lépésekről is (mint például az úgynevezett déli államvasút magánkézbe adása) csak utólag, egy elintézendő mellékes ügy kapcsán, mintegy „véletlenül” értesült még Alexander Bach belügyminiszter is (142.). De az is abszurd helyzetet eredményezett, hogy a pénzügyminiszternek – bár ő ott ült a háború ügyéről tanácskozó szűkebb összejöveteleken is – nem volt pontos tudomása arról, hogy tulajdonképpen milyen nagyságú összeget kell előteremtenie a háborús készülődés katonai kiadásainak

fedezésére, csak utólag konstatálhatta, hogy az uralkodó mekkora költségvetési túllépést engedélyezett katonái számára (275–276.). E szűkebb tanácskozásokra uralkodói meghívót nem nyert miniszterek pedig úgy tárgyaltak a háborús előkészületek pénzügyi kényszerteen-dőről, hogy semmiféle hivatalos információval nem rendelkeztek az éppen folyó diplomáciai tárgyalások állásáról és kilátásairól.

Ebben az időszakban a döntéshozókat a következő témakörök foglalkoztatták leginkább: 1858 nyarán, majd az év végén mindenekelőtt az államháztartás fokozódó egyensúlyi gondjai, „a pénzügyi katasztrófa” fenyegetése (180.) közepette bevezetett pénzreform hatásainak és következményeinek a kezelése vette igénybe figyelmüket, valamint a bevételeket fokozó, a kiadásokat pedig csökkentő pénzügyminiszteri javaslatok. Bruck azonban ez utóbbi terén rendre alulmarad a politikai küzdelmekben, minisztertársai sorra megghiúsítani igyekeztek takarékossgot célzó lépéseit. A bevételek emelésére törekvő terveit az egyenes adók rendszerének teljes átszervezésére, a fogyasztási adók kiterjesztésére, a magyarországi dohánymonopólium addig nyitva hagyott kiskapuinak bezárására persze szintén nem lelkesítették minisztertársait, ahogyan Albrecht főherceg magyarországi katonai és polgári főkormányzót sem. 1859 kora tavaszától pedig a hadviselésre való felkészülés terelte kényszerpályára a pénzügyi kormányzatot: kényszerkölcsön kiírása, a papírpénz ezüstre való átváltásának ideiglenes felfüggesztésének mérlegelése után a rendkívüli háborús adópótlék kivetése irányába. A miniszterek által kifejtett, óvatosságra intő politikai ellenvetések olvastán nyilvánvalóvá válik az olvasó számára, hogy a szigorúan centralizált, költséges államrendszer háború nélkül is elért állampolgárainak anyagi erejét politikai kockázat nélkül kizsigerelő képességének határmezsgyéjére, ahol az egyedül üdvözítő pénzügyi intézkedéseket már legalábbis kockázatosnak teszik a politikai megfontolások, ha nem egyenesen megghiúsítják.

Az 1857. évi gazdasági válság lenyomata is kimutatható a vitákon, mely válságot ugyan Brucknak sikerült ügyesen kezelnie, de a vasipar, elsősorban a vasútépítések számára dolgozó üzemek válsága tartós maradt, s az állami segítség utáni kiáltás nyomán a kormánynak döntenie kellett a Bruck által javasolt liberalizált és az állami paternalizmust kizáró iparpolitika vagy a régi típusú protekcionista vámpolitikához való visszatérés között. Ezekre a hónapokra estek a szintén liberális gazdaságpolitikai elvekre épülő iparrendtartás rendelkezéseinek vitái is, ezen tanácskozások jegyzőkönyvei azonban sajnos nem maradtak fenn.

Az állami hivatalnokok státusa több ponton is a miniszteri viták témájaként tűnik fel. Ezek a viták rávilágítanak arra, hogyan tekintett e kormányzati kurzus hivatalnokaira: miközben természetesen feltétlen hivatali engedelmisséget és politikai lojalitást várt el, az állam és hivatalnokok közötti viszonyt jogok és kötelezettségek előzetes meghatározására épülő „jogviszonynak” tekintette, melyben minden önkényt kerülni kell az államhatalmat az uralkodó megbízásából gyakorlókról részéről. Az abszolutizmus és „a jogelvűség legfelsőbb képviselője és védelmezője”-ként fellépő állam (11.) összeegyeztethetőségére épülő kormányzati önkép a neoabszolutizmus legitimációs elveinek velejét villantja fel előttünk. A miniszterek, de minden bizonnyal az uralkodó is hittelt vallotta: a korlátlan uralkodói szuverenitás nem jelent önkényuralmat, a jogállamiság legfőbb védő elve az uralkodói igazságosság – s nem a népszuverenitás elvére épülő alkotmányosság.

Jelentős szerep jutott ezekben a hónapokban különböző egyházpolitikai kérdéseknek. Ezek sorában a legfontosabb a magyarországi protestáns egyházak szervezete szabályozásának 1849 óta függőben levő ügye volt, melynek a korábbi nekilódulások, majd elbizonytalanodások után 1858 őszén Leo Thun und Hohenstein vallás- és oktatásügyi miniszter újabb előterjesztése lendületet adott. Míg korábban az uralkodó hallgatott a politikai veszélyekre figyelmeztető, óvó hangokra, most láthatólag meggyőzte Thun a további

halogatás veszélyeiről: már a háború árnyékában kerül sor a pátens szövegének részletes miniszteri vitájára, hogy a háború után, 1859. szeptember 1-jén az évtized talán legnagyobb kormányzati botlásaként kibocsássa az uralkodó a Protestáns Pátens, mely a kormányzati rendszer elleni általános politikai tiltakozó tömegmozgalom kibontakozására adott alkalmat Magyarországon.

Úgy tűnhet, az államháztartási ügyeket leszámítva a politikai kormányzat pozíciója szilárd és rendíthetetlen volt, számottevő politikai változtatások szóba sem nagyon kerültek. Ugyanakkor a politikai döntéshozók, ha nem is tudatosult bennük, de már távolról sem ültek oly biztosan a magas lovon. Egy-egy tervezett intézkedés tárgyalásakor visszatérő szempont annak lehetséges kedvezőtlen befolyása a közvéleményre, ami inkább az arról való lemondást, illetve halasztást vagy legalábbis annak közzétételéről való lemondást javallhatja. Ez persze magától értetődő is lehetne, ha nem ismernénk az önbizalomtól duzzadó fiatal uralkodó és általában véve a neoabszolutizmus első éveinek politikai retorikáját és gyakorlatát, melyben kifejezetten irányelv volt, hogy a kormányzat nem engedheti magát befolyásolni külső körülményektől, így a közhangulattól sem, hiszen az a gyengeség látszatát keltené. Az erő és erőfölény retorikájához és szempontrendszeréhez képest a miniszterek gondolkodásába immáron beszivárgott a politikai célszerűség mérlegelése és a közvélemény politikai tényező voltának csendes tudomásul vétele. A felismerés, hogy az uralkodói teljhatalom egyedül 1848–49 forradalmi után nem biztosít szilárd legitimitációt, tetten érhető, ahogy igyekeztek a Protestáns Pátens indoklásába beemelni a magyarországi protestánsok jogállását biztosító törvényeket, mindenekelőtt az 1791. évi XXVI. törvénycikket.

Árulkodó az a vita is, amelyet arról folytattak a miniszterek, célszerű-e a Protestáns Pátenshez kapcsolva külön iratban kijelenteni, hogy a pátens hatályon kívül helyezi az 1848. áprilisi törvények XX. cikkelyét „A vallás dolgában”. Thun ezt feltétlenül szükségesnek látta azzal érvelve, hogy Magyarországon hallgatólagosan érvényben lévőnek tekintik azt (különösen az ortodoxokra vonatkozó 6., illetve a görög katolikusok és ortodoxok közötti áttérések nyomán kialakult templombirtoklási vitákra vonatkozó 7. paragrafust). Ezzel szemben Bach és a többi miniszter óvott attól, hogy ezt a „kényes államjogi kérdést” (267.) érintsék, egyébként is, ha e cikkely esetén deklarálják érvénytelenítését, azzal mintha azt sugallná, hogy a többi cikkely még hatályban maradt, s csak politikai agitációt ébreszthetnének. A kormányzat tíz éven keresztül gondosan kerülte, hogy bármilyen módon említse szabályozásaiban az 1848. áprilisi törvényeket (Nádasdy Ferenc gróf igazságügy-miniszter szerint ettől egyetlen egyszer tértek csak el), ehhez kell ragaszkodni a továbbiakban is (268.). Ez már nem a magabiztos hódítók hangja, sokkal inkább a mérlegelő politikusoké.

A Magyarországot közvetlenül érintő, eddig még nem említett ügyek sora is igen hosszú: szombati táncmulatságok tartására, illetve tilalmára vonatkozó javaslat, a dohánymonopólium rendelkezéseinek módosítása: terv az engedélyezett termelhető mennyiség egyharmadra csökkentésére és a saját használatra engedélyezett dohánytermelés teljes tilalmára, német telepes községek viszonyainak rendezése, az erdélyi egyházi földterhementesítés szabályozása, az útvám intézményének újra bevezetése Magyarországon, a túladóztatás elleni panaszok elbírálása alatt az adóbehajtás enyhítése, a vegyesházassági ügyekből származó konfliktusok kezelése Erdélyben.

A tudománynak – olvashatjuk a kötet előszavában – szüksége van hosszú távú projektekre, felelős tudománypolitika, történettudományi műhelyek és tudósok együttműködésére. Ez teremtheti meg a lehetőséget ily nagy vállalkozások elindításához és sikeres befejezéséhez. Most már a minél szélesebb körű hasznosítás feladata vár ránk.

Deák Ágnes

Csunderlik Péter

RADIKÁLISOK, SZABADGONDOLKODÓK, ATEISTÁK

A Galilei Kör története (1908–1919)

Napvilág, Bp. 2017. 400 oldal

Csunderlik Péter, a Politikatörténeti Intézet tudományos munkatársa már hosszú évek óta fókuszál kutatásaiban a századelő egyik legjelentősebb ifjúsági szervezetére, a baloldali radikális egyetemi hallgatókat tömörítő Galilei Körre. Kitartó és alapos munkájának eredménye az egyesület történetéről és recepciótörténetéről írott most megjelent kötet, melynek előzménye a 2016-ban sikeresen megvédett doktori értekezése.

Témaválasztása mindenképpen időszerű, ugyanakkor komoly kihívások elé is állította a szerzőt. A Galilei Kör történetéről bő fél évszázada, az 1960-as években jelent meg utóljára – teljesség igénye nélküli, marxista szemlélettel átítatott – feldolgozás, amely a munkásmozgalom „történeti ívébe” igyekezett azt beilleszteni, valamint egy az 1970-es évek közepén, a szervezet megalakulását bemutató munka. Ez a körülmény mindenképpen a témaválasztás időszerűsége mellett szól, kiegészülve azzal, hogy a Galilei Kör fontos hatást gyakorolt a maga korában a fiatal értelmiségi generáció jelentős részének politikai szocializációjára. Ez még annak ellenére is igaz, hogy az egyesület meglehetősen rövid életű volt, ráadásul a működését a „Nagy Háború” is megakasztotta, és taglétszáma a „csúcson” is csak ezer fő körül mozgott. Am ne felejtjük el, hogy egy szervezet (főleg egy olyan, mint a radikálisan baloldali Galilei Kör) nem csak a tagságával van kölcsönhatásban, ugyanilyen kölcsönhatási mechanizmus működik a szervezet és az azon kívüli „környezet” között: ebben az esetben gondoljunk azokra a „hagyományos” ifjúsági egyesületekre, amelyekkel szemben meghatározta magát és amelyekkel konfrontálódott (Egyetemi Kör, Szent Imre Kör). A Galilei Kör története részben egybeesett a magyar történelem 1918–1920 közötti tragikus sorsfordulójával is. Már akkor – és az azt követő periódusokban is – antikorszakos logika határozta meg a politikai gondolkodást, amelynek egyik alapvető aspektusa a bűnbakkeresés volt. Ebből adódóan a Galilei Kör recepcióját is két markánsan ellentétes szemlélet jellemezte: egyik oldalról misztifikált, másik oldalról démonizált szervezet lett az utókor szemüvegén keresztül. Origója lényegében mindkét szempontból ugyanaz: a Galilei Kör az 1919-es proletárdiktatúra (egyik) „keltetője”, ami a Horthy-korszakban pejoratív, míg a második világháború után pozitív jelentéstartalommal bírt, majd a rendszerváltás után alapvetően újra negatívba fordult. A megközelítések nem alaptalanok, hiszen az egyesületben több ismert és a tanácsköztársaságban (is) szerepet vállaló kommunista „bontogatta a szárnyait”, így Rákosi Mátyás, Korvin Ottó és Révai József, akik tagadhatatlan „tehetetelt” jelentenek a Kör történetében. Azonban a kép ennél összetettebb, és épp ezek a múltbéli leegyszerűsítő, sztereotipikus megközelítések jelentik a témaválasztás egyik kihívását, ugyanis a szerzőnek függetlenül kell(ene) magát a retrospektív véleményektől, és saját interpretációt kell(ene) alkotnia.

Csunderlik a veszély ellenére bátran nyúlt a témához, és láthatóan igyekezett elkerülni a benne rejlő csapdákat, könyvét a bal- és jobboldali toposzok lebontására törekvő igény jellemzi, amit bőséges jegyzetapparátus, illetve imponáló forrás- és szakirodalmi bázis támaszt alá. Alapvetően a Galilei Kör történetének első, 1908 és 1914 közé eső úgynevezett „nagy korszakára” helyezi a hangsúlyt, bemutatva a szervezet tevékenységének kevésbé vagy egyáltalán nem ismert aspektusait. Szakítani szándékozott „azzal a bal- és jobboldalról egyaránt ránk hagyományozott nézőponttal, amely felől a Galilei Kör egész története csak a Tanácsköztársaság előtörténeteként, az Anker közti diákegyesület csak a kommun leendő funkcionáriusai »keltetőjeként« volt érdekes” (11–12.). A kötet szemlélete a posztmodern és

Hayden White hatását tükrözi, a szerző megfogalmazása szerint „egy történeti elbeszélés legalább annyira poétikai konstrukció, mint amennyire kognitív tevékenység eredménye, ráadásul előbbieket éppúgy elválaszthatatlanok egymástól, mint a forma és annak tartalma”. Ebből adódóan saját bevallása szerint törekedett arra, hogy „a magát az egykorvolt valóság reprezentációjaként kínáló szöveg irodalmi alkotásként is elemezhető” legyen (13.). Valóban, a kötet stílusát olvasmányosság, nem ritkán szellemesség jellemzi. Gyakran él irodalmi idézetekkel, hasonlatokkal, és olykor az „akadémiai” tudományos szövegtől talán idegennek ható „kikacsintásokkal” is.

A könyv négy fő részből áll. Az első mintegy 100 oldalon a szűkebb és tágabb történelmi „környezettel” foglalkozik, a szervezet megalakulására fókuszál. A századelő korszakának felidézésével képet ad arról, hogy milyen történelmi körülmények hívták életre a Galilei Kört. Végigveszi a feszült belpolitikai háttérrel, a társadalmi ellentéteket, az új eszmei irányzatok és szerveződések megjelenését, majd a felsőoktatás helyzetét, az ifjúsági egyesületek típusait és tevékenységüket.

A kötet legterjedelmesebb részét ez a Galilei Kör történetében „nagy korszakként” aposztrofált első szakasz (1908–1914) bemutatása teszi ki. Csunderlik meggyőzően érvel amellett, hogy a szervezet egy évtizedes történetét nem értelmezhetjük homogén egészként, ami indokolja a két periódusra való felosztást. A „Nagy Háború” kibombázása több szempontból is éles szakaszhatárt jelent. Egyfelől azért, mert bár a Galilei Kör tagjai pacifista szemléletükből adódóan a katonai konfliktust elleneztek, jelentős részüket frontszolgálatra hívták be, tehát aktív tevékenységüket fel kellett függeszteniük. Másfelől azért, mert a háború egyre inkább kiélezte a társadalmi konfliktusokat, ami teret adott a még radikálisabb nézetek, így a kommunizmus terjedésének. A „nagy korszak” galileistái (például a később világhírű tudós, Polányi Károly) elhatárolódtak a „kis korszakban” egyesületi taggá válók bolsevizálódásától, noha a maguk egyetemista korában ők is radikálisnak számítottak.

Csunderlik a „nagy korszak” vizsgálatához – helyesen – a tematikus megközelítést alkalmazza, és sorra veszi azokat a kérdéseket, amikre a galileisták reflektáltak, illetve azokat a tevékenységi területeket, amelyek végigkísérték ezt a periódust. Mint az ifjúsági szervezetek többsége, a Galilei Kör is megvitatta a saját korának meghatározó jelenségeit, és markáns materialista, antiklerikális, antimilitarista és szociális szemlélettel átitatott megközelítésből válaszokat is megfogalmazott azokra. Az eszmei és politikai útkeresés/útmutatás mellett az egyesület jelentős sport- és kiadói tevékenységet, oktatós és felvilágosító munkát is folytatott, ám ezekben gyökerezett a Kör kontraproduktivitása is, mivel nézeteit, elért eredményeit olykor kifejezetten agresszív hangvétellel közölte, ami ellentétben állt a tudományosságot, toleranciát, pacifizmust hirdető egyesület (ön) képétől. A kötet bemutatja azt is, hogy a tagokat baloldali radikális történelemszemlélet jellemezte, amely megmutatkozott az ünnepeikben és szimbolikus politikájukban is. Ezekből a fejezetekből válik teljesen nyilvánvalóvá, hogy a könyv elsősorban eszmetörténeti, részben szervezettörténeti monográfia, ami nem hanyagolja el a társadalomtörténeti aspektusokat sem. Ez leginkább abból látszik, hogy komoly figyelmet szentel a Galilei Kör által kérdőíves statisztikai elemzésből összeállított és 1912-ben megjelent *A budapesti diáknyomor* című kiadványnak is.

Csunderlik a kötet ezen részében vállalkozik a Galilei Körre „ragadt” toposzok jelentős részének tisztázására. Elemzi az egyesület pénzügyi „tisztaságának” mítoszát, végére jár annak, hogy a galileisták énekelték-e a nemzetközi munkásmozgalom „himnuszát”, az Internacionálét az 1912. május 23-i „vérvörös csütörtökön”, illetve részletezi a szabaddóműves páholyokkal való kapcsolatokat. A Kör rekrutációja kapcsán körüljárja a (szélső) jobboldalról őket ért másik leggyakoribb vád háttérét és alapját is, nevezetesen azt, hogy a Galilei Kör „zsidó egyesület” volt-e. Meggyőzően támasztja alá, hogy a szervezet tagjai

nem zsidónak, hanem magyarnak tartották magukat, az ateizmusuk pedig minden klerikalizmussal szembefordította őket, így nemcsak a katolikus egyetemi szervezettel, a Szent Imre Körrel, hanem a cionista diákegyesülettel, a Makkabea Körrel is. Az egyesületnek egyetlen taglistája maradt fenn, amely összesen 962 nevet tartalmaz. Csunderlik elkerüli azt a kínálkozó, de félrevezető lehetőséget, hogy névelemzésbe bocsátkozzon, és abba sem megy bele, hogy a lajstromon szereplő valamennyi névnek utánajárjon. Elismerve és elfogadva azt az érvelést, hogy hatalmas erőbefektetést igényelt volna a személyek utáni nyomozás, mégis maradhat ebben az esetben némi hiányérzete az olvasónak, mivel épp ez – az egyébként valóban csak egy adott pillanatot rögzítő – forrás adhatna még nyomatékosabb alátámasztást a szerző megállapításainak. Kimutatja a szabadkőművesekkel szoros összefonódó *Világ* című sajtóorgánium szerkesztőségével való kapcsolatokat, illetve forrásokkal támasztja alá azt is, hogy a szabadkőműves páholyok anyagilag támogatták a Kört (ám a közölt kimutatások szerint a donációk mértéke 1911 és 1916 között – 1913 kivételével – csökkenő tendenciát mutatott, 133–134.). Érdemes hozzátennünk, hogy a szabadkőműves páholyoktól származó anyagi támogatás különleges helyzetbe hozta a Kört, ugyanis nem valószínű, hogy egy ilyen viszonylag kis létszámú ifjúsági egyesület négy évvel az alakulása után önerőből saját helyiséget béreljen, rezsiköltséget fizessen és fizetéses (!) alkalmazottakat vegyen fel (136–137.).

Ahogy arról már szó volt, a szerző terjedelemben is kevesebb figyelmet szentel a Kör úgynevezett „kis korszakának” (1914–1919). Ennek bemutatása csak bő húsz oldalon kap helyet, mégis kiderül belőle az egyesület „bolsevizálódása”, belső konfliktusai, valamint a „Nagy Háborúra” és a katonai összeomlásra adott reflexiói. Csunderlik az előzőhöz hasonlóan rövid terjedelemben értekezik a Galilei Kör Horthy-kori recepciójáról. Ebben három szerző korabeli műveire támaszkodik: az író Tormay Cécile *Bujdosó könyvére*, a történész Szekfű Gyula *Három nemzedék és ami utána következik* című történetpolitikai esszéjére (és részben a Hóman Bálinttal közös *Magyar történetre*), illetve a politikus Gratz Gusztáv *A forradalmak kora* című munkájára. Ez a kötet lezárásaként szereplő tematikai egység a monográfia talán kevésbé erős része, ugyanis bizonyos fokú hiányérzetet hagy maga után. Részben azért, mert a Horthy-kori recepció vonatkozásában is érdemes lett volna teljesebb képet adni. Noha kétségtelen, a Galilei Kör megítélése más, a fennálló kurzushoz lojális szerzők és közéleti tényezőknél sem volt nagyon eltérő, mégis érdekes lett volna ehelyütt utánajárni annak, hogy például a korszak meghatározó ifjúsági szervezetei miként tekintettek az egyesületre, illetve annak, hogy a baloldali ellenzék, a szociáldemokraták hogyan viszonyultak a Kör emlékéhez. Meglehet, hogy ez már szörszálhasogatás a recenzens részéről, ám a mindössze másfél oldalas *Utóhang* helyett mindenképpen jó lett volna egy valamivel nagyobb lélegzetű, szintetizáló lezáró fejezet, amelyben a szerző összefoglalhatta volna azt az (ő szavaival) általa „legigazabbnak vélt” képet, amit a Galilei Körről alkotott. Mérleget vonhatott volna, és elhelyezhette volna az egyesületet a magyar ifjúsági szervezetek palettáján.

Ez a hiányérzet azonban semmit nem von le a kötet értékeiből. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Csunderlik Péter kötete megfelel az általa támasztott céloknak és elvárásoknak, és meggyőzően igazolja azt, hogy eltúlozták a Galilei Kör jelentőségét azok (mint például Jászi Oszkár), akik szerint ez az egyesület vezetheti át Magyarországot a „Balkánból Nyugat-Európába”. De túloztak és tévedtek azok is, akik a „tüdővész” galileistákat démonizálva annyira meghatározó felelősséget és destruktív szerepet osztottak rájuk a világháborús vereségen és összeomlásban.

Kerepeszki Róbert

A NAGY HÁBORÚ ÖRÖKSÉGE

Szerk. Sallay Gergely – Törös István

Zrínyi – HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Bp. 2016. 231 oldal

2016. május 20-án a budapesti Hadtörténeti Múzeumban az Első Világháborús Centenárium Emlékbizottság támogatásával megnyílt a *Magyarország a Nagy Háborúban, 1914–1918* című új állandó kiállítás. A tárlatot a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum két gyűjteményvezető főmuzeológusa, Bacsoni Tamás őrnagy (Egyenruha- és Felszerelés-gyűjtemény) és Sallay Gergely főtanácsos (Numizmatikai Gyűjtemény) rendezte. A szakszerű, pontos és látványos kivitelemellett napjaink legkorszerűbb interaktív eszközeivel mindenki számára tartalmas élményt jelentő kiállítás már eddig is méltán aratott sikert a látogatóközönség körében. Külön öröm, hogy a kiállításához katalógus is készült – méghozzá ehhez a műfajhoz képest rendhagyó formában.

A Zrínyi Kiadó és a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum közös kiadásában megjelent kötet száz tárgy, illetve tárgycsoport bemutatásával próbálja maradandóvá, otthon is bármikor felidézhetővé tenni a kiállítás élményét. „Egyenruhák és kitüntetések, fegyverek és élelmiszerjegyek, amelyek nemcsak a fronton harcoló férjet és fiút, de a hátszázág nélkülözéseivel küzdő anyát, kedvest és feleséget is emberközbe hozza – akár egy évszázad távlatából” – írta időutazásra hívó előszavában a kötet kreatív szerkesztője, Törös István.

A könyvben megtalálhatók neves katonai vezetők (Ferenc Ferdinánd főherceg trónörökös, József főherceg tábornagy, Franz Conrad von Hötzendorf tábornagy, Szurmay Sándor vezérezredes, Arz Arthur vezérezredes, Svetozar Borojević tábornagy) személyes tárgyai. Külön tárgycsoportok foglalkoznak az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének egyenruha-típusaival, rendfokozati jelzéseivel, legfontosabb fegyvertípusaival és katonai felszereléssel. A szerkesztők jól oldottak meg olyan bonyolult feladatot, mint például a kitüntetések és sapkajelvények bemutatásának kérdése. Ezek esetében bemutatásra került az első világháború két emblematis kitüntetése, a Károly Csapatkereszt és a Sebesültek Érme, továbbá sikerült mindössze két oldalon jó áttekintést adni a Nagy Háborúban közkedvelt sokféle alakulatjelvényről.

A tipográfiailag is igényes megjelenésű könyv legnagyobb részét természetesen a közvetlenül az első világháborúval kapcsolatos katonai anyag adja. E mellett ugyanakkor olyan fontos háttértémákhoz kötődő tárgyak bemutatásával is találkozhat az olvasó, mint a hadsegélyezés, élelmiszerjegyek, hadikölcsön-jegyzés, ápolónők a hadikórházakban, fémgyűjtés a hátszázágban, valamint a hadifogsággal kapcsolatos emlékek. A Nagy Háború és a művészetek kapcsolatát az ezred-arcképcsarnokokat, képes albumokat és újságokat, plakátokat, katonai szolgálatot teljesítő festők akvarelljeit és portréit, hazafias kerámiákat, különleges levelezőlapokat bemutató fejezetek képviselik. Különösen szívet szorító a háború közepétől megjelenő, anyagihiány szülte pótmegoldások (lövészárok-fokos, szöges buzogány és rohamkés, szükségzsúrny, szükség pisztolytáska, átalakított zsákmányfegyverek, póttanyagok az egyenruházatban) ismertetése, amelyek önmagukban – kommentár nélkül – tanúskodnak a fronton lévő katonák egyre fokozódó ellátási nehézségeiről.

A különlegességek iránt érdeklődők figyelmét bizonyára nem kerüli el a Közel-Keleten harcoló osztrák–magyar csapatok használati cikkei, tábori pilóták mindennapi és fegyverzeti eszközei, a hadifogolytábori sporttérmekek vagy az Esszád pasa vezének leírását tartalmazó fejezetek. A bemutatásra kerülő nehézfegyverek sorában érdemes megemlíteni a legnagyobb szériában gyártott 1914 M 10 cm-es könnyűtarackot, a kiemelkedő lőtávolságú 1915 M 10,4 cm-es tábori ágyút, a magyar tisztek által a Monarchiában elsőnek kifejlesztett, sűrített levegővel működő 1916 M 20 cm-es légaknavetőt, az olasz front harci tapasztalatai alapján kialakított 1917 M 26 cm-es aknavetőt, és persze a háború egyik ikonikus fegyverét, az 1907/12

M 8 mm-es Schwarzlose géppuskát. E mellett önálló leírás foglalkozik az S. M. S LEITHA, azaz a Lajta monitor, az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen felújított hadihajójával, amely 2014 augusztusától a Hadtörténelmi Múzeum üzemeltetésében a Duna Országház előtti rakpartja mellett tekinthető meg, tavasztól késő őszig.

Száz témakör ömlesztett megjelenítése azzal a veszéllyel járt volna, hogy egybemosódik a sokféle tárgy és adat. Okos szerkesztői megoldás volt, hogy a fejezetek évenkénti, kronologikus csoportosításban kerülnek bemutatásra. Az egyes háborús évek elé Pollmann Ferenc írt rövid hadtörténelmi ismertetést a Nagy Háború adott évének legfontosabb hadieseményeiről, amelyek jól áttekinthető történelmi háttérrel nyújtanak a kötet használatához. Nem kis szerkesztői bravúr volt úgy összeállítani a kötetet, hogy minden háborús évhez valamilyen formában kapcsolódjék a bemutatásra kerülő tárgy vagy tárgycsoport, ugyanakkor a kiállítás gerincét képező anyag lehetőleg képviselve legyen a könyvben. Noha a száz fejezetet összesen tizenhat szerző – az érintett téma avatott szakembere – jegyezte, a szöveg mindvégig egységes felfogásban, hadtörténelmi szempontból tudományos pontossággal, ugyanakkor közérthető és olvasmányos stílusban íródott.

Hihetetlenül ötletes és egyben megrázó erejű az első és a hátsó belső borító összefüggése. Mindkettőn első világháborús fegyverek és katonai használati eszközök (puska, pisztoly, lőszer, kézigránát, drótvágó olló, gyalogsági ásó, kulacs, csajka, óra, étkezéslet) látható, csak az első borítón használt, de teljesen ép állapotban, a hátsón pedig ugyanilyen fegyverek és eszközök föld alól előkerült, rozsdamarta, lyukas, ám még felismerhető állapotban.

Kiállítási katalógusok, bár sokáig őrzik az adott tárlat emlékét, egy-egy ott bemutatott tárgy éppen szükséges adatát leszámítva önmagukban ritkán jelentenek állandó forrásmunkát. *A Nagy Háború öröksége* című kötet viszont az 1914 és 1918 közötti időszak hazai hadtörténetének olyan jelentős háttéranyaga, amelyet a történelem iránt érdeklődők és oktatók bizonyosan sok éven át fognak majd.

Prohászka László

PROPAGANDA – POLITIKA, HÉTKÖZNAPI ÉS MAGAS KULTÚRA, MŰVÉSZET ÉS MÉDIA A NAGY HÁBORÚBAN

Szerk. ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó

Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 2016. 542 oldal

Az Országos Széchényi Könyvtár 2016. január 22–23-án tartott konferenciájának előadásából készítették tanulmánykötet a szerkesztők. A konferencia létrejötté a 2015-ben megrendezett *Propaganda az I. világháborúban* című OSzK-tárlat által felvetett kérdéskörök nyomán kialakult tudományos párbeszéd sikerének tudható be, ezért széles kutatói bázisra (muzeológusokra, könyvtárosokra, irodalom- és művészettörténészekre, történészekre) építhettek mind a szervezők, mind a konferenciakötet szerkesztői. Utóbbiak szándékuk szerint különböző tudományterületek eredményeit válogatták közös kötetbe, így kívánták összekapcsolni a munkákat egyetlen – azonban több hatalmas, de egymással összefüggő – témakörben, ahogyan azt az *Előszóban* megfogalmazták.

Írásomat sajnos kritikai észrevétellel kezdem a válogatást illetően, mivel annak szempontjairól az előszóból semmit sem tudunk meg. Nem derül ki, mi indokolta, hogy néhány előadó (Csunderlik Péter, Székely Miklós, Róka Enikő, Kreutzer Andrea) tanulmánya kimaradt. Kikövetkeztethető, hogy az első közlés igénye nem volt szempont, hiszen Romsics Ignác *Az*

első világháború – száz év távlatából című, a háború emlékezetpolitikájáról szóló tanulmányának szó szerint azonos szövege már két évvel korábban megjelent a *Korunk* 2014. évi októberi számának 72–81. oldalán. E kiváló írás szerepeltetése természetesen indokolt, mert valóban keretet ad történeti bevezetőként a teljes kötetnek, azonban szerkesztői mulasztás, hogy az újraközlés ténye az előszóból kimaradt. Ez elmondható Balla Tibor írásáról is, amely a *Hadtörténelmi Közleményekben* gyakorlatilag azonos címmel és tartalommal, tíz évvel ezelőtt, 2005-ben a 141–151. oldalon közlésre került. Magyarázatra szorult volna az is (szintén a szerkesztői előszóban), miként kapcsolódik a magyar hadiipar Osztrák–Magyar Monarchiabeli történetéről szóló, Kovács Vilmos amúgy szintén nagyon fontos, de témáját tekintve irreleváns tanulmánya a kötet tematikájához. Ugyanez vonatkozik Török Róbert *„Kímérés csak addig tart, ameddig a készlet tart!” – élelmiszer- és gyarmatáru-kereskedők az első világháborúban* című, amúgy informatív írására is, amely a fontosabb budapesti gyarmatáru kereskedések beszerzési nehézségeiről szól. Végül, örvendetes lett volna, ha a tartalmát tekintve magas színvonalú, érdekes és hasznos tanulmánykötetet gondosabban megszerkesztik, különös tekintettel a jegyzetapparátusra, a helyesírásra és a nyelvhelyességre.

A négy nagy tematikai egységbe foglalt tanulmányok a legfrissebb kutatási eredményeket osztják meg az olvasóval, s együttesen nagyon magas szakmai színvonalon járnak körül a háború propaganda kérdéskörét. Minden írásra részletesen nem térhetünk ki, hiszen a kötet a bevezetővel együtt harminc tanulmányt tartalmaz. A *Propaganda és alakváltozatai* című, legterjedelmesebb fejezet politika-, társadalom- és hadtörténeti szempontból boncolgatja a háborús propaganda témáját. Roman Holec a Monarchia-ellenes cseh és szlovák propaganda témakörébe enged bepillantást, ami azon túl, hogy magyarellenes sztereotípiák sorát tartalmazta, szorosan összekapcsolódott a politikai önállósodási törekvésekkel. Pollmann Ferenc *Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború* című tanulmányában azokat a sérelmeket veszi számba, melyeket a hadviselő felek az ellenséges államok hadseregei, lakossága által elkövetett bűnöként, azokat propaganda célra felhasználtak. A szerbek offenzív félként való szerepeltetése és az osztrákok kegyetlenkedései egyaránt „színes” képet tárnak elénk: a termés elpusztítása, falvak felgyújtása, a katonák hallatlan kegyetlensége még a gyermekeket és az öregasszonyokat sem kímélte, holttestek megcsonkítása, állapotos nők meggyilkolása, s még sorolhatnám, valamint ezeknek az európai sajtóban, világnyelvekre lefordított propaganda célú felhasználása óhatatlanul a törökök kora újkori, keresztényekkel szembeni kegyetlenségeinek toposzait idézik. Szoleczky Emese a *Pasaréti Lövészárok történetéről* szóló alapos tanulmányában feltárta, hogy renthagyó, kevésbé reális, sőt, romantikus felfogást is igyekezett táplálni a hatalom a média közvetítésével a hátország lakosságában: az első, professzionális módon létrehozott hadiskanzen vértelen hősi halálról, könnyű táborozáshoz hasonló lövészárokéletről alakított ki illúziókat a látogatókban. A központi hatalmak első világháborús propagandája nem merült ki az ellenség lejáratásában és a hadisikerek dicsőítésében, mint azt Székely Tamás írásából megtudhatjuk, hanem kiterjedt a dinasztikus hagyományok tisztelésében gyökerező, a szövetséges uralkodókat dicsőítő kultuszra is. Balázs Eszter a hadviselő országok propagandájának közös elemeit gyűjtötte egybe és értékelte. Míg 1916-ig Európaszerte az önmeggyőzés, a mozgósításra való buzdítás dominált, addig a háború második felében az állami propagandában már mindenhol a meggyőzés volt a legfontosabb cél. Ez a korábbiánál összehangoltabb, a nemzeti szimbólumokra és mítoszokra erőteljesebben építő politikai propagandát eredményezett. Závodi Szilvia a háborús propaganda mindennapi, mégis különleges területére kalauzolja el az olvasót, a hétköznapi használati tárgyak propaganda célokra való alkalmazását bemutatva. A hadiékszerek (gyűrűk, láncok) készülhettek hadifém-hulladékból; az egyszerű háztartási eszközökön (tányérok, mozsarak, poharak, bögrék) és használati tárgyakon (gyufatartók, varrókészletek, bicskák) egyaránt megjelent a háborús propaganda például egy uralkodót, hős katonát ábrázoló matrica vagy faragvány formájában.

A *Sajtó és sajtóirányítás* című tematikai egység a sajtóban tetten érhető magyarországi háborús propaganda jelenségeit tárja föl. Buzinkay Géza *Sajtó és/vagy propaganda az első világháború alatt* című, a kötet egészét tekintve kiemelkedő, magyarországi háborús sajtópropagandáról szóló, átfogó tanulmánya többek között a témakör kutatásának buktatóira hívja föl a figyelmet: árnyalt szövegelemzések szükségesek, hiszen például az informálás nem tekinthető egyértelműen propagandának. A szigorú forráskritika elveinek betartása nélkülözhetetlen az általános háborús hangulat feltárásakor. Az írásból megtudhatjuk azt is, hogy a háború kitörésekor már rendelkezésre állott az agitáció mai értelemben vett teljes eszköztára, melynek előzményei 17. századiak, valamint kiépült a háborús propaganda állami intézményrendszere.

Szabó Dániel a magyarországi sajtót tekintette át a háború kitörésekor. Kontrollforrásokat is bevonva a kutatásba arra a következtetésre jutott, hogy a sajtó háborúpártisága kisebb háttal lehetett az emberekre, mint azt eddig a kutatás gondolta. A sajtót felügyelő cenzúra törvényi, rendeleti hátterét, annak intézményeit és módját a kötetben Paál Vince *Sajtóirányítás és -ellenőrzés Magyarországon a Nagy háború éveiben* című tanulmánya mutatja be. Azt a jelenséget tárja föl, miszerint Magyarországon ugyan általános cenzúra nem volt érvényben, de a háború kitörése miatti rendelkezésekkel a sajtó működését nagyban korlátozta a hatalom, mellyel minden érdekelt fél elégedetlen volt. Klestenitz Tibor tanulmányából a sajtópropaganda egy olyan háborús eszközzé vált, ami képes volt versenyre kelni a leghatékonyabb és legmodernebb fegyverekkel is. Végül Vörös Boldizsár egy, a korban újonnan felfedezett világba kalauzol el, a filmhíradók virtuális terébe, bebizonyítva, hogy az 1915-ös és 1919-es híradók jelentős közvélemény formáló eszközöknek bizonyultak.

Az első világháború propagandájának a politikai melletti másik nagy területe a művészet: az irodalom és a képzőművészet, mint azt a kötet *Irodalom és háború és Művészet és vizuális kultúra* című fejezetei bebizonyítják. Jókai Mór (Veres Miklós tollából), Ady Endre (Borbás Andrea írásából), Babits Mihály (Visy Beatrix jóvoltából) a korabeli háborús irodalmi antológiák szerzői (Boka László közleményéből), Emőd Tamás (Rózsafalvi Zsuzsanna munkájából), Móricz Zsigmond (Cséve Anna, Szilágyi Zsófia elemzéséből), Kosztolányi Dezső (Szilágyi Zsófia írásművéből) életművének feltárásában az első világháborús tematika szisztematikus vizsgálata jelentős új eredményeket hozott. A képzőművészeti és vizuális kultúra témakörében Szücs György Hermann Lipót, Murádin Jenő pedig az erdélyi művészek munkásságát méltatta. Ifj. Bertényi Iván egy sajátos közép-európai „műfajra”, az osztrák mintára elterjedt szögélőszobrok jelenségére hívja föl a figyelmet, melynek motivációja a propaganda mellett a hadi jótékonyág felállítására volt. Katona Anikó a háborús plakátművészet korabeli sajtóvisszhangjának jelenségeit elemezte a német *Das Plakat* című lap cikkeit véve alapul, végül Samu Botond Gergő az első világháborús propagandatérképek világába kalauzolja el az olvasót. Itt kell megjegyeznem, hogy a színes illusztrációkat tartalmazó, igényes kivitelű kötetben a gyufafaskatulya, jobb esetben tenyérynyi méretben közölt térképek sajnos értelmezhetetlenek.

Nemcsak a tanulmányokat, hanem a szerkesztői előszót is érdemes alaposan elolvasni, mert annak megírói arra vállalkoztak, hogy a kötetben megjelentetett írások alapján összefoglalják, hogy végül is mi jellemezte a világháború propagandáját. Milyen is volt tehát a Monarchia és ezen belül Magyarország első világháborús propagandája, és mi jellemezte e propaganda szereplőit a kötet szerkesztőinek olvasatában? Mindenekelőtt a magyar propagandára az amatőrizmus illet leginkább, például az angolszász propagandával szemben gyenge és kezdetleges volt, a benne résztvevő középosztály pedig a háború önkéntes propagandistájává vált. E hiányosság ellenére a magyar propaganda tudatos volt és szervezett, szinte mindvégig számíthatott az elit támogatására is. A propaganda-formák módosultak a háború folyamán, különféle alakváltozatai voltak, az 1918-as fordulat után „szinte már állami szintre” emelték azokat. A magyarországi propaganda egyik fontos eleme, hogy az ország

a Monarchiának fontos és erős tagja volt. A háborús propaganda változatai a civil lakosság mindennapi életébe is beszüremkedtek, melynek során a reklámok igyekeztek kihasználni a háborús konjunktúrát. A magyarországi propaganda kezdetben felülről megszervezett, állami befolyásolású, ugyanakkor spontán, alulról jövő kezdeményezések eredménye is volt. A hatalom korán felismerte a sajtó, az írástudók szerepét, cenzúrát alkalmazott: ily módon igyekezett az egyoldalú propagandának érvényt szerezni. Megszervezték a Sajtóhadiszállást, az állami propaganda központi intézményét, ennek hatékonysága azonban 1916 után több szempontból is kérdésessé vált. A propagandatevékenység ennek ellenére a háború folyamán egyre erősödött, ugyanakkor létrejöttek azok a művészeti, szépirodalmi, képzőművészeti fórumok is (háborús antológiák, képzőművészeti kiállítások), melyek nemcsak a háború mellett, hanem a háborúellenes propaganda (például kabaré, verseskötetek, publicisztika) fórumaivá váltak. Végül, a háború nagy tanulsága: a korábbiaknál jobban felértékelődött az információk ellenőrzésének igénye, tudatosodott, hogy a háború nemcsak a csatatereken, hanem egy virtuális térben, a szavak és képek koordinátái között is zajlott.

Kincses Katalin Mária

A KOMINTERN „VÉDŐSZÁRNYAI” ALATT Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás börtönéveiről 1925–1940. Összeáll., bev., szerk. Kolontári Attila – Seres Attila Argumentum, Bp. 2014. 376 oldal

A magyar kommunista mozgalomnak már a két világháború közötti időszakban, jórészt az ellene lefolytatott eljárás eredményeként emblematikus alakjává vált vezetőjét, Rákosi Mátyást 1925. szeptember 22-én tartóztatták le a magyar hatóságok. Az ellene és társai ellen elindított eljárásnak komoly nemzetközi visszhangja volt ugyan, de nagyobb füsttel, mint lánggal, ugyanis – a szerzők megállapítása szerint – a „két per negatív nemzetközi visszhangjának semmilyen hatása nem volt Rákosi további sorsára (8.)”. E megállapítás helyességével a közölt dokumentumok alapján nehéz lenne vitatkozni, bár a nemzetközi rosszallásnak talán lehetett némi szerepe abban, hogy Rákosit végül mégsem a statáriális bíróság előtt vonták felelősségre, hanem a Budapesti Királyi Büntető Törvényszék előtt folyt ügyének tárgyalása. Rákosi Mátyás első pere 1926. július 12. és augusztus 4. között zajlott. Ítéletében a bíróság az állami rend megváltoztatására irányuló kísérlet vádpontjában találta vétkesnek, és nyolc év hat hónap fegyházra ítélte. Büntetését Vácon kezdte meg, majd 1930-ban a Szegedi Fegyházban, a hírhedt Csillagbörtönben – egy kifejezetten politikai foglyok részére kialakított szárnyában – folytatta.

Ahogy közeledett a büntetés vége, Budapestre szállították és ismét perbe fogták. Ezúttal a Tanácsköztársaság idején elkövetett bűnei miatt állították bíróság elé. Felségsértés, lázadás, pénzhamisítás, gyilkosság, gyilkosságra való felbujtás vádpontokban ismét bűnösnek találtott, és az 1935. január 21. és február 8. között zajló per végén életfogytiglani fegyházbüntetést kapott, amit szintén a Csillagbörtönben kellett letöltenie.

Első peréhez képest javulni látszottak Rákosi esélyei. Ekkor már négy ügyvéd védte, s látzólag a nemzetközi helyzet is kedvezőbb volt számára, lévén hogy nem sokkal korábban, 1934 tavaszán került sor a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére, ami elvileg a két ország kapcsolatainak normalizálódása mellett lehetőséget nyújtott Moszkvának, hogy kedvező irányba befolyásolja a per kimenetelét. Ám nem így történt. A magyar igazságszolgáltatás

mereven elzárkózott attól, hogy Rákosi ügyét politikai érdekek által befolyásolt kérdésnek tekintsék. Véltetően igaza volt Vámbéry Rusztemnek, Rákosi egyik ügyvédjének, aki úgy vélte, hogy a magyar kormány a perrel meg akarta nyugtatni azokat a politikai erőket az országban, amelyek ellenezték a diplomáciai kapcsolatfelvételt Moszkvával, és így kívánta demonstrálni, hogy dacára a kapcsolatfelvételnek, nem tűr el semmiféle kommunista propagandát Magyarországon (62–63.).

A sok ügyvéd egyébiránt szintén nem szolgálta Rákosi ügyének előmozdítását, mert nemcsak szakmai véleményük, módszerük, védelmi taktikájuk, de politikai felfogásuk is különbözött.

Emellett a Szovjetunió is olyan szarvashibákat vétett, ami eleve lehetetlenné tette, hogy Rákosit valamely, a Szovjetunió részéről nyújtott kedvezményekért cserébe távozni engedjék a Szovjetunióba. (Pedig erről gyakorlatilag a kezdetektől, 1926 óta folytak tárgyalások).

Ilyen baklövés volt Moszkva részéről, hogy 1934 áprilisában jóváhagyta Rákosi kérelmét a szovjet állampolgárság megszerzésére, majd tetézték ezt azzal, hogy a második per ítélethirdetése után, 1935 nyarán a Komintern VII. kongresszusán Rákosit beválasztották a Végrehajtó Bizottságba. Ezzel ugyanis Rákosi „minősége” is megváltozott, mert egyszerű politikai fogolyból nemzetközi szervezet vezető tisztségét betöltő személlyé lépett elő, amely a fennálló államrend megváltoztatását tűzte ki célul. Aligha kétséges, hogy Moszkvában is tisztában voltak e lépések várható következményével, ám a Szovjetunió számára is jól jött Rákosi súlyának növelése, hisz így a nemzetközi munkásmozgalom egyik vezető funkcionáriusáért emelhetett szót. A dokumentumokból azonban szépen kirajzolódik, hogy a Szovjetunió felsőbb vezetése korántsem tekintette valódi szívügyének Rákosi kiszabadítását, s az időről időre meg is feneklett a párt- és államapparátus bürokratikus útvesztőiben. Nem mozdította elő ügyét az sem, hogy 1938-ban a tisztogatás során kivégezték Kresztyinszkij külügyi népbiztos-helyettest, illetve az időközben hazarendelt budapesti szovjet követet is, akik hivatalból leginkább exponálták magukat kiszabadításában. A nemzetközi/államközi kapcsolatok is kedvezőtlen fordulatot vettek, amikor az Antikomintern paktumhoz való csatlakozása miatt a Szovjetunió 1939 februárjában függesztette a diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal.

Végül azonban, ahogy az ilyen kényes kérdéseknél lenni szokott, éppen az államközi kapcsolatok javulása és a nemzetközi helyzetben bekövetkezett elmozdulások tették lehetővé, hogy Rákosi villámgyorsan a börtön falain és az ország határain kívülre kerüljön. Kiengedésének jogi alapjául az az 1928-ban elfogadott törvény szolgált, amely szerint a rabokat saját kérelmükre a börtön felügyelőbizottságának ajánlása alapján az igazságügyi miniszter feltételes szabadlábra helyezhette, ha büntetésük időtartamának háromnegyed részét már letöltötték és fogva tartásuk ideje alatt jó magaviseletet tanúsítottak, így fennállt a javulásuk lehetősége. Miután az életfogytig tartó szabadságvesztés 20 évben volt nevesítve, ennek ideje 1940 őszén érkezett el Rákosi Mátyás számára. 1925-ben egy, ha nem is daliás termetű, de jó kiállású férfi állt a bíróság előtt, 1940-ben pedig egy elhízott, egészségileg megroggyant ember hagyta el a börtön kapuját és Magyarországot is – sajnos nem örökre.

A forrástárban közreadott iratokat két oroszországi levéltárból, az Orosz Állami Társadalom- és Politikatörténeti Levéltárból (RGASZPI) és az Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltárból (AVP RF) válogatták a szerkesztők/szerzők. Az összesen 376 oldalas kötetben 110 többnyire orosz nyelvű, kisebb részben eredetileg magyar és német nyelven készült dokumentum kapott helyet Rákosi Mátyás börtönéveinek időszakából.

A közölt iratok tartalmazták a börtönben sínylő magyar pártvezető és a szovjet emigrációba kényszerült családtagjai közötti üzenetváltásokat, illetve ártaluk a Komintern érin-tett testületei, továbbá a szovjet pártszervek elé terjesztett megkeresések nagy részét, amely az események rekonstruálásában és hátterének megértésében az egyik legfontosabb forrásul

szolgálnak. A válogatásnál a szerzők kifejezetten arra törekedtek, hogy azok a levelek kerüljenek a szélesebb nyilvánosság elé, amelyek bemutatják Rákosi helyzetét a fegyházban, a kedély- és egészségügyi állapotát, betekintést nyújtanak mindennapjaiba, illetve a kapcsolati körére utaló adatokat tartalmaznak. A dokumentumok másik nagy csoportját azok a jegyzőkönyvek, feljegyzések stb. alkotják, amelyek a kiszabadítására irányuló kampányok és akciók hátterét és fontosabb fordulóit világítják meg.

A két levéltár forrásköréből válogatott dokumentumkötetből alapvetően egy olyan párhuzamos történet bontakozik ki előttünk, amely kétfajta interpretációt is megenged. Az egyik a nemzetközi helyzet képlékenységből kiinduló, Rákosi kiszabadulását a nemzetközi proletárforradalom égisze alatt elképzelő, a nemzetközi kampányok sikerében bízó, és az ügy végkifejletét végső soron a nemzetközi munkásmozgalom moszkvai központi szervehez, a Kominternhez kötő események sorozata. Döntően ezt világítják meg a Komintern archívumában felkutatott iratok. A másik a szovjet Külügyi Népbiztosság által képviselt, jóval óvatosabb és racionálisabb, a nemzetközi helyzet aktuális állapotával is számoló, a hagyományos diplomáciai eszköztárat nem feltétlenül megkerülőni akaró gondolkodásmód. Ezt az olvasatot nyújtják a külügyi levéltárból előkerült dokumentumok.

A közölt iratok, amelyek keletkezésük időpontja szerint, kronológiai sorrendben szerepelnek a kötetben – időbeli eloszlása egyenetlen. A bebörtönzésétől a második perre való felkészülésig tartó nyolc évről mindössze tucatnyi irat kerül közlésre. Az 1931–33 közötti évekből pedig semmilyen dokumentum nem szerepel a kötetben. Az 1925–34 közötti időből nyilvánvalóan sokkal kevesebb orosz forrás állt a kutatók rendelkezésére, mint az 1934-et követő időszakból. Ennek magyarázata az orosz levéltárakra jellemző kutatási nehézségek mellett vélhetően abban is rejlik, hogy a szovjet külképviselet 1934–35 fordulóján történt budapesti megtelepedését követően a korábbiakhoz képest egy sokkal erőteljesebb irattermelés indult meg, hiszen a szovjet diplomácia a helyszínről, a perben résztvevő felek révén közvetlenül informálódhatott az események alakulásáról.

A szerzők gondosan ügyeltek arra, hogy az eredeti dokumentumon szereplő széljegyzetekre, margóra, egyéb helyre írt kézirásos bejegyzésekre, a dokumentumokon lévő gépelt eredeti vagy későbbi kézirásos aláhúzásokra, kiemelésekre utaljanak a gazdag, de nem túlburjánzó jegyzetapparátusban. A dokumentumok jelzetén meghagyták az irat keletkezésének körülményeire, helyére és időpontjára, továbbá minősítési fokára vonatkozó információkat. Közölték a másolatok, többletpéldányok rendeltetési helyére utaló adatokat is, amelyekből kiderül, hogy az okmány a hivatali apparátus mely szintjére jutott el, és esetleg milyen szerepet játszott a későbbi döntéshozatalban. A kötet végén rövid angol és orosz nyelvű összefoglaló és névmutató szerepel, megkönnyítve az érdeklődő tájékozódását. A dokumentumok tartalomjegyzéke további segítséget nyújthatott volna. A kötet szerzői/szerkesztői láthatóan nagy súlyt fektettek arra, hogy az iratokban előforduló minden egyes személy életrajzát felkutassák, ezzel is segítve a tájékoztatást. A rendkívül adatgazdag és igen terjedelmes, bár szerényen csak bevezető gondolatokként szerepeltetett 76 oldalas tanulmány részletes és kitűnő eligazítást nyújt az olvasónak a korszak és a magyar–szovjet kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, és a közölt dokumentumok helyén való kezeléséhez.

Mi a jelentősége a kötetnek? A dokumentumgyűjtemény számos kérdést árnyal és helyez jobb megvilágításba. A fontosabbak közé tartozik, hogy a forráskötet alapján kirajzolódó történeten végigtekintve egyértelműen látható: a szovjet diplomácia sosem kívánta a Rákosi-ügynek alárendelni a Magyarországgal az 1920-as években még egyenetlen, de bízható jeleket is magában hordozó, majd 1934-ben hivatalos rangra emelt, s 1940-ben egyenesen felfelé ívelő bilaterális kapcsolatrendszerét. A feldolgozott források és a közölt iratok alapján egyértelműen kiderül az is, hogy a két per negatív nemzetközi visszhangjának semmilyen befolyása nem volt Rákosi további sorsára. Rákosi, ha szerepét mégoly fontosnak is tüntették fel a második világháború

utáni irodalomban és visszaemlékezésekben, valójában csak szimbolikus személy, eszköz volt nemcsak a szovjet propaganda, de legalább annyira a magyar politika számára is. Ugyanígy megerősítést nyernek azok a vélemények, amelyeket részben a kötetet jegyző szerzők fejtettek ki korábbi műveikben, miszerint téves az a feltételezés, hogy a honvédszászlók visszaadását a Szovjetunió gesztusaként, s jószomszédi szándékainak demonstrálásaként kell értékelni. Bár a történeti köztudatba ekként vonult be, s mind a mai napig ekként van jelen ez az esemény, a zászlók 1941. évi visszaadásának történetét valójában nem lehet a Rákosi-ügytől függetlenül tárgyalni, vagy a két kérdéskört szétbontani egymástól.

Végül nem mellékes szempont a kötet érdemeinek sorában az emberi sors nyomon követése sem, hiszen a másfél évtized börtönben töltött idő – minden bizonnyal – nyomot hagyott a magyar nép későbbi „atyjának” lelki világában.

Mindent összevetve egy igényes, hiánypótló munka született, amely joggal számíthat a magyar történetírás kiemelt figyelmére.

Hornyák Árpád

Széchenyi Ágnes

PÁLYAKÉPEK

Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból

Corvina, Bp. 2015. 383 oldal

Az idén 60 esztendő szerző – a kerek évforduló kapcsán érdemes munkásságát pályatársai, tisztelői *Könyv, kontextus, medialitás* című emlékkönyvvel nyugtázták – a címben szereplő, recenzióknak tárgyát képező könyvében hat pályaképet gyűjtött csokorba. Irodalomtörténésznek mondja magát (7.), a portrékat – láthatjuk – művelődéstörténeti metszeteknek tartja. A recenzens pedig azt állítja, hogy e kötet a történettudomány számára is fontos írások foglalatja. A terminológiai szörszálhasogatás bizonyosan félrevisne. Nevezheti magát korunkban a kutató történésszék, irodalomtörténésznek, művelődéstörténésznek és más hasonlóknak, lényeges munkát csak társadalomkutatóként tehet le az asztalra. Tehát úgy, ha – természetesen alapszakmája tudásán túl – bőven merít a szomszédos tudományágak tudástárából is, vagyis – például csak akkor igazán jó irodalomtörténész, ha járatos a rokontudományok, leginkább a történettudomány berkeiben és vizont.

Széchenyi Ágnes munkásságának – a szokásos erényeken: töretlen szorgalommal felhalmozott nagy anyagismeret, jó forráskezelő és elemzőkészség – számomra legrokonosnabb vonása az, hogy szépen, irodalmi mércén mérve is jól ír. Bizonyára megszenvedti az alkotás gyötrelmeit, ám amit az olvasó elé tár, az világos, könnyed eleganciát sugárzó, belbilincselő szöveg. A szerző azért mozog otthonosan Vészi József, Biró Lajos, Horváth Zoltán, Sárközi Márta, Kornfeld Móric, Szegi Pál világában – az ő mívesen megírt portréinak örvendhet az olvasó –, mert korábbi, esetenként jóval korábbi publikációi birtokában tette közzé e gyűjteményes kötetet, tehát évtizedek óta tudatosan építkeznek.

Emlékezetes az 1986-ban megjelent *Válasz*-antológiája. 1997-ben a folyóirat 1934–38-as időszaka, majd 2009-ben annak az 1946–49-es éveinek monografikus feldolgozásával váltott ki elismerést. Az elsüllyedt életművű, életében nagy valószínűséggel önálló kötethez sem jutó Szegi Pál (1937-re *Svábhgyei elégia*k címmel összeállított verseskönete jó, ha korrektúra formáig jutott el) hagyatékát Széchenyi Ágnes gyűjtötte egybe, majd abból a válogatott írásokat *Játék és lelkiismeret* címmel 2001-ben adta ki. Jelen írása a 2001-es kötet bevezető

tanulmányának továbbfejlesztett változata. Széchenyi Ágnes itt is megmutatja, miként kell és lehet rengeteg, egymásnak számtalanszor ellentmondó, szétszórt adathalmazból idegőrlő munkával élő portrét gyúrni. Az így rekonstruált életút pedig újabb bizonyosság arra, hogy számos esetben igen tehetséges, nagyműveltségű, kemény akaratú ember is második vonalban, ha úgy tetszik, ismeretlenségben marad.

Molnár Ferenc Márta leányának ugyan nem kellett osztoznia második férje, Sárközi György tragédiájában, ám élete e nélkül is tele volt hányattatásokkal. (A zsidó származású férj indította útjára a *Válasz* című folyóiratot. Azzal a hatalmas ambícióval, hogy az – Németh László szóleleményével – olyan száj legyen, amelyen át a magyarság *válasza* végre felszakad.) Sárközi Márta egy darabból faragott, megindítóan nemes alakjának Széchenyi Ágnes 2004-ben *Menedékház* címmel megjelent kötetével állított maradandó emléket.

Kornfeld Móricról természetesen 2006 előtt is sok mindent lehetett tudni. Ám e tudás rendszerezése, összefoglalása a szerző által szerkesztett, az említett esztendőben magyarul, 2007-ben a tengeren túl angolul napvilágot látott könyvvel történt meg. A kezünkben lévő kötetben olvasható, széles társadalmi beágyazottságú Kornfeld-portré pedig a 2006-ban megismertnél is lényegesen bővebb, összetettebb.

A hat szereplő között négy – így-úgy – egymásnak rokona is. Sárközi Márta nem csupán Molnár Ferencnek volt a leánya, hanem egyben a hazai publicisztika egyik jelesének, Vészi Józsefnek az egyik unokája. Biró Lajos Mártának a nagybátyja, Horváth Zoltán pedig Márta első férje volt. Szegi Pál kivételével az ábrázoltak zsidó származásúak. Sorsuk az asszimiláció sikerének és kudarainak fényes, árnyékos története.

Vészi József a húszas években is a *Pester Lloyd*nak, tehát a kormány félhivatalos lapjának az élén áll, s ezzel azt is mondhatjuk, hogy nap mint nap ő rajzolta meg külföld felé a hivatalos Magyarország arcát. 1928-ban – 70. születésnapján alkalmából – megkapta a Corvinláncot. Igazi befolyás mégsem volt a kezében. Az ő nagy korszaka az 1918 előtti liberális Magyarország. Megcsinálta a Berlinben megjelenő *Jung Ungarn*t, azt az 1911-ben összesen 12 számot megélt folyóiratot, amely alcíme szerint *Monatschrift für Ungarns politische, geistige und wirtschaftliche Kultur*. Bár kuriózum maradt, de – tudjuk meg a kötet egyetlen nem kifejezetten személyi arcélt rajzoló tanulmányából – testvére a *Nyugat* című folyóiratunknak, s ha tovább folytatja, akkor ugyanolyan jelentékeny, s jellege okán talán még annál is fontosabb orgánumnak lett volna. Mi pedig azt tesszük hozzá, hogy a húszas években bizony Bécs volt a kapu, amelyen keresztül a külföld az ottani magyar emigráció lapjaiból tájékozódhatott a „Horthy-betyárok” (Jászi Oszkár gyakran használt kifejezése) országáról. Az emigráció által megrajzolt kép nemegyszer torzán tükrözte a hazai valóságot. Vészi Józsefnek és lapjának tehát bőven volt mit ellensúlyoznia.

Vészi Józsefnek két leánya volt. Margit és Jolán. Margit – hiába ellenezte apja – hozzáment Molnár Ferenchez, akitől aztán elvált. De előtte megszülette Mártát, aki nagy jólétben, ám didergő magányban nevelődött fel. A másik leány Blau Lajoshoz ment feleségül, akit Biró Lajosként ismerünk. Neki is a dualizmus időszaka volt a nagy korszaka. Az országé is – tehetjük hozzá a társadalmat is felvillantó remek tanulmány adatai alapján. Magyarországon – például – 1906-ban 1787 lap összesen 160 millió példányban látott napvilágot. E számok akkor lesznek igazából beszédesek, ha hozzátesszük, hogy a példátlanul gyorsan fejlődő korabeli, mintegy háromszor nagyobb népességű Német Birodalomban 1914-ben 4200 hírlap és 6500 folyóirat létezett (79., illetve 46.).

Az 1918-as polgári demokratikus forradalomban Biró Lajost államtitkári posztra nevezték ki a megszerveződő Külügyminisztériumba. Apró filológiai hiba, hogy a kötetben hol államtitkárként, hol helyettes államtitkárként szerepel (64., 114., 116.). Nagyobb hiba, hogy a lényeg említetlen maradt. Az ugyanis, hogy magas állására – mert nem volt előképzettsége, hozzáértése – Biró Lajos alkalmatlan volt. Messze nem egyedül. Államtitkári kinevezése a

Külügyminisztérium adminisztratív vezetésére szolt. Amit vezetni kellett volna, az valójában még alig létezett –, meg kellett volna szerveznie. Világnézete, a polgári demokratikus forradalom céljaival való belső azonosulása okán politikai feladatra természetesen alkalmas lehetett. Ám itt szervezni, hatalmat gyakorolni kellett. Volna. Biró csődje mögött magának a forradalomnak a várható bukása is felrémlik. Utódja Harrer Ferenc lett, aki e posztra messze rátermettebb volt, ám a hatalomgyakorlásban ő sem jeleskedett. Arra pedig azért is szükség lett volna, mert a Külügyminisztérium megszervezésénél is megmutatkozott a magyar társadalmat ősrégen forgácsoló kuruc–labanc megosztottság. Széchenyi Ágnes ugyan tudja, hogy „kifejezetten bele kell helyezkednünk a történésekbe”, ám ahhoz aligha elégséges Biró publikációinak vizsgálata (114.).

A forradalmak bukása után Biró nem tűnik el a süllyesztőben. Tehetsége és kapcsolatai révén hamarosan kibontakozik – természetesen már nem itthon – második nagy időszaka. A filmes Biróról beszélünk, akinek jelentős szerepét Korda Sándor bizony alaposan eltakarta, miközben Korda „legnagyobb erőssége mindig is a Biró Lajossal való együttműködése volt” – idézi Széchenyi Ágnes a meggyőző szakirodalmi helyet (149.).

Horváth Zoltán – szintén igen komoly alaputatást tükröző – portréja veti fel a legtöbb problémát. Az ő sorsa is magában hordozza a magyar társadalom szakadékos megosztottságát, amelyből következően hányatott életútjának súlya alatt (messze nem egyedülként) kelően körültekintő mérlegelés helyett ugyancsak elrajzolja az 1918–19-es forradalmak utáni, s különösen a második világháborús magyar história arányait. Kiváltképpen a *Hogy vizsgáztott a magyarság* című 62 oldalas füzetének megállapításaival vetette el a sulykot: „elképzeltetlen az, hogy emberek mit bűnöztek valamennyiünk ellen. Felfoghatatlan az, hogy akadtak emberek, akik odaadták magukat ehhez az észbontó, céltalan pusztításhoz eszközül, s nem lehet irgalmazni azoknak, akik ilyen állati brutalitással feláldozták céltalan tébolyuknak egy ezeréves ország minden múltjának legszebb emlékeit”. Széchenyi Ágnes úgy véli, e sorokban „nem a zsidóság, hanem a nemzet tragédiája szólal meg” (167.). Vele szemben az általa néhány oldallal odébb idézett Denis Healey, a brit Munkáspárt külügyi részlege vezetője fogalmazott pontosan. Ő Budapesten járva 1947. január végén is azt látta, hogy egy „neuraszténias zsidó entellektüel”-lel találkozott (170.). 1944 infernója természetesen bőven adott okot neuraszténiára. Ám a mérlegelő történész arra mutat rá higgadtan, hogy a magyar sorsot a történelmi múlt, a geopolitikai helyzet, s nem csekély mértékben az ország akkori urainak elhibázott politikája formálta.

Horváth Zoltán ellenben jobb osztályzatot érdemel az MSZDP 1948-as betagozásában vitt, „dicstelen”-nek mondott szerepéért. (Nyilván csupán elírás, hogy közben a szerző pártegyesülésről ír. – 176.) És szintén minden bizonnyal mégis lehet magyarázatot találni Horváth Zoltánnak az 1956-os elemi erejű magyar népfelkelés és szabadságharc eltiprása utáni konok elvhűségére. Alapfokú magyarázat, hogy akkor még messze nem fejeződött be a két világrendszer küzdelme. Horváth Zoltán emberi nagyságára vall, hogy személyes sorsa, elvtársai által történt kínzása, 80 hónapi börtöne sem homályosítja el szeme előtt a köztörténeti alaptényt: a mintegy 55 millió halottat és tengernyi kint az emberiségre zúdító második világháborút a kapitalista Németország robbantotta ki. Az is elemi tény, hogy a marxizmus messze nem azonos az akkoron uralkodott vulgármarxizmussal. A ma történésze pedig mindehhez hozzáveszi azt az aligha vitatható tényt, hogy a Szovjetunió pusztulása után a világkapitalizmus, s a nagyhatalmai közötti machinációk nemhogy élhetőbb, hanem nap nap után élhetetlenebb körülményeket eredményeznek emberek milliárdjai számára.

Nem maradhat szó nélkül Horváth Zoltán 1961-ben (és utána sok esztendőn át) megjelent valóban nagy hatású *Magyar századforduló* című könyve. E mű – a szerző állításával szemben – jó ideje messze nem alapmunka (179.). Az eligazodáshoz bőven elegendő Litván

György írásait kézbe vennünk. Horváth Zoltán annak idején az uralkodó sematikus felfogással szemben joggal mutatott rá az általa második reformnemzedéknek nevezett szűk értelmiségi elit modern Magyarországot akaró erőfeszítéseire. Ám Tisza István Magyarországa a Horváth Zoltán által sugalltnál jobban teljesített, az általa előtérbe állított polgári radikálisok pedig messze nem tudtak az első reformnemzedékhez hasonló társadalmi erővé válni. Ebben döntő szerepe volt a Társadalomtudományi Társaságban 1906-ban bekövetkezett szakadásnak. Ez után derült ki igazán, hogy a rendszert váltani akarók szinte kizárólag frissen asszimilált zsidók. Elszigeteltségüket jelentős részben a tehetős hazai zsidóság túlnyomó hányada velük szembeni ellenszenvének köszönhatték. Mert azok vagy az uralkodó dzsentri mentalitáshoz törleszkedve kifejezetten jól érezték magukat Tisza István liberális rendszerében, vagy – ezt döntően Vázsonyi Vilmos életútja, Jászival való gyűlölködésük példázza – a rendszeren belül keresték a jobbítás lehetőségeit. Lesznai Anna, alias Moscovitz Amália 2015-ben a *Múlt és Jövő* által ismét kiadott (1966 az első kiadás éve) *Kezdetben volt a kert* című impozáns terjedelmű kulcsregénye művészi tablója mindennek.

A kötettel szembeni kifogások még tovább sorjáztathatóak lennének, ám a lényeg az, hogy a latban az értékek nyomnak többet. Szintén pozitívum, hogy a nevekben is imponálóan gazdag munkát gondos névmutató zárja.

Pritz Pál

A SZUEZI VÁLSÁG ÉS MAGYARORSZÁG – 1956.

Tanulmányok

Szerk. Újváry Gábor

Veritas – Magyar Napló, Bp. 2017. 148 oldal

A SZUEZI VÁLSÁG ÉS MAGYARORSZÁG – 1956.

Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc,
illetve a szuezi válság történetéhez

Összeáll., bev. Sáringer János

Veritas – Magyar Napló, Bp. 2017. 470 oldal

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc vérbe fojtására október/november fordulóján indított szovjet agresszió és az Egyiptom ellen a szuezi csatornaövezet megszállására indított angol–francia–izraeli támadás időpontjának egybeesése, következményeinek egymásra hatása évtizedek óta foglalkoztatja a történészeket. A nemzetközi szakirodalomban a kilencvenes években a fokozatosan szabaddá váló levéltári források, a politikusi emlékiratok felhasználásával mind több és több szerző szentelt figyelmet a Suez és Magyarország párhuzamból felmerülő kérdések – legalább érintőleges – vizsgálatának. Idehaza az '56-os Intézet évkönyveiben megjelent tanulmányok, majd 1999-ben Denis Lefebvre-nek *A szuezi ügy* címmel az Osiris Kiadónál megjelent kötete, benne a francia–magyar kapcsolatok szakavatott kutatójának, Kecskés D. Gusztávnak az utószavával, a korszak nemzetközi viszonyait idehaza elsőként feldolgozó Békés Csaba írásai, a szegedi egyetemem 2006-ban a témáról szervezett konferencia előadásai mind szélesebb aspektusban ábrázolták az eseményeket, felhasználva a témára vonatkozó, szerénynek mondható hazai forrásbázist is. Tény, hogy a csupán jelzésként említett munkák, ha meg is fogalmazták a szuezi akció

elindítása és a szovjet pártvezetésnek a forradalmi Magyarország elleni támadásra kiadott parancsa közötti valóságnak tűnő, vagy feltételezett összefüggések lehetőségeit, megalapozottan dokumentált választ nem tudtak adni. Ily módon a „szuezi ügy” és annak kihatásai változatlan aktualitással bírnak a történeti vizsgálódás számára. Azaz máris igennel válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy indokolt volt-e a magyar forradalom 60. évfordulójához kapcsolva a Veritas Történetkutató Intézet által rendezett konferencia előadásainak kiadása, melyek középpontjában változatlanul ez a kérdés állt. Annál is inkább indokolt volt a döntés, mert az előadók/szerzők felkérésénél, a témák kiválasztásánál a szervezők sokrétűsége és sokszínűsége törekedtek, és ezzel jól sikerült körképet adnak a szuezi és a magyar krízis nemzetközi beágyazottságára vonatkozó kutatások jelenlegi állásáról, az eltérő, olykor markánsan szembenálló nézetekről.

A hat tanulmányból, két esszéből, egy visszaemlékezésből és egy (a tematikához áttételesen kapcsolódó) forráselemzésből álló kötetben korábbi kutatásaikra támaszkodva Kecskés D. Gusztáv és J. Nagy László foglalták össze a két válságot meghatározó történeteket, megalapozva ezzel konferencia (és a kötet) gondolatmenetét. Ezt jól egészíti ki Kovács Tamás írása (Suez látképe Tel-Avivból), ami Izrael Állam történetének és a háborúban játszott szerepének bemutatásával teszi kerekké a „szuezi ügyet”. Egedy Gergely üdvözlendő tematikai „újtással” Eden angol miniszterelnök memoárjában vette nagytó alá a szuezi eseményekről írottakat. Konklúzióként a politikus (számomra eltúlzottnak tűnő) erkölcsi és politikai felelősségét hangsúlyozza a válság kezelésében, a nyugati világ egységének megbontásában való részvételben és ezzel a Szovjetunióval szembeni közös fellépés esélyeinek csökkentésében. A téma eddigi kutatása során még soha nem kerültek feldolgozásra egyiptomi külügyi források, amit most szakirodalmi kontextusba ágyazva Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed Al-Naggar pótol, amikor budapesti, moszkvai és belgrádi diplomáciai jelentéseket értékel és ismertet. Ezek fényében vont le következtetéseket az angol–francia–izraeli invázió és a magyar események közötti összefüggésekre. Teljesen más műfajban, ritkán adódó lehetőséggel, ezt a történeti elemzést színes képpel egészíti ki az *Esti Budapest* című napilap egykori tudósítójának, a Párizsban élő André Farkasnak a visszaemlékezése. Farkas hónapokat töltött a háború előtti hónapokban Egyiptomban, így láthatta nemcsak az ottani magyar külképviselet munkáját, de az egyiptomi élet mindennapjait is.

A részletes szaktanulmányok sorát Sáringer János írása zárja, amely logikus összefüggésben tekinti át a történetek sorát a világpolitikában az ötvenes években lezajlott változásoktól, a Gamel Abdel Nasser hatalomra kerülésével bekövetkezett új egyiptomi politikai irányvonalról kezdve a szuezi csatorna államosításából következő eseményeken át a háború nyomán bekövetkezett közel-keleti erőeltolódásokig. Tanulmányának fontos záróeleme, hogy (a recenzens megítélése szerint) reális választ ad a központi vitakérdésre: volt-e közvetlen összefüggés a két válság között? Érdemes ezt idézni. „A Sévres-ben 1956. október 23–24-én lezajlott brit–francia–izraeli tárgyalásokon szóba kerülhettek a Magyarországon zajló események, amelyek azonban nem befolyásolták az izraeli támadás időpontját. A magyarországi beavatkozással kapcsolatos Kremlben zajló vitára és Hruscov döntésének végkimenetelére a források szerint közvetlenül nem hatott a szuezi krízis. Sokkal inkább az, hogy a magyar kormányok október végétől nem tudtak úrrá lenni az eseményeken, amelyek a többpártrendszer létrejötté felé mutattak. A kilépés a Varsói Szerződésből és a semlegesség deklarálása pedig szembement a hidegháborús érdekszférendiszer játékszabályaival” (121.).

A kötet két esszé típusú írásában Francois David eredetileg angol nyelvű cikke (kár, hogy nem közölték az eredeti munka bibliográfiai adatait) a csatorna államosítása nyomán kialakult nagyhatalmi konfliktusról és ennek kihatásairól értekezik, Jeszenszky Géza pedig a gyakran felbukkanó érzelmi alapokon nyugvó kérdést – cserben hagyta-e Magyarországot a Nyugat 1956-ban?

– boncolgatja. Kétségtelenül igaza van abban, hogy ezt a történelmi valóság alapján aligha lehet megválaszolni, így nem marad más lehetőség, mint a virtuális erkölcsi felelősség boncolgatása.

A kettős válság eseménysorában a magyar tragédiához kapcsolódik Zinner Tibor forráselemzése, aki a Mindszenty József életére vonatkozó sok éves kutatásai apró részleteként a bíborosnak az amerikai követségben eltöltött években (1956–1963 között) útjára indított 80 leveléből elemzi a forradalom és szabadságharc eseményeit érintő írásait. Hangsúlyozza, hogy valamennyi levél markánsan tükrözi a bíboros-prímás következetes politikai és erkölcsi felfogását a kommunista rendszerről, a forradalmat követő terrorról, nem egyszer a hivatalos amerikai politikáról. Talán nem is volt véletlen, hogy levelei válasz nélkül maradtak.

Elvben szorosan kapcsolódik a konferenciakötethez a vele egy időben megjelent forráskiadvány, amely részben hasonló a forradalom eseményeiről és azok utóéletéről a külföldi levéltárak dokumentumaiból készült korábban publikált összeállításokhoz. Jelen esetben, a Veritas Intézet nemzetközi kapcsolatainak köszönhetően, a szuezi háborúra fókuszáló egyiptomi forrásokból válogatott a szerkesztő, miközben bőven élt a magyar külügyi irattárnak az 1956-os év eseményeit szélesebb spektrumban tükröző (és mindeddig ismeretlen) anyagának kínálatával is, amivel sikeresen gazdagította a nem mindig releváns diplomáciai jelentések kínálatát. Ezek közé sorolhatjuk a kairói követség három időrendi összefoglalóját a szuezi válsággal kapcsolatos eseményekről (33., 46., 83. 1956 július-október), a Külügyminisztérium és a New York-i magyar ENSZ képviselő közötti táviratváltásokat és telexüzeneteket (54., 57–60.; 1956. november 1–3.), illetve szorosan a témához illeszkedően a kairói követség jelentéseit a forradalom egyiptomi visszhangjáról és a csatornaháborúról (80–82., 1956. december 7.).

Természetesen a 97 dokumentum igazi újdonsága az a 27 egyiptomi forrás, amelyek között olvashatjuk Nasszer beszédét az államosítás bejelentésekor (18.), a háború idején (56.), az elnöknek az államosításról tartott nemzetközi sajtótájékoztatójáról készült feljegyzést (27.), az egyiptomi diplomaták jelentéseit Moszkvából, Washingtonból, Pekingből, Belgrádból, Új-Delhiből a háború kiváltotta reflexiókról. Külön csoportot képeznek az 1956 tavaszán Budapestre érkezett egyiptomi követ Náfe Záde beszámolói (68., 74., 85., 90.) a magyarországi eseményekről, annak ellenére, hogy a diplomata csak fokozatosan ismerte ki magát a hazai viszonyokban. A jelentéseket a szerkesztő részletes jegyzetekkel korrigálta és egészítette ki, ám ezekből sajnos kimaradt Záde személyének bemutatása, ami a róla alkotott képet teljessé tette volna.

A forrásokat angolul és arabul is közölt „bevezető szerkesztői megjegyzések” foglalják keretbe, amelyek kitűnő képet adnak a magyar külügyminisztérium korabeli szervezetéről, röviden felvázolják az egyiptomi külügy struktúráját, a szakirodalom alapján összefoglalják a nemzetközi viszonyokat, a magyarországi fejlődést 1953 után, a közel-keleti helyzetet a szuezi támadás előtt és bemutatják, miként látják az egyiptomiak a magyar forradalmat. Miközben elismerésre méltó módon részletes jegyzetekben szólnak valamennyi megemléített eseményről és közéleti személyről, néhány kisebb jelentőségű beosztásban működő diplomatáról láthatóan nem sikerült információkat szerezni (Záde követet már említettük, de ez történt Szabó Jánossal, a magyar ENSZ képviselő tanácsosával, bizonyos Harry Corn amerikai elemzővel). Mindezt csak tovább bonyolítja, hogy nem készült névmutató, ami sokat segítené volna a tájékozódásban. Ehhez kapcsolódva csupán a jobbító szándék mondatja a recenzenssel, hogy célszerű lett volna a levéltári források jegyzékében a számkódokat feloldani, s így tudatni, hogy melyik anyag milyen szervezeti struktúrához tartozik.

Gecsenyi Lajos

Pritz Pál

A RELATIVIZÁLÁS ELFOGADHATATLANSÁGA

Hazánk és a nagyvilág – Újabb tanulmányok

Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Bp. 2016. 516 oldal

Immár hagyomány, hogy Pritz Pál a történetpolitikai igényű írásait időről időre kötetbe foglalja. A sorozat legújabb darabjával 2016 végén jelentkezett. A felvállalt műfaj ugyan ellépést jelent a tudományos közlemények kimért tárgyyszerűségétől, a történelemtudós tolla azért magától értetődően szakmailag is tartható esszéket kívánt előállítani. Ezt szem előtt tartva érdemes megvizsgálni, mi mindent nyújt és mire alkalmas a kiadvány nemcsak a történész-kollégák, hanem a laikus érdeklődők számára is.

A 2010 és 2015 között született szövegek jelentős része felolvasásra szánt, vagy előadásként összeállított anyag, de akad közte könyvkritika, vagy több részből összetapasztott forráselemző nagytanulmány is. Egyaránt találkozni ezért retorikusabb modorral és olykor veretes félirodalmi vagy publicisztikai stílussal is, mindenesetre döntően *természetes-közérthető* és nem száraz tárgynyelven szóló szövegekről van szó. Nota bene, Pritz a külügyi források nyelvét is folyékonyan beszéli, azokat mégsem *diplomatikusan* beszélgeti. Az egyes részműfajok leltárba vétele pedig egyben a szerzői munkásság újabb tevékenységi köreit és szerep(lés)hangsúlyait is elárulja.

A szerző már a könyv élén megtiszteli az olvasót a saját nézőpont, értékválasztás és tudománypolitikai alapvetés rögzítésével.

A bevezetőjében írtak szerint „a múlt fő vonásaiban, számos esetben részleteiben is pontosan rekonstruálható”, annak „reális valósága” és „a történelem valós arányai” az erre legkívánatosabb és legfelszereltebb történettudomány által megragadhatók (5–6.), ugyanis – mint később írja – lehetséges „józanul mérlegelni” a „makacs történelmi tényeket” (94.), és szükséges is „a tények nyelvén fogalmazni” (85.). Emellett a szükséghez képest bizonyos empátiikus-együttérző felfogás mellett tör lándzsát; összefoglalóan pedig – érintve a kortárs udvari- és indulattörténeszek jelenségét – a történeti munka alkati-morális kívánalmait a következő receptbe sűríti: „tehetség, tisztességes szándék és tisztességes felkészültség” (227.). Azt is megfogalmazza, hogy a „hazai történetpolitikai gondolkodásnak” létezhetne „egészséges” formája (7.), méghozzá egy minél fejlettebb *kollektív önismeret* talaján. A kritikai forrásanalízis és az összetett-kontextuális látásmód szülte modern történetírói eredmények szerint fontos előmozdító a „társadalmi tudat higiénijának” (Kosáry Domokos), ezzel javára válva már az ifjúságban formát öltő mindenkor „hazafiasságnak”.

Üdvözölhetők, mert tiszta helyzetet teremtenek a szubjektivitás és személyesség ezen megvallott preferenciái, és egy végelemzésben majd korrektül beszámítható faktor lehetnek.

A könyvben olvasható szövegekben Pritz leginkább a nagypolitikai, illetve kisebb részt a társadalmi múlt tartományában vizsgálódott, utóbbinál valamiféle aggregátum felülnézeti képét rajzolta meg. Időhatára a magyar 20. század volt, amelyen belül igen széles témaspektrumon mozgott. Nem állott originálgénuszokkal – akár a bibói „tűlfeszült lényeglátóinkkal” – sem perlekedni, mindenesetre legbehatóbban a számára talán legotthonosabb terepen: diplomáciai teljesítményeinkről, világháborús részvállalásainkról értekezett. Állást foglalt az „akkor és úgy” helyzetek szükségszerűségének kérdésében, végül a lepárolt lényegig, a „múlt letisztult modelljéig” (Antall József) igyekezett eljutni.

Erre jó példák a velősen tömör állagú rövidebb dolgozatok, melyekben történelmileg fajsúlyos mozzanatok felsorakoztatása, hierarchizációja és csoportosítása (no meg némi elkalandozás) teszi próbára a vele gondolkodót. Az írásokra általában jellemző, hogy belátható számú okszerű magyarázatípust mozgatnak meg, egyiknek sem hagyva kizárólagos

szerepet és kétes vagy büszke babérokat. Monokausalitás mutatóban sem fordul elő, és a néhány elemű okságnál is többnyire a külviszonyok viszik a prímet. Csak méretes erő- és hatótényezőknek enged elsőbbséget, úgymint: „a nemzetközi körülmények” (32.), „a geopolitikai helyzet” (78.), vagy az egymással súrlódó nacionalizmusok eredendő összeférhetetlensége. De hiszen Pritznek régi meggyőződése: az országtörténeti feldolgozásoknak elmaradhatatlan kelléke „a nemzetközi horizont” viszonyainak beszámítása (37.). Saját vonatkozó axiómája ezúttal egy lábjegyzetből bújik elő: „históriánk alakulását döntően a külpolitikai összefüggések befolyásolták” (151.). Ehhez pedig lépten-nyomon történelemszakmai kritikát társít, és reformszemléletet indítványoz a „belpolitikai” színteret túlhangsúlyozó hazai gyakorlatnak.

A nagy horderejű kényszertényezők és külső strukturális nyomások működéséről leegyszerűsítve egy *kissingeri* „realista” iskola alapján gondolkodik: az állami szereplők nyers érdekei és „a nagyhatalmi erőviszonyok logikája” (89.) mentén végső soron a felek mindenkori külpolitikai potenciálja, „kraftja” az ügödöntő.

Az írárok Pritz Pálja tehát az összeható okok, azaz a történelmi együtthatók kibogozója, fáradhatatlan oknyomozó hajlammal: összekötni a szabad drótvégeket, kidekázni az egyes mérlegserpenyőket. A folyamat illusztrációjához külön ajánlhatók az 1918–19-es időkről adott elemzések. Híven szemléltetik, hogy a matematika mintájára a történelem törtjei is olykor emeletesek-kacifantósak és leegyszerűsíthetetlenek.

A külpolitikai viszonylat visszatérő hangsúlyosságából – olykor fetiszizálásából – itt-ott azért engedményeket tesz az intencionalista felfogás javára, ugyanis mint mondja: „a magyar politika súlyosan kényszerpályás útján is voltak lehetőségek, melyeket emberi [itt értsd: egyéni – E. Á.] gyengeségből szalasztottak el” (120.). E ponton a bármilyen módon befolyásos személyiségek – vagy személyi összeállások – „elhízázott politikái”, zsákutca-kergetései kerülnek elő, például az elferdült szemmérték és megromló orientációs képesség *bibói* diagnózisába konkludáló esztikékeződéseknel (például 149–160.). A szerző kedvelt kulcsfogalma a közösségi illúziókon alapuló „kivánsággondolkodás”, melynek csapdájába nemzedékek jelesei kerültek bele. Megfigyelhető még, hogy Pritz helyenként külön minőségként érzel(tet)i a „vérbeli” *politikai gondolkodó*, avagy a „stratégiai igényű politikus” típusát, melyet különösen a határeseteknél problematizál: tudósba ojtott politikusnál (Jászi Oszkár), vagy aktuálpolitikailag motivált történetmondás terepére merészkedő történelemszeknél (Hóman Bálint, Antall József).

A szerző használhatónak érzi továbbá a „magyar sors” kategóriáját, melyen elsősorban egy „a cselekvő ember lehetőségeit” „beszűkítő” tényezőegyüttest ért (14.), vagy tágabban: nemzeti létünk *kötőfékeit*. Akár ez a negativisztikus meghatározás, akár a szentenciózus sorokban tucatszor visszaköszönő „a történelem kegyetlen természete”-fordulat: aligha véletlenül épp egy a *múlt századra* szakosodott *magyar* történetíró szavajárása. Abban pedig, hogy a *történelemnek* létezik egyfajta kikérdezhető – ráadásul „valódi” – *természete*, mely alapján a mindenkori realitások megítélhetők: egészen a „nemzetnevelő” Szekfű Gyula visszhangzik.

Pritz nagyszerű detektívje a múltról szőtt ítéletek kontextuskötöttségének, melyhez az egykorú adottságtudatok és jövőképek (jellegzetes „magyar vélelmek”) felderítése adja az alapot. Ehhez kötődően tükröt tart „az elmulasztott lehetőségeknek” és fényt vet a *másként-is-lehetségeség* egykori eseteire, lévén, hogy „a történelemben voltak, vannak és lesznek alternatívák” (68.). Ennek mentén egyszer-egyszer a kontrafaktuális gondolatkísérletek eszközához is nyúl.

Itt érdemes felidézni a szerző azon alapállását, mely hiperkritikával viszonyult a posztmodern kérdésselvetések szakmát érintő hullámához. Egyfelől a szerinte túlhajtott

„megismerési szkepszisből” fakadó önszemléletet látta a szakmai pszichét támadó gyengítőszernek, másrészt számára az új irányzatok – és a pluralizált történelemképek – posztmodernje maga lett a Nagy Relativizátor (alighanem e kötet címe is erre utaló szigorú állásfoglalás). Állította, hogy a nagyfokú teoretikus igényességnek nem kell okvetlenül összetartoznia a szakmai elmélyültséggel és professzionalizmussal. Ezzel együtt a kötetben azt lehet észrevenni, mintha Pritzre is hatnának az új belátások, az új módszerek, új relevanciák, ő maga is taglal fontos elméleti kérdéseket, vagy reflektál a tudomány és a történeti szubjektum helyzetére az új társadalmi viszonyok közt. Persze erre megvan a saját válasza: mindez egy hagyományos, „dolgotudó”, gyakorló történeleznél *működik magától*, egyszerűen a szakmai önmozgások és kiforrások következtében.

Érdemes még rátérni kifejtettebben Pritz már idézett járulékos küldetésére. Premisszája szerint a mindenkori társadalmi jelen számára „mint növénynél, fánál a gyökérzet” (61.), olyan sarkalatos összetevő a *múlt*, ezért is ér aranyat a róla megszerzhető ellenőrzött tudás. Ez utóbbi terén idült terheltségként kell említenie a „nemzeti minimum hiányát” (9.). Nem csoda hát, ha élesen elítéli a történelemretusáló igyekezeteket úgy kollégái, mint a közéleti megszólalók részéről. Mégis úgy látja, hogy a históriát valamely tendenciának feláldozó beszélők révén „ismét oly virulens tévképzetek” (99.), „deformációk” jelentkeznek a történeti közutadatban. Erre válaszul a Duna-néző József Attila „a multat be kell vallani”-programját téve magáévá, homályoslató célzatú tudósi kisprózáihoz a következő jelszót választja: „Igazítsuk ki a [...] torzításokat, ám mindeközben ne vétsünk ellenkező előjelű hibákat.” (223.) És bizony napjaink is megkapják a nyomrögzítést: a szövegeket meghinti személyes élményekkel és szimptomatikus történelemképek napifriss példáival. (Jelenünk kultúrkritikájára is futja tőle, és futólag megszólítja például a „neoliberalizmust” vagy a „világkapitalizmust”). A témakidolgozások során pedig az életszerűsítő – olykor szókimondó – elbeszéléstechnika mellett alig-szónoki ellenőrző kérdésekkel is vezeti a gondolatot, és hatásos meggyőzőerővel kalauzolja olvasóját a magyarázatok között. Finom *magistra vitae*-tónussal dolgozik, ám még a kisebb írásoknál sem tűnik úgy, hogy netán önkéntelenül is a majdani tanulságok sugallnák a vázlatot.

„A demokratikus értéktételezésű történelemszemlélet jegyében” (44.) a jelennek szánt üzenetei között szól még arról, hogy az egyik előnytelen hagyományunk – a politikai osztály és történelemszótársak mellett – a „magyar közvélemény gyenge külpolitikai iskolázottságát” (124.) szintén magában foglalja; síkra száll a kisebbségi léhelyzetek iránti fokozottabb érzékenység mellett; és kifejezett emlékezetpolitikai célkitűzéseket is olvasni – így például Jászi Oszkárnak (ha már az általa megrótt utókor ércből erre képtelen volt) két írásban is emléket állít.

A közölt szövegek – kereszthivatkozások által is kidomborítva – olvassák egymást, de hiszen ugyanaz a szerzőjük; ezzel együtt dicséretes az összeforrasztási tudatosság. A jegyzetektől és irodalomjegyzéktől előhívható a szerző tájékozódási univerzuma, a láthatóan szívesebben forgatott kollégák köre – és kitűnik, hogy új irodalmakban talált mozaikokból is építkeznek. Egyes kedvelt, sűrítő erejű idézetek lépten-nyomon visszatérnek, ugyanakkor helyenként kissé túltengenek a *memoár*-irodalomból nyerhető állítások hasznosításai – miközben az utóidejű szubjektív emlékezeti források számos buktatójába esettanulmányon keresztül maga avatja be az olvasót. Számos nagyot ölelő következtetéshez kár volna holmi lábjegyzetet keresni (pedig hiányérzet ébred), azokról az eddigi *pritz*i életműhöz – benne e munka számos előkötetéhez – érdemes fordulni.

A recenzens jó néhány – erőteljes szociálhigiénés gyógyerejű – magyar történelmi valószínűségképlet kimondásának tudott örülni, bár homlokráncolással kellett látnia néhány – szerinte – könnyelmű kijelentést (és nemcsak a Pritz szerint is „jelenkortörténetinek” látott kérdésekben), vagy parányi lapszust. Ezzel együtt megnyerőnek és nagyrebecsülendőnek találta,

hogy Pritz a *történelemítései auctoritást* egyetlen pillanatra sem engedte ki a kezéből. Bírálati műfajoknál sem olvadt fel az átvilágítandó műben, inkább az abból nyert néhány támpont feljegyzésével – és akár kategorikus különvéleménnyel – kerekítette ki saját markáns összképét a kérdésről. A történetíráson túlra is tekintő kötetbeli dolgozataiban ugyancsak azt célozta meg, hogy (kivált) a (hazai) történelem legvalószínűbb építményéhez munkáljon ki mestergerendákat. Érezhetően még jó adag hasonló ácsmunka tervével rendelkezik, ami további indokgazdagon eltöltött éveket és pályafolytatást ígér.

Olvasóbarát betűméret és szedéstükör, továbbá terjedelméhez képest kevés sajtóhiba jellemzi a kötetet, ezek a nyomdai előkészítés oroszlánrészét végző Marchut Rékát dicsérik.

Eöry Áron

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balogh Ádám egyetemi hallgató
ELTE BTK, Budapest

Bollók Ádám PhD, tudományos munkatárs
MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest

Cieger András PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Deák Ágnes az MTA doktora, egyetemi tanár
SZTE BTK Történeti Intézet, Szeged

Dénes Iván Zoltán DSc, ny. egyetemi tanár
Budapest

Eőry Áron doktorjelölt
KRE Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest

Gecsényi Lajos kandidátus, ny. levéltári főigazgató
Budapest

Hornyák Árpád PhD, tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Horváth Terézia tudományos segédmunkatárs
PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Piliscsaba

Incze János PhD-hallgató
CEU Történettudományi Doktori Iskola, Budapest

Kánász Viktor tudományos segédmunkatárs
MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport,
Piliscsaba–Budapest

Kerepeszki Róbert PhD, egyetemi docens
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Kincses Katalin Mária kandidátus, főszerkesztő
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Kökényesi Zsolt PhD, tudományos munkatárs
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

László Andor történelemtanár
TSZC Mikes Kelemen Felnőtt és Ifjúsági Gimnáziuma,
Szakgimnáziuma és Szakközépiskolája, Tatabánya

M. Lovas Krisztina főmuzeológus
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Manhercz Orsolya PhD, egyetemi adjunktus
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Miru György kandidátus, egyetemi docens
DE BTK Történelmi Intézet, Debrecen

Pritz Pál az MTA doktora, egyetemi magántanár
ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Prohászka László művészeti író, Budapest

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

150 YEARS AFTER: THE COMPROMISE OF 1867 – SYMBOLS, CEREMONIES AND REMEMBRANCE

<i>András Cieger</i> : Introduction	1197
<i>Orsolya Manhercz</i> : Speech from the Throne – Without a Crown?.....	1199
<i>Krisztina M. Lovas</i> : Who remembered what: March 15 in the era of dualism. The evolution of celebrations in the light of political conflict.....	1223
<i>András Cieger</i> : Ferenc Deák in writing and in pictures. How can we depict the Compromise of 1867?	1247
<i>György Miru</i> : On the 80th anniversary of Kossuth’s birth, memories are spurred while the nation commemorates	1269

ARTICLES

<i>Ádám Bollók</i> : The <i>De administrando imperio</i> and its age of compilation in the light of current research	1291
<i>Iván Zoltán Dénes</i> : From prosecution to retirement. The dismissal of professor Henrik Marczali from the University of Budapest (1919–1924).....	1333

WORKSHOP

<i>Andor László</i> : Historical parallels to the 1867 Compromise in contemporary historiography.....	1363
--	------

CHRONICLE

<i>Ádám Balogh</i> : A divisive Compromise – The 1867 Austro-Hungarian Compromise after 150 years. International conference. Budapest, 26 September 2017.	1381
<i>János Incze</i> : Memorial conference on the centenary of Erik Fügedi (1916–1992).....	1387
<i>Terézia Horváth – Viktor Kanász</i> : Memorial conference on the centenary of Iván Borsa (1917–2006)	1393

BOOK REVIEWS

<i>Christian Steppan: Aktuere am Fremden Hof. Herrscherrepräsentation und politische Kommunikation kaiserlicher Gesandter am russischen Hof (1720–1730)</i> (<i>Zsolt Kökényesi</i>).....	1397
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein. Band 7. (<i>Ágnes Deák</i>).....	1400
<i>Csunderlik Péter: Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták.</i> A Galilei Kör története (1908–1919) (<i>Róbert Kerepeszki</i>).....	1403
Sallay Gergely – Törös István (szerk.): A Nagy Háború öröksége (<i>László Prohászka</i>).....	1406
ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó (szerk.): Propaganda – politika, hétköznapi élet és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban (<i>Katalin Mária Kincses</i>).....	1407
Kolontári Attila – Seres Attila (szerk.): A Komintern „védőszárnyai” alatt. Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás börtönveiről 1925–1940. (<i>Árpád Hornyák</i>).....	1410
<i>Széchenyi Ágnes: Pályaképek. Művelődéstörténeti metszetek a 20. századból</i> (<i>Pál Pritz</i>).....	1413
A szuezi válság és Magyarország – 1956. (<i>Lajos Gecsényi</i>).....	1416
<i>Pritz Pál: A relativizálás elfogadhatatlansága.</i> Hazánk és a nagyvilág – Újabb tanulmányok (<i>Áron Eöry</i>).....	1419
AUTHORS OF THIS ISSUE	1423

